

А 2010
27658к

Казахский
суд биев —
общекультурологическая
ценность

Салык ЗИМАНОВ

История

Лучшие образцы казахской науки

Салык ЗИМАНОВ

**КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ –
ОБЩЕКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ
ЦЕННОСТЬ**

АРЫС

Алматы

2009

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
З-62

Министерство культуры и информации Республики Казахстан
Комитет информации и архивов
Программа выпуска социально-важной литературы

Редакционная коллегия:

Б.А. Майлыбаев (председатель), А.Т. Мухамбедьярова,
М.С. Раимханов, К.Б. Сафинов, М.М. Сембеков, К.Ж. Толегенов

З-62 Зиманов С.

Казахский суд биев – общекультурологическая ценность.
/ Салык Зиманов. – Алматы: Изд-во «Арыс», 2009. – 408 с.

ISBN 9965-17-658-2

Книгу избранных произведений видного ученого, академика С. З. Зиманова составляют научно-исследовательские труды, опубликованные в 2008 году. В монографии «Казахский суд биев – уникальная судебная система» и в статьях на эту тему рассматриваются обычно-правовые нормы казахов, личность и деятельность биев как отражение летописи народа. Казахский суд биев, утвердившийся в недрах гражданской и правовой культуры кочевого общества казахов, имеет общекультурную ценность и является институциональной политико-правовой структурой общецивилизационного значения.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)

ISBN 9965-17-658-2

© Зиманов С., 2009
© Изд-во «Арыс», 2009

КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ – УНИКАЛЬНАЯ СУДЕБНАЯ СИСТЕМА

2008 г.

*Книга посвящена постановке
и раскрытию основного тезиса о том, что
суд биев и их правосудие, формировавшееся в недрах
кочевого общества казахов и являвшееся стабилизирующей
общественно-политической структурой на протяжении многих
веков в истории казахского общества и государственности,
по своим очеловеченным функциям представляет уникаль-
ное явление, имеющее общецивилизационное
значение.*

- **ПРЕДИСЛОВИЕ**
- **ДРЕВНИЙ МИР ПРАВА КАЗАХОВ И ЕГО ИСТОКИ**
- **КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ КАК НЕЗАВИСИМОЕ, ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ И МУДРОЕ ПРАВОСУДИЕ В ПАМЯТИ ПОКОЛЕНИЙ**
- **ТРИ ЗАКОНОДАТЕЛЯ И ЛЕГЕНДЫ ВЕКА**
- **«АДАЛ БИ – ӘДІЛ БИ» – «ЧЕСТНЫЙ БИ – СПРАВЕДЛИВЫЙ БИ»**
- **«БИ ЕСТЬ ЖИВАЯ ЛЕТОПИСЬ НАРОДА, ЮРИСТ И ЗАКОНОВЕД ЕГО»**
- **КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ – ОБЩЕКУЛЬТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ**
- **БЫЛ ЛИ «ЗОЛОТОЙ ВЕК» ПРАВОСУДИЯ НА ДРЕВНЕЙ ЗЕМЛЕ КАЗАХОВ?**
- **ДЕСЯТЬ ОБРАЗЦОВ СУДЕБНЫХ РЕШЕНИЙ БИЕВ**
- **АБАЙ – ПОСЛЕДНИЙ ИЗ ВЕЛИКИХ КАЗАХСКИХ БИЕВ И ЕГО СУДЕБНЫЕ РЕШЕНИЯ**
- **ОБОЗРЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСКИХ ХАНОВ**
- **О КАЗАХСКОМ ПРАВЕ «ЖАРҒЫ»**
- **К ОЦЕНКЕ КАЗАХСКОГО ПРАВА В ИСТОРИИ МЫСЛИ**
- **СУД БИЕВ В ПРОШЛОМ БЫЛ НАРОДНЫМ, А ТЕПЕРЬ СТАЛ АППАРАТНЫМ – ТАКОВ ОСНОВНОЙ МОТИВ РУССКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ИСТОЧНИКОВ**
- **ОБРАЗЫ БИЕВ-СУДЕЙ И ПРАВОСУДИЯ В КАЗАХИИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Предисловие

Прошло почти десять лет, как небольшая исследовательская группа под моим руководством занялась более глубоким изучением материалов по казахской средневековой системе права «Жарғы». Ее основные источники составляли обычай и обычно-правовые нормы, ханское законодательство и судебные прецеденты известных биев-судей, признанных общественностью «мудрейшими и справедливыми», потому и возведенных в народном сознании и в реальной жизни в «тебе би» – в «главных биев – судей». Была запланирована подготовка и издание «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права Казахов» в 10 томах. К концу 2007 г. было издано уже 8 томов, остальные увидят свет в 2008 году. Теперь наступило время, когда нужно придать гласности некоторые основные выводы исследования, которые, по нашему убеждению, представляют интерес не только в Казахстане, но и далеко за его пределами. В первую очередь это относится к судам биев, вообравшим в себя общекультурные ценности.

Суд биев, прозванный русским исследователем-востоковедом А. Словохотовым судом «высокой справедливости», есть продукт сугубо средневекового кочевого общества казахов, внутреннее устройство которого основано на сохранившемся родоплеменном разделении населения. В судах биев воплотились ценности народной демократии и народовластия в более естественных формах. История так распорядилась, чтобы это наиболее рельефно произошло на огромном пространстве Центральной Азии, обжитом казахскими кочевниками.

Это не означает, что казахское кочевое общество жило изолированно от других регионов и этносов Центральной Азии, это указывает лишь на своеобразие, особенности суверенного развития Казахского ханства. Это не означает, что кочевники или часть их совсем не занимались земледелием. Они, кочуя, спорадически занимались незначительным, малым, примитивным земледелием. В той или мере временами посещали городские и торговые центры, в основном для обменных операций продуктами животноводства. При всех этих случаях кочевое скотоводство оставалось безраздельно господствующей формой в цикле жизнеобеспечения казахов.

Суды биев имеют региональные признаки формирования при наличии общих корней в истории тюркоязычных народов Центральной Азии. Когда-то племена и роды, составившие впоследствии казах-

скую народность, входили в состав империи, ханств и отдельных земель. На каком-то этапе истории эволюция и пути их развития стали разными: одни от недолгого кочевничества переходили к оседлости, обзавелись религией и новой системой управления; другие, избрав основным промыслом захват территорий слабых соседей и войны, оказались под властью самодержцев. А третьи предпочли вести кочевой образ жизни, убегали от власти тиранов и клерикалов, не воспринимали религиозных догм и предписаний, которые исповедовали некоторые семьи правителей и их окружения, осевшие в ставках и поселениях. Они выбрали свободу и народовластие, суверенные права племен и родов, объединенных в союз ханств или большое ханство с конфедеративным устройством.

Именно к землям последней категории относится Казахское ханство с кочевым населением. Бии как должностные лица и как социальная прослойка населения, а также суды биев известны в истории многих регионов Центральной Азии. Они сохранили терминологические корни, указывающие на их генетическую общность, а их территориально-функциональное развитие проходило по-разному, вообраз в себя некоторые первородные качества и элементы. В казахском праве «Жарғы» и в казахских судах биев, отпочковавшихся от общих корней, немало норм и ценностей, унаследованных от своих далеких предков. В этом плане существует преемственная связь в истории народов Центральной Азии.

Казахские бии как носители судебной власти за неординарную деятельность, в которой преобладали нравственные критерии, в записях русских обозревателей Степного края XIX века называются «глашатаями правды» (А. Словохотов), «умными и правдивыми» (И. Крафт), людьми «строгой справедливости» (И. Козлов), а по роду деятельности «естественными посредниками спорящих сторон». Они формировались и могли исполнять эту миссию в условиях свободы самовыражения, демократии и народовластия, которые были характерны для внутреннего устройства общества казахских кочевников и в казахских ханствах. Периоды безраздельной их гегемонии и власти в обществе, насчитывающие много веков, прочно отложились в памяти народной, как «Золотой век» законности и порядка (И. Левшин). То, что такое было в истории, да еще на территории громадного региона Центральной Азии, лежащего в основном в стороне от главных путей общений цивилизаций, и то, что оно имеет современное звучание, делает эту проблематику весьма актуальной. Между тем до сих пор бийская судебная система не стала объектом сколько-нибудь заметного исследования, не говоря уже о поста-

новке ее на официальном уровне как научной проблемы. Царское правительство, проводившее нарастающую политику колонизации Казахстана с начала XVIII в., было занято вплоть до Октябрьской революции красных 1917 г. в основном отменой ханской власти и введением новых колониальных систем управления и суда в Степном крае. Убеждаясь в прочной позиции «старых бийских судов», ставшей частью общественного сознания казахов, царское самодержавие активно взялось за упразднение в первую очередь бийских судов «народного толка» и заменой их назначаемыми судами. А Советская власть, исходя из марксистской идеологии «классового подхода» в оценке общественно-политических явлений, объявила биев и бийские суды представителями и органами эксплуататорских классов, угнетающими народ. Тем самым проблема судов биев сама по себе была закрыта.

Представители национальной интеллигенции, жившие во второй половине XIX – начале XX в., среди которых были по-европейски образованные просветители, видные деятели культуры, поэты и писатели, пытались отстоять суды биев как органы, имеющие народническую суть. Они даже в первые годы Советской власти, поверив ее формальным декларациям о народной демократии и социализме, рекомендовали новой власти восстановить суды биев в Казахстане как авторитетные органы «с коммунистическим началом», за что многие из них кончили жизнь в тюрьмах и ссылках. В годы Советской власти (1917 – 1991) и после ее падения вышла в свет многотомная «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» в нескольких изданиях. В них есть лишь упоминание мимоходом, в нескольких строках об обычном праве казахов, но нет ни слова о бийских судах, тем более о «Золотом веке» порядка и законности в истории Казахстана. В отдельных индивидуальных исследованиях правовое устройство казахских ханств рассматривалось всецело только в традиционной схеме, в общепознавательных целях в контексте и в рамках обычно-правовой системы «патриархального» казахского общества и ханской государственности.

Понятие «суд биев» в эпоху его общественного признания и расцвета ассоциировалось, с одной стороны, с понятием поиска правды в любом конкретном тяжёлом деле и со справедливостью, составляющей основу судебного решения. Бием – судьей мог стать только такой человек, который воспринимал эти идеи не как установки, навязываемые извне, а как естественные нормы должного его поведения. Такое представление вбито в народное сознание и в сознание самих судей. И сколько нужно было веков направленного развития,

и через какие стадии общественного трансa нужно было пройти, чтобы воспитать, вырастить людей с такой идейной ориентацией? Этот вопрос другой, на который ответила история общества кочевников-казахов. С другой стороны, бий – судья должен был овладеть рядом приобретенных качеств, необходимых для реализации целевых идей биевского судопроизводства. К таким качествам относятся: мудрость, красноречие, умение вести диалог с равными себе соперниками, знание обычно-правовых, судебно-прецедентных норм в историческом измерении, а также установленного или введенного ханами законодательства. Все это выступает как исходное начало и инструментарий обеспечения воспроизводства кочевого общества на собственной основе и его внутреннего единства. Бийские суды имеют огромную заслугу в содействии устойчивости казахского кочевого общества и в его невосприимчивости к религиозным идеям и властно-управленческой схеме городской культуры, в которой было мало места народовластию и демократии.

Мы в своих исследованиях, думается, проложили путь к началу будущих научных исканий, имеющих по важности национальное, а также и общекультурное значение. Казахский суд биев – уникальная судебная система – таково наше прогностическое утверждение и перспективное программное направление исследовательских работ, лежащих на плечах и обязанностях нового поколения ученых и энтузиастов. Для обсуждения и обмена мнениями по этой проблематике нами решено совместно с Верховным судом Республики Казахстан организовать Международную научную конференцию в мае 2008 г., где будут изложены некоторые аспекты основных положений исследования.

ДРЕВНИЙ МИР ПРАВА КАЗАХОВ И ЕГО ИСТОКИ

В мировых, культурных пластах существует немало явлений, значительных по историческим меркам, но остающихся еще неоткрытыми для широкого обозрения человечества, а следовательно, непознанными и неоцененными по достоинству. Большинство из них затерялись в череде поколений или оказались в стороне от столбовых дорог развития цивилизации и познавательной деятельности нового времени. Однако от этого они не стали менее значительными, менее ценными, хотя бы в историческом плане. Среди них были и цельные социально-культурные пласты, заполнявшие целые эпохи в истории народов и государств, интерес к которым и значение которых все больше возрастают по мере очеловечивания человеческих отношений, вернее, по мере возврата к ценностям изначальной сво-

боды, демократии и, значит, к естественным правам человека, ныне оказавшегося в условиях интенсивной технологизации и отчуждения. Одной из таких культурных ценностей, затерявшихся в пластах истории, является казахское право.

Кочевая цивилизация, если она была, то рельефнее и с большей зрелостью выступала именно в центральноазиатской части Земли, часто именуемой в истории Великой степью. Основной формирующей этнической группой здесь были тюрки и их предки, потому и эту Степь в культурно-этническом смысле называли Тураном или Туркестаном. Казахское право было культурным островком, наследием и продуктом тюркоязычной кочевой цивилизации, утвердившейся на одной ее обширной «свободной» зоне, называемой Казахстаном.

Мир менялся, и катаклизмы с некоторой периодичностью совершались в течение многих веков в жизни общества и народов, населявших современную территорию Казахстана. Из этого потока истории казахи вынесли и сохранили для потомков две неувядаемые ценности ранней эпохи – царство Слова и царство Закона. Как записано в Государственном гимне Республики Казахстан:

«Жаралған намыстан қаһарман халықпыз,
Азаттық жолында жалындап жаныппыз.
Тағдырды тезінен, тозақтың өзінен
Аман-сау қалыппыз, аман-сау қалыппыз»

«Мы – народ доблестный, дети чести,
На пути к свободе жертвовали всем.
Из тисков испытаний судьбы, из адских огней
Вышли победителями, мы уцелели...»

Казахское право, основанное на культурных и демократических традициях правовой системы, пережило и перешагнуло свою эпоху, ее породившую. Оно продолжало сохранять регулятивную жизнеспособность до XIX века, а отчасти и до начала XX века. Долговечность казахского права можно объяснить двумя факторами. Во-первых, тем, что хозяйственно-бытовые основы кочевой цивилизации на обширной земле Казахстана сохранились вплоть до новейшего времени. А во-вторых, и это главное, тем, что казахское право было максимально приближено к самому народу, к логике его жизни и в значительной степени выражало извечную духовную суть человека.

Казахское право – сокровище культурной жизни казахского народа и всей кочевой цивилизации. Оно имеет тысячелетнюю историю, и пик утверждения его условно относится к XIV – XVIII векам. Парадоксальность этого явления заключается в том, что ранний упадок величия Великой степи кипчаков – прародины кочевой цивилизации не повлек за собой синхронного упадка престижа и роли казахской правовой культуры. В этом противоречивом процессе, по-видимому, сказались ее жизнеобитание на «свободной» и «островной» зоне этой обширной Степи.

Однако хозяйственный и культурный застой в средневековой Степи, ее отрыв и увеличивающееся отставание от преуспевающих в своем развитии других частей мира сыграли свою роль. Обширный Центрально-Азиатский регион был отодвинут на задний план глобальной истории и надолго выбыл из игры. Только интересы колонизации вернули Степи ее былую ей известность, но как к объекту порабощения. Все это сказало-сь как на оценке, так и на судьбе казахского права.

I

В средневековых восточных, в том числе тюркских, китайских и монгольских источниках, а также в описаниях некоторых западных и российских путешественников, исследователей и местных деятелей нового времени мы находим настойчивые упоминания о «Золотом веке», о периоде «порядка», который имел место в истории Казахстана. Память о нем еще была жива в массовом народном сознании до наступления новейшего времени. Это не было продуктом фантазии или выдумкой сочинителей, а скорее исторической реальностью, вокруг которой шла постоянная борьба между теми, кто хотел колонизировать казахскую степь, и теми, кто отстаивал ее свободу. В центре смены поколений проказахов и казахов, их многовековой борьбы красной нитью проходит идея «справедливого порядка», носителем и покровителем которого выступает неподкупный судья, мудрец и оратор – исторически реальная фигура бия. Би не был ханом в Степи. Но по социальному индивидуальному рейтингу он часто стоял выше державного правителя. В народе всегда бытовало древнее убеждение: «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің ары, білімі бар» – «Хан олицетворяет умы сорока лиц, а би олицетворяет совесть, достоинство и интеллект сорока лиц».

Признанный при жизни за крупные исследования «Геродотом казахского народа» выдающийся русский ученый-востоковед А.И. Лев-

шин в начале XIX века писал: «Было время, говорят благоразумнейшие из киргизов (казахов. – С.З.) Меньшей Орды, когда и наш народ жил в покое, было время, когда у нас существовал порядок, были законы и правосудие». Автор называет эту эпоху «Золотым веком», о котором, по его словам, вспоминают в народе «со вздохом».¹

Другой русский исследователь, много лет проработавший среди казахов и владевший казахским языком в совершенстве, А.Е. Алекторов с восторгом описывает суд биев, берущий начало из древности, но сохранившийся в осколках и до XIX века. Те бии-судьи, которые следуют старой традиции правосудия, по его словам, олицетворяют образцы древней демократии. «Каждый бий и старик при разбирательстве дела, – пишет он, – считает священным долгом оказать тяжущимся полную беспристрастную справедливость. Он терпеливо выслушивает все малейшие подробности – как приносимой жалобы, так и оправдания и потом объявляет свое решение, принимаемое всегда беспрекословно и свято исполняемое».²

Блестящий казахский ученый XIX века и яркий исследователь Востока Ч. Валиханов писал, что «значение биев основано на частном авторитете, который приобретают они так же, как в Европе поэты, ученые и адвокаты. Шекспир и Гете считаются всеми за великих поэтов, но мнение о гениальности их основано не на декретах правительств и не на формальных выборах народа».³

Три фактора играли первостепенную роль в сложении и системном развитии казахского права. Во-первых, это обширность пространства обитания проказахов и казахов на Евразийском континенте, образовавшая в силу объективных обстоятельств как бы огромную свободную зону для консолидации части кочевой цивилизации. Казахская республика по территории сегодня занимает девятое место в мире – 2,72 млн кв. км, а 200-300 лет тому назад была еще больше – в 1,5-2 раза. Во-вторых, в ходе перемещения и великого переселения кочевых и полукочевых общностей и объединений больше с Востока на Запад, растянувшихся на многие столетия, пути которых пролегли через эту Евразийскую степь или начинались с нее, в ходе смены и распада их политических и государственных образований часть их оседала на этой «свободной» зоне, называемой Казахстаном, привнося в нее свои естественно-культурные, обычно-правовые демократические традиции. В-третьих, на этом обширном островке степного пространства дух вражды и войны относительно рано сменился

¹ *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. СПб, 1832. Ч. III. С. 169-170.

² *Алекторов А.Е.* Киргизская степная газета. 1890. № 2.

³ *Валиханов Ч.Ч.* Собр. соч. В 5 т. Т. 4. Алма-Ата, 1985. С. 77.

мирными устремлениями, а завоевательные походы уступили место идеям самоутверждения и самозащиты в этнокультурных границах. Над раздвоенностью и раздробленностью Степи постепенно брали верх объединительные идеи, что в совокупности порождало тенденцию к упорядоченности в общественных отношениях и приводило к усилению регулятивной роли правовых установлений, проникнутых в основном духом свободы, обеспечения мира, общего благополучия и единства подданнического населения.

Почти все государственные образования, великие и малые, в основном тюркские или подвергшиеся тюркизации, сменявшие друг друга на протяжении многих столетий, оставляли после себя на этом огромном участке земли память о себе в виде жизнестойких и подвергшихся селекции правил и право порядков, которые избирательно, вместе с их носителями, редуцировала и осваивала Степь, обогащаясь «свободными» идеями и расширяя свои культурные границы. Таким в основном был общий фон социально-политических, географических и исторических условий, в недрах которых по-средневековому медленно и больше естественным путем складывалось правовое поле с характерными особенностями тяготения к утверждению гуманистических принципов в межлюдских отношениях.

Пространственные пределы казахского права определялись в этнокультурных границах кочевого населения Казахии, что не обязательно совпадало с реальными властными притязаниями какого-либо казахского хана. Казахская государственность скорее была общим понятием, имеющим реальную основу в массовом сознании. Казахское общество постоянно жило в условиях феодальной раздробленности и борьбы ханов, улусов и жузов за преобладание в Казахии. Политическое его объединение, всегда бывшее временным и хрупким, крепло в годы общей опасности и неотложной необходимости решения общенациональных проблем. Что же касается казахского права, то оно оставалось общекультурным достоянием в этнических границах.

II

Во всем правовом поле средневекового казахского общества определяющей властью была власть Степного закона, а его носителем, хранителем, реформатором и реализующей силой – узкая категория людей, именуемых биями.

Би – это в первую очередь судья. Власть бия считалась «коренной властью», уходящей в глубь истории самого народа, в отличие от власти ханов, имеющих «иноказахское» происхождение. Она была

традиционной, престижной и приоритетной властью, хотя входила в структуру верховной власти в Орде – ханской власти. Как писал один из выдающихся казахских деятелей культуры, «мықты билер тілін алмаған хандарды бір кезде тақтарынан қуыршақша алып тастап та отырған»¹ – «авторитетные бии временами с непослушными ханами поступали, как с куклами, отправляя их в отставку».

Бий в народном сознании рисуется носителем рыцарской морали: «Шыннан өзге құдай жоқ» – «Нет бога выше правды»; «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» – «Материальное богатство должно служить духовности, а в духовности главное – честь». Эти фабулы имели реальное человеческое лицо: в человеке его совесть, честь и достоинство объявлялись высшими ценностями.

Сила этой высокой морали предопределялась тем, что она, пройдя века, утвердилась как составляющая часть народного менталитета казахов. Применительно к правосудию эта общая мораль вылилась в конкретную установку, которая гласила: «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» – «Судья-бий беспристрастен, ибо у него нет пристрастия в пользу своих и не своих, нарушение этой заповеди ведет к гибели самого правосудия».

Стать бием было трудно, поскольку высокими были требования, предъявляемые к нему. Только «избранный богом» мог стать бием. Кроме личных данных, к которым предъявлялись строгие требования, претендент на звание бия должен был пройти ряд испытаний. Природный и приобретенный интеллект, красноречие, способность к диалогу, освоение основ богатства Степного закона и его основных норм, зафиксированных в уложениях «Қасым ханның қасқа жолы» («Постановление Касым хана»), «Есім ханның ескі жолы» («Постановление Есим хана»), «Жеті жарғы» (Тауке хана), дополненных прецедентными постановлениями знаменитых биев – вот перечень основных условий, которые предъявлялись бию в первую очередь как к отправителю правосудия. Разумеется, бии были разные по сфере власти и влияния, занимали разные ступени в судебной иерархии – от бия небольшого аульного, родового коллектива до биев, слава и влияние которых простирались на жузы, улусы и на всю территорию казахской государственности. В зависимости от этого менялась и «жесткость» требований, предъявляемых к биям.

Родители, заметив природные задатки юноши, старались дать ему целенаправленное воспитание с тем, чтобы он мог стать бием. В первую очередь в семье учили его овладевать богатством казахской разговорной речи и обычно-правовых правил, помогали ему освоить начала искусства полемики и решения логических задач, то есть на-

¹ Сейфуллин С. Шығармалар. 6 томдық. VI т. Алматы, 1994. 265-бет.

ходить «изюминку» в неординарных жизненных ситуациях, с которыми приходится иметь дело в процессе судебной деятельности.

Эту функцию выполняли если не сами родители, то старцы в ауле, известные своими знаниями и жизненным опытом. Считалось особенно важным, чтобы юноша с ранних лет входил в свиту известных биев, сопровождал их в поездках по степи, осваивал особенности и технологию Степного судопроизводства. Эти бии, в роли учителей, временами проверяли способность юноши, предоставив ему возможность изложить свою точку зрения по поводу вероятного решения по конкретным конфликтным делам, рассматриваемым на бийском суде. Так поступал Кунанбай – отец Абая, ставшего впоследствии великим национальным поэтом и известным «тобе бием» – «старшим бием» не только в Среднем жузе (вторая половина XIX века). Кунанбай с 6 лет брал сына в поездки на знаменитую в Степи Кояндинскую ярмарку, в Каркаралы – административный центр, где в сезонные периоды происходили сборы, диспуты, суды с участием известных аксакалов, биев и ораторов. Немало было старцев, умудренных опытом, в самом роде Тобыкты. Абай проходил и осваивал их школу. Как утверждают исследователи, в 13 лет Абай начал выходить в «люди», выносить судебные решения. Вот что пишет авторитетный исследователь биографии Абая Мухтар Ауэзов: «Вращаясь в кругу изощренных вдохновителей межродовой борьбы, Абай, наделенный от природы недюжинными способностями, постигает тончайшие приемы ведения словесных турниров, где оружием служили красноречие, остроумие и изворотливость. Так как тяжбы решались не царским судом, а на основе веками существовавшего обычного права казахов, Абай должен был обратиться к сокровищам казахской народно-речевой культуры».¹ По данным исследователей, такой же путь прошел Айтеке бий (1666 – 1722). На него, на его особый талант общественность и аульные старцы обратили внимание, когда ему было пять-шесть лет.² Тут следует сказать о традиции Степи: «Одаренность узнается с колыбели» – «Болар бала боғынан». Известный Шорман би из Среднего жуза в 13 лет, Есет би (сын Котибара), возглавлявший впоследствии освободительное движение в долине Сыр-Дарьи (Младший жуз), в 20 лет приобрели широкую популярность.

Чтобы получить признание в сане бия, кроме личных качеств и освоения правил Степного закона, претендент должен был пройти два испытательных этапа, своего рода аттестации на зрелость. Он должен

¹ Ауэзов М. Жизнь и творчество Абая Кунанбаева / Жизнь и творчество Абая. Алма-Ата, 1954. С. 7-8.

² Есламғалиұлы М. Әйтеке би. Алматы, 1998. 91-бет.130

был продемонстрировать свой интеллект и логику постижения перед опытными общественными учителями, отвечая на их «философские» вопросы, – это во-первых; а во-вторых – получить особое благословение, именуемое «бата», у мудрых старцев. Поэтому существовало целеполагание: «Батамен ер көгерер, жауынмен жер көгерер» – «Бата облагораживает мужчину так же, как после дождя благоухает земля».

Чем больше притязания будущего бия, тем выше должен быть престиж мудреца, благословляющего его на судебную деятельность.

Такой путь профессионального и нравственного совершенствования прошел знаменитый Толе би (1633 – 1756), прозванный «отцом биев». Его отец Алибек был самым известным в роде бием. Отец часто брал сына на судебные тяжбы, чтобы он постигал тайны Степного закона. Толе с 9 лет начал участвовать в судебных разбирательствах, а в 15 становится известным бием. Он получает «благословение» – «бата» у 90-летнего умудренного старца Жетес бия, у почти столетнего знаменитого Анет-баба. Вот как описывается в народной памяти этот случай: «Әнет-баба бір бума солқылдақ шыбық алдырады: «Балам мынаны сындырып көрші» – дейді. Төле буылған шыбықты олай-бұлай иіп сындыра алмайды. «Енді сол бума шыбықты біртіндеп сындыршы» – дейді Әнет-баба: «Бұдан не түсіндің балам?» деп сұрайды. Төле: «Түсіндім баба. Ынтымақты. Бірлігі мықты елді жау да ала алмайды. «Саяқ жүрген таяқ жейді» – дегенді білдіреді – деп жауап беріпті. Сонда Әнет-баба: «Бәрекелді балам, дұрыс таптың. Ел билеу үшін елді ауызбірлікке, ынтымаққа шақыра біл. «Бақ қайда барасың?» – «Ынтымаққа барамын» дегеннің мәнісі осы деп оң батасын беріпті» – «Анет-баба, связав в один пучок гибкие ветки, предложили Толе: «Попробуй, сынок, сломать эту связку!». Толе не смог это сделать с одного раза. Ветки изгибались, тянулись. Тогда Анет-баба предложил разобрать пучок и сломать по одной ветке, что и было сделано. Старец спросил: «Что ты, сынок, понял из этого?». Толе сказал: «Понял, почтенный Баба: собранный в единство и сплоченный народ ни внешний враг, ни внутренний конфликт не может разрушить». Анет-баба: «Разгадал правильно, сынок! Запомни, что первейшее в управлении – это умение наставлять население к единству и добиваться такого единства. Смысл крылатого народного выражения: «Куда ты держишь путь, Счастье? – Иду к стойбищу, именуемому «единством», – закончил Анет-баба и благословил юношу, отдав свое «бата».

Вот образец другого «бата», который Толе заслужил от старейшины рода: «Үй баласы ма деп едім, ел баласы екенсің. Ауылыңның таңы бол, маңдайдағы бағы бол» – «Полагал, что ты – сын своего

двора, а оказался сыном своего народа. Входи утренней зарей и расти поборником счастья для него».

Существует легенда, повествующая о том, как Айтеке (1666 – 1722), ставший впоследствии знаменитым бием Степи, юношей получил «бата» от самого Косуак бия, известного старца-мудреца Младшего жуза, который наставлял: «Кәрі тозады, жас озады. Ендігі жерде үйде де, түзде де билік тізгінін өзің ұста!» – «Суть круговорота времени – старики стареют, обгоняют их молодые. Пришло твое время, и передаю тебе бразды бийских решений».

Испытание претендента на бия в период, когда он еще не получил общественного признания, проводилось по разным причинам: в юношеские годы – чтобы проверить наличие таланта, в зрелые – чтобы удостовериться в степени одаренности бия (в незнакомых обществах и соседних владениях), а нередко и с целью получить поучение. Правитель (хан) Уренча (Восточный Туркестан) при свидании со Срым бием, уже прославившимся, задал ему четыре вопроса: «Дау мұраты не? Сауда мұраты не? Қыз мұраты не? Жол мұраты не?» Сырым бидің жауабы: «Дау мұраты – біту, сауда мұраты – ұту, қыз мұраты – кету, жол мұраты – жету» деген жауабы үшін Хан бағасын беріп, ат мінгізіп шығарып салыпты». Здесь краткость, выразительность и спрессованность вопросов и ответов оригинальны, передать их палитру в переводе почти невозможно, но смысл их заключается в следующем. Вопросы, заданные ханом: в чем заключается суть Судебного спора? Торговли? Девичьей мечты? Путника? Срым ответил: судебный спор преследует мир, торговля – выигрышную продажу, девушка мечтает о хорошем замужестве, а путник – о конечном пункте дороги. Удовлетворенный хан принял Срыма как дорогого гостя и проводил с подарками.

Нормативно-правовое познание бия и неординарность его мышления даже тогда, когда он еще юношей встал на путь претендента, считались критерием номер один. Это имело и сугубо практическое значение, если принимать во внимание состязательность досудебного и судебного процесса, его прозрачность и публичный характер. Разумеется, познание приходит и накапливается с годами и в ходе жизненного опыта. Но оно должно быть заложено в потенциале в самом начале профессиональной деятельности. Таково было требование, предъявляемое обществом к будущим и состоявшимся биям. Каждый из них, даже в годы зрелости, не был застрахован от подобной «аттестации».

Казахская обычно-правовая система исторична, состоит из пластов разных столетий, связанных общим духом, потому и консервативна и в то же время подвижна, динамична в рамках простора

кочевой цивилизации. Бий – судья в этой системе – выступает знатком и хранителем традиции и установлений казахского права – это обязательная сторона его профессиональной деятельности. И в то же время бий – свободный толкователь Степного права сообразно условиям применения его норм.

Бесспорным считалось представление о том, что казахское право берет свое начало от Майки бия, жившего в XIII веке, родом из древнего казахского родового союза Уйсун, в свое время возвысившегося до титула «орда бия» у Чингисхана (1155 – 1227). Непререкаемым постулатом в казахском праве был и остался исходный тезис: «Түгел сөздің түбі бар, түп атасы – Майқы би» – «Все правовые установления имеют общие корни, и корни всех корней сводятся к Майки бию». Кодифицированными источниками казахского права считались уложения: «Қасым ханның қасқа жолы» – «Установление Касым хана» (1511 – 1532), «Есім ханның ескі жолы» – «Установление Есим хана» (1598 – 1623) и «Жеті жарғы» Тауке хана. Они носили имена ханов, при которых составлялись.

Нормативно-правовой опорой бийского суда и биев, кроме обычно-правовых «ханских» уложений, было прецедентное право, то есть постановления по конкретным делам известных и знаменитых биев, правосудная слава которых приобрела всеказахскую известность.

Сила слова в казахском средневековье настолько была престижна и авторитетна, что часто победа и торжество доставались тем, кто владел искусством речи, и нередко перед ним факты сдавали свои позиции. Аргумент речи был намного сильнее, чем аргумент без достойной речи. Эти особенности Степной культуры рельефно запечатлены в казахском праве: «Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірер би» – «Искусный бий может решить дело об убийстве одной только краткой речью». Признавая: «Өнер алды – қызыл тіл» – «Из всех искусств самое важное – это языковая культура», в то же время казахское право сформулировало свою судебную цель: «Тіл жүйрік емес, билікте шын жүйрік» – «Ценен язык, но ценнее в суде истина».

III

Уникальность казахского права состояла в том, что оно, рожденное в рамках кочевой цивилизации, воплотило в себе многие ценностные черты и оптимумы человеческих мечтаний и человечности этой эпохи. В этом плане оно по праву может и должно занять достойное место в мире исторически значимых правовых систем.

Значение Казахского права состоит не в исключительности его как

некоего системно-институционального учреждения в истории. Все народы в той или иной форме на ранней стадии своей истории прошли такой период – период господства обычно-правового регулирования общественных и управленческих отношений. Такой период у многих народов был неустойчивым, недолгим, переходным и укладывался в рамках эпохи средневековой идеологии – деления общества на высшие и низшие сословия, династической борьбы за власть, за новые добычи, переселения кочевых и полукочевых сообществ союзов в поисках новых земель. Казахское право тем и отличается, что оно, руководствуясь в своей основе обычно-правовыми нормативами и институтами, сложилось и получило развитие как бы в «свободной» зоне и в силу этого вобрало в себя больше мирные, естественно-устойчивые принципы кочевой цивилизации. В этом плане можно сказать, что оно по содержательной части во многом определило эпоху, в недрах которой формировалось, и переросло ее рамки.

В казахской обычно-правовой системе отработан целый пласт принципов и норм, определяющих суть и статус судьи-бия, которые прочно вошли в правовое сознание народа и определяли во многом содержание его традиционного менталитета. Они сформулированы в кратких и выразительно-содержательных изречениях-формулах: «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» – «Не будь сыном только своего отца, а будь сыном человека»; «Туғанына бұрғаны – биді құдай ұрғаны» – «Нет большей божеской кары для бия-судьи, чем его пристрастие в пользу родственника»; «Таста тамыр жоқ, биде бауыр жоқ» – «Камень не имеет корня, также и би не имеет родственника».

Истина и справедливость, стремление к их постижению были фундаментальными основами судопроизводства и выносимых судебных решений биев, основанных на нормах казахского права: «Атаңның құлы айтса да, әділдікке басыңды и» – «Поклонись справедливости, если она высказана даже и рабом твоего отца»; – «Әдет әдет емес, жөн әдет» – «Справедливость выше правил обычая»; – «Тіл жүйрік емес, шын жүйрік» – «В красноречии важна выразительность, но ценнее истина»; «Әділсіз болса би оңбас, әйелсіз болса ұй оңбас» – «Ничтожен би, если он несправедлив, так же как беспризорен очаг без женщины-хозяйки». «Би төрттің құлы: адал еңбек, таза ниет, терен ой, әділдік» – «Би – раб четырех господ, которыми являются: честный труд, благородство мысли, глубокомыслие и справедливость»; «Елге бай құт емес, би құт» – «Не от богатого богатеет страна, а от умного бия»; «Батыр дегенді екі қатынның бірі табады, би дегенді ілуде біреуі табады» – «Батыра, воина рождает каждая вторая женщина, а бия – одна из тысячи».

Простота и доступность, непосредственность и безотказность в рассмотрении споров, обеспечение беспристрастия суда и свободы доказывания, неограниченная ничем возможность участия представителей-сторон и каждого из присутствующих в процессе, стремление к примирению сторон и обеспечение большой логичности и убедительности судебных решений в глазах общественности и там, когда определялись жестокие и суровые наказания для виновной стороны, составляли форму и содержание бийского суда. Би-судья, на котором лежала ответственность окончательного судебного решения, в своем положении был больше похож на восседающего старца-мудреца, хотя нередко по возрасту он был юношей.

Би-судья был свободен в проявлении своих действий и убеждений. В то же время к нему был незримо прикован «народный глаз» – общественное мнение, представляющее реальную силу, более дееспособную и влиятельную, чем верхние властные инстанции.

Форма и состав суда зависели в основном от двух факторов: от желания участвующих в нем сторон и от сложности дела. Споры могли быть решены одним судьей единолично. Это наиболее простая и распространенная форма. Она больше применяется, когда за разрешением конфликта обращаются к бию одноаульцы, ближайшие однородичи или когда сами стороны – истец и ответчик – добровольно отдают свои споры бию и просят его решения. Нередко проявляет инициативу сам судья, если жалоба обиженного или потерпевшего обращена к лицам, имеющим близкие и родственные связи с судьей. В последнем случае би сам вызывает ответчика в суд, который не может проигнорировать это приглашение. Его неявка считалась бы позором в межродственных отношениях. Если би известный, мудрый и неподкупный, то обращения к нему за его единоличными решениями бывают довольно частыми, причем приезжают к нему обе стороны из самых дальних кочевых объединений.

Для рассмотрения крупных дел, отличающихся особой сложностью, в которые вовлечены разные родовые коллективы с явно выраженным обострением отношений между ними, образуется коллегия биев-судей. Один из них избирается тобе-бием, то есть председателем и главным судьей, мнение которого имеет приоритетное значение в вынесении решения суда.

Суд биев (или бия) основан на состязательном процессе. Каждая сторона являлась на суд при необходимости со своим бием, иногда и не одним, которые представляли интересы своего однородича. Заступничество со стороны в чью-либо пользу в бийском суде не допускалось. Судебные разбирательства происходили обычно при дворе

хана, в доме бия, в назначенных местах, часто на кочевых стойбищах коллективов.

Казахское право не знало смертной казни, лишения свободы, членовредительных наказаний, тюрем и зинданов, подземных камер заключения, так называемого уголовного наказания. Все судебные споры и самые сложные конфликты считались гражданско-правовыми, влекли за собой имущественные, неимущественные, позорящие, примирительные и иные формы наказания.

Существовали три основные классификационные группы ответственности и наказания: кун – плата за убийство или за деяния, приравняемые к убийству; тогуз – дословно «девятка» – имущественная ответственность, состоящая из девяти наименований; аип – форма прощения, извинения и штрафа.

Все они имеют предметное выражение, преимущественно состоящее из поголовья конского и другого скота. Поскольку в каждом наказании, в том числе за опасное деяние, всегда присутствуют элементы примирения сторон, ответственность может иногда выражаться в форме брачных сделок.

В куне – возмещении за убийство – различие проводилось в первую очередь с учетом достоинства убитого: ер кұны – за воина, сүйек кұны – за сам факт убийства, өнер кұны – за умение и знание убитого в искусстве, ар кұны – за оскорбление чести. Имела значение социальная принадлежность убитого. Более строгое наказание полагалось за убийство представителей верхушки общества и власти.

Тогуз как вид санкции, по нашим подсчетам, имеет 27 наиболее ходовых разновидностей и вариантов – от символической «девятки» до аргымака лучшего породистого коня или аруаны породистого одногорбого верблюда, либо девушки из знатной семьи во главе «девятки».

Аип как мера ответственности и вознаграждение был простым и одномерным, больше применялся в виде ат-тон-шапан – верховая лошадь и халат в ограниченных вариациях.

Вид и формы ответственности и наказания в казахском праве исключительно богаты и разнообразны. Существует большой их выбор, что обеспечивает, с одной стороны, большой простор для действия суда и судей, а с другой – налагает на судей особую ответственность за логическое, деловое и нравственное обоснование своего решения при выборе варианта ответственности. Тут как раз и должны проявляться личные качества судьи и его интеллект, которые ценятся не меньше, чем исход дела.

На всем евразийском пространстве, на его наиболее обширной центральноазиатской части, с древних времен до наших дней жили и живут в основном тюркоязычные этносы и народы, с собирательным именем кипчаки.

С точки зрения насыщенности событиями относительно глобального значения Кипчакскую степь можно разделить на два судьбоносных региона – Южный и Северный. Обширный Южный регион, простиравшийся от Ирана до Китая, от Индии до южных районов Казахстана, лежал на мировых торговых сухопутных путях от Европы до Азии и представлял зону обитания полукочевых-полуоседлых объединений с относительно развитым городским хозяйством, торговлей и государственным устройством. Именно этот регион был колыбелью формирования народов Центральной Азии и мощных политических союзов их предков, оказавших существенное влияние на мировую историю на ранних этапах средневековья. Отсюда начались великие переселения тюркоязычных кочевников-гуннов на Запад в канун и начале нашего века, завоевательные походы Чингисхана, армия которого состояла в абсолютном большинстве из тюрок (XIII в.), Тамерлана – Аксак Темира (вторая половина XIV – начало XV в.), потрясшие, можно сказать, мир. Здесь возникали и исчезали вереницы малых и больших в основном тюркоязычных государств как в силу внутренней борьбы, так и под воздействием внешних сил и временных завоеваний.

Словом, Южный регион Центральной Азии был центром бурных политических социальных событий и потрясений.

Северный регион, занимавший гораздо большее пространство, чем Южный, – от Балхаша и Арала до Сибирского Алтая, от Волги до Иртыша и Тарбагатайских гор, по существу, представлял «свободную зону», где были созданы относительно мирные условия для консолидации плодов кочевой цивилизации. Так и было. Кроме автохтонного своего «коренного» тюркского населения, сюда стекались степняки из южной части, оседали осколки великих переселенцев, искавших землю обетованную или уставших от многочисленных и опасных перемен и потрясений. На этой части Центральной Азии, далекой и отдаленной от влиятельных исламских, формировался светский уклад, наложивший свою печать на все стороны организации и жизни общества, и в том числе на правовую культуру.

В Евразийской степи еще в раннем средневековье складывалась определенно выраженная этническая и политическая общность на

базе устойчиво осевших и прибывающих кочевников, составивших этногенетические корни тюрков, а в дальнейшем – ядро и родословие казахов. Расширяя свое влияние и владения на юг, Казахская степь стала претендовать на весь Туркестан. Как пишет крупнейший современный исследователь истории Казахстана Манаш Козыбаев, под редакцией которого выходили почти все фундаментальные исторические исследования последних лет: «Қорыта айтқанда, қыпшақ атауымен халық болып танылған қазақ, барша түрік әулетінің қара шаңырағы болды. Евразияны – қос құрлығында тарихтың құдіретті төріне бір-ақ шықты»¹ – «Подводя итоги, надо сказать, что казахи, признание которым в истории пришло под именем кипчаков, явились прямыми хранителями традиции тюрков в Степи». Выражают историческую хроникальную истину слова крупного казахского мыслителя и поэта Магжана Жумабаева, сказанные им в 30-х годах нашего века о том, что: «Түркістан екі дүние есігі ғой, Түркістан ер түріктің бесігі ғой» – «Туркестан – это единение двух миров – южного и северного, Туркестан – это колыбель мужественных тюрков».

Эти слова ныне начертаны в сквере небольшого, но многолюдного уголка в Анкаре, столице Турции. Они напоминают поколениям о том, что страна казахов – Казахстан – является одним из основных очагов тюрков и что отсюда во многом берут начало дороги к миру тюркоязычных этноисторических и правовых культур.

Казахи, их предки-проказахи переняли, культивировали и развили до относительно высокого уровня общественно-политическую регулятивную систему нормативов, первоначально естественно сложившихся адекватно условиям общежития и выживания полукочевых объединений. Основу этих нормативов составляли обычаи, традиции, а также правила, внедренные в ходе изменения их внутренних и внешних экономических и политических ситуаций. На их нормативном содержании и построении оставляли свои следы союзы и государственные образования не только тюркских, но и нетюркских народов, населявших территорию Казахстана. Они частично закрепились в «Степном законодательстве» в такой степени, в какой они соответствовали условиям кочевого и полукочевого мира Центральной Азии и, аккумулируясь в ней, обогащали ее. Таким образом, древний мир права казахов предстает как нормативная культура, с одной стороны, корнями уходящая в автохтонно местные, локальные режимы, а с другой – в качестве системы, вобравшая в себя полезные модели нормативного обслуживания в основном тюркских и других стран и общественных устройств, годные и приспособленные к условиям Казахии.

¹ *Козыбаев М.* Ата тарихы туралы сыр // Егемен Қазақстан. 30-сәуір.1999.

Образование отдельного Казахского государства историки относят к XV–XVI векам. Казахское право намного старше его и старше самих казахов как сложившейся этнической общности. Древнее право казахов формировалось и сложилось на базе правовых воззрений и нормативных активов многих кочевых и полукочевых объединений, сменявших друг друга и составленных в основном из древних тюркско-казахских племенных и государственных образований.

V

Казахское право, основными источниками которого были обычно-нормативная система, культурные традиции Великой степи, проявляло на протяжении многих веков удивительную жизнеспособность и стойкость в условиях прямого и косвенного засилия чужеземных государств, мощного влияния их идеологии. Они силою и увещеваниями навязывали казахскому обществу свой режим, угодные им порядки. Казахское общество, ценой огромных жертв, все-таки заметно менялось, но наиболее стойкими и жизнеспособными оказались его вековая правовая культура и язык. Они даже в этих экстремальных условиях не только уцелели, но нашли в себе внутреннюю силу, позволившую им не только сохраниться, но и окрепнуть.

Завидная живучесть Казахского права в его изначальной, древней форме наперекор всем изменениям и революциям, пронесшимся на степном пространстве Казахстана, объясняется тем, что в его основе и самой структуре, в его нормативной системе лежали народность и вольная, естественная свобода человека, то есть такие нравственные идеалы и принципы, которые созвучны вечным стремлениям человека и человечества. Это было одной из фундаментальных причин того, что казахское право оказалось сильнее мечей узурпаторов и их режима.

Царское правительство, осуществляя активную политику колонизации Степного края, начало которой относится к первой четверти XVIII века, все больше убеждалось в том, что традиционный правовой режим, столетиями укоренявшийся в Казахии, является не только «рядовой» регулятивной нормативной системой, которую нельзя в течение одного поколения силой или «мирно» заменить новой, прорусской системой права. Большой знаток истории и быта своего народа, писатель и ученый, академик Сабит Муканов писал: «Киіз туырлықты қазақ аталатын бұл елдің өмір тарихы, тұрмыс-салты, әдет-ғурпы, мінез-құлқы айна қатесіз бірдей... осыншама тұрақтылық тұтастық Октябрь революциясына дейін тұтас мемле-

кет болмаған елде сақталуы таңғаларлық кұбылыс» – «Невероятно, но факт, что казахи, не имея до Октябрьской революции 1917 г. своей государственности и общего административно-политического центра, все же сохранили устойчивые фрагменты своей истории, миропонимания, быта и культурной традиции».

Значение казахского права далеко выходило за пределы своей собственно регулятивной нормативной роли в этнокультурных границах Казахстана. Оно несло и выполняло одновременно несколько функций: регулятивную, управленческую, объединительную, охранительную и гуманистическую и было в широком смысле законом и властью, источником общественного бытия и нравственности, искусством и духовной ценностью. Этими чертами, видимо, обусловлены его жизнённость и удивительная устойчивость перед лицом целенаправленного и мощного натиска мусльманского права, монгольского права и других иноземных систем права, таких же кочевых, полукочевых сообществ, оседлых и земледельческих культур и государств, в том числе русского законодательства. Их влияние на казахское право не переросло в разрушительную силу. Оно затрагивало часто верхушки общества, отдельные его социальные пласты. Доминирующая регулятивная позиция и импульс саморазвития казахского права сохранились до новейшего времени. Как указывал в середине XIX века Чокан Валиханов, «суд биев, несмотря на 50-летие русского влияния, остался таким, каким он был за сотни, может быть, за тысячу лет до нас».¹

КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ КАК НЕЗАВИСИМОЕ, ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ И МУДРОЕ ПРАВОСУДИЕ В ПАМЯТИ ПОКОЛЕНИЙ

В многовековой истории каждого народа имеются события, даты и личности, которым отдают дань последующие поколения и гордятся ими, вспоминают их как примечательные и важнейшие вехи, духовные рубежи пройденного жизненного пути. Бывают, хотя намного реже, и такие явления, институциональные структуры и учреждения, которые стойко держатся и воспроизводятся памятью и умами новых поколений людей в силу того, что они имеют цивилизационное значение или даже общечеловеческую ценность. Они сохраняются и живут в их мыслях как ориентация на будущее и наследие, имеющее непреходящее значение. Таким памятным историческим явлением является казахское судопроизводство – суд биев,

¹ Валиханов Ч. Суд биев в древней народной форме // Записки Русского географического общества по отделу этнографии. Т. 29. СПб., 1904. С. 164.

формировавшееся в недрах кочевого общества тюрков-казахов, составившее и получившее наименование «Золотой век» правосудия. Оно, и когда его уже не было, оставалось вечно живым факелом в памяти народной.

Суд, как публичный орган, во все времена и эпохи был и остается критерием и символом власти и управления, по которому в первую очередь судили о власти, о ее приверженности демократии и интересам народа. Как правило, такое представление превалирует у тех слоев населения, которые больше относятся к объектам – участникам судебного разбирательства, ощущающим на себе отношение и тяжесть судебной власти, и меньше всего проявляется у тех, кто стоит на верхней ступени власти и творит суд. В условиях Казахстана авторитет и уважение бийского судопроизводства, давно исчезнувшего в пластах истории, стали проявлением мечты о реальном гуманизме всего общества, в том числе и ныне властвующих в нем слоев. Это парадоксально, но факт, говорящий о многом, о всеобщей ценности правосудия биев.

Здесь следует сделать оговорку и определиться с понятием «суды биев в кочевом обществе казахов». В данном случае вовсе не идет речи о желании абсолютизации общества казахских кочевников, тем более об его изолированном рассмотрении в отрыве от его оседлой и городской части и связей с нею. Дело в том, – это важно отметить, выделить, – что бийское правосудие в своем ценностном имманентном статусе могло формироваться, сложиться и утвердиться только в среде и массе классической кочевой части казахского общества, занимавшей огромное пространство центрально-азиатского этноса и составлявшей абсолютное большинство населения Степного края. Городская и земледельческая культуры, вкрапленные и в большей части перенимавшие стиль управления и нормы поведения у соседних оседлых регионов и стран, мало влияли на казахское кочевое общество, наоборот, в определенной степени служили его консервативному сохранению и укреплению.

1. Суд биев был идеалом и для современных государственных деятелей Республики

Д.А. Кунаев, долгое время руководивший Казахской Республикой в годы Советской власти, будучи членом Политбюро ЦК КПСС и Первым секретарем ЦК Компартии Казахстана, оставаясь активным членом правящей партии коммунистов, идеология которой была несовместима с преклонением перед средневековой историей, осо-

бенно ранее угнетенных народов, питал особое уважение к одному из легендарных казахских биев-судей – Толе би. Говорят, что у него дома на рабочем столе «лежали три фотографии: его – Димаша Ахметовича, рисунок Толе би (в центре) и супруги Зухры Шариповны»¹.

Первый и ныне действующий Президент (с 1990 года) независимой Республики Казахстан Н.А. Назарбаев, бывший Первый секретарь Центрального Комитета Компартии Казахской ССР, в одной из официальных речей называл древних казахских биев-судей «Мүлткісіз әділ, от ауызды, орақ тілді шешендер» – «предводителями с ораторским даром и чувством безупречной справедливости». О трех знаменитых биях, живших в XVII – XVIII веках, с именами которых связаны отголоски «Золотого века» в правосудии в Степном крае, а именно – о Толе би, Казыбек би и Айтеке би, Н.А. Назарбаев говорил: «Барша қазақ баласы аттарын ардақтап, айтқандарын жаттаған осы үш бабамыздың ел алдындағы еңбегіне, халық қамын жеген қасиетті ісіне сөз жеткізіп баға беру қиын-ақ... Үш данағөйдін өнегелі, ел қамын жеген адал еңбегі, топ бастаған көсемдігі, от ауызды, орақ тілді шешендігі, мүлткісіз әділдігі жөніндегі айтар әңгіме аз емес» – «Они стали для казахов непреходящим символом единства, их страстные речи овладевали умами потомков, как изречения священных книг... Можно много говорить о славной жизни этих трех великих людей, об их деяниях во имя чести, достоинства и священной славы народа, об их природном предводительском таланте, ораторском даре, безупречной справедливости»².

Би как судья, суд биев как судебная власть продолжают и ныне, в условиях современного Казахстана, олицетворять и официально используются как достойные подражания модели профессионализма и честного отношения к отправлению судебной функции. Так, суд с участием присяжных заседателей, введенный в республике для обеспечения максимальной справедливости при рассмотрении наиболее сложных подсудных уголовных дел, носит наименование «билер алқасы», что переводится как «коллегия биев». В этом выражена дань памяти великим судьям-биям – судам биев, для которых независимость, профессионализм, философское размышление, ораторство, исключительная справедливость и честность были основополагающими принципами их повседневной судебной деятельности.

Несмотря на столетия, которые отделяют нынешнее поколение от «Золотого века» бийского правосудия и от его последних отдельных представителей, которые напоминала о нем несмотря на то, что с той

¹ Даутов С. Абыз, или уважение к минувшему. Вечерний Алматы, 2006, 24 августа.

² Назарбаев Н.А. Пять лет независимости. Алматы, 1996, с. 153.

поры коренным образом изменилась социально-политическая среда, продуктом которой оно было и которой оно служило, несмотря на это и ныне время от времени вспыхивают дискуссии о широком введении наследия бийских судов или номинации биев, как судей в судебную систему в Республике. Для нас в данном случае неважно, насколько это приемлемо или неприемлемо. Важно то, что бийское правосудие не только продолжает быть позитивным звездным отблеском в исторической памяти народа, но и претендует быть его ценностной ориентацией в политике демократизации судебной организации в Казахском государстве.

2. Исследовательская нить о судах биев в кочевом обществе казахов

Человеческая история богата парадоксами и противоречиями, и, как нередко бывает, в их беспорядочности рождаются и бытуют явления, представляющие куски, оазисы общечеловеческой ценности, на первый взгляд мало доступные привычно логическому объяснению. Именно таким загадочным явлением – новшеством для разумения был особый авторитет бийской судебной системы в казахском кочевом обществе, считавшемся с позиции европейской цивилизации отсталым. Почти все иноземцы из европейских стран, независимо от их статуса и цели пребывания в Степном крае, называли казахов-кочевников XII–XIX веков «номадами» по образу жизни, «полудикими» – по способам выживания в природной сфере, «патриархальными» – по сохранившемуся у них родовому делению населения и управлению, «буйными» – по отстаиванию интересов и свободы освоения огромного пастбищного пространства, «безвластными» по отсутствию привычного для Запада открытого деления и раздела населения на подданных и властвующих. Управление и власть в больших и малых кочевых коллективах имели двойственные признаки. С одной стороны, они принадлежали тем, которые пользовались наибольшим влиянием и уважением по возрасту, опыту, природной прозорливости в условиях наличия действующих корпоративно-общественных социальных институтов, а с другой стороны, принадлежали тем, которые выделялись по имущественному положению на фоне достаточно заметного социального расслоения населения на богатых и бедных. Отдаленность и периферийность казахского кочевого общества от центров азиатской и европейской цивилизации, его завуалированность и «кочевая отсталость» служили причиной позднего внимания к нему со

стороны евроазиатской образованной элиты. Первые зарубежные, а особенно – русские исследователи, именно исследователи, пришли в Казахскую степь только в начале XIX века. Они-то увидели и открыли в ней, во внутренней организации и структуре казахского общества особенные институты и явления, представляющие всеобщие ценности, такие как приверженность к красноречию и мудрому разрешению тяжб, как царствующий культ словесности и законности, утвердившиеся в быту и в общественном сознании. А.И. Левшин, крупный русский ученый-востоковед, побывавший в Казахской степи в 20-х годах XIX века с исследовательской целью, снискавший мировую славу за фундаментальные труды о казахах, писал: «Было время, говорят благоразумнейшие из киргизов Меньшей орды, когда и наш народ жил в покое, было время, когда и у нас существовал порядок, были законы и правосудие. Сей Золотой век, о котором вспоминают они со вздохами, есть царствование знаменитого хана Тявки (Тауке), который, если верить преданиям, был действительно в своем роде гений, и в летописях казачьих должен стоять наряду с Солонами и Ликургами. Усмирив волновавшиеся долго роды и поколения, он не только ввел в них устройство, порядок, но и дал им многие законы. Киргизы (казахи – С.З.) Большой и Средней орд утверждают, что народные законы их гораздо древнее хана Тявки»¹.

Данное высказывание А.И. Левшина не было заметкой, отмеченной мимоходом. В нем схвачена и выражена одна из коренных проблем и особенностей истории внутреннего устройства казахского кочевого общества, составляющих и объяснявших его былое единство и силу закона. Этот его мир, устройство и порядок в обществе были основаны, как сказано автором, на законах и правосудии. Они-то и составляют «сей Золотой век» на казахской земле. Из высказывания его и других современных ему авторов мы видим, что во всем этом упорядоченном общественном процессе важнейшую роль играло правосудие. Причем не вообще правосудие, а правосудие, отправляемое биями, особо выделенной из общества социальной группой профессионалов, достойных и адекватных своей эпохе. Об этом речь будет идти несколько ниже.

Первостепенная роль правосудия у казахов была связана не только и не столько с тем, что в средневековом кочевом обществе управление им сводилось в основном к разрешению возникающих в нем споров и конфликтов. Это обычное, распространенное по-

¹ *Левшин А.Я.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб, 1832, ч. III, с. 169.

всюду историческое явление. То, что правосудие у казахов поднялось до всеобщего народного признания, так называемого «Золотого века», необходимо было, чтобы оно обладало неординарными признаками и сутью, особо выделяющими его среди подобных ему известных и традиционных учреждений. Этим строгим требованиям отвечало правосудие, отправляемое биями в эпоху их возвышения как независимых, мудрых народных судей.

Необходимо отметить еще одно ценное место в высказываниях А.И. Левшина. Он указывает, что «благоразумнейшие» казахи связывают «сей Золотой век» с периодом царствования в казахском обществе хана Тауке (последняя четверть XVIII века). Не случайно, что народная память сохранила и выделяет этот период. Именно при хане Тауке, в нарушение вековой традиции, когда ханской опорой всегда были чингизиды-султаны, произошло другое: официальное признание ведущей роли биев в политической жизни казахского общества. Тауке хан, претендовавший на всеказахский трон в сложные годы для общества и распространявший свое влияние на все три казахских жуза, по данным источников, в своей деятельности решил всецело опираться на биев, периодически созывал съезды биев, рассматривал на них важнейшие вопросы внутренней и внешней политики. Это было не началом процесса, а итогом развития предыдущих эпох. Заслуга Тауке хана заключается в том, что он в реализации своей государственной политики избрал и использовал силу и авторитет правосудия, отправляемого биями, ставших влиятельными и в административно-управленческой системе в обществе. На вопрос о том, к какому периоду истории Казахстана относится возникновение бийского правосудия, на данном этапе познания достаточно отметить, что оно складывалось веками и его пик приходится, как явление национального масштаба именно к периоду правления Тауке хана. Кочевой образ жизни был мощным консервантом его ценностных черт. Отдельные живые элементы правосудия «Золотого века» сохранились, дожили до начала XX века. По ним судили и узнавали, каким оно было в прежние эпохи в деле обеспечения порядка и законности в кочевом обществе и каким оно было мощным фактором в сохранении и обеспечении единства казахских кочевников, разбросанных на огромных степных просторах Центрально-Азиатского континента.

Профессор В.В. Григорьев, известный русский востоковед, был наиболее компетентным ученым второй половины XIX века в описании жизни казахских кочевников и их внутреннего

устройства. Это его преимущество объяснялось в первую очередь непосредственным и глубоким его знанием языка и быта населения Степного края, познавательной его способностью и стилем исследователя. Около десяти лет возглавляя правительственную администрацию по управлению западной частью Казахстана (с середины XIX века), он находился в тесном контакте с казахским обществом, бывал в ближних и дальних аулах, расселившихся и кочевавших преимущественно по родам. Вдобавок ко всему этому В. В. Григорьев пользовался отложившимися в царских канцеляриях архивными и текущими материалами о казахах. В одной из своих работ, посвященных сравнительному анализу истории восточно-тюркских народов, он, имея в виду казахское общество, писал: «Кочевой быт считают обыкновенно несовместимым с каким-либо значительным развитием экономическим и интеллектуальным. Но это едва ли основательно»¹. В подтверждение этой мысли он далее указывал: «В пастушеских еще обществах возникает иногда, как видим у киргизов (казахов – С.З.) такое превосходное судопроизводство и такие порядки следственного и судебного процесса, каким могут позавидовать многие издавна цивилизовавшиеся народы»².

В этом же ключе о бийских судах и казахском праве «Жаргы» высказывался и другой русский ученый – Л.А. Словохотов юрист по образованию, много лет проработавший в царской администрации в Казахстане. Он специально изучал и знал казахский язык, превосходно говорил на нем, лично был знаком со многими представителями местной знати. Он написал специальную работу о правосудии в обществе кочевых казахов³. Ученый считал суд биев «оригинальным» и «народным» в том плане, что он был близок, понятен и полезен народу, носит необвинительный, состязательный характер. «Народное судопроизводство киргиз (казахов – С.З.) гласно, публично, несложно, непродолжительное. В течение столетий своей жизни народ выработал своеобразную, но вполне ему понятную структуру судебных процессов, обойдя столь вредный бюрократический элемент». Правосудие в Степном крае, отправляемое биями, автор считает, что это «любимая народом и следовательно действительная судебная власть»⁴.

¹ Григорьев В. В. О скифском народе саках. Переиздание. Алматы, 1998, с. 43.

² Там же, с. 44.

³ Словохотов Л. А. Народный суд обычного права киргиз Малой орды/Труды Оренбургской ученой архивной комиссии, вып. XV., Оренбург, 1905.

⁴ Там же, с. 80, 81.

3. Суд биев в оценке деятелей национальной культуры XIX – начала XX веков

Формирование национальной интеллигенции в Степном крае относится ко второй половине XIX – началу XX веков. Оно тесно связано с Россией и русской культурой. Отдельные грамотные люди были и раньше, особенно в оседлых центрах, получившие образование в основном в соседних мусульманских центрах, служившие письмоводителями, переводчиками, духовными наставниками при ханах, султанах и родоправителях, обучали их детей начальной арабской грамоте. Редкие, наиболее одаренные уходили в ученые центры Востока. Собственно казахская национальная интеллигенция, воспитанная на передовых традициях светской русской, европейской культуры, пусть численно на первых порах небольшая, была новой образованной прослойкой в обществе. Независимо от того, где служили, они были тесно связаны с жизнью кочевников и во многих случаях всегда несли в своем существе их образ бытия, взгляды и думы. Некоторые из них подымались до уровня известных ученых и мыслителей.

Большую ценность представляют описания, высказывания и исследования представителей национальной интеллигенции, как знатоков, непосредственных носителей всего того ординарного и неординарного, малого и сущего в организации корпоративного, общинно-родового, индивидуального образа жизни казахских кочевников. Главное, они видели и жили в той хозяйственной, социальной, духовной среде, характерной для казахского кочевого общества со всеми присущими ему атрибутами и моделями самоорганизации. Вплоть до начала XX века еще сохранялись островками древние суды биев и нормы казахского права «Жарғы», особенно в дальних и глубинных районах степи, куда еще не доходили колониальные преобразования, хотя и они в той или иной мере ощущали их влияние. К тому же историческая память народа о минувшем «Золотом веке» правосудия еще не была покрыта наслоениями.

Особенно ценно наследие выдающегося казахского ученого Чокана Валиханова (1835–1865 гг.), охарактеризованного современниками как «гениальный исследователь по Востоку», «метеор, промелькнувший на ниве востоковедения». В связи с начавшимся царским правительством реформированием – полной замены старых бийских судов Степи новой колониальной судебной системой, он рекомендовал органам администрации, убеждал их не делать этого ради спокойствия и внутреннего благополучия казахского общества, а также и в

интересах самого самодержавия. В записке «Суд в древней народной форме» он писал следующее: «Бии никем формально не избираются и формально никем не утверждаются. Значение их основано на честном авторитете, который приобретают они так же, как в Европе поэты, ученые и адвокаты. Шекспир и Гёте считаются всеми за великих поэтов, но именно гениальность их основана не на декретах правительств и не на формальных выборах народа; ... только глубокие познания в судебных обычаях, соединенные с ораторским искусством, давали киргизам (казахам – С.З.) это почетное звание»; «Суд биев производился словесно, публично и во всех случаях допускал адвокатуру. Он был в таком уважении у народа, что не требовал и не требует до сих пор никаких дисциплинарных мер»; «Главное достоинство суда биев, по нашему мнению, заключается в отсутствии формальностей и всякой официальной путины. Значение бия основано на авторитете и знании – то есть как бы патент на судебную практику»¹.

Великий казахский поэт Абай Кунанбаев (1845–1904), произведения которого ныне известны во многих уголках мира, скульптурный памятник которому установлен в центральной части г. Москвы, о биях, судах биев, составивших в прошлом суть «Золотого века» правосудия, писал: «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынаң келмейді... Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білім, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған, бірақ бұл замандағылардан артық екі міні бар екен... Ол екі мінезі қайсы десек, әуелі – ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көп-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт, жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы, топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе халық та оны сынамай, бірден бірге жүгірмек болмайды екен»² – «Мы имели возможность убедиться в бесполезности выборов биев-судей в каждой волости. Не всякому под силу вершить правосудие. ...Да, [прежние биы] безусловно уступали теперешним людям в образованности, учтивости, ухоженности и опрятности. Но обладали они двумя достоинствами, которых у нас теперь нет... О каких качествах мы говорим? В стародавние времена были люди, которые звались «ел басы», «топ басы». Они решали споры, управляли жизнью общества, а простой народ худо-бедно, занимался своими делами. Не принято было оспаривать решение «ел басы» и «топ басы» или

¹ Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений, т. I, Алма-Ата, 1985, стр. 494-523.

² Құнанбаев А. Екі томдық шығармаларының толық жинағы. 2-т., Алматы, 1997, 16-17 б.

бегать от одного к другому».¹ Алихан Букейханов, образованнейший интеллигент, крупный представитель освободительного движения в Казахстане начала XX века, неоднократно высказывался о том, что суд биев вошел в историю казахского народа как «народный суд» по сути и по форме, и что политику колониальных властей, связанную с заменой его другими судами, нельзя считать удачным решением. Одну из своих статей он озаглавил «Қазақ биінің орны бөлек еді» – «Место казахских биев было особое».² Этим было сказано многое. О коренных различиях в ориентации и функциях новых назначаемых биев-судей, ставших частью государственного аппарата царского правительства, и биев-судей, когда-то составивших «Золотой век» правосудия в истории казахского народа, писал и убедительно доказывал на примерах выдающийся казахский просветитель и публицист Ахмет Байтұрсынов. Одну из своих статей он назвал «Бұрынғы әділ билер» – «Прежние би были олицетворением справедливости». В ней он писал: «Народный сот дегеніміз қазақтың ғадетіндегі қағидалар бойынша айтылатұғын билік. Бұрынғы әділ билердің қолындағы билік қазақтың неше түрлі дертін жазатұғын жақсы дәрі еді, бүгінгі арам билердің қолында дәрі болмақ түгіл, у болып жұғып тұр» – «Суд народный – это то, что было раньше. Тогда правосудие было основано на казахских обычно-правовых установлениях. Оно в руках биев, преданных справедливости, представляло живительное лекарство от всех бед, а теперь оно в руках современных огосударственных биев отдаёт не лекарством, а ядом».³

4. Советская власть не смогла вытравить из исторической памяти народа память о «Золотом веке» казахского правосудия

Поразительно и в то же время парадоксально то, что в советскую эпоху, несмотря на официальную идеологию отрицания сколько-нибудь ценностного в досоветской истории казахов и других подобных им ранее колониальных народов, сознание о биях и бийском суде, как о нечто высоком, истинно народном учреждении жило и продолжало жить в народном подсознании и во взглядах авторитетных интеллектуалов казахского народа. Иногда оно выплескивалось наружу в их высказываниях. Поскольку это было небезопасно и автор мог быть обвинен в «политической неблагонадежности», в «национализме», они выражали свои мнения часто не прямо и передавали

¹ Құнанбаев А. Книга слов. Алматы, 1992, с. 18-19.

² Казах, 1914, № 50.

³ Байтұрсынов А. Жаңа низам. Алматы, 14 бет.

путем описания «посторонних», но связанных случаев и событий. Так, К.И. Сатпаев, выдающийся геолог и интеллектуал, ученый с мировым именем, в одной из своих ранних работ, посвященной легендарному бию и правителю Ногайско-казахской Орды XVII века Едиге, для его характеристики употребил распространенное в народе выражение «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің ары, білімі бар» – «У хана есть разум сорока мужчин, а у бия – совесть, достоинство и знание сорока мужчин». По его словам, в обществе кочевых казахов «всегда преобладало уважение к биям, чем к ханам»¹. Писатель с мировым именем и ученый М.О. Ауэзов посвятил большую статью «Диалог биев» – «Билер айтысы», в которой отзывался о них восторженно и привел несколько образцов участия биев в состязаниях, красноречие и искусство доказывания которых помогали им достойно решать жизненные конфликты.²

А.К. Маргулан, академик Национальной Академии наук, выдающийся знаток древней и средневековой истории казахского народа писал, что в XIX веке в г.Омске, являвшемся одним из центров колониального управления Казахской степью, временами собирали в числе других, в первую очередь известных биев как знатоков древности и словесности казахского народа. По его мнению, «Мұнда келетін адамдар көбінесе халықтың рухани тіршілігін, оның шежіресін, ертегі-жырын білетін кілең шешен билер, құйылма ақындар, атакты күйшілер болған» – «Сюда приглашались преимущественно бии-златоусты, поэты-импровизаторы, музыковеды – знатоки жизни, духовной культуры, истории и устного творчества народа».³

5. О правосудии биев заговорили в полный голос в годы независимости Республики

После распада Советской империи и с провозглашением государственной независимости Казахстана о биях и бийских судах и о системе казахского права «Жарғы», неотделимой от бийского правосудия, как исторических социальных ценностей, заговорили в полный голос. В знак уважения поколений перед зданием Верховного суда в столице республики – г.Астане был сооружен 4-метровый групповой памятник из гранита, посвященный трем выдающимся биям-судьям второй половины XVII – первой половины XVIII веков Толе би, Казыбек би, Айтеке би. Они изображены по-восточному рядом сидящи-

¹ *Сатпаев К.И.* Ер Едиге. М., 1927.

² *Әуезов М.* Әдебиет тарихы. Алматы, 1991. 188-191 бб.

³ *Маргулан Ә.* Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы, 1995. 234-235 бб.

ми, земными, с устремленными вдаль взглядами. Они олицетворяли правосудие как общечеловеческую институциональную ценность. Историческое место – степное урочище в Южно-Казахстанской области, где они в прошлые века неоднократно собирались на съезды биев трех жузов, было объявлено Правительством историческим памятным парком «Ордабасы», что в переводе означает «Ставка умов» («Главная ставка»). На одном из высоких холмов парка была установлена высотная стела, куда от подножья ведет многометровая террасная лестница. На ее открытии, состоявшемся 28 мая 1993 года, присутствовали президенты трех соседних тюркоязычных республик – Казахстана, Узбекистана и Кыргызстана. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в своей речи сказал, что «Они стали для казахов непреходящим символом единства, их страстные речи овладели умами потомков, как изречения священных книг. Их исторические заслуги перед казахским народом, их значимость в нашей истории невозможно переоценить»¹. Высокая оценка заслуг биев-судей перед историей народа давалась в выступлениях и трудах ученых, деятелей культуры, в том числе в произведениях выдающихся казахских писателей, известных своими историческими поисками. Абдижамил Нурпеисов, автор романов «Кровь и пот», «Последний долг», переведенных и ставших бестселлерами в странах Европы, одну из статей озаглавил «Бии-судьи и ораторы». В ней он писал: «В самом деле, с годами я, все чаще оглядывая мысленно иные пласты веков казахской истории, все более и более поражаюсь тому огромному доверию, той опоре его на мудрость и высоту духа, что были присущи Высоким Его Сыновьям. И эта опора никогда не подводила мой народ. И не потому ли находим мы ныне в истории тысячелетнего института биев-ораторов тому немало удивительных примеров?»².

Другой выдающийся писатель Абиш Кекильбаев, автор ряда прекрасных высокохудожественных и по-философски сдержанных исторических романов и повестей, озаглавил одну из своих статей, посвященных биям-судьям и ораторам «Есімдері дүние тұрғанша ұрпақтардың жадында сақталады» – «Их имена в памяти поколений сохранятся до тех пор, пока существует мир». В ней он писал: «...Нұрлары екі дүниеде бірдей шалқып, жандары жаннаттың төрін иемдеген, есімдері дүние тұрғанша ұрпақтардың жадында тұратын жарықтарымызды осынау дүние тұрғанша тұрмақшы киелі ғимараттағы бұйырмас мекендеріне қайта жалғастырғанымызға

¹ Назарбаев Н.А. Пять лет независимости. А., 1996. С. 153.

² Нурпеисов А.К. Мысли, навеянные деяниями предков. В кн. Айтеке би. А., 1998. С. 49-54.

тәубе деп тұрмыз» – «Мы должны поблагодарить судьбу за то, что наступил день, когда великих сыновей наших, свет которых озарял два мира – земной и небесный, что их имена занесены в анналы вечности, что мы смогли вернуть их в подходящие места – священные дворцы народного сознания»¹.

За годы независимости республики, а их прошло не так много – всего 16 трудных лет, произошел настоящий всплеск изданных статей и трудов, больше описательных, о казахских биях-судьях, оставшихся в памяти поколений и известных по фольклорным, рукописным и нарративным источникам. Начались и серьезные исследовательские работы. Предлагаемый нами десяти томный труд «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов» является первой фундаментальной исследовательской работой в цепи исканий на этом пути. Он претендует на то, чтобы быть промежуточным итоговим трудом, открывающим просторы для новых исследований, и в то же время является увлекательным документированным материалом о биях-судьях, мудрость и искусство решения конфликтных дел которых по праву достойны войти в анналы общечеловеческой культуры.

Бывает трудно объяснить суть исследуемого особенно тогда, когда прошло немало времени между предметом объяснения и объясняющим. Трудно поверить в то, во что верили многие, в том числе авторитеты, тогда, когда между реальными историческими событиями и познавательной деятельностью нового времени пролегла целая эпоха их сознательного отрицания, за которой стояла хорошо организованная стена штыков и идеологов. В этих условиях реальность казалась миражом, а мираж – действительностью. Такое случилось с казахской правовой системой «Жарғы», с центральной в ней фигурой – судом биев (бийским судом), игравшей на протяжении многих прошлых веков в жизни кочевого общества казахов и кочевников центральную, регулирующую и объединяющую роль. Она была оценена последующими поколениям кочевников и посткочевников и оценивается научной мыслью ныне как загадочное эпохальное явление, представляющее общечеловеческую ценность.

ТРИ ЗАКОНОДАТЕЛЯ И ЛЕГЕНДЫ ВЕКА

В центре казахского права находилась особая социальная категория – би, соединявшая в своем лице деятельность судьбы и законодателя, знатока источников, правил и процедур «Степного права», поэта и

¹ *Кекілбаев Э.* Егемен Қазақстан, 22 маусым, 1999 жыл.

оратора, судебную, светскую и порою военную власть, а главное – преданная принципу справедливости. В данный раздел книги включены сведения и материалы о трех выдающихся биях – Толе би, Казыбек би и Айтеке би. Документальных материалов о них мало, зато сохранились устные повествования, передаваемые из поколения в поколение, которых в прошлые века было немало. К сожалению, многие из этих «архивов» уничтожены, сожжены, закопаны, просто утеряны в годы жестокого преследования, арестов, голода, духовного и материального обнищания населения Степного края, процессов, которые периодически повторялись в его истории, но особенно в XX веке.

Однако ограниченность документального и письменного материала о казахской правовой культуре не должны порождать какое-то недоверие к сведениям, воссоздающим ее историческую картину. Следует иметь в виду традиционность и уникальность передачи информации из поколения в поколение, а также природную приверженность и адаптацию к запоминанию исторической хроники у кочевников-казахов. «Этой исторической памяти казахов я поражаюсь и поныне», – писал знаток психологии казахского народа Г. Бельгер. –...Лишенный в течение веков письменности, зафиксированной печатно истории, архива, надежной научной документации, кочевник придавал исключительное значение родовой памяти, родословному древу по отцовской и материнской линиям, знанию семейных и родственных уз, устной шежере-летописи, закрепленной в преданиях, легендах, притчах, фольклоре – батырских дастанах-поэмах и религиозных киссах-сказах и т. д. Именно в них заключены история, душа, ментальность народа... Казах воспитан на культивированном, поэтическом слове, оно вошло в его кровь и плоть, он знает ему цену, неизменно восторгается самобытным словом, незатертым, с подтекстом и намеками, уместным, попадающим точно в цель, сражающим наповал, вдохновляющим на подвиги, запоминающимся, как наскальная надпись. Об этом следует постоянно помнить, когда речь заходит о славных «златоустах-биях».

Великая степь Казахстана хранит в исторической памяти имена многих биев, прославившихся в разное время как судьи и трибуны своими победами и подвигами на состязательных судебных и политических процессах и на арене защиты интересов рода и отечества. С именами трех выдающихся биев – Толе би, Казыбек би и Айтеке би связана целая эпоха – полоса в истории Казахской степи, и не только в обычно-правовой области. Они были всеказахскими государственными и судебными деятелями и авторитетами. За Толе бием закрепились слова, сказанные им о себе своим детям: «Мен болсам

халық үшін жүрген адаммын» – «Моя жизнь всецело посвящена народу». Айтеке би так обобщил свою жизнь: «Өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі» – «Моя жизнь принадлежит народу, а мне принадлежит только моя смерть». Эти слова выражают идейную установку не одиночек, они представляют фундаментальный принцип идеологии власти биев в периоды утверждения Степной демократии и законности «в древней форме» в Казахии.

Эпоха «трех биев» по насыщенности событиями считается одним из самых тяжелых и тотальных периодов в истории Казахстана. Внезапные нашествия хорошо организованных полчищ восточных, жунгарских калмыков на беспечные казахские аулы, занимавшие кочевьями огромное пространство от Сибири до южных отрогов Каратау и долины Сыр-Дарьи, представляли реальную угрозу для Великой степи, и вопрос «быть или не быть» для нее стал вопросом глобального значения. Этот период вошел в историю Казахстана как «актабан шұбырынды» – «годы трагедии и массового переселения народа». Именно в эти годы общество как никогда нуждалось в авторитетных и выдающихся деятелях и организаторах. Ими в числе первых являлись Толе би, Казыбек би и Айтеке би. В том, что во главе масштабного освободительного движения народа встали эти три бия, поддержанные ханской властью, видными военачальниками (батырами) и многими другими влиятельными биями, первостепенное значение имела особая престижность и особая роль власти биев во всей общественно-политической структуре Казахии. Они вошли в историю Казахстана как «три великолепных бия» – «атышулы үш би», «три пророка» – «үш пайғамбар». Восстановление и объединение казахских земель в границах до нашествия калмыков и их послевоенное мирное устройство связывается в большей степени с их именами. Как образно и метко сказал один известный публицист, они «в историческом сознании казахов воспринимаются как святыня, как неразрывное единство народного Духа, как воплощение духовной субстанции Казахии».

Мы дадим краткие сведения о Майкы бие и о трех выдающихся биях, материалы о которых составляют содержание данного раздела первого тома «Древний мир права казахов».

Майкы би считается и признается «отцом всех казахских биев», их родоначальником, авторитет которого в казахской правовой культуре является непререкаемым. Это зафиксировано во всеобщем правиле: «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майкы би» – это труднопереводимое, но понятное всем степным основательное выражение, которое в смысловом переводе приблизительно звучит так: «Слова и

сила справедливости – основы решения конфликта – так установил Майкы би». Авторитет Майкы бия настолько был высоким, что, если судьбе-бию удавалось доказать, что его решение лежит в русле правил Майкы бия, то это приводило к беспрекословному его признанию сторонами и их примирению. Однако злоупотребление именем Майкы бия не допускалось. Это вело к крушению судебной карьеры бия.

Майкы би, говорят, был долгожителем (1105 – 1225), происходил из древнего казахского крупного родового объединения Уйсун, составившего основное формирующее ядро Старшего жуза. По отрывочным средневековым тюркским, арабо-персидским и монгольским источникам, наибольшую известность он приобрел своей службой при Чингисхане и при его потомках. В период возвышения Чингисхана он был одним из авторитетных его советников и доверенным тобе бием (верховным бием) по Кипчакской степи. Чингисхан, уезжая в поход, порою оставлял его в числе временно управляющих на главной ханской ставке. Говорят, что Майкы би присутствовал при коронации девяти монгольских ханов, в том числе самого Чингисхана, его сыновей и внуков, провозглашенных ханами на различных частях Великой степи кыпчаков. В частности, он был одним из тех, кто по древнему обычаю тюрок поднимал на белой кошме Жошы хана, сына Чингисхана, на Улытауских горах в Центральном Казахстане. Майкы би был просвещенным деятелем, владел несколькими языками, прославился в свою эпоху как приверженец и идеолог свободы Великой степи кочевников, справедливого управления и справедливого суда в ней.

Считается, что от Майкы бия идут фундаментальные правила, определяющие основы суда и судебной деятельности в «свободной» Степи древних и средневековых тюрок. Вот некоторые из них: «Тура биде туған жоқ», это правило имеет глубокую рамочную мысль и может быть передано так: «У справедливого бия одна вера – это справедливость». Более поздней его редакцией считается добавление «...туғанды биде иман жоқ» – «би – судья, имеющий пристрастие к своим родственникам, разрушает святость своего сана»; «Әділ би қара қылды қақ жарған» – смысловой перевод таков: «Искусство бия состоит в том, когда он при решении судебного дела поступает так, будто он тонкий волосок делит на две равные части». Эти и другие дошедшие до нас отдельные установления, приписываемые Майкы бию, выражают принципы правового поля, характерные для свободной зоны Великой степи. Майкы би большую часть жизни проводил в Степи, населенной тюркоязычными кочевыми сообществами, как

входившими в состав империи Чингисхана и его потомков, так и оставшимися вне нее.

Толе би, Казыбек би и Айтеке би были верховными биями в трех казахских жузах: Толе би в Старшем жузе, Казыбек би в Среднем жузе, Айтеке би в Младшем жузе. Тауке хан, пытавшийся распространить свою власть на весь Казахстан (первая четверть XVIII в.) и встать во главе объединительного движения, на одном из народных съездов вблизи Туркестана официально признал и провозгласил их правителями в своих жузах. Это было смелым назначением, если учесть, что в каждом жузе был не один амбициозный султан, а несколько из потомков Чингисхана, правившие родовыми объединениями и считавшиеся Малыми ханами. Однако и они должны были считаться с популярностью и властью верховных биев.

Толе би вышел из древнего казахского этнического объединения Уйсун, а в нем из поколения Дулат. По разным источникам, он родился и провел молодые и последние годы жизни вблизи Ташкента, в местностях Каракамыс, Акбурхан, ставших фактически династическими именами. На его воспитание и становление значительное влияние оказала фамильная традиция, вобравшая мировоззрение и культуру тюрок Великой степи. Его родословие берет начало от легендарного Майкы бия, его достойного потомка Бактияр бия, о котором в народе говорили: «Сөз бастап кетсе – шешен, ел бастап кетсе – көсем» – «Начнет говорить – трибун, начнет руководить народом – вождь».

По воле отца мальчик Толе начал учебу с пяти лет – разъезжал по регионам степи, вначале с отцом, а затем в роли қосшы бала – приставного воспитанника при опытных биях. Он быстро набирался знаний и в освоении истории, словесности и правовой культуры народа показывал раннюю зрелость. С девяти лет под испытующим оком своих наставников принимал пробное участие в судебном разбирательстве и в вынесении судебных решений. В 15 лет Толе становится на самостоятельный путь судьи-бия. Успешно проходит испытание, своеобразную аккредитацию у старцев-мудрецов, получает их «бата» – благословление. Такого рода испытание он, в частности, прошел у знаменитого в Степи ученого-старца, столетнего Анет-баба.

Благословение – «бата» степных авторитетов является своеобразным ритуалом, служит признанием юноши бием и наставлением его на будущее. По записям видного исследователя Н. Торекулова, Анет-баба просил молодого Толе бия кратко сформулировать свое жизненное кредо, и Толе би ответил: «Саяқ жүрген таяқ жейді. Ынтымағы, бірлігі мықты елді жау да, дау да ала алмайды» – «Одинокий стано-

вится жертвой одиночества, народ, если он един духовно и сплочен, то бессилён любой враг перед ним».

В зрелые годы Толе би говорил о себе: «Хан көзі жетпес қайғыны қашықта жатып көремін. Екі ел егес болғанда ел басын қосар төремін» – «Горе народное, которое недоступно хану, я ощущал издали, и конфликты крупные приводил к миру». К его званию Толе бия Старшего жуза порою прибавляли титул «батыра» – героя-воина. В одно время более десяти лет он фактически правил Ташкентом. В одном из официальных донесений того времени говорится, что Толе би в Ташкенте «больше хана владельцем почитается».

Казыбек би происходил из рода Каракесек (объединение Аргын), вошел в историю казахов как один из «трех законодателей и пророков века», своим влиянием и деятельностью сыгравших выдающуюся роль в трудной судьбе казахов на рубеже XVII и XVIII веков. Правдоподобная легенда гласит, что его мать Токмейл, обладавшая завидным умом и даром ясновидения, при рождении сына изрекла: «Адалдан болар нәсібің, тіліңнен болар кәсібің» – «Судьбой начертаны тебе честность, и быть тебя оратором-трибуном». На деле таким он и стал.

Казыбек рос и воспитывался в традиционной степной культурной среде, где к нему относились как к одаренному ребенку: его готовили в общественные деятели, придерживающиеся ценностных нравственных принципов, учили освоению устного духовного богатства народа и наследия знаменитых биев, основам и технике красноречия, овладению мудрости. В материалах этого раздела книги приводится встреча Казыбек бия с Толе бием, к которому он отправился за получением его «бата» – благословления. Толе би был старше его и уже пользовался славой, известностью в стране. Вот как происходила эта их встреча. Первым обращением Толе бия к нему было: «Шырағым, бір бала әкесінен өтіп туады, бір бала әкесіне жетіп туады, енді бір бала кері кетіп туады. Сен соның қайсысың?» – «Мой прелестный юноша, случается, что сын по уму и притязаниям или опережает отца, или приближается к отцу, или отстает от него. К кому из них ты себя относишь?» Казыбек би ответил: «Әкеме жете туған баласы болармын» – «Полагаю, родился я идущим за отцом». На это Толе би заметил: «Өзім де солай шамалап отыр едім». – «Я предполагал, что ты так ответишь». Далее Казыбек би задал Толе бию встречные вопросы. Этот диалог между ними развивался следующим образом. Казыбек би:

– Аға алысыңыз қандай?

Толе би:

– Алысым жақын болды.

- Тэттіңіз қандай?
- Тэттім, сиреп барады, шырын болды.
- Несиеніз өне ме?
- Шүкір, несием өніп жатыр.

Казыбек би:

– Ага (вежливая форма обращения к старшему), какова ваша даль?

– Дальнее стало близким.

– Какова ваша утоляющая сладость?

– Сладость моя редет, становится жиже – соком.

– Стали ли задатки ваши родником вашего утешения?

– Благодарен покровителю, да, задатки мои стали моим родником жизни, и неиссякаемым».

Как свидетельствуют источники, этот диалог остался мало-понятным для многих из свиты Казыбек бия. По возвращении на родную землю Казыбек би рассказывал отцу Калдыбеку содержание этой встречи. «Алысың қандай?» – деп, қос жанар көзін сұрадым. Ол: «Алысым жақын», – деп, жақыннан көретінің, жанарының тая бастағанын айтты. Мен: «Тэттіңіз қандай?» – деп, ұйқысын білмек болып едім. Ол кісі: «Тэттім сиреп барады» – деп, ұйқысының қашқанын білдірді. Мен: «Несиеніз өне ме?» – деп, балаларының қалай күтіп қарайтынын сұрап ем. Ол кісі: «Шүкір, несием өніп жатыр» деп, балаларының жақсы күтіп қарайтынын білдірді» – Вопросом «Какова ваша даль?» я осведомился о состоянии его зрения. Ответом «Дальнее стало близким» он дал знать, что зрение его начало сдавать. Вопросом: «Ваша утоляющая сладость?» – я имел в виду состояние его сна. Он ответом «Тэттім сиреп барады» – дал понять, что сон его становится редким. Вопросом: «Стали ли задатки ваши родником вашего утешения?» – я хотел знать, проявляют ли родные дети заботу о нем. Он ответил: «Благодарен покровителю, родник мой оправдывает надежду».

Казыбек би в Среднем жузе, как Толе би в Старшем жузе, считался «самосильнейшим». В одном официальном донесении русского представителя, относящемся к 1763 г., сказано, что Казыбек бия «в Средней орде за главного судью почитают, к которому сам Абулмамбет хан, так и Аблай и прочих улусов султаны, знатные старшины для всякого совету всегда и почти каждогодно приезжают и без его согласия ничего знатного не приемлют».

Айтеке би, имя и слава которого простирались далеко за пределами исконных территорий Младшего жуза, стал в свою эпоху легендой. Даты его рождения и места смерти установлены приблизительно, считают, что он прожил 56 лет. По данным исследователя М. Исламгалиева, он похоронен в фамильном склепе в местности Нурата тау

вблизи Самарканда. Общеизвестно, что Айтеке би был современником Толе бия и Казыбек бия, входил вместе с ними в когорту «трех правителей дум» казахского народа в последней четверти XVII и первой половине XVIII века. Он был по возрасту немного моложе их и был моложе по рангу жуза (Младший жуз), но достойным их современником по совместной службе общенациональным интересам.

Родовое объединение Торткара из Младшего жуза, к которому принадлежал Айтеке би, как и значительная часть ряда казахских родов Младшего жуза, в связи с беспрестанной борьбой за удельную власть, нередко переходящей в войны, между потомками властвующих династий, перемещались на юг и надолго занимали своими кочевьями эти просторы. В литературе утвердилось мнение, что Айтеке би большую часть жизни проводил в степных просторах к югу от междуречья Сырдарьи и Амударьи, на владениях Туранских государственных образований с центрами Бухара, Самарканд, Ургенч.

Прямые предки Айтеке бия пользовались известностью в Степи. Так, его предок Ораз би (1299 – 1385) был одним из ближайших советников основателя Туранского государства Тимур хана, сделавшего своей столицей Самарканд. Считающийся после Тимур хана и Улугбека третьим известным правителем Самарканда Жалантос приходился дедом Айтеке бию.

Айтеке получил разностороннее для своего времени образование, учился в знаменитом медресе Улугбека и успешно его окончил, овладел рядом восточных языков – арабским, персидским и тюркским. С пяти лет проходил школу у известных златоустов-биев и в семье правителя Жалантоса. Увлекался искусством внутреннего оформления знаменитых Самаркандских мусульманских храмов и устройством государства Тимура, Улугбека и Жалантоса, присутствовал на приемах иностранных послов, в том числе из дальнего зарубежья.

Овладение кладезью мудрости казахских биев, искусством красноречия, соединенного с ученостью и традицией знаменитых предков, принесли Айтеке бию раннюю известность. К нему обращаются большие и малые, близкие и дальние правители родов и аульных объединений за решениями острых и застарелых конфликтов и споров, нарушающих мирную жизнь населения. За советами к нему обращаются государственные деятели, военачальники. Он становится толкователем Степных законов.

Идейные установки и мотивы жизни Айтеке бия были сходны с Толе бием и Казыбек бием. Все они своей первой и изначальной целью ставили служение народу правдой и справедливостью. Все они

делили вместе со своим народом горечь поражений и радость побед. Слова Айтеке бия: «Халықтың көз жасын күннің шуағы да кептіре алмайды» – «Народные слезы не высыхают и на солнце», «Өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі» – «Жизнь моя принадлежит народу, мне принадлежит только собственная смерть» – точно передают видение мира и смысл жизни трех великих биев, ставших легендами века.

Айтеке би, Толе би и Казыбек би составили главную опору Тауке хана, ставшего во главе Казахского государства в самое судьбоносное для народа время, испытавшего трагедию поражения и массового переселения на юг. Они были вместе с Тауке ханом и другими народными предводителями в годы поиска путей мобилизации сил народа и выхода из всеобщего политического кризиса. Крупный законодательный акт «Жеті жарғы», принятый на всенародных съездах вблизи Туркестана и отражавший патриотическую волю масс, можно отнести к значительным подвигам в первую очередь трех пророков века – Толе бия, Казыбек бия и Айтеке бия.

Основательная встреча Толе бия, Казыбек бия и Айтеке бия и их личное знакомство, по-видимому, произошло в период работы народных съездов, периодически и часто созываемых в окрестностях Туркестана. Их беседы, логико-риторические выкладки и видение ими общих и региональных проблем, дошедшие до нас в массовой народной памяти, в большинстве случаев, возможно, состоялись и относятся именно к этому времени.

Толе би был старшим среди них по возрасту, по рангу жузов и по опытности. О нем говорили: «Бүтін билікке Төле би, бүкіл хандыққа Есім хан жеткен» – «Среди биев Толе би, среди ханов Есимхан достигли всеобщей славы».

«АДАЛ БИ – ӘДІЛ БИ» – «ЧЕСТНЫЙ БИ – СПРАВЕДЛИВЫЙ БИ»

I

Би был центральной и значимой фигурой в казахском кочевом обществе. Сообщество биев представляло в нем наиболее интеллигентизированную по-степному светскую часть населения, прошедшую школу страноведения. Все хорошее – моральное и материальное – в основном сводилось к ним, к их деятельности. Все плохое, негативное в обществе, выходящее за пределы традиционного быта и правил общежития, в основном вменялось в вину биев и рассматривалось как плод их бездеятельности или неэффективной деятельности. Су-

ществовала система установочных норм, определявших место, роль и статус биев-судей, норм должного их поведения, превратившихся в естественно-обычные нормативы, не требующие вопросов: нужно или не нужно. Они, как правило, выражались в рифмованной форме, удобной для запоминания. Вот некоторые из них:

– «Елге бай құт емес, би құт» – «Благодеяние народу дарит би, а не богач».

– «Туғанына бұрғаны – биді Құдай ұрғаны» – «Проклят богом би, если он творил несправедливый суд в пользу своего родственника».

– «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» – «У справедливого бия-судьи не бывает родственника, а если он склоняется в пользу родственника, то теряет святость сана».

– «Ердің құнын екі ауыз сөзбен берер би» – «Только би владеет искусством ускоренного и справедливого решения конфликтных дел, связанных с убийством».

– «Ханда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің ары бар» – «Если хан-государь имеет трезвый ум сорока человека, то би имеет чистоту совести сорока человек».

В казахском кочевом средневековом обществе сфера духовной жизни в сопоставительных мерках была более развита по сравнению с другими видами и отраслями общественной жизни. Она была и более приоритетна. Такой образ и соотношение общественного уклада утвердились в специфических условиях кочевой демократии и своеобразной культуры оценки личности и жизнеобеспечения кочевников в процессе освоения огромных пастбищно-луговых пространств Центральной Азии. Особенно высоко ценились сила Слова и сила Справедливости (чести). Они были идеализированы. В них вкладывались свобода выражения мысли в любой ситуации – на клановых, родовых сборах, на суде и на собрании при ханах-государях и даже перед эшафотом. Это запечатлено в народном постулате императивной силы: «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» – «Возможно отсечение головы, но нет отсечения языка». Для казахов была привычна норма: «Өнер алды – қызыл тіл» – «Язык есть искусство из всех искусств». Когда хотят положительно оценить личность, говорят: «Сөзді аттап өтпеген» – «Для него сила слова была законом». Совесть, достоинство и свобода слова считались наиболее высокими духовными категориями, покрывающими материальное богатство. Это передано в другом правиле, вошедшем в сознание казахов с молоком матери. Оно звучит так: «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы». В нем заложена глубокая мысль, которую приблизительно можно было бы изложить так: «Духовность здоро-

вья ценнее, чем богатство в скоте, а совесть ценнее, чем духовность здоровья». В поле этих представлений лежит понятие о социальной группе биев как об особой категории людей, призванных воплощать в своих действиях эти идеалы.

Быть бием, участвовать в дебатах при разбирательстве споров, демонстрировать свое «Я» и красноречие, победить, будучи одной из сторон на народном суде, или, будучи судьей, выносить решения, ведущие к мировому и справедливому окончанию дела, считалось самыми благородными поступками, придающими человеку знатность и славу в обществе. Но мечтать стать бием было нетрудно, было трудно и очень трудно быть бием. Это было особенностью общества казахов-кочевников.

В народном сознании и общественно-политическом бытии казахов-кочевников утвердилось неукоснительное представление: «Адал би – әділ би» – дословно: «честный би – справедливый би». В смысловом плане оно означало: «Только по своему естеству и воспитанию честный би может быть справедливым бием». Оно относилось к носителям судебной функции – биям, независимо от их рангов. Значение и место биев в жизни общества и в политике predetermined тем, что в кочевом обществе хозяйственно-организаторская функция была слаба, вернее, однообразно повторяющаяся, а управление и малым, и корпоративным объединением населения в основном сводилось в мирное время к рассмотрению споров и конфликтов, возникающих не столько в межличностных, сколько межгрупповых отношениях.

«Адал би – әділ би» – «честный бий – справедливый бий» – этот девиз в общественном представлении имел главную формирующую силу в системе управления обществом. В нем содержались нормативные и моральные дефиниции, каким должен быть би как носитель судебной власти.

II

В самой человеческой природе лежало таинство стремления к преуспеванию и славе, независимо от того, достижимы они или нет. Мечта и стремление быть и стать бием, научиться и прикоснуться к ним были в казахском обществе того времени всеобщим распространенным явлением среди молодого поколения людей, поверивших в себя, и обязанностью родителей всемерно содействовать их становлению таковыми, если были заделы. Это было таким же азартом, каким в современную эпоху является стремление к образованию

для молодежи как условие ее становления личностью и возможного преуспеяния в жизни.

Родительский глаз и общественное мнение были факторами, определяющими быть или не быть юноше и насколько в нем проявляются или наличествуют потенциальные данные, необходимые для будущего бия. Звание бия не передавалось по наследству, но то, что предки по отцовской линии были биями, само по себе имело существенное значение как в плане передачи опыта и прохождения претендентом престижной родительской школы подготовки на бия, так и в завоевании общественной известности.

Стать бием было трудно и столь же почетно. Его слава переносилась на весь его род и даже регион, откуда он происходил. Поэтому воспитание и подготовка бия считались не столько личным, сколько общественным делом. В этой сфере была и конкуренция, поскольку известность и слава никому не чужды. Лавры доставались тем, насколько был именит би по способностям. Желание и подвиги ради того, чтобы стать бием, разумеется, способствовали этому, но не определяли общественное признание, которое являлось главным критерием для будущего бия. Много сил и труда надо было положить на то, чтобы завоевать доверие общественности и стать признаваемым ею бием. Критериями оценки будущих биев были в основном их индивидуальные качества. Среди них наиболее важные: свободомыслие и народнические идеалы, овладение богатством оборота и стиля народного красноречия, полемические способности, рассудительность и находчивость в поисках выхода из разбираемых конфликтных ситуаций. Будущего бия воспитывали в первую очередь нравственно и в преданности общенравственным идеям защиты интересов и обеспечения стабильности, единства казахских земель-племен и трех жузов. Все другие вопросы, в том числе и собственно групповые, родовые, клановые, корпоративные, должны были решаться в рамках общих интересов и в связи с ними. Это была общая установка. Она закреплена в стиле: «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол» – «Не будь сыном только своих родителей, а будь сыном народа».

Сохранилось предание в народе, своего рода пособие молодым биям для подражания, о том, как знаменитый Толе би (Старший жуз, XVII–XVIII вв.) в юности слушал наставления своих учителей – бывалых биев-старцев. Так, 70-летний Конка би (из рода Аргын), прозванный народом «Түздің биі» – «Служителем Степи» за то, что он свою жизнь посвятил обслуживанию народа, скитаясь по степи, знакомясь и оценив любознательность, ум и дарование 15-летнего Толе бия, дал следующее наставление: «Мен секілді сенің өмірің түзде

болсын, түздің адамы бол, балам» – «Постарайся походить на меня и будь служителем Степи, сынок». Также рассказывают, что на большом сборе старейшин-биев племен Аргын и Уйсун, состоявшемся на берегу реки Шу, где она впадает в озеро Балхаш, Толе би подростком получил от них следующее благословение – бата: «Үй баласы ма деп едік, ел баласы екенсің. Ай маңдайлы арысым, талабы – алдан өтелсің. Ауылыңның таңы бол, маңдайдағы бағы бол» «Думали мы, что ты дитя семейного очага, оказывается, ты вырастаешь сыном народа. Пусть сбудется призвание твое: как утреннее зарево, войди в свой аул и будь слугой, приносящим ему счастье».¹

При наличии указанных выше данных обязательными были знание и усвоение комплекса обычно-правовых норм поведения, имеющих силу в степи кочевников, а также законодательных установлений ханов, вошедших в историю под названиями: «Қасым ханның қасқа жолы» – «Главное уложение Касым хана» (начало XVI в.), «Есім ханның ескі жолы» – «Рецепция правовой старины Есим ханом» (первая четверть XVII в.); «Жеті жарғы» Тауке хана – «Семь уложений Тауке хана» (последняя четверть XVI в.), основных судебных прецедентов биев, начиная с знаменитого Майкы бия (XII–XIII вв.).

По представлению казахов, еще в утробе матери закладывается характер ребенка и то, каким он вырастет и кем станет во взрослой жизни: «Болар бала боғынан» – «Ребенок познается в колыбели». Это было наставлением в первую очередь родителям, чтобы они не прошли мимо одаренных детей. Исходя из этого традиционного наставления, ребенку, подающему надежды на будущее, родители и старшие родственники уделяли особое внимание. В обществе казахских кочевников особенно знатными и высокими считались два призвания: быть бием и быть батыром. Хань в государстве избирались по наследству и только из числа потомков Чингисхана. Батыры как искусные воины и предводители ополченцев при необходимости выходили на поединки, были влиятельны и почетны в периоды войн и в эпохи сражений. По мере наступления мирной жизни, относительной стабилизации внешних взаимоотношений народов Центральной Азии и превалированием гражданской жизни над военной, бии преимущественно с судебной функцией становятся основной фигурой в управлении и жизни казахского общества и ханства в целом.

Раскрыть особенные потенциальные данные ребенка и затем юноши, дать развиваться им были первостепенной заботой отца и деда, клана и общины в целом, особенно тогда, когда это было связано с

¹ Тореқұлов Н. Толе би. Алматы, 1992. 5-бет.

воспитанием ребенка с большой будущностью и еще больше с данными, необходимыми для бия.

В любом организованном обществе рассмотрение споров и случаев конфликта являлось одной из важнейших составных частей управления. Оно вверялось суду и в то же время имело судьбоносные черты для людей. Поэтому эта область деятельности, как правило, регулируется системой жестких норм, содержание и направленность которых зависят от социальной и политической установки. В судебной функции биев в обществе казахов-кочевников были оригинальны основополагающие принципы, которые определяли суть и предназначение судебной власти. Они лежали в сфере высшей народной морали и обозначались тремя словами в связке: «әділет – ар – бірлік» – «справедливость – совесть – единство». Это на первый взгляд кажется малосовместимым с кочевым образом быта и жизни казахского народа, характеризующимся со стороны, особенно европейцами, как отсталые формы общежития. Однако такое представление о народах Центральной Азии той эпохи, в том числе о казахах, само по себе является отсталым и весьма ограниченным. Если исходить из такого узкого представления, т. е. из внешних форм жизнеобеспечения народов, то трудно объяснить великие вклады в мировую цивилизацию арабско-персидской, китайской культур и мировое господство империй гуннов, тюрков, кипчаков и монголов в эпохи раннего и позднего средневековья. Принципы судебной власти биев в Казахских ханствах выражали, с одной стороны, наиболее адекватные способы простейших форм управления кочевым обществом, разбросанным на огромном пространстве Центральной Азии, управления, поддерживающего и обеспечивающего единение и общность разных пастбищно-родовых объединений, постоянно находившихся под угрозой раздробления и исчезновения. А с другой стороны, они выражали простые идейные представления, на самом деле высокие по ценностям, подсказанные реальностью и делающие людей человеком собственной естественной сути, как части природной стихии на Земле.

В судах биев первостепенными были их идейно-нравственные основы, определяющие их деятельность, а материально-процессуальные аспекты их функционирования в большей степени имели значение обеспечения этой деятельности. Как это могло случиться, когда и каким образом эти нравственные принципы судопроизводства формировались в Казахском обществе – вопросы отдельные, которые остаются задачами исследователей. Некоторые экскурсы в этой части нами предприняты в других разделах данного труда.

Данная статья, как было указано вначале, посвящена становлению биев как судей, их воспитанию и подготовке, а также процедуре возведения их в саны биев. Все это происходило не по велению посторонних сил или по назначению сверху инстанции управления. Общественное признание было главным и единственным критерием быть или не быть «судебным служащим» – бием. Укажем лишь на то, что форматы и некоторая ориентация идейно-нравственных принципов бийского судопроизводства видоизменялись в зависимости от медленных эволюционных изменений в обществе и в его политической системе. При этом, однако, поскольку кочевое общество в основе своей оставалось стабильным, морально-целевые и процессуальные основы бийских судов оставались устойчивыми. Фольклорные и другие источники XVI, XVII, XVIII и XIX веков свидетельствуют об определенных изменениях, происходивших во внутренних и внешних положениях Казахстана и соответственно им изменялись идейные установки казахов-кочевников. В ранние эпохи, полные военных столкновений, в ходу был идеологический лозунг: «Жаным – ерлігімнің садағасы, ерлігім – елдігімнің садағасы» – «Ценность жизни в мужестве, а ценность мужества – в его служении народу». На последующих мирных этапах развития этот девиз получил новое содержательное звучание: «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» – «Духовность здоровья ценнее, чем богатство в скоте, а совесть ценнее, чем духовность здоровья». При всем этом мораль о служении обществу и народу оставалась приоритетной. И это в свою очередь отразилось в морали суда биев.

Мы полагаем, что институт биев-судей в Казахской степи в той его развитой идейно-целевой основе мог сложиться в периоды длительного мирного времени и вдали от постоянных походов и войн, в развивающем обществе больше по внутренним законам кочевого общества и его государственности.

III

В истории бийского правосудия XVII–XVIII вв. бии занимают особое место. Именно в этот период жили и творили три знаменитых бия: в Старшем жузе – Толе би, в Среднем жузе – Казыбек би и Младшем жузе – Айтеке би, имена и дела которых олицетворяли лучшее и уникальное в судопроизводстве. Важно еще и то, что о них сохранились в народной памяти, в фольклористике относительно обширные материалы: по ним можно судить о многом из жизни биев. Их становление и воспитание являются типичными для биев. У Толе би (1663 – 1756),

по одним данным, его предки на протяжении одиннадцати поколений были известными биями. Их родоначальник Бахтияр би жил при империи кипчаков. Он был богат, славился храбростью, красноречием, справедливостью и честностью. В народе его называли «Бахтияр – рожденный для счастья народа». Одним из предков Толе би был и Майки би. Он в свое время был влиятельным бием и советником у самого Чингисхана. А отец Толе би Алибек был также известным бием в своем округе. Он уделял особое внимание воспитанию Толе, рано заметив своеобразные взгляды сына на жизнь, считал это приметамы его потенциального дарования. Ранние записи преданий о Толе бие сообщают, что в 4-5 лет отец часто брал мальчика с собой в поездки на различные сборы и маслихаты, где собирались известные в степи, знатные по знаниям и мудрости люди. Мальчиком Толе не по возрасту проявлял необычную любознательность к устной народной поэтике и истории не только казахов, но и соседних этносов. Следуя вековым традициям, Алибек би отдал способного мальчика в свиту известных биев, выезжающих на рассмотрение конфликтных и спорных дел. Источники также сообщают, что Толе с девяти лет устаивался чести высказывать свое суждение о возможных вариантах решения по рассматриваемым делам, а порою, под присмотром своих учителей-биев, допускался к самостоятельному решению несложных дел, на что предварительно, разумеется, требовалось согласие сторон, участвующих в судебном процессе.

В родительское воспитание одаренного мальчика входили уроки нравственности, познание перипетий кочевого быта, история и культура своего народа, достоинство вольной жизни. Не менее важно было, чтобы мальчик вникал в тонкости народной морали жизнеобеспечения. С этой целью отец Алибек в течение летних и осенних кочевых сезонов отправлял сына к пастухам, где он жил вместе с ними. Дело в том, что пастухи считались наиболее осведомленной частью населения о бытовавших и долженствующих событиях в аулах, родовых сообществах. Они постоянно общались в степи с пастухами соседних общин, с проезжающими всадниками, делились с ними новостями, коротали свободное время, которого у них было предостаточно, рассказывали друг другу о знатных людях и событиях прошлых и настоящих эпох, а также различные былины и небылицы.

Позрелев, будущий претендент на должность бия должен был пройти трудный путь испытаний и получить особые благословения – «бата» от бывалых старцев-аксакалов и биев, причем не раз, а многократно, чтобы о его знании и готовности быть в сане бия знала близкая и дальняя общественность. Эти испытания носили сугубо

оценочный характер, были многомерными и касались, начиная с облика, осанки, взгляда мальчика, его умения сосредоточиться в себе, заканчивая рассудительностью, находчивостью, логичностью его ответов на заданные вопросы, часто виртуальные из области философских абстракций. Обязательными элементами испытания будущего бия были критерии его идейных убеждений и нравственных установок. Вот несколько примеров. На одном домашнем сборе один из гостей, осведомленный о таланте юноши Толе, обратился, между прочим, к нему с вопросом: кого он считает «тремя сиротами» («үш жетім»), Толе, немного задумавшись, ответил: «Земля – сирота, если не будет дождя; народ – сирота, если некому им управлять; слова – сирота, если они обращены к глупцу» («Жаңбыр жаумаса, жер жетім; басшысы болмаса, ел жетім; ұқпасақ айтқан сөз жетім»).

Во всех источниках утверждается о том, что Толе би с 15 лет начал самостоятельно вести судебные дела. Он следовал лучшим традициям бийского судопроизводства, по которым решения суда биев могут считаться справедливыми, если они не оставляют места сторонам для публичного возражения в силу беспристрастности суда, истинности доказательств и в неменьшей мере в силу умения бия-судьи убеждать участников процесса. При жизни Толе би образно называли «кара қылды қақ жарған әділ би» – «судьей высшей справедливости, умеющим разделить в равной части волосинку».

Авторитет и строгость таких крупных биев, как Толе би, Казыбек би, Айтеке би и других, творивших суд, от решения которых не мог уйти никто и ускользнуть даже нечестный лжец и криминал, были настолько в обществе популярны, что на суд к ним являлись из дальних аулов, родов и даже из другого жуза в поисках справедливости в суде. Так о Толе би было распространено предупреждение: «Төленің булығы сөйлеп, адырая карағанынан сакта» – дословно: «Берегись сверлящих слов Толе би и пристально-пронзительного его взгляда». Под ним понималось: «Не ходи на суд Толе би с нечестным намерением винить невиновного или оправдаться, будучи виновным». Толе би признавался верховным бием во всем Степном крае.

Одним из популярнейших биев в Среднем жузе был Казыбек би (1666 – 1763), который происходил из крупной племенной ветви Аргын, из рода Каракесек. В его становлении как бия важную роль играли родители: Келдібек, отец и известный би, а также мать Токмейл, которую характеризуют как весьма умную женщину с широкими познаниями об устной культуре казахов и степных законах. О ней говорили, что-де родись она мужчиной, была бы и превосходным бием. Она рано заметила особые дарования сына и была первой, кто

изрек «бата» – «благословение» ему о том, кем он станет по своим личным данным.

Казыбек, прежде чем именоваться бием, прошел ту же школу, что и все другие одаренные личности, поставившие перед собой цель – быть знатной личностью в обществе – бием. Старые записи устных преданий сообщают нам и случаи встречи Казыбек бия, которому было 12 лет, с легендарным в Младшем жузе Монке бием, который уже был стар, но в ясном уме.¹ Монке би, осведомленный о даровании Казыбек бия, решил убедиться в этом и задал ему один за другим несколько вопросов. Вот как проходил этот диалог между ними:

Вопрос: «Шырағым, атадан үш түрлі бала туады: бір бала әкесінен асып туады, бір бала әке өкшесін басып туады, бір бала әкесінен кері кетіп туады. Сен соның қайсысы боласың?» – «Юноша мой, дети рождаются и вырастают трех уровней: одни по познаниям опережают отца, вторые – следуют за отцом, а третьи – отстают от отца. К какой из них ты себя относишь?»

Ответ: «Менің атадан асып туған бала болар-болмасымды алдағы өмірім, өнерім біледі, ал кері кетіп тудым деу өзіме де, өзгеге де реніш болар еді. Әзірше, өз ойым: өкшесін басып тудым ба деймін» – «Насколько я могу превосходить отца – это пока тайна, заключенная в моей еще не раскрытой жизни и умении. А сказать, что я отстал от отца, было бы для себя и для других дурным тоном. Пока, я думаю, что я иду и наступаю на пятки отца».

Вопрос: «Уа, балам, өтірік пен шынның арасын өлшедің бе?» – «Сынок мой, измерил ли ты расстояние между правдой и ложью?»

Ответ: «Өлшедім, ата. Өтірік пен шынның арасы төрт-ақ елі» – «Измерил, дед. Расстояние между правдой и ложью составляет всего четыре пальца руки» и приложил пальцы руки между глазом и ухом.

Вопрос: «Ақыл кімнен шығады, асыл неден шығады, канат неден шағады, санат неден шығады, ағат неден шығады – осыларды білдің бе?» – «Уяснил ли для себя: от кого исходит разум, где покоятся ценности, откуда вырастают крылья, как происходит осознание цели, как рождается глупость?»

Ответ: «Меніміше ақыл жастан шығады; асыл тастан шығады. Тату болса: бірі – құйрық бірі – жал, канат содан шығады; халқы үшін қарттар қам жесе, санат содан шығады; Өнерсіз болса бозбала, ағат содан шығады» – «Насколько я представляю: разум присущ молодости и исходит от нее; драгоценности вырастают в камнях; там, где бывают «в дружбе» хвост и гривы, появляются крылья; если старшее поколение думает и заботится о своем народе – это и есть осознание цели».

¹ Рукописный фонд Института литературы и искусства. Д. 7712. Тетрадь 9.

Приведем еще один пример об умственной способности Казыбек бия. Когда он был в зените славы, встретился с правителем Жунгарии, соседнего ханства, которого лично знал в прежние годы. Правитель спросил его: «Сколько у тебя сыновей?» Казыбек ответил: «У меня полтора сына». Правитель был удивлен: «Что значит полтора сына? Слышал, что у тебя пятеро сыновей». Би объяснил, что у него действительно пятеро сыновей, но только один из них по имени Бекболат может быть полезен народу и годится в предводителя и его считаю цельным сыном, а остальные годятся в пастухи и в мужья – всех их не беру в учет, и они не представляют цельного мужчину, а лишь его половину.

Казыбек би в юности и взрослые годы не раз встречался с Толе биюм, который был намного старше его по возрасту, а главное, он уже был знаменитым биюм. Учиться у него искусству бия-судьи и получить его «бата» – «благословение» считалось верхом признания. В литературе описывается одна из таких встреч, когда Казыбек би был уже опытен и мог наравне вести диалог. О том, как проходила беседа между ними, о тех тайнах мысли, которые были доступны им, как они разгадывали мысли друг друга, выраженные необычным образом, в иносказательных формах, свидетельствуют следующие эпизоды. Однажды юный, но набравшийся некоторого жизненного опыта Казыбек би сказал отцу, что он хочет поехать к мудрому Толе бию, жаждет повидаться с ним и послушать его сказания. Несколько лет тому назад он был у Толе бия и тогда получил его «бата» – «благословение» на бийскую профессию. Теперь Казыбек би хотел совершенствоваться, проходить дополнительные школы у титулованного Толе бия. Его отец Келдыбек вначале приостановил сына словами, моля, Толе би – великий деятель, а ты еще молод, можешь оказаться в неудобном положении, не поняв его замысловатых, завуалированных мыслей. Казыбек би настоял на своем. Эта встреча состоялась. После взаимных приветствий и расспросов первым начал Казыбек би. Он спросил Толе бия:

– Алысыңыз қандай? – Какова ваша дальность?

– Алысым жақын болды. – Дальность стала близкой, – ответил Толе би.

– Тәттіңіз қандай болды? – Какой стала Ваша сладость?

– Тәттім сиреп барады, шырын болды. – Сладость стала разжиженной.

– Несиеніз қандай? – Каким стал кредит доверия?

– Несием орынды болды, көбейіп жатыр. – Кредит доверия оказался исправным, размножается.

После того, как Казыбек би вернулся к себе, его спутники, бывшие с ним вместе в ауле Толе бия, просили его раскрыть содержание диалога с Толе бием, которое им было непонятно. Казыбек би дал следующее объяснение ответам Толе бия: когда он сказал «Дальность стала близкой», имел в виду ослабление зрения; словами «Сладость стала разжиженной» дал понять, что «сон стал редким», под понятием «Кредит доверия оказался исправным, размножается» он выразил мысль, что его дети исправно заботятся о нем и сами имеют своих детей.

За особые судебные дарования и заслуги Казыбека би при жизни его именовали «қазып айтқан Қазыбек» – «доходящий до последней истины Казыбек би».

Айтеке би, сын Байбека, был тебе бием – верховным бием Младшего жуза. Он происходил из племени Алшын, родился в зажиточной и просвещенной семье, в долине между известными в Центральной Азии городами Самаркандом и Бухарой. Хронологически он жил в период с середины XVII до начала второй четверти XVIII века. По некоторым данным, до 12 лет его воспитывал дед Акша, провозглашенный местными казахами-кочевниками своим ханом. Ближайшим родственником ему приходился Жалантос батыр, правивший Самаркандом в течение нескольких десятилетий. Дед возлагал на юного Айтеке большие надежды и с семи лет приобщил его к ханскому управлению, к приемам иностранных гостей. Айтеке обучался вместе с внуками правителя Жалантоса в религиозной школе в Бухаре и освоил арабский, персидский языки. Как указывает один из авторитетных исследователей, знаток народного устного творчества Н. Абуталиев, в 25 лет Айтеке би стал признанным бием в роде Торткара, а в 30 лет был признан и избран Тобе бием – верховным бием-судьей во всем Младшем жузе, объединившем 29 родов, входивших в четыре поколения – Алим, Бай улы, Жетиру и Кетен.

Судя по записям, сделанным по свежим рассказам наследников и знатоков истории культуры казахских кочевий, Толе би, Казыбек би и Айтеке би, которым принадлежала ведущая роль во всеказахских и региональных народных собраниях, созываемых ханами или по инициативе сообщества биев, нередко и их самих, временами встречались между собой, поскольку проблемы взаимоотношений трех жузов – Старшего, Среднего и Младшего, а также обсуждение и решение общеказахских вопросов всегда были актуальными. Их отношения были настолько уважительными, что, даже живя вдали друг от друга, через специальных гонцов и посланников делились новостями политической и хозяйственной важности, обменивались подарками.

Их встречи вдвоем, тем более втроем, в гостях, на приемах по разным случаям или в ауле одного из них превращались в экзотические массовые праздники, собиравшие много людей. Источники сообщают, что на одной из первых встреч Толе би и Казыбек би при людях обратились к Айтеке би, приехавшему издалека с игриво-испытательным вопросом: «Жаксы жігіт деп, нағыз жігіт деп кімді айтады?» – «Кого называют хорошим мужчиной и кого настоящим мужчиной?», на что Айтеке би ответил: «Хорошим мужчиной называют того, кто исправно выполняет свою мужскую обязанность. А настоящим мужчиной называют того, который признает над собою власть правдивого слова и сам покоряет других правдивыми словами» («Көзге ілінген жігітті жаксы жігіт дейді. Тура сөзге басын иген, өзінің дұрыс сөзіне басқаның да басын игізген жігітті нағыз жігіт дейді»). Оставшись удовлетворенными, два популярных бия задали еще несколько вопросов: «Ақылдың шегі бар ма?» – «Где кончается разум?», на что Айтеке би ответил: «Там, где начинается гнев, кончается разум». На вопрос: «Жауменен күш сынасар алдында неше серігің болу керек?» – «Сколько у тебя должно быть спутников перед поединком с врагом?» – последовал ответ: «Разум, хороший конь и стальная кольчуга».

Сохранилось предание о том, что Толе би перед смертью наказал одному из сыновей: после его кончины отвезти и передать его личную трость, с которой он не расставался в последние годы, Айтеке бию как последний памятный дар от него. Это был жест особого уважения. Сын Толе бия, прибыв со свитой в аул Айтеке бия, не стал заезжать в аул и возвел временный шатер недалеко от него, надеясь на то, что сам Айтеке би выйдет к ним, чтобы выразить соболезнование, поскольку Толе би был намного старше Айтеке бия. Прошел день и два, Айтеке би не вышел к ним. Тогда свита сама снялась с мест и заняла отведенную юрту в ауле Айтеке бия. При встрече с Айтеке бием происходил следующий диалог.

Сын Толе бия с обидой и упреком произнес: «Отец скончался. Он был старше вас как по возрасту, так и по старшинству, считал себя и старшим твоим братом. Не повинуйся вековой традиции, вы не извоили первым явиться в нашу свиту и выразить свою скорбь». Айтеке би следующим образом обосновал свое поведение: «У тебя был веский повод думать так. Ты прав и в том плане, что Толе би был твоим отцом и отцом народа и я, питавший к нему особое уважение, первым должен был прийти к тебе и выразить глубокое соболезнование по поводу кончины твоего отца. Но ты упустил одно важное обстоятельство: не ты стал сиротой, ибо у тебя есть скор-

бящий старший брат, как я, а я – настоящий сирота, ибо у меня нет старшего скорбящего брата по поводу кончины Толе бия. В этих условиях, следуя нашей традиции, ты должен был первым явиться с соболезнованием ко мне». Присутствовавшие сочли доводы Айтеке бия основательными.

Айтеке бию приписывают прощальные слова, сказанные им об итогах своей жизни: «Менің өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі болды» – «Моя жизнь принадлежала другим (т. е. народу), а мне принадлежит собственная смерть».

IV

Популярность была и должностью, и титулом для бия, ибо он был в первую очередь общественной фигурой. Каждый би хотел быть популярным в своей среде и вне нее. Был только один путь достижения популярности – это завоевание шаг за шагом доверия и доверительного отношения к нему общественности. Пройти этот путь должен был в первую очередь он сам.

Выдвижение или повышение по бийской лестнице, пытаться занять более высокие ее ступени было мечтою каждого бия, особенно тех из них, которые имели успехи в общественном признании.

Существовал освященный вековой традицией порядок, в рамках которого происходило общественное признание дарования бия. Среди них институт получения «бата» – «благословение» от опытных, признанных старцев-биев считался наиболее «документальным». Как правило, прежде чем дойти до опытных биев и предстать перед ними, молодой би проходил «экзамены» более меньших фигурантов. По данным известного исследователя устного творчества народа и собирателя фольклорных материалов Н. Торекулова, Толе би получил «бата» – «благословение» от знатнейших во всем Среднем жузе старцев – биев: от девяностолетнего Жетес бия и столетнего Анет бия. Об Анет бие в свою эпоху и поздние времена говорили: «Әнет бабам – Арғынның ер ағасы, әрі би, әрі төре, ел ағасы» – «Почтенный Әнет – старейший из рода Арғын, он би, и предводитель во власти, и покровитель народа».

Личностные данные и достоинства биев в общественных и политических измерениях нередко выдвигали их в военное время в организаторов и предводителей вооруженных ополченцев и дружин. Это выражено в народном уставе: «Қабырғадан қар жауса – атан менен нарға күш, ел шетіне даумен қоса жау келсе – қабырғалы биге күш» – смысловой перевод: «Если возникнет необходимость

сняться с кочевьев при глубоком и бушующем снегопаде, то тяжесть испытания падает на отборного верблюда, и если возникнет одновременно тяжелый конфликт между своими родичами или наступит время для защиты границ земли от врага, то тяжесть испытания падает на бия». По документальным данным, Толе би не раз участвовал в сражениях под Ташкентом и дважды в течение 12 лет был его правителем.

Три бия, признанные тобе-биями – верховными биями в трех казахских землях: Толе би в Старшем жузе, Казыбек би – в Среднем жузе, Айтеке би – в Младшем жузе – олицетворяли народную судебную власть и мудрость, стабильность и целостность Земли Казахской. На одном из всеказахских собраний биев, созданных Тауке ханом в годы надвигающейся опасности для свободы Казахстана в начале XVIII в. в окрестностях г. Туркестана, в урочище Култобе, Айтеке би произнес следующие слова: «Біз қазақ – бір биенің құлыны едік, тұлпар болып оза шабайық. Біз бүкіл қазақ – бір ұяның балапаны едік; қанаттанып сұңқар болып самғайық. Біз бүкіл қазақ – бір тоғайдың ағашы едік, орман болып жасылданайық, жайқалайық. Біз бүкіл қазақ – бір шаңырақ, бір – қазан, бір төрлік дастарқан болып атамекенді түгел қамтиық»¹ – «Мы, казахи, подобно жеребяткам от одной кобылицы, ставшие тулпарами, должны в гонке времени опережать других. Мы, казахи, птенцы из одного гнезда выросли и с окрепшими крыльями, как сокол, должны взвиться вверх. Мы, казахи, как деревья одного урочища и должны зеленеть и колоситься, как лес, и быть им. Мы, казахи, живущие в единении под одной крышей, обслуживаемые из одного котла, да станем единым и общим домом для всей земли нашей».

Сохранились в памяти народной их прощальные слова, сказанные перед отъездом в свои земли после завершения собрания биев Казахии, созданного Тауке ханом в Туркестане, на котором было принято «Большое правовое уложение» – «Жеті жарғы». Перед многочисленной толпой, пришедшей попрощаться с ними, Толе би пожелал, чтобы борьба за сохранение целостности кочевых просторов казахов и их единства оставалась главной нашей задачей. Казыбек сделал основной акцент на то, чтобы жители трех жузов жили без конфликтов и в согласии. В свою очередь Айтеке би сказал: если каждый из нас будет мнить себя, что он происходит из большого или многочисленного рода, потому и более знатен, чем другие, в одиночку хочет и именуется бием, пренебрегая общностью народа, то нам всем грозит гибель.

¹ Байдосұлы З. Ақтобе. 23 маусым (июнь) 1993.

Приписывают самому Абылай хану (1771 – 1781 – период ханства) слова: «Батыр қол бастайды. Қол бастайтын батыр болу да қымбат; көсем жол бастайды, жол бастайтын көсем болу да қымбат; шешен сөз бастайды, бәрінен де ел тағдырын шешетін шешен болу қымбат» – «Батыр предводитель воинов, быть батыром трудно и почетно; вождь определяет стратегию движения, быть вождем трудно и почетно. Оратор – это торжество слова. Быть оратором ценнее среди всех других профессий, ибо от него зависит решение судьбы народа».

Из изложенного можно сделать следующие важные выводы:

1. В установке «Адал би – әділ-би» – «Воспитанный в честности би – справедливый би-судья», ставшей как бы идеологической программой обеспечения стабильности и целостности казахского кочевого средневекового общества, не навязанной, а выросшей на почве законов выживания самого общества, заложена общекультурная мораль. Она гласит: «Судья – особая фигура с культом высокой нравственности, у которого справедливость и честность представляют его внутреннее убеждение». Казахские бии-судьи добивались этого.

2. В судах должна торжествовать культура разума – это первое кредо бийского судебного процесса. Весь механизм процесса должен вести к этому. «Дау сұрай келдіңдер ме? Ақыл сұрай келдіңдер ме?» – «Пришли конфликтовать или пришли в поисках разума?» – это было первым предупредительным жестким словом бия-судьи, обращенным иногда к разъяренной толпе тяжущихся. Этим самым давалось знать, что цель суда – полагаться на разум и прийти к разумному, а следовательно, справедливому общему решению.

3. Поведенческая установка для судей-биев: «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» – «У справедливого бия нет родственника, а судья-би, отступивший от этого основного правила, теряет святость сана», следование которой являлось безусловным для судей-биев, имеет общецивилизационное значение для стран и народов всех времен.

В этой статье мы ограничились кратким изложением биографий становления трех великих казахских биев-судей XVII–XVIII веков, вошедших в историю народа как носители и эталоны мудрости и справедливости. Эти бии вошли в историю как верные продолжатели высоких нравственных и народно-правовых идеалов Майки бия (1105 – 1225). В свою очередь, их современники и потомки, отправлявшие судебные функции по традиционным нормативным правилам, заявили о себе как правопреемники идей, дел и заветов трех великих биев-судей – Толе би, Казыбек би и Айтеке би.

«БИ ЕСТЬ ЖИВАЯ ЛЕТОПИСЬ НАРОДА, ЮРИСТ И ЗАКОНОВЕД ЕГО»

Это определение взято из труда российского чиновника по особым поручениям И.А. Козлова, служившего в колониальной администрации в Казахстане (в г. Акмолинске), опубликованного в 1882 году на основе специального изучения обычно-правовых норм и юридических учреждений казахов. Автор вместе с тем указал, что они (бии) отличались «безукоризненной честностью, природным умом».¹ Указанное определение относилось к тем немногим биям-судьям, которые еще и в XIX веке встречались в Степи и оставались верными судебной традиции «Золотого века». Некоторые из них даже пытались возродить славу казахского правосудия в «древней форме». Такой отзыв был всеобщим со стороны тех, кто был знаком с судебной системой казахов. По мнению исследователя А. Зуева, подготовившего объемную статью более чем на 60 печатных страницах под названием «Киргизский народный суд», казахские бии были «мудрейшими и достойнейшими», что их суд представлял «светлые страницы далекого прошлого, когда в тихом укладе патриархальной жизни он был столь же чист и правдив, как и сама жизнь».² Другой компетентный автор Б.Н. Дельвиг биев именуется не иначе, как «единственными хранителями обычного права».³

В данной главе рассказывается о наиболее известных в Великой степи кипчаков казахских биях, живших в XIII–XIX веках и сведения о которых дошли до нас в устно-фольклорной историографии и в записях позднего времени. Среди них нет Толе би, Казыбек би и Айтеке би, живших в XVII и в первой половине XVIII веков и, можно сказать, владевших умами населения всех трех казахских жузов – региональных территорий. О них мы уже рассказывали ранее.

I

По ранним и поздним записям известны сотни имен биев, вошедших в историю национального и регионального правосудия. Среди них имеются глашатаи-судьи, служившие эталонами подражания и примера для остальных биев, пронесшие сквозь толщу времен и веков

¹ Козлов И.А. Обычное право киргизов. В кн. «Материалы по казахскому обычному праву». Сб. I, Алма-Ата, 1948, с. 225

² Зуев А. Киргизский народный суд. Журнал Министерства юстиции, СПб., 1867, т. 3, с. 161-162.

³ Дельвиг Б.Н. Киргизский народный суд в связи с правовым положением иногородцев Степного края. Журнал Министерства юстиции, СПб. 1910., № 5, с. 123.

традиции «Золотого века» законности и справедливости в судах. Вот некоторые из них: Майкы би, Аяз би, Едиге би (из Ногайско-казахской орды), Толе би (Старший жуз), Казыбек би (Средний жуз), Айтеке би (Младший жуз), Тиленши би, Есет би, Анет баба би, Сырым би, Саккулак (внук Богенбай батыра), из местности Ерейментау, Шорман би, Шона би (Баянауыл), Сайдалы би, Аккошкар би (Аргын), Ерден би (Баганалы), Бала би, Доспол би, Актайлак би, Монке би, Байдалы би, Токсаба би и др. Удивительно то, что хотя они жили в разных частях обширной степи казахов-кипчаков, протянувшейся на тысячи километров, в своих аулах и среди своих соплеменников, но известностью многие из них пользовались во всем крае, в жузах и в крупных кочевых объединениях, носивших историческое название родоплеменных структур. Все без исключения казахские бии, независимо от их эпохи и принадлежности к определенным родовым группам, праотцом традиционного казахского правосудия признавали Майкы би, сохраняли по отношению к нему святую верность. Есть полное обоснование считать, что именно в этом – субординированной системе казахского правосудия и права – лежит одна из тайн, объясняющих этническое, языко-культурное и идейно-психологическое единство казахов, разбросанных в разных частях огромной территории Центральной Азии, причем нередко частью и под властью чужеземных правителей, отсутствие явного политического сепаратизма среди них.

Роль и место Майкы би, жившего в XIII–XIV веках в эпоху Чингисхана и при нем, пережившего его, принадлежавшего к одному из тюркских древних родов, впоследствии составивших казахскую государственность, выражены в кратких и содержательно емких формулах, ставших девизами казахского традиционного правосудия: «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майкы би» – «Прародителем, основоположником словесности и убедительности суда является Майкы би». Ему приписывают установления, равные по значению к целому правовому и политическому уложению: «Әдет – әдет емес, жән – әдет» – «В обычаях ценны не нормы обычаев, а ценен праведный путь», «Тіл жүйірік емес, шын жүйірік» – «Красноречие ценно, если в нем торжествует истина», «Кеңесші ел – кемімес». – «Сообщество (страна), прислушивающееся к голосу советников (народа), приобретает от этого только силу», «Хан атаулының қазығы – қара бұқараның азығы» – «Опора ханской власти – в благополучии подданных».

Толе би из Старшего жуза, проживший, по некоторым данным, 93 года (1663 г. рождения), прозванный «старшим и почетным бием» во всей Казахской степи, с девяти лет начал участвовать в бийских судах, а в 15 лет уже приобрел известность бия-судьи в своем окру-

ге. Исследователи наследия Толе би приписывают ему выражения: «Елге бай құт емес, би құт» – «Не богатые украшают народ, а би есть настоящее богатство»; «Қабырғадан қар жауса – атан менен нарға күш, ел шетіне жау келсе – қабырғалы биге күш»,¹ дословно – «Внезапно выпавший в степи глубокий снег – это испытание для отборных верблюдов, а если появится иноземный враг – это испытание для именитых биев».

Казыбеку би (1677-1763) из Среднего жуза, считающемся «законодателем» в истории казахского права, принадлежит ряд нормативно-прецедентных установлений. Ему принадлежит изречение: «Ана – баласының қызғышы, өзін қиса да оны от пен өлімге қимайды» – «Мать, как преданная потомству птица, скорее погибнет первой, чем предаст свое дитя огню и смерти». Рассказывают, что происхождению этой установки – нормативного принципа предшествовал такой случай: к нему явились на суд две женщины, рыдая, оспаривая каждая свое право на ребенка. Одна говорила, что она потеряла ребенка и теперь его нашла, но ей его не возвращают. Другая говорила: ребенок принадлежит ей, она сама родила, и он ее кровный. Казыбек би, выслушав их, после некоторого раздумья велел слуге взять ребенка на руки и сказал матерям: «Я во имя Тенгри (всевышнего) разрублю ребенка пополам и каждой из вас в том мире достанется его половина и присоединитесь к нему». Вытащив саблю, би стал заносить ее над ребенком, и в это время одна из женщин заговорила: «Пусть достанется мне половина моего ребенка, я со временем буду с ним». А другая, рыдая, упала к ногам бия: «Ойбай, би, умоляю, не делай этого, сохрани ребенку жизнь – где бы он ни был – был бы только жив». Казыбек би отдал невредимого ребенка последней, обосновав свое решение: «Мать, как преданная потомству птица, скорее погибнет первой, чем предаст свое дитя огню и смерти».

Прославленному бию из Младшего жуза Айтеке би (1681 – 1766) приписывают нормативную установку: «Көрген алмайды, білген алады» – «Берет (похищает) не тот, кто увидел, а тот, кто знал». Рождению этого суждения послужил следующий случай: явились к нему на суд двое, оспаривавшие друг у друга лисицу. Один говорил, что он стерег ее с самого начала лета, дожидаясь пока у лисицы вырастет к зиме густой мех. А другой утверждал, что он выследил лисицу, когда она рыла себе нору, а потом раскопал нору и поймал ее. Решение Айтеке би гласило: если лисица самка, то она принадлежит второму, а если самец, то она достанется первому. Только лисица-самка устраивается в нору в это время, а самец бродит по степи. Говорят, спорящие стороны были восхищены знаниями и обоснованностью решения Айтеке

¹ Тореқұлов Ш. Толе би. Алматы, 1992.

би и мирно разошлись. В качестве судебного прецедента утвердилось правило: «Көрген алмайды, білген алады» – «Берет не тот, кто увидел, а тот, кто знал».

II

Казахский суд в «древней форме» может быть понят и осмыслен как явление, рожденное и получившее последовательное развитие в эпоху и в рамках кочевой цивилизации, которую прошел и пережил в своей длительной истории казахский народ. По меткому выражению выдающегося национального историка Манаша Козыбаева, «Қазақ шын мәнісінде дала перзенті еді...» – «В подлинном смысле казахи были истинными сыновьями Великой степи».¹ Казахи сами именовали свою государственность и себя «рожденными на кочевом пространстве» – «Киіз туырлықты қазақ хандығы» – дословно – «Ханство в кошменных юртах». Этот суд в «древней форме» был правосудием и народным судом одновременно. Он осуществлялся на динамичном правовом поле, основанном преимущественно на институциональных нормативных установлениях традиций и обычаев, имевших универсальное значение, а также на властных нормативных установлениях, продиктованных временными общенациональными интересами и свободных от кастовых, классовых и местных притязаний. Суд выносился не от имени рода, территории и региона, а судьей-бием, нейтральным и независимым, представлявшим в своем лице не столько себя, сколько общество. Поведенческая установка для бия-судьи, утвердившаяся в казахском праве, как правило, выраженная в кратких выразительных изречениях-формулах, имела и моральную, и императивную силу. Ее основная норма гласила: «Тура биде туған жок, туғанды биде иман жок» – «У беспристрастного бия не бывает на суде «своих» и «не своих», а если он обзавелся ими, то он теряет святость своего сана»; в дополнение к ней: «Туғанына бұрғаны – биді Құдай ұрғаны» – «Судья, принявший сторону своего ближнего, – это измена перед Всевышним». Другая важная особенность казахского бийского суда – это его духовность, то есть признание примата духовного содержания рассматриваемого дела перед его материально-предметным содержанием, с одной стороны, и руководство моральными принципами «совестливости», с другой. На фронте памяти народной постоянную ценность имели слова: «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің білімі мен ары бар» – «У властелина-хана ум сорока людей, а у бия – знание и совесть сорока людей», «Бай мал сақтайды, би ар

¹ Козыбаев М.К. Ежелден бірлікті аңсаған. // «Егемен Қазақстан», 1993 ж.. 19 маусым.

сактайды) – «Богач думает и заботится о своем богатстве скотом, а би является хранителем совести». Эти и другие им подобные нормативно-моральные принципы отложились в мозгу и в сердце бия в эпоху «Золотого века» правосудия как его естественное состояние. Знаменитый Айтеке би (1681 – 1766) в завещание потомкам передал: «Менің өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі болды» – «Моя жизнь принадлежит народу, а мне принадлежит только моя собственная смерть».

Казахский суд решал споры и разногласия, с которыми обращались к нему стороны, исходя из важности обеспечения примирения сторон и мира между ними, единения и обеспечения единства внутри и в сферах общежития, исходя из необходимости искоренения не столько личных, сколько пороков общественного значения. Именно эти далеко непростые задачи суда по необходимости требовали того, чтобы бии-судьи учились в школах степных мудрецов, были учеными (не по книгам, а от жизни), прошли испытательные этапы перед старшим поколением, мудрейшими, обладали красноречием и логикой суждения, а также были знатоками казахского права. Только в таком виде бийский суд создавал вокруг себя и в свою эпоху ореол «Золотого века» законности и правосудия в Великой степи казахов. И в середине XIX века эти черты казахского суда сохранились как в памяти народной, так и в реальной жизни – на отдельных участках судебно-правовой сферы. Об этом свидетельствуют памятные записки и высказывания самих казахов их образованной части, живших в прошлых веках. Из числа европейцев первенствуют русские образованные чиновники, служившие в колониальной администрации Оренбурга, Омска, Ташкента, не раз выполнявшие специальные задания российского правительства по изучению обычно-правовой организации казахов кочевых и полукочевых областей. Они были почти единодушны в том, что казахское право было с «народными юридическими обычаями», а бии-судьи не только вершили суд, вместе с тем «они создали своего рода законодательство». По их высказываниям, этот суд был «гласный, публичный, совестливый и мировой», а сам процесс суда и его решения выносились «на справедливых началах» (Л.Ф. Баллюзек, К.И. Козлов, Д'Андре и др.). «В отношении справедливости суда киргизы (казахи) очень требовательны... Справедливость – присутствие ее всего важнее» (А. Крахалев).

III

Казахские бии-судьи по своим функциям и правосудным достоинствам существенно отличались от биев, беев-беков в других этниче-

ских регионах – ханствах Центральной Азии. Выделение казахских биев-судей от общей социальной массы, в том числе от правящего класса обширного тюркоязычного пространства произошло в условиях своеобразия казахско-кипчакской кочевой цивилизации. Несмотря на общность на исходном пороге исторического формирования, по мере утверждения и углубления корней кочевой цивилизации на древней земле казахов, занявших по времени многократно больше веков, чем в других этноплеменных территориях Центральной Азии, произошло выделение казахских биев из среды своих прототипов. Развитие института биев-судей в Великой степи казахов-кипчаков шло по другому пути, чем в других частях Центрально-Азиатского региона. За казахскими биями сохранились преимущественно судебные функции, а за служителями суда в других соседних тюркских землях – административные и совещательные функции при правителях. Казахские бии формировались как образованнейшая и ученая «по степному образцу» прослойка, освоившая знания и мудрость поколений в области судебно-правового управления кочевым и полукочевым сообществом. Усвоение нормативного богатства обычного права и умение гибкого его применения, основанного на разуме и разумных соображениях, владение красноречием как средством судебного обсуждения и умение быть вместе с аудиторией в плане выражения ее исторического менталитета, уровня мышления и настроений являлись главными критериями для «аттестации» судей-биев. Еще в 1820 году один из известных и наблюдательных исследователей казахского права Д. Самоквасов, хорошо знакомый с русской и европейской судебной системой, писал, исходя из своего видения, что «звание бия в сознании народном принадлежит тем немногим, которые соединяют в себе глубокие познания в коренных обычаях народа и в исторических о них преданиях».¹ В 1920-30 гг. выдающийся деятель национальной культуры С. Сейфуллин, воспитанный в традициях Степного края на рубеже XIX и XX веков, наиболее полно описал натуру и особенности судьи-бия, формировавшегося на менталитете земли казахов. Он утверждал: «Елдің ескіліктен екшеліп келе жатқан жол-жоба, салт, заң ережелерін, дәстүр жинақтарын, бұрынғылардың шежіресін, өнегелі, үлгілі сөздерін жадына көп тоқып, жатқа айтуға ұстанған, билігі жүрген ру басылардан көсем шыққан, өздері де тұрмыстан туған қорытынды сөздерді әдемілеп жұптап, ұйқастырып айта алатындай болған ше-

¹ *Самоквасов Д.* Сборник обычного права Сибирских инородцев. Варшава, 1876, стр. 46.

шендер – би атанған»¹ «Бием становились те, которые были предельно преданы завещаниям и наследию мудрых предков, освоили прошедшие историческую селекцию древние правила и нормы обычаев и традиций, законов – ереже и прецедентные судебные решения, высказывания и суждения мудрецов, знали их наизусть и обладали даром красноречия».

Роль и место казахского бия-судьи в «древней форме» отразились в кратких и выразительных, в то же время емких по содержанию формулах-выражениях: «Биі жақсының елі жақсы» – «У достойного бия – добрый мир в его сообществе», «Батыр елін жауға бермейді, би елін дауға бермейді» – «Храбрый воин не даст врагам топтать свою землю, а би не даст распространяться конфликтам в народе».

Исследователи богатого устного народного творчества казахов сходятся в том, что понятия «би» и «оратор» на территории Великой степи казахов формировались и означали односмысловые выражения, синонимы. Под бием понимали оратора, а хорошего оратора воспринимали как бия. Причем судебное «ораторство» у казахов было не столько красноречием вообще и формой речи, сколько оно вместе с тем носило доказательную силу и содержательно-смысловую нагрузку. Это выразилось в установочных изречениях: «Сөз тапқанға колқа жоқ» – «Первенствует тот, кто находчив в выразительности». За одним из выдающихся биев XVIII века – Казыбеком би закрепился титул «Ағын судай әйгілі шешен» – «Его красноречие было подобно бурлящему потоку водопада». По мнению одного из известных исследователей Б. Адамбаева, понятие «шешен-оратор» стало выделяться из словарного состава казахов со времени Жиренше-шешена (примерно XV–XVI века). Он писал: «Би» мен «шешен» деген атаулар тіпті революцияға дейін қатар қолданылып, кейде бірін-бірі ауыстырып келгені кездейсоқ емес» – «Не является случайностью то, что вплоть до революции (т. е. до 1917 года – С.З.) «би» и «оратор» применялись как односмысловые понятия, не параллельные, а как единые».²

В специальной литературе утвердилось с небольшими оттенками мнение о том, что слово «би» имеет тюркское происхождение, означало важный должностной титул при восточных правителях – ханах, султанах или на автономной территории. Оно имело транскрипции на разных этапах истории у разных тюркских народов «бек», «бей», «би». Всюду под ним понимали «власть», «властвующую особу» – «билік», «билеу», как правило, в роли советника или идеолога, консультанта или доверенного лица по особым поручениям при

¹ Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. Қызылорда, 1932. 34-бет.

² Қазақтың ата заңдары (Древний мир права казахов). Алматы. 2003, Т. 2, стр. 43.

правителях государств и земель, редко когда бек-би выдвигался на первый план в системе управления страной.

Казахское слово «би» своим первопроисхождением, несомненно, связано с общим тюркским наименованием, носит в себе элементы «власти». Оно сохранило значение терминологического символа. В остальном оно как специально-содержательное понятие отличалось от остальных синонимов. Понятие «би» в казахских ордах, ханствах, жузах и родовых объединениях, считавшихся наследными землями казахов-кипчаков, или Великой степи Центральной Азии, для которых преобладающим был кочевой способ производства и воспроизводства, постепенно принимало другое содержание и развилось преимущественно в судебную функцию. Би выделились в особую группу людей, больше связанных с правосудием. В тех исторических степных условиях судебная власть имела двойное назначение – отправление правосудия и нормотворческое. Казахские би были и судьями, и законодателями. В этом состоит коренное отличие казахских биев от беков-биев в других тюркоязычных ближних и дальних странах. Бийская правовая ноша была непроста. Кроме историко-правового знания бий-судья должен был овладеть действующей системой права в Степи. Добиться этого было непросто. Нормативная система казахского права имела три важных пласта: а) основные обычно-правовые институты и нормативные установки, выраженные в кратких и емких формулах, они имеют сквозной и несущий характер; б) малые и большие нормативно-правовые уложения, вошедшие в казахское право под именами ханов и биев, при которых они составлены. Таковыми являются: «Жеті жарғы» Тауке хана – «Семь уложений Тауке хана», уложение Касым хана, прозванное «Қасым ханның қасқа жолы» – «Ясный путь хана Касыма», уложение Есим хана – «Есім ханның ескі жолы» – «Исконный путь Есим хана»; в) судебные прецеденты – постановления известных биев, ставшие популярными, как именные, так и безымянные, часто называемые «Атадан қалған үлгі», «Биден қалған жол өнеге, жол жоралғы сөз» – «Завещанное наследие предков», «Словоназидание [такого-то] бия». Каждое из них сформулировано, как правило, в легких и изящных, но содержательных и кратких изречениях.

IV

Судебная система в Казахстане, в отличие от стран и отдельных центральноазиатских земель, в которых преобладала земледельческая или городская культура и связанные с нею нормы права, в том числе

и нормы исламского права, была светской и ментальной, пользовалась большим влиянием на общегражданскую власть, в том числе на гражданско-династическую власть государей и правителей, нередко делила верховное управление с ними. «Золотой век» правосудия и законности, составлявший целую эпоху в исторических судьбах казахского народа и его государственности, олицетворяет во многом естественное состояние общества, при котором судебно-правовые отношения в своем развитии поднялись до уровня общенациональной ценности.

Формировалась и существовала целая система принципов и требований, которыми определялись судебно-правовая власть и ответственность ее носителей на древней земле казахов. В них приоритетными были морально-нравственные критерии. Они, как правило, принимали формы крылатых изречений и афоризмов, стилизованных и удобных для запоминания, служащих насыщению духовно-художественного воспитания, становления человека и личности.

Судопроизводство в бийских судах было скорым, прозрачным и гибким, но происходило в определенных рамках традиционных правил и обычно-правового поля, с самого начала демонстрирующих народность, и форм ведения и ответственности сторон – участников суда в плане неопременного признания решения суда и его исполнение. Судопроизводство и его формы были просты, понятны, в определенном смысле даже вольны, но в то же время судебная «игра» строилась на основных регламентирующих и признанных правилах. Важное значение придавалось досудебной подготовке и начальному ритуалу суда, как бы снимающим напряжение и чувство недоверия к суду. Различались две основные формы судопроизводства. Когда инициатива обращения к суду бия всецело принадлежала самим его участникам – сторонам спора и, наоборот, когда инициатором открытия судебного разбирательства являлся сам суд – би, принявший к своему производству жалобу и иск одной из сторон. В зависимости от сложности, давности и экстренности дел суд мог быть единоличным или коллегиальным – из нескольких биев, беспристрастие и авторитет которых не вызывали сомнения. При этом защита одним из биев интересов и претензий своих одноаульцев и сородичей являлась обычным делом, не препятствующим его лояльности при вынесении решения суда с его участием.

Традиционно в судебном процессуальном праве были приняты две символические формы начала процесса, свидетельствующие о том, что стороны – его участники (или участник)веряют судьбу дела и его решение данному суду (судье). Они не были простой формаль-

ностью, наоборот, носили обязательственный характер. Одна форма именовалась «жүгініс», т. е. принятие определенной сидящей позы субъектом судебного процесса в качестве обвиняемого («жауапкер») или истца («талапкер»). Она применялась в ординарных, несложных и обыденных делах. Другая форма применялась, как правило, в групповых делах, в которых участвовали представительства сторон, т. е. свои бии – их защитники. В этих случаях руководители сторон кладут перед судом свои камчи – плети или снимают с себя «белбеу» – верхний пояс вместо камчи. Это означало, что стороны готовы к участию в суде и признают его решение. Несмотря порою на накал и страстность, словесную красочность в прениях между представителями сторон, как правило, защищающих и отстаивающих не столько индивидуальные интересы потерпевшего или обвиняемого, сколько честь и позицию аулно-родовых коллективов, к которым они принадлежат, в центре судебного разбирательства всегда находились и доказывание, и оценка деяния, ставшего предметом рассмотрения, в контексте достижения обоюдного мира сторонами. В случае определенности противоправного акта, но явной неопределенности виновности лица (лиц) в его совершении, суд прибегал к «принесению клятвы» лицами с уважительными репутациями. Исполнение судебного решения возлагалось на самого потерпевшего или потерпевшую сторону («талапкера», «даугера»). Согласно господствующему мнению, в кочевом обществе казахов персональная виновность воспринималось как виновность сообщества, коллектива, членом которого являлся виновный. Поэтому обеспечение исполнения решения бийского суда становилось коллективной обязанностью. В случае срыва исполнения судебного решения потерпевший (потерпевшая сторона) получал право на «барымту» – угон скота, главным образом, лошадей виновной стороны.

Судопроизводство в казахском праве в «древней форме» было больше похоже на искусство, особой его формы. Состязательность в судебном процессе нередко превращалась в состязание сторон в доказательном красноречии и остроумии, основанном на исторических параллелях и прецедентах со ссылкой на авторитеты прошлых веков. Отсюда и многолюдность судебного слушания, собиравшего немало любопытных, особенно тогда, когда сходились известные бии разных родовых групп и регионов, прозванных «От ауызды, орақ тілді» – малодоступный переводу оборот, а смысл: «Говорящий бурно и ярко, подобно буре огня, владеющий разящей, как стрела, речью». Среди биев к середине XIX века еще встречались, хотя редко, такие верные старой традиции, о которых говорили, что только они умеют

и способны распутывать давние крупные споры и найти единственно приемлемые для сторон решения. Одним из таких биев первой половины XIX века, например, был Шанки би (1811 года рождения), сын батыра Мендеке из рода Канжигалы в Среднем жузе. О нем говорили, что он был и остался в жизни преданным истине беспристрастности и исповедывал четыре принципа: «Адал еңбек, таза кәсіп, терең ой, әділдік» – «Честный труд, бескорыстная деятельность, глубокий ум, справедливость». Его современник, не менее популярный Саккулак би так отзывался о нем: «Бұндай шешендік қасиет мен білетін ешкімде де жоқ. Ол сөз ақыны, оның адалдық, әділеттен басқа жолы жоқ еді» – «Я не знаю никого, кто сравнился бы с ним талантом красноречия. Он был поэтом, в жизни не знал другого принципа, кроме честности и справедливости».¹ Одним из последних представителей таких биев второй половины XIX века был легендарный Абай, сын Кунанбая.

КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ – ОБЩЕКУЛЬТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ

В начале 2007 года состоялся диалог между мною и моим давним знакомым, благожелательным коллегой, профессором права, работающим заведующим отделом в одном московском исследовательском институте. Он известный специалист по государственному праву. Я сообщил ему, что в г. Алматы собираемся в 2008 году провести международную научную конференцию с постановкой проблемы «Казахский суд биев – уникальная судебная система». Он был в курсе нашей работы, проводимой за последние 10 лет под моим руководством над исследовательским проектом «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов» в 10 томах, и о том, что из них восемь томов уже изданы, а оставшиеся два тома будут изданы в 2007-2008 годах. Он сказал:

– Я понимаю так, что вы хотите представить ученой общественности суд биев, существовавший в средние века в Казахстане, как культурную ценность национального значения?

– Догадались, – ответил я, – наши разработки и исследования убедили нас в оригинальности казахской системы права «Жарғы», наиболее ценностные черты которой в контексте человеческих измерений воплотились в суде биев.

– Это очень серьезная и очень ответственная постановка. Многие ученые, и не только юристы, будут относиться критически к такой постановке. Нужны будут убедительные факты, а главное – их анализы и

¹ Баталов Г. Шанки би // Қазақ әдебиеті, 1993, № 8.

фундаментальные обоснования основного вашего тезиса, – посетовал мой коллега.

– Наша постановка на данном этапе о масштабной значимости казахского суда биев носит характер концептуальной научной гипотезы, выносимой на открытое публичное обсуждение и для обмена мнениями среди специалистов вокруг этой проблемы. Разумеется, мы идем на это, как нам представляется, с основательными доводами и доказательствами, – сообщил я.

Мой коллега предостерег меня словами:

– Свыше двадцати лучших юристов Рима в свое время потратили более двух веков, чтобы сформировать и разработать систему римского права как уникальной правовой системы с утонченными понятиями и с отраслевой классификацией права. Вы только начинаете это дело с гораздо меньшими силами, да и в переходный период, когда мы еще не освободились от «классовых» подходов к историческому наследию.

Я объяснил:

– Мы не собираемся сравнивать систему права «Жаргы» казахского средневекового кочевого общества с системой римского права. Качественные и формальные различия между ними огромны, возможно, и несопоставимы. Однако казахский суд биев как судебная власть настолько продвинул и системен, что свою «разработку» этот суд содержит в самом себе. Вовсе не нужно заниматься сочинительством и выдумывать какие-то новые факты, неизвестные суду. Их надо освободить от вековых руин, очистить от наслоений и воссоздать суд биев в своей естественности. Римские юристы разрабатывали правовые понятия, адекватные огромной, нередко и партикулярной, но и ценной правовой практике, накопленной по ходу многовекторного развития отношений изначальных форм частной собственности. По-другому обстояло дело в системе отношений о месте и статусе, о принципах и задачах деятельности судов биев. Понятия о них уже были разработаны общественным сознанием и «навязаны» судам биев как условие их бытия и деятельности. А что касается того, что усилиями римских юристов были введены в право отчеканенные, точные формулировки правовых норм и понятий, то следует иметь в виду, что казахское судебное право состояло из весьма тонких и кратких, содержательных и рифмованных установочно-правовых норм и понятий, удобных для запоминания и применения и в то же время не оставляющих места отступлению от них. Все это в определенной степени облегчает научную разработку проблемы о казахском суде биев.

Под конец беседы-диалога мой коллега спросил:

– В чем вы видите различия понятий и бытия суда биев в правовом плане от правосудия, предписанного римской системой права?

– В основе природы суда биев и тех норм и понятий, определявших его деятельность и предназначение, лежали преимущественно ценностные нравственные нормы, предписывающие решать споры больше в контексте содействия формам жизни более человеческой и мирной, исходя из понятий справедливости и беспристрастности судей, об их верности идеалам стабильности и единства этнокультурного социума. Понятия вещи и богатства ставились в казахском праве «Жарғы» и на суде биев на второй план после понятий о моральных основах самой жизни. Суд биев был более нравственный и более демократичный, а следовательно – и более народный. В этом плане суд биев был судебной системой общецивилизационного значения.

I

Постороннему и неосведомленному трудно поверить, что суд биев, более основанный на принципах высокой морали, мог формироваться и существовать в кочевом обществе казахов, считавшемся средневековым и пастушеским. Русский ученый-востоковед, профессор В.В. Григорьев, один из авторитетных исследователей истории, жизни и быта кочевых казахов, со знанием утверждал, что такое представление является заблуждением, и писал, имея в виду казахов: «Кочевой быт считают обыкновенно несовместимым с каким-либо значительным развитием экономическим и интеллектуальным. Но это едва ли основательно».¹ По его мнению, пристальное изучение жизни казахов убеждает о наличии в ней нередко «замечательных явлений».

Обратимся теперь к имеющимся историческим литературным источникам. Заметим, что изучение Степного края началось поздно, только с начала XIX века, и относится к периоду его колонизации Россией. Русским ученым принадлежит приоритет в изучении средневековой политико-правовой истории казахского общества. В их трудах и описаниях встречаются места о «Золотом веке» законности и правосудия, о «светлых днях правосудия» в истории казахов. В числе первых исследователей истории Казахстана был А.И. Левшин. Он, будучи ученым-востоковедом, специально занимался сбором, изучением и анализом материалов, относящихся к истории и положению Казахстана. С этой целью он работал в Азиатских архивах Петербурга и Москвы, знакомился с текущими материалами, докладами и описаниями должностных лиц и представителей царского правительства, побывав-

¹ Григорьев В.В. О скифском народе саках. СПб, 1877. С. 63.

ших в «Степном киргизском крае», как тогда именовали Казахию. Он выезжал на места, побывал в одном из центров управления казахской Степью в г. Оренбурге, в сопровождении чиновников посетил кочевые стойбища ряда родов и аулов западной части Казахстана, завел близкое знакомство с рядом правителей и знатоков традиций, обычаев и истории местного народа. Это были 20-е годы XIX века. Итоги большой работы им опубликованы в труде «Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей», в 3 частях, в Санкт-Петербурге, в 1832 году. Этот труд принес ему мировую славу. Следует отметить, что А.И. Левшин придерживался общеевропейской и общерусской концепции об отсталости Казахского края и патриархальности быта его населения – кочевников. Однако это не мешало ему видеть и выделить некоторые особые приметы во внутреннем устройстве и в жизни казахов-кочевников, представлявшие незаурядные явления. К ним он отнес законность и правосудие, каким-то непонятным для него образом, достигшие в прежние времена, как он отмечал, «замечательного» уровня. Вот что он писал: «Было время, говорят благоразумнейшие из киргизов Меньшей орды, когда и наш народ жил в покое, было время, когда и у нас существовал порядок, были законы и правосудие. Сей Золотой век, о котором вспоминают они со вздохами, есть царствование знаменитого хана Тявки (Тауке, 1680-1718 гг. – период его ханства. – С.З.), который, если верить преданиям, был действительно в своем роде гений, и в летописях казахских должен стоять наряду с Соломонами и Ликургами... Киргизы Большой и Средней Орд утверждают, что народные законы их гораздо древнее Тявки».

Упомянутый нами профессор В.В. Григорьев, которого современные исследователи считают наиболее компетентным исследователем ряда аспектов политической и культурной истории Казахстана, в своих трудах неоднократно возвращался к суду биев. В исследованиях он полагался не только на собрание архивных материалов в центральных государственных учреждениях Российского государства. В середине XIX века он около десяти лет возглавлял в г. Оренбурге царскую администрацию по управлению Западной частью Казахстана (состоял председателем Оренбургской пограничной комиссии – так именовалось в то время это управление). Он овладел казахским языком, систематически общался со знатью и бывал в глубине степных регионов, и что наиболее важно, питал беспристрастное и уважительное отношение к кочевому быту, образу жизни и убеждениям местного населения. Можно утверждать, что Григорьев был глубок в познании и аналитическом обобщении политической и общественной организации внутренней жизни кочевников. Он был в курсе западных и российских публика-

ций, посвященных описанию восточной части Дешт-и-Кипчака – трех казахских жузов, – и критически относился к ним. В одной из своих работ, опубликованной после оставления государственной службы в Казахстане и когда автор занялся больше исследовательской работой, посвященной сравнительному анализу истории восточно-тюркских народов, и имея в виду при этом казахское общество, писал: «У киргизов (казахов. – С.З.) такое превосходное судопроизводство и такие порядки следственного и судебного процесса, каким могут позавидовать многие издавна цивилизовавшиеся народы».¹

В этом же ключе писал и другой видный русский исследователь Л.А. Словохотов, много лет служивший в царской администрации в Казахстане, прекрасно владевший местным языком и скрупулезно изучавший быт, нравы кочевого народа, внутреннее управление и социальное устройство Степного края. Он считался высококомпетентным чиновником в казахских делах, написал специальную работу о правосудии в Казахии. По его мнению, многие опубликованные русскими авторами работы о законах в степи и бийских судах поверхностны и часто искажают действительность. Они написаны, по его словам, «в большинстве случаев прямо от руки, под первым непосредственным впечатлением. Эти труды сильно грешат субъективизмом оценки, что придает им характер скорее авантюризма, чем серьезной научной работы».² Он дает весьма лестную характеристику судам биев, отчасти продолжавшим функционировать в кочевых регионах Казахстана даже в условиях русской его колонизации и введения ею новой системы чиновничьего суда. Ученый считал суд биев «оригинальным» и «народным» в том плане, что был близок, понятен и полезен народу, носил не обвинительный, а состязательный характер. «Народное судопроизводство киргизов (казахов. – С.З.), – указывал он, – гласно, публично, несложно, непродолжительно. Долгими годами своей жизни народ выработал своеобразную, но вполне понятную ему структуру судебных процессов, обойдя столь вредный бюрократический элемент». Правосудие в Степном крае, управляемое биями, как автор считает, это «любимая народом и следовательно действительная судебная власть».³ Часто бывая в Степи, он записывал рассказы, былины и воспоминания старцев и знатоков о годах и событиях минувшей истории вообще, о суде и законности в особенности. Особое внимание он уделял судам биев: «Прислушайтесь, как киргиз (казах. – С.З.) поет про былые дни своей юрисдикции, помните,

¹ Григорьев В.В. О скифском народе саках. СПб., 1871. С. 63.

² Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргиз Малой орды // Труды ургской ученой архивной комиссии. Вып. XV, Оренбург, 1905. С. 24.

³ Там же, с. 80-81.

как тоскует его душа по утрате светлых дней народного правосудия»¹. Все это почти совпадает с записями профессора В.В. Григорьева, писавшего о том, что в одной казахской легенде, передаваемой из поколения в поколение, которую из уст местного аксакала записал он, есть строки о том, что было в прошлые годы: «Когда бии, как ангелы, степь исходили и суд и расправу повсюду чинили, добро водворяя».²

С середины, а в особенности с 70-х годов XIX века русское правительство, движимое интересами всесторонней колонизации Казахского края, перешло к активному его изучению, придавая особое значение вопросам внутреннего управления, правопорядка и судоустройству. Надо отдать должное тому, что среди царских чиновников, работавших не один год в органах колониальной администрации и привлеченных для выполнения ее задач, были довольно умные, компетентные деятели. Они докладывали по инстанции и писали о том, что управление в Казахской степи в большей части свернуто к правосудию, отправляемому биями, и оно представляет наиболее устойчивую структуру в общественной и политической жизни казахов, веками утвердившуюся в ней как символ власти и народности. Они полагали, что, не ослабив, не реформировав и не разрушив правосудие биев, нельзя будет успешно вводить в Степи на его место новую систему управления, выгодную для колониальных властей и полностью подчиненную им. Один из них – И.А. Козлов, служивший в Акмолинском областном правлении, в докладной записке писал: «Прежде всего киргизский (казахский. – С.З.) суд – народный суд, понимаемый в том смысле, 1) что решения его основываются на народных юридических обычаях и 2) что органы его – бии выбираются народом из своей среды. В сознании народном звание бия принадлежит тем немногим, которые, отличаясь безукоризненной честностью, с природным умом соединяют глубокие познания в коренных обычаях народа».³ Другой осведомленный чиновник Г. Загряжский, после пятилетней службы в администрации Туркестанского края, так подытожил свое видение по поводу правосудия биев в Казахской степи: «Киргиз (казах. – С.З.), известный по своему уму, безукоризненной нравственностью, справедливости, опытности в киргизском (казахском. – С.З.) судопроизводстве, а следовательно и в знании киргизских (казахских) обычаев, на основании которых производится суд и расправа у киргизов (казахов), именуется бием».⁴ В одной опубликованной безымянной записке, видимо, автором, служившим в колониальной администрации

¹ Там же, с. 146.

² Григорьев В.В. О скифском народе саках. СПб., 1871. С. 63.

³ Козлов И.А. Обычное право киргизов. Памятная книжка Западной Сибири. Омск, 1882.

⁴ Загряжский Г. Юридические обычаи киргизов и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края. СПб., 1876.

по Тургайской области, а затем в Министерстве внутренних дел России, имеются строки о законах Тауке хана (начало XVIII века) и о судах биев: «Законы эти ни тогда, ни позже не были записаны, но хранителями их, истолкователями и проводниками в сознании народа являлись умудренные опытом и пользовавшиеся всеобщим уважением и известностью бии». Он приводит отрывки из стихов, получивших распространение среди казахов, в которых выражена тоска народа: «...Вы, старые бии, положившие за народ свою душу; о бии, где вы теперь?»¹ С. Масимов, несший службу в Казахстане в конце XIX века, когда позиции и политика колонизации царского правительства здесь достаточно окрепли и изменили систему внутреннего управления в Казахстане, с досадой указывал: «Значение биев пало, благотворное влияние народного суда ослабло и немалое число биев осталось без занятия и средств... Прекрасное народное учреждение падает, а с ним исчезает и понятие о правде и справедливости».² Об этом писали и другие беспристрастные русские чиновники. Так, А. Зуев называет биев «мудрейшими и достойнейшими». По его мнению, казахский суд биев был «столь же чист и правдив, как и сама жизнь». Несмотря на прошедшие века и годы, когда бии-судьи занимали приоритетное положение в казахском обществе и в казахских ханствах, по словам автора, «в современном киргизе (казахе) крепко живут еще светлые предания этого прошлого: делясь ими, он всегда готов приправить свой рассказ то глубоким и тяжелым вздохом, то такими хорошими словами, от которых станет грустно, и не ему одному».³

Приводя восторженные отзывы о судах биев со стороны не только русских ученых, в большинстве своем служивших в столичных органах, ведавших азиатскими делами и проводивших колониальную политику в Казахстане, но вместе с тем со стороны немалого числа рядовых чиновников, состоявших в органах царской администрации в Казахии, еще раз убеждаешься, насколько оправдано утверждение профессора В.В. Григорьева, русского ученого-востоковеда, воспитанного в европейской культуре, о том, что суду биев могли бы «позавидовать многие издавна цивилизовавшиеся народы».

II

Особый интерес представляют мысли, оценки и высказывания крупных, видных деятелей национальной культуры, особенно тех из них, живших на рубеже двух веков – XIX и XX, когда не только была

¹ О преобразовании киргизского народного суда в Степных областях. 1900 (без автора и места издания), 41 с.

² Масимов С. Народный суд у киргизов. Юридический журнал, кн. VIII, СПб., 1897.

³ Зуев А. Киргизский народный суд – Журнал Министерства юстиции. № 10, 1907. С. 161-162.

свежа народная память о правосудии биев, столь мощно запечатлевшееся в ней, но и еще были живы отдельные последователи «старых» биев, пытавшихся сохранить безвозвратно ушедшую, но памятную историю. Поэтому их взгляды весьма ценные, можно сказать, вдвойне ценные в том плане, что они были современниками отдельных старых биев, а также системы судебной власти царской России и Советского государства.

Чокан Валиханов (1835 – 1865), выдающийся казахский ученый, о котором русский востоковед, академик Н.И. Веселовский в 1904 году писал: «Русские ориенталисты единогласно признали в лице его феноменальное явление», оставил прекрасные записи о судах биев. В объемной статье «Суд в древней народной форме», подготовленной для российской администрации в Казахстане, есть изумительные места об особенностях развития казахского общества и достоинствах суда биев. Вот что было сказано в ней: «Народ наш имеет богатую и не лишенную поэтических достоинств замечательную литературу, более близкую к индогерманскому эпосу, чем к восточным произведениям этого рода. Наконец, что всего важнее, формы нашего общественного развития находятся в том самом безыскусственном периоде, когда они представляют наибольшую аналогию с результатом высшего, культурного развития». В качестве одной из таких общественных форм в жизни казахов, оцениваемых им на уровне «высшего культурного развития», под которым имеется в виду европейское, по его словам, является суд биев. Он указывал: «Бии формально никем не избираются и формально никем не утверждаются, значение их основано на частном авторитете, который приобретают они так же, как в Европе поэты, ученые и адвокаты. Шекспир и Гете считаются всеми за великих поэтов, но именно гениальность их основана не на декретах правительств и не на формальных выборах народа». Не трудно усмотреть, что выражение «именно гениальность» относится и к судам биев. Важно еще то, что, по убеждению Чокана Валиханова, суд биев и к середине XIX века остался таким, каким он был «за тысячу лет до нас», а изменяющиеся внутренние и внешние факторы «не могли изменить его древних и простых форм».¹

Мудрец и знаток законов Степи, выдающийся казахский поэт Абай Кунанбаев, живший во второй половине XIX и в начале XX веков, когда еще кое-где, особенно в глубине Степи, доживали свой век последние представители прежних биев-судей, память народа о которых не ослабла, особенно на фоне российского суда, задумал и пытался взять на себя роль общественного народного суда и тем са-

¹ Валиханов Ч.Ч. Собр. сочинений в 5 томах, Алма-Ата. 1985. С. 494-523.

мым облегчить положение хотя бы однородичей от расправных угнетений местных чиновников, в том числе и «новых биев». Он не стал противиться настояниям одноаульцев быть бием-судьей в их спорах. Он стал демонстрировать народность и демократичность «древнего» суда, отправляемого биями, и тем самым приобрел широкую известность как мудрый, справедливый судья-би. Избирается он тобе-бием (старшим, верховным бием) в сложных публичных судебных процессах. Его решения и судейский авторитет были очень популярными в народе. На сегодня известны около полусотни его постановлений, вынесенных им в процессе судоразбирательств по «древним» правилам. Некоторые из них имели значение судебного и жизненного прецедента для последователей – «народных» судей и либеральных правителей. Сохранились подлинные его записи о судах биев. «Да, безусловно, – писал Абай, – наши предки уступали теперешним людям в образованности, учтивости, ухоженности и опрятности. Но обладали они двумя достоинствами, которых у нас теперь нет». По его мнению, первое достоинство – это суды биев – «они решали споры, управляли жизнью общества». К судье-бию как к «всеобщему избраннику... относились к нему с должным почтением, слушались и неукоснительно повиновались, тогда и влиятельные лица не переступали пределов благоразумия». Второе достоинство предков – «люди свято берегли и дорожили единством». В те времена, как указывал Абай, «благородный дух общности и радение о чести были обеспечены людской стойкостью, совестью, доблестью. Мы лишились их». На вопрос о том, что из себя представляли казахские бии как судьи, Абай отвечал: «Не всякому под силу вершить правосудие. Чтобы держать совет, как говорится, на «вершине Культобе» (имеется в виду совет биев при Тауке хане, XVII век), необходимо знать своды законов, доставшихся нам от предков – «Светлый путь» Касым хана, «Исконный путь» Есим хана, «Семь канонов» Тауке хана».¹

Образованнейший интеллигент, просветитель, один из самых активных борцов за свободу и независимость казахского народа Ахмет Байтурсынов (1873 – 1938) одну из своих статей, написанную до Октябрьской большевистской революции 1917 года, озаглавил «Бұрынғы әділ билер» – «Прежние справедливые би». Она была напечатана в условиях царской цензуры в годы, когда подвергался гонениям за критику политики и реформ колониальной царской администрации в Казахстане. Поскольку его высказывание о бийском суде авторитетно и весьма выверено, мы решили привести его несколько пространно. Вот что он

¹ Кулишбаев А. Книга слов. Алматы, 1992, стр. 18-19; «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов». Т. 1. Алматы, 2004, с. 91-92.

писал о суде биев, существовавшем до прихода в Казахстан царских колонистов: «Народный сот дегеніміз қазақтың ғадетіндегі қағидалар бойынша айтылатұғын билік. Бұрынғы әділ билердің қолында билік қазақтың неше түрлі дертін жазатұғын жақсы дәрі еді, бұл күні арам билердің қолында дәрі болмақ түгілі, у болып жұғып тұр... 1822-ші жыл устав шықпастан бұрын қазақ билігі (соты) өзінде еді, сайланған би жоқ, қазақтың қадірлі, халық қалаған билері билік айтушы еді. Биге екі жағы келіп жүгініп, билік әділ саналып, оны бұзамын деу болмаушы еді. Қазақтың мұндай билері, ілуде біреу болмаса, қиянат билік айтпаушы еді».¹ – «То, что мы называем народным судом, – это есть правосудие, основанное на казахских законах. Это правосудие в руках прежних биев было настоящим «лекарством», лечащим всевозможные недуги казахов, а теперь оно в руках современных биев (речь идет о биях, назначаемых царским правительством. – С.3.) не только не стало «лекарством», – оно стало отравой. До введения устава 1822 года (законодательство России, по которому была отменена ханская власть в Казахстане. – С.3.) казахи сами творили свое правосудие и справлялись со своими ослушниками. Тогда бии не избирались, правосудие осуществлялось биями по выбору народа. Стороны сами являлись к бию, просили его суда. Правосудие бия было справедливым, и никто не помышлял его оспорить. Такие казахские бии, за отдельными исключениями, не выносили неправосудных решений».

Каныш Имантаевич Сатпаев (1899 – 1964), первый Президент Национальной Академии наук Казахстана и в течение более 20 лет ее возглавлявший, крупнейший ученый-геолог и знаток истории культуры казахов, одну свою раннюю статью, написанную будучи студентом Томского университета, назвал «Биде қырық кісінің ары, білімі бар», дословно: «У бия совесть, достоинство и знание сорока мужчин». В ней он казахских биев характеризует как лиц особых и заслуживших благодарность народа «за правдивые слова и решения на основе справедливых законов» – «тура сөзді «әділ жарғыға» сансыз адамның батасы тимекші». По его словам, в казахском обществе бия ценили и ставили выше, чем самого хана: «елде қашанда ханнан гөрі бидің қадір-киесі басым болады». Правители-ханы, несмотря на то что они происходили из могущественной династии Чингисхана и представляли в основе многочисленную клановую когорту, они не только должны были считаться с влиянием и авторитетом биев в обществе, но и без опоры на них становились бессильными: «Ханның арқа сүйеуі жарасымды бимен табылады. Бисіз хан оңбайды, хандыпен қатар қырағы

¹ Байтұрсынов А. Жаңа низам. Алматы, 1996. С. 14, 64-65; «Қазақтың ата-зандары» – «Древний мир права казахов». Т. I. Алматы, 2004. С. 91-93.

билік-те бір жерге бас қосса, ондай ханды ел де сүйеді, ұмытпайды, шежіресінде атын қалдырады... Ел шіндегі рулардың көсемі – билерді ішіне тартып, қыбын таба алмаған алаңғасар, әңгүдік хандар хан болып та тұра алмайды» – «Биі были опорой ханской власти. Хан без биев не заслуживал уважения. Хан предвидящий отправляет свою власть вместе с умудренными биями, уважаем народом, не забывается и оставляет свое имя в истории».

III

Последующие поколения, жившие после эпохи доминирования и славных дел биев-судей, в том числе и современное, не перестают восхищаться и гордиться ими как знаковым олицетворением лучших традиций в истории интеллектуальной и политической культуры казахов.

Как дань особого уважения к заслугам биев в 1993 году был заложен на юге Казахстана в урочище Ордабасы парк, посвященный памяти трех великих биев-судей XVIII века – Толе би, Казыбека би и Айтеке би. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в своей речи, произнесенной на торжествах по случаю открытия этого степного памятника, сказал: «Три великих бия сумели внушить народу великую истину: тот, кто на крутом перевале истории лишился единства, тот лишается и жизни. Три великих бия сумели образумить строптивых батыров трех жузов и собрать, сплотить народ воедино. Мудрость и прозорливость чествуемых ныне трех наших великих предков проявились именно в эту тяжкую пору... Они стали для казахов непреходящим символом единства, их страстные речи овладели умами потомков как изречения священных книг».¹

Казахское правосудие, отправляемое биями, вобрало, можно сказать, все лучшее и ценное в идеалах средневекового кочевого общества казахов. Оно не было навязано народу со стороны, в том числе своими ханами, не было и пристройкой к базису кочевого общества. Оно имело глубокие корни в самом народе и олицетворяло его бытие и особенности развития. Само появление казахов на исторической арене Центральной Азии как этноса и носителя государственности связано больше с идеалами свободы и вольности, демократии и народовластия. Об этих особенностях генезиса казахов более подробно сказано в других статьях, включенных в данную книгу.

Бийское судебное право в своей общей части, или говоря иначе, в своих принципах и сути организации, деятельности наиболее предметно и концентрированно выражало, с одной стороны, идеалы демо-

¹ Сәтбаев Қ. Ер Едіге. М., 1927.

кратии и народовластия в тех их формах, которые были возможны и присущи в рамках организованного кочевого общества средневековья, а с другой – опиралось больше на нормы высокой, очеловеченной морали. Именно последнее качество представляет особенность правосудия биев и определяет его место не только в национальном масштабе. В этом контексте бийская судебная система, можно сказать, опередила свою социально-экономическую основу, вобрав и выбрав из нее преимущественно общелюдские ценности и придав им довлеющее значение в своей деятельности.

Исходное начало и конечный результат суда биев, то есть его деятельность и предназначение расписывались и определялись нормами морали, ставшими обычно-императивными нормативами Материальные, нормативно-правовые процессуальные нормы для суда биев больше были инструментами достижения общеморальных целей.

Понятие «ар», что можно перевести как «честь, совесть», является наиболее довлеющим в моральных представлениях казахов-кочевников и в правосудии биев. Оно воспринималось казахами как естественное приложение к самой их жизни. Господствовала установка: «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» – «Духовное здоровье ценнее, чем богатство, а честь ценнее, чем духовное здоровье». Некоторыми авторами это переводится: «Богатством жертвуй ради жизни, жизнью жертвуй ради чести». Она передавалась поколениям с молоком матери. Об этом же говорит и другое наставление: «Мал сактама, ар сакта» – «Береги собственность, а еще больше береги честь». Эта народная, массовая мораль нашла выражение в правовых нормативах, которыми должны были руководствоваться бийские, ханские и аксакальские (третейские) суды: «Жігіттің құны – жүз жылқы, ары – мың жылқы» – «Штраф (выкуп) за смерть мужчины – сто лошадей, а за оскорбление (нарушение) чести – одна тысяча лошадей». Первоносителем «ар» – достоинства, чести считался би. Это выражено в характеристике бия: «Ханда кырык кісінің ақылы бар, биде кырык, кісінің ары, білімі бар» – «Если хан имеет трезвый ум сорока людей, то би имеет чистоту совести сорока людей».

Вслед за понятием «ар» – «честь» следует другое понятие «ұят» – «стыд», которому придается не только житейское, но и нормативное значение. В народе говорили «Өлімнен ұят күшті» – «Стыд сильнее смерти» или «Бар барын жейді, ұятсыз арын жейді» – «Нормальные люди довольствуются тем, что имеют, а люди, не имеющие стыда, пренебрегают своей честью», т. е. покушаются на свою честь. В казахском праве «Жарғы», на котором основано правосудие биев, имеются нормы «Ұятсыз жалған» – по смыслу: «Только бесстыдные могут дать ложное

показание», «Ұятсыздан ант сұрама» – «Бесстыдные не могут принести клятву». Смысл этой нормы: согласно правилам судопроизводства в случае отсутствия доказательств или недостаточности доказательств для установления вины ответчика судья-би прибегает к принесению клятвы как виду доказательства, назначив по согласию сторон клятвopиносящего в лице честного человека, которому полностью выражают доверие участники судебного процесса. Норма «Ұятсыздан ант сұрама» предостерегает при этом от возможности ошибок, предупреждая, что «люди бесстыдные могут дать неправдивое показание».

В любом социально-культурном социуме такие понятия, как «справедливость» и «правда», являются основополагающими во взаимоотношениях людей, групп и сообщества. Однако в отношениях управления и власти эти понятия нередко могут быть и декларативными, и формальными. Суды биев публично и официально объявляют понятия «справедливость» – «әділ, әділдік», «правда» – «шын, шындық» основными критериями, которым они следуют и которыми они руководствуются в судебном процессе и при вынесении решений. Это ясно и выпукло выражено в наставлениях и установках, имеющих нормативное значение: «Ақ пен қараны шындық айырар» – «Только правда способна различить, что черно и что бело», «Сөз шынына тоқтайды, пышақ қынына тоқтайды» – смысловой перевод: «Слово служит для выражения правды», а более текстуально: «Если найдена правда, слова заканчивают свой путь»; «Шыннан өзге Құдай жоқ» – «Нет бога выше правды». По идеалам кочевников-казахов, высшим олицетворением справедливости и правды являются бии и суд биев. Это передано в следующих установках: «Адал би – әділ би» – «Воспитанный в честности би – справедливый би»; «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» – по смыслу: «У справедливого бия не бывает родичей, а би, не соблюдающий этого принципа, теряет святость своего сана»; «Турашыл би елді оздырады, тумашыл би елді аздырады» – «Би, следующий правде, служит процветанию своего народа, а би с родственническими чувствами способствует захирению своего народа». Знаменитому Толе би из Среднего жуза приписывают слова «Туралы биде туған жоқ, паралы биде иман жоқ» – «У бия, верного правде (справедливости), не бывает родичей, а у бия, склонного к взяткам, не бывает совести». Эта идея проводится и в другом ракурсе: «Әділсіз болса би оңбас, әйелсіз болса үй оңбас» – «Ничтожен би, не следующий справедливости так же, как ничтожна семья без женщины».

Указанные моральные и нормативные принципы и установки, характеризующие биев как носителей судебной власти, и правосудие биев как таковое, в обществе имеют определенные рычаги и

инструментарии реализации, от которых зависит овеществление идеалов судопроизводства. Они в совокупности объединены в триаде «Ақыл – сөз күдіреті – заңдылық» – «Разум – святость слова – законность», каждая часть которой, кроме общего смысла, имеет свою специфическую трактовку адекватно условиям средневекового кочевого общества казахов. Эти три понятия считаются связанными, совокупными критериями оценки деятельности бия-судьи, и овладение ими для него является необходимым условием материализации морали справедливости и правды. Эти понятия приземлены, т. е. имеют реальное, земное значение. Они настолько важны и значимы в правосудии биев, что ставятся в ряд фундаментальных факторов. Разум («ақыл») как форма и развитая ступень мышления, как способность предаваться более глубокому умозаключению по поводу рассматриваемого явления и связей составляющих его частей лежит в основе всякой творческой деятельности, к которой относится в первую очередь судебная. Обыденное рассудочное мышление – удел многих. В обществе кочевников-казахов биев-судей наделяли более высоким умом в понимании той эпохи, носителем какого могли быть только избранные лица, именно бии.

В понятии казахов «сөз» – «слово» имеет магическое значение. Оно даже, можно считать, обожествлено, ставится на первый план в общественных отношениях. Это выражено в народном изречении: «Ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз» – «Разум реализует себя в языке, а язык – в слове». Казахи под понятием «сөз» всегда имеют в виду умную речь-красноречие, убедительное и убеждающее. Оно возводится в ранг искусства. «Өнер алды – қызыл тіл» – «Язык – это искусство всех искусств», – говорят казахи. Добыча и накопление материального богатства, счастье и несчастье во многом связываются со «словом», с его активностью, энергией и действием. Это кратко передано в изречении «Жақсы сөз – жарым ырыс» – дословно: «Хорошее слово – половина благополучия».

Высшей степенью «слова», т. е. красноречия принято считать ораторство, и его носителем в первую очередь, по представлению казахов, является опять би-судья. «Слово» – это его главное оружие, и магическая всеразрешающая роль слова проявляется именно на суде биев. В системе материальных и процессуальных норм, регулирующих деятельность бийского суда, много места отводится значению и роли слова – красноречия, которым искусно должен владеть би. Да, это является одним из первых условий, если не самым главным, на пути становления и следования претендента на получение звания бия. Приведем некоторые из этих норм:

1. «Сөз тапқанға қолқа жоқ» – «Искусному владельцу словом нет преграды». Это изречение имеет нормативное значение. Применительно к судебному процессу оно понимается как безусловное оправдание виновного, если его логика выступления безупречна по содержанию и форме.

2. Более определенно гласит другая формула: «Сөз жүйесін тапса – мал иесін табады» – дословно: «Если слово находит своего хозяина, то и спорный скот находит своего хозяина». В этом тексте недвусмысленно выражена идея о первенстве «слова» перед остальными доказательствами. В спорах об имуществе (в данном случае о скоте) победа присуждается тому, кто искусен в речи доказывания, то есть «слово» выступает победителем. Такое толкование нормы является распространенным в судах биев. «Досы өткірді жау алмас, сөзі өткірді дау алмас» – «У кого сильные друзья, того не завоюет враг, а кто владеет разящим словом, того и суд не осудит».

3. Высоко оценивая значение слова в общественной жизни и на суде, казахи при этом в подтверждение своей позиции нередко ссылаются на авторитет предков, наследие которых для последующих поколений является обязательным. Об этом говорит следующее наставление: «Аталы сөзге арсыз жауап қайырады» – «Славным словам предков могут высказать возражение только глупцы». Если иметь в виду, что суды биев руководствуются, наряду с обычно-правовыми нормативами и прецедентными решениями и высказываниями авторитетных мудрецов, в том числе и известных биев прошлых эпох, то на этом фоне нормативное значение приведенного текста становится более ясным. Утвердившееся в массах мнение о том, что «жөн сөзге тоқтамаған арсыз» – «бессовестен тот, кто не внемлет уместным словам», выражает общий тезис о значении морали и верховенства «слова».

Идеология казахского кочевого общества устроена так, что, выражая особую роль «слова-красноречия» как важного инструмента жизнеобеспечения народа, наделяет этим качеством в первую очередь бия – судью. Она вместе с тем предъявляет к биям жесткие требования. Примером для них ставится случай, когда, как говорят: «Ердің құны екі ауыз сөзбен бітеді» – «Спор о штрафе (выкупе) за убийство мужчины можно решить двумя словами», – так поступали умные би. Би-судья, играя посредническую роль на судебном процессе, должен помнить о необходимости вынесения своего окончательного решения по делу. Об этом напоминает ему указание о том, что «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» – «многословие должно закончиться кратким решением». Причем оно должно быть доказательным и убедительным, о чем напоминает ему другой следующий тезис «Тілмен

түйгенді, тіспен шеше алмас» – дословно: «Установленное словами не развязать зубами». Именно таким рассматривается постановление суда биев.

Казахи биев-судей за дарование и способности называли особым эпитетом: «От ауызды, орақ тілді» – дословно: «С огненными словами и разящим языком», т. е. особо убедительными ораторами. Причем до такой ступени поднимались редкие из них. Это ясно передано в следующих аксиомах: «Батырды екі долы қатынның бірі табады, биді ілуде бірі табады» – «Батыра (т. е. доблестного воина. – С.З.) рождает каждая вторая женщина с характером, а бия – одна из многих и многих женщин»; «Жүзден біреу шешен, мыннан біреу – би көсем» – «Из сотен один оратор, из тысячи один вождь – би».

Примечательно и то, что конечной целью правосудия биев, по господствующей идеологии средневекового кочевого общества казахов, является примирение и перемирие сторон, участвующих в суде, как бы ни были сложны и обострены их взаимоотношения. Существовала установочная норма «Даудың түбі – біту» – «Примирение есть цель и конец тяжбы».

Казахский суд биев формировался в несколько иных формах, чем в других тюркоязычных землях и ханствах Центральной Азии. Он впитал в себя свободу кочевой стихии, связанную с освоением обширного, в основном плодородного пастбищного пространства, лежавшего от низовьев рек Сырдарьи и Амударьи на юге до таежных полос Сибири на севере, от Джунгарских ворот и Жетысу – Семиречья на востоке до Каспийского моря и Волги на западе. Кочевые маршруты и пути кочевания казахов простирались в одном только направлении на сотни и даже тысячи верст. Природа и космос стали для них близкими и родными – это во-первых. Во-вторых, под именем «казахи» исторически собирались, формировались и жили тюркоязычные этнические группы, отделившиеся, а точнее, не признавшие власть правителей, сделавших войны и захваты чужих земель основным ремеслом, а также насаждавших культ оседлой жизни, мусульманскую религию как опору власти. В этих условиях оставшиеся верными вольной кочевой жизни группами откочевывали вдаль от них, занимали окраинные территории ханства, объявляли себя свободными «беглецами» со значительными признаками свободного самоопределения. В-третьих, кочевое общество приобрело большую устойчивость. А это, в свою очередь, определяло устойчивость внутреннего режима и регулятивных норм поведения, воспринимавшихся населением как должные и необходимые. Было трудно и невозможно пробить консервативную стену кочевого образа быта и мышления. Этим можно объяснить

неудачу ханов, султанов и ходжей, осевших островками в немногих поселениях в степной зоне, в распространении ими догм и правил мусульманского права и религии среди аульных казахов и в превращении их в городских обывателей. В-четвертых, образ жизни, пропитанный в большей степени духом естественной вольности и свободы общения и взаимоотношений, способствовал формированию положительных нравственных и социокультурных ценностей в среде казахского кочевого общества. Казахский суд биев, вобравший в себя лучшие демократические и нравственные традиции казахского кочевого общества, представляет и историко-национальную, и общекультурную ценность.

Суд во все века был и остается одним из главных учреждений в обществе и в государстве, независимо, какими они являются. Его значение и роль столь огромны, что в нем в равной степени ревностно заинтересованы все слои населения, как осуществляющие политическую и общественную власть, так и привилегированные и рядовые, богачи и бедные. Дело в том, что суд есть власть по своей природе в том плане, что с одной стороны, в суде сходятся люди с проблемами, которые сами решить не могут, а с другой стороны, им выносятся решения, затрагивающие малые и большие судьбы людей и даже человечества, в принципе обязательные для всех. От решения суда зависит многое, начиная от положительных и отрицательных эмоций, кончая жизнью и смертью. В этом контексте суд может играть умиротворяющую роль, но также и разрушительную в жизни общества и политической системы. Все зависит от того, в какой связи и в каких отношениях суд находится с народом и с представляющими его социумами. История человечества учит тому, что, как правило, политически и социально господствующие в обществе классы узурпируют суды и превращают их в свои учреждения – в органы своей политики и своих интересов. И в то же время история учит, что там, где весомы удельный вес и влияние рядовых масс в жизни общества и государства или признают их таковыми, суды по стилю формирования и деятельности становятся демократическими учреждениями, создающими баланс интересов различных групп населения, обслуживающими как верхи, так и низы общества, и тем самым они выполняют стабилизирующую роль в политико-культурной среде. Именно такое развитие судебной власти характерно и поощряется в современную эпоху. И все это уже было в прошлом – история временами повторяется в новых условиях.

Казахский суд биев представляет наиболее приближенную к демократической массе судебную власть, в основе деятельности которой лежат преимущественно ценностные нравственные принципы и им-

перативные нормы, выражающие природу и тенденцию стабильности и народности самой общественно-политической системы.

БЫЛ ЛИ «ЗОЛОТОЙ ВЕК» ПРАВОСУДИЯ НА ДРЕВНЕЙ ЗЕМЛЕ КАЗАХОВ?

Одним из коренных вопросов, поставленных в ходе исследования казахского права в его «древней форме», – это его ценностный потенциал, выходящий за национальные рамки, точнее, был ли «Золотой век» правосудия и законности на древней земле казахов, о котором нередко упоминается в исторических документах и описаниях. Вопрос этот вовсе не риторический, а проблемный. Он был открыт и поставлен с приходом европейских исследователей в Великую степь кипчаков-казахов в начале XIX века. Было странным для них на фоне патриархального быта кочевников видеть не только сохранившееся мощное народное сознание о таком периоде, но и лицезреть живые его оазисы и связывающие нити времен, ушедших и близких. Трудно было им представить, что такое могло быть в истории у казахов, теперь выглядевших больше степными кочевниками и намного отставших от Европы в своем материальном, культурно-цивилизационном и политическом развитии. Тем более европейские мерил ценностей, отягощенные господствовавшим делением планеты и народов на западные и азиатские, на нации и племена, на колонизаторские расы и подневольные территории, затрудняли адекватное восприятие того, что не вмещалось в рамки этих установившихся оценочных взглядов. Однако научная мысль проникновенна и трепетна. Она раскованна и рискованна в своем движении к новому знанию. С познанием непознанного, чем больше эти исследователи находились с познавательной целью в Казахской степи, тем больше и весомее говорили о «Золотом веке» правосудия в истории казахов как о реальном факте.

Парадоксальность исторической памяти заключается в том, что познано и открыто предыдущим поколением, в особенности в области структуры и ценностей общественных систем народов, тем более если они не зафиксированы «на камне», не всегда наследуются последующим поколением и в круговороте событий уходят в тень и выпадают из цепи преемственных отношений.

Систематическое изучение Казахстана началось поздно и относится к периоду его колонизации Россией. Русским ученым принадлежит приоритет использования термина и выражения о «Золотом веке» законности и правосудия применительно к средневековой политико-правовой истории казахского общества. В этой части А.И.

Левшин был первым. Он был и оставался государственным деятелем России, преданным ее колониальной политике на Востоке, вырос до крупного исследователя-востоковеда, работая в азиатском архиве Петербурга и Москвы, в региональных ведомствах по управлению Казахской степью и тесно общаясь с элитарной частью ее населения. Его трехтомный труд «Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей», изданный в Санкт-Петербурге в 1832 году, можно сказать, шире приоткрыл окно на громадную центральноазиатскую территорию и принес ему мировую известность, признание Российской Академии наук, избравшей его своим почетным членом. Для российского самодержавного государства труд А.И. Левшина был интересен в первую очередь в политическом плане – в плане разработки тактики активной колонизации обширной части азиатского региона. А.И. Левшин, бывая среди казахов, продолжавших отчасти еще именоваться кочевыми кипчаками или дешт-кипчаками, изучая их общественно-политические институты, обратил внимание на массовые сведения о каком-то «особом, ярком периоде» в их истории. Он писал: «Было время, говорят благоразумнейшие из киргизов (казахов. – С.З.) Меньшей орды, когда и наш народ жил в покое, было время, когда и у нас существовал порядок, были законы и правосудие. Сей золотой век, о котором вспоминают они со вздохами, есть царствование знаменитого хана Тявки (Тауке. – С.З.), который, если верить преданиям, был действительно в своем роде гений, и в летописях казахских должен стоять наряду с Солонями и Ликургами... Киргизы (казахи. – С.З.) Большой и Средней орд утверждают, что народные законы их гораздо древнее хана Тявки». Ценность этих строк состоит в том, что они являются записью первосточника, а не сведениями из вторых рук, – это во-первых. Во-вторых, они принадлежат не проезжающему по степи страннику, ищущему приключений, посланнику или сопровождающему торговые караваны, интересы которых вовсе не связаны со страноведением. Они принадлежат опытному ученому, имеющему основательное познание в области народоведения Востока, исследователю и деятелю, совмещавшему выполнение государственного задания по описанию общественного и нравственного быта народа с ученостью. В-третьих, «Золотой век» в истории казахов связывается не с войнами и победами в них, или обилием и сочностью пастбищного пространства и мирного его освоения, что было первостепенно важно для кочевников. Нет. «Золотой век» в истории Казахстана связывается, без какого-либо изъятия и оговорки, с авторитетами законности и правосудия. Из всех сфер общественно-управленческой жизни населения выделяется сфера

законности и правосудия, которая была и оставалась во все времена и эпохи человеческого общежития его неизменным нравственным критерием. В-четвертых, «Золотой век» в области законности и правосудия выделяется как общая историческая полоса в жизни всех трех пространственных регионов Казахской степи – в Младшем, Среднем и Старшем жузах, относя ее к определенному периоду: то к периоду правления Тауке хана (последняя четверть XVII и начало XVIII веков), то к периодам, предшествовавшим до него. Важнее то, что независимо от периода и персоналий тех верховных правителей, при которых был возможен и утвердился «новый порядок», автор называет их «в своем роде» гениями, по заслугам стоящими «наряду с Солонами и Ликургами», т. е. людьми, утверждавшими своими деяниями высокую нравственность и святость в общественных отношениях.

Вслед за русским ученым Левшиным, писавшим в Петербурге, российской столице, об этом же почти в то же время оповестил мир выдающийся мыслитель и ученый Чокан Валиханов, выходец из Казахской степи, знание которого о казахах, об их истории было безупречно авторитетным. Он слышал и описал не только далекие отголоски «Золотого века» законности и правосудия. Он «захватил» его, его действовавшие, живые картины. Он был не только свидетелем, но и действующим лицом на оазисном поле высокой правосудной нравственности. Этот период он рассмотрел в своей статье «Суд в древней народной форме» и писал о нем, как о незаурядном явлении исторического плана в жизни Великой степи казахов. Он писал: «Наконец, что всего важнее, формы нашего общественного развития находятся в том самом безыскусственном периоде, когда они представляют наибольшую аналогию с результатами высшего, культурного развития».¹

Мы и другие исследователи не поняли в свое время и А. Левшина, и Ч. Валиханова, вернее – не хотели понимать, а еще вернее – признавать то, что чувствовали. Наше историческое мышление до отказа было заполнено другими навязанными представлениями. С пьедестала XX века мы смотрели на средневековую историю Великой степи казахов с позиции черт и критериев новейшей европейской цивилизации и культуры, не допускали мысли, что кочевые номады, к категории которых колониальные страны относили казахов, были способны и могли жить в прошлом в условиях правопорядка и законности. К тому же в эпоху царско-российской и советской империй, определявших бытие и судьбу Степного края казахов в течение более трех веков, навязывалась и культивировалась политика отрицания какого-либо культурного эта-

¹ Валиханов Ч. Собрание сочинений в 5 томах. Т. 1, стр. 71-72. Алма-Ата. 1985.

па в их истории. Именно эти обстоятельства служили непреступным барьером на пути к осознанию и осмыслению первоначально важной реальности казахской истории.

Мысли Чокана Валиханова были глубокими и нестандартными, но адекватными реальности. Он утверждал, что «Золотой век» законности и правосудия на самом деле был реальностью на казахской земле, и его остаточные явления, как наследие, достаточно рельефно и наглядно проявлялись и в годы жизни самого автора, т. е. и в XIX веке. Он, хорошо знавший особенности и тонкости истории и вехи культурологической и политической мысли Запада и России, казахскую действительность «Золотого века» ставил в один ряд, даже вровень «с результатами высшего, культурного развития», под которыми понимал нравственно лучшее, достигнутое человечеством в правосудии в соответствии с его естеством, как это было свойственно его «безыскусственному периоду».

Свою высокую оценку казахского правосудия Ч. Валиханов связывает, с одной стороны, с личностью и статусом судьи-бия, а с другой – процессуальной простотой, публичностью и народностью правосудия. Роль и место судей-биев того времени он отождествляет с именами Шекспира и Гете, слава и известность которых основаны и установлены не декретами или формальными выборами, а приобретены личными заслугами. Ч. Валиханов перечисляет основные составляющие компоненты авторитета судей-биев, игравших ведущую роль во времена «Золотого века» законности и правосудия в древней степи кипчаков-казахов. Главные из них следующие: а) судебность судьи-бия основана «на частном авторитете»; б) «глубокие познания в судебных обычаях, соединенные с ораторским искусством, давали казахам это почетное звание (бия)»; в) «когда не было против обвиняемого явных улик, но имелось только сильное подозрение, то бии прибегали к посредничеству местных родовичей, которые присягой обвиняли или оправдывали подсудимого»; г) «суд биев производился словесно, публично и во всех случаях допускал адвокатуру»; д) «главное достоинство суда биев... заключается в отсутствии формальностей и всякой официальной рутины», ж) «существует у нас издавна и заключает в себе начало мирового суда».

I

Существенно важно отметить, что указанные Ч. Валихановым основные черты бийского суда не являются сугубо мыслительными построениями, выведенными из анализа сведений и источников, ставших историческими и принадлежавших прошлому, хотя и этот

познавательный метод лежит в основе описания. Они были обыкновенными и еще достаточно распространенными будничными чертами казахского правосудия и в период жизни Валиханова. Он как ученый с пронизательным умом мог брать их из самой жизни и описывать.

Законность и правосудие в Казахии «в древней форме», под которой всегда имели в виду их естественность и достоинство, а главное – нравственную прозрачность и чистоту, служили и интересам сохранения целостности и обеспечению единства народа, объединенного и сложившегося в истории под общим именем казахов-кипчаков. Эта реальность завладела умами кочевого населения настолько, что, хотя времена и эпохи менялись, ее идеи и институты оставались природной и неизменной установкой массового сознания казахов на протяжении многих веков. В то же время они были той невидимой, духовной, могущественной силой, с трудом поддающейся упразднению заинтересованными в этом силами, повелителями и державами.

Правдивое и глубокое описание казахского правосудия оставил и Абай Кунанбаев, мыслитель и поэт, крупнейший знаток казахского древнего права и правосудия, живший во второй половине XIX века. По его словам, казахи-кочевники по уровню быта, культуры и просвещения стоят намного ниже, чем современные ему народы, они намного отстали от них, но по двум достоинствам они стоят, наоборот, намного выше этих народов, живущих ныне в эпоху цивилизации. Вот его высказывание и утверждение: «Рас, бұрынғы біздің атабабаларымыздың бұл замандағылардан білім, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған, бірақ бұл замандағылардан артық екі мінездері бар екен... Ол екі мінез қайсы десек, әуелі ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш – қонды болса, дау – жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы топ басылары қалай бітірсе, халық та оны сынамақ, бірден бірге жүгірмек болмайды екен... Екіншісі намысқор келеді екен...Бұларда арлылық, намыстылық табандылықтан келеді. Бұлардан айырылды. Ендігілердің достығы бейіл емес – алдау, дұшпандығы кейіс емес – не күндестік, не тыныш отыра алмағандық» – «Да, безусловно, наши предки уступали теперешним людям в образованности, учтивости, ухоженности и опрятности. Но обладали они двумя достоинствами, которых у нас теперь нет... О каких двух достоинствах мы говорим? Первое – в стародавние времена были люди, которые звались «ел басы», «топ басы». Они решали споры, управляли жизнью общества. Простой народ, художественно, занимался своими делами. Не принято было оспаривать решения «ел басы», «топ басы» или бегать от одного к другому... И второе,

люди были честолюбивые и дорожили достоинством. Стоило кому-то обратиться с просьбой о помощи или сделать ему снисхождение во имя традиций предков, то предавались забвению обиды и раздоры на ближних и неближних, все охотно шли на уступки и жертвы... Для них важнее были совесть, честолюбие и доблесть. Где теперь тот благородный дух общности и радение о чести? Мы лишились их, у теперешних дружба – не дружелюбие, а вероломное коварство. Вражда – не отстаивание истины, а просто неумение жить в согласии!»¹

Отголоски «золотого века» законности и правосудия были еще живы в XIX начале XX вв. в кочевых и полукочевых регионах громадного Степного края казахов. Они так крепко запали в сознание и память народа, что освободиться от них приходилось с трудом, постепенно, и то под дубинками и «пряниками» новых хозяев-колонизаторов. В то же время и в эти же периоды «благородный дух общностей и радения о чести», характерный для «Золотого века» законности и правосудия в древней и недавней истории Казахстана, становился идеей ориентации в умах просвещенной части населения и общественного сознания в Казахстане.

Почти все российские и русские чиновники, служившие в колониальной администрации края в XIX и начале XX веков независимо друг от друга единодушно отмечали особую роль в прошлом независимых биев-судей в степных регионах казахов. Так, А.Е. Алекторов назвал одну из своих статей «Суд биев – суд народный» и в ней писал: «Каждый бий и старик при разбирательстве дела считает священным долгом оказать тяжущимся полную беспристрастную справедливость»². Другой чиновник, Д'Андре, хорошо знавший быт и изучавший внутреннее устройство степного населения казахов, в одном из официальных доносений по инстанции отмечал, что «природный ум, особые душевные качества с присоединением к тому опытности и примерной приветственности есть качества и вместе с тем все достояние, посредством которых бий может иметь право носить это почетное имя... Кроме всеобщего уважения, бий никакими особыми правами и привилегиями в Орде не пользуется. Хорошая молва в народе о беспристрастном суде бия, по сути, единственные отличия его от простолюдина».³ К.Л. Баллюзек, автор ряда специальных работ, в том числе отдельных изданий, посвященных судебной-правовой организации в казахских жузах и, как очевидец, заставший отдельных редких представителей биев-судей старого типа во второй половине XIX века, писал: «Обязанность судьбы лежит на так называемых биях. Это звание в сознании народном

¹ *Абай Құнанбаев. Екі томдық, шығармалар жинағы. 2 т., Алматы, 1997. 72-74.*

² *Алекторов А.Е. Киргизская степная газета, 1890, № 2.*

³ *Материалы по обычному праву казахов. Сб. 1. Алма-Ата, 1948, с. 124.*

принадлежит тем немногим, которые с природным умом и даром красноречия соединяют в себе глубокие познания в коренных обычаях народа и в исторических о нем преданиях».¹

В массовом сознании народа «древний суд биев», что ассоциировался с «Золотым веком» законности и правосудия в степи казахов-кипчаков, оставался и живым воспоминанием, и реальной картиной ушедших, но еще памятных веков до недавнего времени – начала XX века. Их влияние на умы народа было настолько впечатляющим и сильным, что никакие другие формы права и правосудия, навязываемые даже силой нагайки и оружия, были бессильными их стереть. Взгляды и суждения видных деятелей общественной мысли, национальной культуры и науки, как правило, расходившиеся между собою по ряду важных вопросов жизнеописания народа, были удивительным образом единодушны в оценке казахского права в его «древней форме» и в бесспорности реальности «Золотого века» законности и правосудия в истории казахов. А. Букейханов, европейски образованный, один из выдающихся национальных общественных и политических деятелей, живший на рубеже XIX и XX веков, казахское правосудие ставил выше, чем распространенное в его время судопроизводство. Он писал: «Бұл биді, билікті жоғалтып, қазақты орыс судьясына қарату керек деп орыс айтады, шарифатқа қарату керек деп біздің молдалар айтады. Біз мұның екеуіне де қол қоймаймыз» – «Нам царские чиновники навязывают российское судопроизводство, а среди нас религиозные деятели – муллы, наоборот, навязывают казахам шарифатные (мусульманские) суды. Мы не поддерживаем оба эти предлагаемые судебные нововведения».² Известные исследователи Н. Торекулов и М. Казыбеков проводят параллель между судами биев и современными культурными представлениями о правосудии: «Осы күнгі айтып жүрген жариялық, демократиялық, адамгершілік пен гуманистік дегеніңіз өзі осы емес пе?» – «Разве не то же самое воплотилось в бийском суде: гласность, демократичность, человечность и гуманизм, о чем часто говорят сегодня?». Высокого мнения о бийском правосудии в «древней форме» придерживался и академик К.И. Сатпаев, всемирно известный ученый и первый президент Национальной академии наук. Он в своей брошюре «Ер Едіге», посвященной судебной-правовой системе у казахов и опубликованной в 1927 году в Москве, объяснил своеобразие и превосходство бийского суда тем, что судьи были мудрыми представителями народа. По его словам, это адекватно отражено и выражено в народной оценке: «Ханда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің ары, білімі бар» – «Если хан имеет ум сорока людей простолодинов, то би имеет

¹ Там же, с. 163.

² Казак, 1914, № 50.

чистоту совести сорока людей». Далее он писал: «Қазақ сияқты көшпелі елде қашанда ханнан гөрі бидің қадір-киесі басым болды» – «В сообществе кочевых казахов авторитет биев-судей всегда был намного выше и больше, чем авторитет хана – верховного правителя».

Казахское правосудие в «древней форме», вошедшее в историю как его «Золотой век», строилось и основывалось на следующих фундаментальных принципах, составлявших его незыблемые основы: а) знание и постижение бием-судьей основных и трансфертных норм и логики обычно-правовой системы кочевого общества казахов; б) неподкупность суда и судьи; в) справедливость как суть и моральная ориентация судебных решений; г) гласность, доступность и публичность суда; д) владение судьей ораторским искусством как средством доказывания и обоснования судебного решения; е) направленность и ориентированность суда на установление гражданского мира и достижение мирового соглашения между сторонами.

II

XX век в истории многих народов, входивших в состав Союза ССР, в том числе Казахстана, был глубоко противоречивым и символичным. С одной стороны, у них активировалась историко-познавательная, научно-поисковая деятельность. А с другой стороны, развитие такой деятельности было поставлено в жесткие и узкие идеологические рамки, имевшие императивное значение. Историю народов было принято делить на два периода: досоветский и советский, или на дореволюционный и послереволюционный, что было одно и то же. Главным водоразделом между ними считали большевистскую революцию в октябре 1917 года. Она действительно проложила новый путь в исторических судьбах народов, но только в стороне от столбовой дороги общечеловеческого прогресса. С нее действительно начиналась новая эпоха, полная пота и крови, нечеловеческих усилий против самого человека, не относившегося к господствующему классу. Так говорим и пишем сейчас, когда «послереволюционный период» («советский») распался, оставив на месте одни воспоминания, да и ностальгию у его ревнителей. Тогда же за такое откровение непременно надо было расплачиваться положением и даже жизнью.

Согласно советской идеологической концепции, дореволюционная история народов, тем более тех из них, которые не имели фундаментальных исторических памятников, рисовалась отсталой и мрачной, вечным противостоянием бедных и богатых, борьбой между ними из-за жизненного благополучия. Еще в большей степени «не повезло» Центрально-Азиатскому региону и его народам, досоветскую историю которых счита-

ли архиотсталой и патриархально-феодальной. Не допускалась мысль о наличии каких-то социальных и культурных ценностей, тем более общечеловеческих, которые могли иметь место в истории этих народов. Так закрылась дверь в тайники «Золотого века» правосудия на древней казахской земле. У каждого народа в его истории и современном развитии всегда имеются примечательные устойчивые явления, составляющие его достояние и в то же время – его гордость. Такое представление может иметь место в национальных рамках или в отношениях с соседними странами и этносами ближнего зарубежья. Они, во многих случаях, носят локальный, рамочный характер, могут касаться областей искусства и литературы, музыки и песен, живописи и архитектуры, технологии и науки, особенностей народного и национального менталитета и др. В редких случаях может быть такое, когда локально-национальное по значимости перерастает национальное, становится общечеловеческой ценностью. Нечто подобное было и в Казахии, и оно вошло в историю как «Золотой век» законности и правосудия, как наследие кочевой цивилизации, простиравшейся на огромном пространстве Центральной Азии.

Мы, исследователи, были инертны в силу идеологического давления в XX веке в деле истинно научного исследования минувшей истории казахов. Скорее, мы проявляли робость перед ним, хотя оно постоянно маячило в подсознании ученых, не только национальных. Существовали табу и ограничения на историческое познание. Такова была господствовавшая идеология, навязанная правящей политикой. Времена теперь изменились. «Золотой век» законности и правосудия, когда-то являвшийся достоянием поколений на древней земле казахов, становится теперь неотъемлемой частью нашей истории и, допускаю, вполне возможно станет достоянием цивилизации вообще. «Изюминка», заложенная в «Золотом веке» законности и правосудия на древней земле казахов, является феноменом кочевой цивилизации общечеловеческого значения. Уверен, что пройдет немного времени, когда казахское право займет свое место в ряду общепризнанных правовых систем и учреждений прошлых веков, созвучных с современной эпохой.

ДЕСЯТЬ ОБРАЗЦОВ СУДЕБНЫХ РЕШЕНИЙ БИЕВ

I

Личность бия – это главный фигурант в судебных решениях в обществе казахов-кочевников. Ему верили, верили его решениям, даже тогда, когда дело, казалось бы, можно было решать по логике несколько в ином варианте. Бия-судью представляли как мудреца и истинноно-

сителя, как знатока законов Степи и судебных прецедентов, вошедших в историю и сознание народа, воспринимали как посредника между тяжущимися сторонами – таково было массовое общественное убеждение. Вот что говорили русские чиновники, служившие в XIX веке в органах колониальной русской администрации в Казахстане, видевшие и знавшие последних представителей исчезающего сословия старых биев. «В сознании народном звание бия принадлежит тем немногим, которые, отличаясь безукоризненной честностью, с природным умом соединяют глубокие познания в коренных обычаях народа. Би есть живая летопись народа, юрист или законовед его». (И. Козлов). Очень хорошо знавший быт казахов, прекрасно говоривший на казахском языке А. Леонтьев в своей книге, посвященной обычному праву казахов, приводит ряд установок – норм, определяющих суть деятельности биев-судей: «Бидің билігі – жұрттың бірлігі» – «Судебное решение бия служит единению народа»; «Билік айтқан би емес, бітім тапқан би болар» – «Творящий только суд не является бием, а бием-судьей является тот, который приводит к примирению и перемирию сторон».

«Много лет тому назад, – писал И. Крафт, – в Степи славился своей мудростью и справедливостью один би (судья). К нему стекались издалека тяжущиеся и всегда получали суд правый и скорый... Биями считались самые умные и самые справедливые люди, и они не были представителями родовых и партийных интересов, так как их никто не выбирал. Прославится в народе кто-нибудь как умный и правдивый человек, к нему и идут спорящие за разрешением своих дел. Во всей степи было 3-5 биев, и решали они дела по совести и по обычаям народа». Несколько раньше по времени чиновник Г. Загряжский, служивший 5 лет в Туркестанском крае, в состав которого входили все южные, юго-восточные регионы Казахстана, и посвятивший специальный труд «народному суду у кочевого населения», писал: «Киргиз (казах. – С.З.), известный по своему уму, безукоризненной нравственности, справедливости, опытности в киргизском судопроизводстве, а следовательно и в знании киргизских обычаев, на основании которых производится суд и расправа у киргизов, именуется бием». Ученый-востоковед А. Словохотов, прекрасно владевший казахским языком, служивший в г. Оренбурге, являвшемся центром управления Западной частью Казахстана, и работавший в Оренбургской ученой архивной комиссии, казахский суд биев называет «глашатаем правды народной», «естественными посредниками спорящих сторон». Он задался целью выяснить, как и каким образом здесь, среди казахского кочевого народа, могли формироваться и существовать суды биев, которых в таком виде

нет у других тюркоязычных народов Центральной Азии. Он писал: «Быт кочевника настолько точно определен, степная жизнь так резко обособлена, стоит в таком противоречии с бытом земледельца, что кочевнику-степняку нечего заимствовать от земледельца-поселянина. То, что составляет культурное богатство последнего, чем он гордится и что создает, не подходит к условиям степной жизни привольного кочевья». Автор считает, что бии-судьи вобрали в себя все качества этого «привольного кочевья». По его мнению, би представляет собой «живую летопись народа, законоведа народного правосознания». Другой именитый востоковед-ученый, профессор В.В. Григорьев, служивший в колониальной администрации в Казахстане около десяти лет, в своих исследованиях сделал такой вывод: «Мы видим у киргиз (казахов. – С.З.) такое превосходное судопроизводство и такие порядки следственного и судебного процесса, каким могут позавидовать многие издавна цивилизовавшиеся народы».

II

Бии-судьи, включая и тех из них, которые пользовались известностью за пределами границ родовых земель и даже своего жуза (Степь была разделена на три жуза – Младший, Средний и Старший), не имели при себе какого-либо аппарата или людей со специальными знаниями, разве только посыльных. И то не все. Они сами являлись и специалистами, и экспертами, и оценщиками в предметной области, касающейся споров по поводу освоения природных угодий, цикла и элементов кочевого хозяйства и быта, образа жизни самих кочевников, то есть они слыли знатоками, вернее, воспитывались и проходили степную школу, чтобы быть таковыми. Познания, опыт и мудрость биев-судей ясно прослеживаются в приведенных ниже типичных образцах их судебных решений. Следует отметить, что следующие объекты судебных тяжб, представлявшие наиболее распространенные виды спорных дел, это: конь, женщина, смерть мужчины и аруана-нар (одного горбый верблюд).

1. «Бота дауы» – «Тяжба о верблюжонке», или о том, как Толе би, ставший впоследствии знаменитым и популярным бием во всем Среднем Жузе, еще в юности, когда шел ему 20 год (последняя четверть XVII века), решил сложное дело, которое не удалось решить его отцу Алибеку – опытному бию, учившему своего сына искусству бийского судопроизводства. Суть тяжбы состояла в следующем. Двое из разных кочевых коллективов, пользовавшиеся у себя уважением, спорили и не могли выяснить свои отношения по поводу принадлежности «по-

родистого верблюжонка» («аруанадан туған бота»). Каждый из них доказывал свое, приводил доводы, которые казались убедительными. Они решили со своим спором обратиться к опытному бию Алибеку, готовы были выслушать его решение. Тут произошло то, что характерно для суда биев. Алибек би (отец Толе би), прежде чем вершить суд, т.е. до того как спорящие стороны выполняют традиционные ритуалы – примут позу «жүгініс», бросят свои плети-камчи перед бием в знак подчинения его решению, выслушав заявления сторон, говорят, встал с места и объявил, чтобы истец и ответчик провели 2-3 дня в ауле бия в качестве его гостей и только потом он призовет их к судебному разбирательству. Это означало, что би испытывает определенные затруднения в поисках и установлении истины в конфликтном деле и неуверенность по поводу возможности вынесения убедительного решения, основанного на правде и справедливости. Такое объяснение Алибек бия, откладывающее рассмотрение дела, породило некоторые сомнения у тяжущихся сторон. Толе би, который принимал участие на этом начальном этапе представления сторонами взаимных претензий, угадал трудности, испытываемые отцом. К тому же недовольство приезжих сторон было воспринято им, полным гордостью, как некоторая потеря для престижа бийского дома отца и его самого. Он принимает решение попытаться взять на себя рассмотрение этого дела и с этой целью обращается к отцу, чтобы он соизволил и уступил ему рассмотрение спорного дела. Алибек би, всегда поощрявший сына к самостоятельным выходам на судебное поле, соглашается с просьбой сына и ставит об этом в известность истца и ответчика, просит их согласия на рассмотрение спорного дела его сыном Толе би. Они согласились, поскольку были уже наслышаны о нем как о юной восходящей звезде на поле бийского судопроизводства. Толе би призвал их на суд с соблюдением традиционных правил его начала. На верблюжонка претендовали двое, и каждый из них доказывал, что он принадлежит ему с рождения. Острота спора была связана с тем, что верблюжонок был особой ценности, необычной, редкой породы, рожденной от «аруаны» – красивой, стройной и горделивой одногорбой породистой верблюдицы, вокруг которой сложилось в обществе кочевников немало легенд. Истец свое право обосновал следующим образом: его «аруана», как это часто бывает, перед родами отделилась от стада и ушла в степь, чтобы быть одной. После недельного поиска она была обнаружена в предгорной зоне, бродящей в тревожном послеродовом состоянии. Она не находила себе места, уходила куда-то без цели, по ходу издавала скорбные громкие звуки, глаза были полны слез. Если бы она родила детеныша-недоноска, то его съели бы волки,

или кружилась бы вокруг того места и не отходила бы от него далеко, временами нюхала бы лежащий труп или каждый раз возвращалась бы к местам с пятнами крови. Этого не случилось, а следовательно, с большой уверенностью истец полагал, что верблюжонка увели люди. И вот теперь, спустя несколько месяцев, он обнаружил верблюжонка в стаде ответчика, опознал его по индивидуальным породистым приметам его матери-верблюдицы, к тому же и окраска, и взгляд его были материнские. Истец также показал, что его настоятельное обращение к ответчику, чтобы он вернул верблюжонка ему – хозяину, было отвергнуто. В свою очередь, ответчик утверждал, что верблюжонок происходит от его «аруаны», доказательством может служить то, что он постоянно пасется вместе и рядом с матерью, которая не отвергает его как чужака, наоборот, присматривает за ним. В свое оправдание он привел свидетелей, пастухов, следящих за стадом верблюдов. Ни один из претендентов на спорного верблюжонка не собирался уступить свое право на него.

Толе би предстояло вынести не просто свой вердикт, а вердикт справедливый, основанный на признанной истине, с которым должны или вынуждены будут согласиться обе стороны. Показания основных участников судебного процесса и их сторонников не давали достаточного ответа для вынесения уверенного решения. Трудность заключалась в том, что ни одна сторона не собиралась уступить другой и в их обоснованиях не было заметной неправды. Животное было ценное, обладать им было заветным желанием каждого. Толе би предлагает сторонам доставить к месту суда верблюжонка и его предполагаемых матерей. Интерес к бийскому суду был большой. При стечении большого круга людей из своего и соседних аулов, как это бывает в таких случаях, среди которых были и те, кто желал увидеть молодого восходящего бия-судью, а также пришедшие из-за любопытства, Толе би предлагает двоим своим помощникам крепко скрутить конскими волосяными веревками ляжку задней ноги присевшего верблюжонка так, чтобы он издавал болезненные жалобные крики. В процессе выполнения этой процедуры у одной из верблюдиц, находившейся при этом, из глаз потекли слезы и она беспокоилась и рвалась к верблюжонку, тогда как другая вела себя более спокойно и почти равнодушно. Толе би – судья, доверенный и избранный сторонами, тут же объявил свое решение о том, что верблюжонок происходит от «аруаны»-верблюдицы, которая по естественному влечению чувств готова была заступиться за свое потомство в мучительные для последнего минуты, а ее владелец – истец является собственником спорного верблюжонка. Все присутствовавшие признали вердикт Толе бия достойнейшим и справедливым

решением. И ответчик, исходивший из своего страстного желания не выпускать из своих рук такого верблюжонка, признался в том, что он действительно увел его к себе и «привил» к верблюдице, ранее потерявшей своего верблюжонка. О Толе би в среде общественности заговорили еще больше.

2. «Сөздің атасы кім? Анасы кім?» – Судебный спор вокруг понятия: «Кто является отцом Слова, кто является матерью Слова?» По смыслу: «Каковы отцовские (т. е. ведущие, причинные) корни слова? Каковы материнские (т. е. следственные) корни Слова?». Эти и подобные вопросы являлись логическими упражнениями, различные суждения и дискуссии по ним были традиционными в казахском обществе.

Они нередко приводили к серьезным осложнениям. И в этот раз к легендарному Казыбек би обратились две группы лиц из торгового каравана, остановившегося на отдых в районе аула бия. Узнав, что в этом ауле живет известный во всем регионе Казыбек би, они решили обратиться к нему за разрешением разногласий, разделивших торговцев на две группы и вызвавших определенное обострение их отношений. На стороне одних оказались в основном узбеки, а на другой стороне – в основном казахи. Они разошлись в ответах на вопросы «Сөздің атасы кім? Анасы кім?» – дословно: «Кто является отцом Слова, кто является матерью Слова?». Узбекская группа настаивала на том, что целью – отцом Слова является ислам, а матерью Слова – вера в него. Они утверждали, что Слово должно служить получению барыша, а следовательно, отцом Слова являются манаты (деньги), а способ их добывания, т. е. мать Слова – это торговля. Казахская группа навязывала другую трактовку. По ее мнению, отцом Слова является би, а матерью Слова является красноречие. Этот спор, по заявлениям сторон, принял опасную форму не только раздора и разрушения единства торгового коллектива, но и близкую к физической схватке между двумя группами. Рассказчики говорят, что Казыбек би серьезно задумался и даже несколько задержался с ответом, потом только произнес свой ответ рекомендательного характера: «Сөздің атасы – бірлік, сөздің анасы – шындық» – дословно: «Отцом слова является единство, а матерью Слова является истина», т. е. по смыслу: слова преследуют цели достижения единения в социуме, а оно достижимо, если в его основе лежит истина, т. е. правда и справедливость. Спорящие стороны остались весьма довольными ответами Казыбек бия. Они, войдя в дом бия противниками, вышли из него почти друзьями.

3. «Бір әйелге екі еркектің таласы» – «Два претендента на одну женщину». Этот случай описан русским чиновником И. Крафтом в конце XIX века по рассказам казахов западной части Степного края. Ему рас-

сказали, что «много лет тому назад к бию-судье явились двое мужчин, и они привели одну женщину. Один из мужчин был грамотным по меркам того времени, а всякий грамотный выдавал себя за муллу, служил при родоправителе письмоводителем и переводчиком во время посещения его ставки посланцами из Бухары и из России. А второй был неграмотным слугой при правителе. Женщина была одинокой и приятной наружности, также служила при дворе. Спорящие мужчины, а каждый из них претендовал на нее, ее мнения не спрашивали. Они обратились к бию за его судом. Как предписывалось правилами бийского судопроизводства, обе стороны выполнили предварительные ритуалы о безоговорочном признании решения, которое вынесет би-судья. Истцы и каждый из них приводили доводы и доказательства о праве принадлежности женщины только ему. Би, выслушав их, просит оставить женщину при нем на три дня и прийти за его решением по истечении этого срока. После ухода мужчин би стал следить за женщиной, как она убирает комнаты его дома и как готовит пищу и подает на стол. Би заметил, что она умеет убирать письменные приборы, разбирается в нестепной кухне и пытается нравиться более «культурному». Из этого би делает твердый вывод о том, что она имеет навыки, перенятые, видимо, при общении с грамотным женщиной, освоившим некоторые бытовые привычки другой, не кочевой среды. Вердикт бия с обоснованиями, объявленный после истечения трехдневного срока ожидания, был признан справедливым посредниками обеих сторон».

4. «Жорға дауы» – «Спор об иноходце». Описывают, что Срым би, живший в Младшем жузе в XVIII в., отличался большой наблюдательностью, не раз избирался по выбору сторон «Тобе бием» – «Старшим бием» на сложных судебных процессах. Однажды к нему обратились двое: один из них был сородичем и близким родственником самого бия, а другой происходил из дальних родов, имел титул местного бия. Предложение обратиться за разрешением спорного дела именно к Срым бию (впоследствии он был руководителем народного восстания) исходило от истца – местного обедневшего бия, хотя он знал, что Срым би приходится родственником ответчику. Бийский суд тем и популярен, что би, особенно такого ранга, как Срым би, остается верным постулату биев: «Тура биде туған жоқ» – «У справедливого бия не бывает родичей». Суть спорного дела, как заявил би-истец, на скачках по случаю памяти одного известного местного деятеля его иноходец занял призовое место и был признан знатоками лошадей особо породистым и перспективным. Этот иноходец имел навыки пастись в стороне от табуна и возвращался к ночному стойбищу позже, а иногда оставался на пастбище. Однажды он не вернулся к табуну, был потерян его след. Это было два года тому

назад. Недавно на скачках вдали, истец Алимұлы, будучи в гостях, узнал своего иноходца, участвовавшего на этом празднике по манере бега и выброса задних ног, по масти. Новый владелец отказывается вернуть ему лошадь. Ответчик, он же фактический владелец иноходца, не скрывал правду и объяснил: вдали от аула истца-бия, где вовсе не паслись его табуны, обнаружил израненную волками, обессиленную лошадь и найдя ее стройной по телосложению и зорким взглядом, ухаживал за нею. Конь оказался настоящим иноходцем. Ответчик обосновал свое право на него древними законами кипчаков-казахов о том, что «Жұртта қалған жұрттікі» – «Оставленное на стоянках принадлежит всем». Иноходец отбился от табуна по своему привычному образу поведения и по вине самого истца, не приучавшего его быть в табуне. По заявлению ответчика, обнаружил иноходца на чужих пастбищных направлениях, освоенных другими родовыми подразделениями, к которым принадлежит он, а следовательно, в данном случае действует и другая норма поведенческих отношений: «Адасқан малдың түбі екі жыл» – по смыслу: «Для заблудившегося животного срок давности возврата два года». Ответчик в своих показаниях демонстрировал свое познание в казахских законах «Жарғы» и доказывал, что он не обязан вернуть иноходца нерадивому хозяину. Судья – Срым би был более знающим, глубоким толкователем норм законов – казахского права «Жарғы». Он произнес риторическую речь, которая сводилась к тому, что имеется главенствующая норма, гласящая «Тапқан қуанады, таныған алады» – «Нашедший радуется, узнавший получает». Дополнением к ней служит другая обычно-правовая норма: «Тапқан – ие, таныған иесі» – дословно: «Нашедший вещь – владелец, а узнавший свою вещь – хозяин». Эта норма покрывает все другие частные нормы, но вопросы ответственности сторон при этом решаются отдельно. Срым би принимает альтернативное решение:

а) иноходец передается от ответчика-бия его первовладельцу с условием, что последний возмещает ответчику материальные издержки лечения, содержания и подготовки к скачкам спорной лошади в течение двух лет, а также за моральные издержки ответчика, связанные с его расставанием с иноходцем, ставшим за эти годы частью его личной жизни;

б) возмещение было определено в размере 4 призовых наград на скачках скакунов, проводимых два раза в течение одного года, что было равно стоимости двадцати голов 3-летних лошадей. (Каждый приз составлял 5 голов.) При этом бийсходил из того, что будь иноходец здоров, мог бы выиграть задва года четыре приза;

в) или иноходец остается у ответчика, тогда он уплачивает истцу штраф в размере стоимости двух призов – десяти трехлетних лошадей.

Хозяин иноходца, будучи несостоятельным, к тому же и полагая, что на восстановление силы и скорости иноходца на прежнем уровне потребуются время и затраты, согласился уступить его местному бию-ответчику на оговоренных бием-судьей условиях, что было засвидетельствовано принародно. Решение судьи присутствующими, массой любопытных и сторонами было воспринято как справедливое и единственно возможное.

5. Считается судебным прецедентом «Танбалы ат тўяғынан» – дословно: «У клейменной лошади и копыта подают знаки» – по смыслу: «Клейменная лошадь дает знать о себе своим поведением». В народе существуют разные варианты этого судебного решения, приписываемые разным биям, но все они одного содержания. К бию обратились двое, и каждый заявлял, что конь принадлежит только ему. И тот, и другой никаких свидетельств и доказательств в свою пользу не имели и не предоставляли. По одному варианту, спорившие явились к молодому восходящему бию из-за зависти с намерением провалить его в глазах общественности. По другому варианту, они были благожелателями, но хотели испытать бия и закалить его опытом. Би-судья чувствовал, что спорящие имеют определенные умыслы и захотел продемонстрировать свое знание и умение решать подобные дела. Он проводит три этапа опознания лошади. Спорного коня помещает рядом с несколькими лошадьми такой же масти и сложением тела, как спорная лошадь, и просит их указать своего коня. Стороны безошибочно находят и указывают на спорного коня. В другой раз на всех лошадей накладывает попоны, покрывающие и голову, оставляющие открытыми ноги лошадей. Би призывает спорящих мужчин опознать своего коня по ногам. И оба претендента снова безошибочно находят его. Третий раз би-судья предлагает тяжущимся по очереди подойти ближе к лошадям, опознав своего, на миг придержать его за уздечку. Би, наблюдавший все это, публично выносит свое решение с объявлением одного из спорящих сторон истинным владельцем лошади, а другого наказывает штрафом за нечистосердечность и ложные показания. К такому решению би-судья пришел следующим образом. В первых двух случаях он заметил малоуловимую реакцию лошади на одного из мужчин, когда он проходил мимо ее, но по ней нельзя было сделать определенный вывод. В третий раз, когда мужчины вплотную приблизились к опознанной лошади и придержали ее за уздечку, на одного из них лошадь реагировала ласковым взглядом и приподняла копыто одной ноги. Из своего совокупного наблюдения би сделал совершенно правильный вывод.

Это решение безымянного судьи стало судебным прецедентом под

названием «Таңбалы ат туяғынан» – «У клейменной лошади и копыта подают знаки».

6. «Елін тапқан нар дауы» – «Спор об одnogорбом породистом верблюде, вернувшимся на Родину». Эта легенда о судебном решении Айтеке би была записана в Кызыл-Ординской области в 1962 году. По рассказам можно предполагать, что это судебное дело возникло в конце XVII или в начале XVIII века – именно к этому времени относится популярность Айтеке би, решением которого оно завершилось. Некий человек, разводивший аруана – одnogорбых верблюдов чистой породы, именуемых «нарами», проживавший в долине р. Сырдарья, продал одну верблюдицу-нара в далекую Туркмению. Спустя два года эта верблюдица вернулась к своему хозяину, преодолев значительное расстояние, равное недельному переходу – около пятисот верст с водной преградой. Этот переход происходил с драматическими событиями. Казахские кочевники-скотоводы хорошо знали особые нравы подобных пород верблюдов – наров. Особенно их самки привыкают к своему родному стойбищу и хозяину настолько, что они на чужбине с трудом адаптируются и нередко возвращаются к своему аулу, как говорят в народе, чтобы только умереть на своей родной земле. Такое случилось и с проданной на чужбину верблюдицей. Новый хозяин, усмотревший ее непривычное страдальческое поведение, в первый год за нею, ставшей беременной, установил постоянное наблюдение и надзор. Было известно, что верблюдица такой породы никогда не уходит с поля в одиночку вдаль в периоды беременности и сильно привязана к верблюжонку. В одну ночь аруана, когда несколько подрос и окреп верблюжонок, вместе со своим потомком покидает нового хозяина и пускается в бега в поисках своего родословного стойбища. По пути их догоняет хозяин, когда он накинул на голову верблюжонка сеть и последний начал призывать мать о помощи, аруана растоптала всадника-гонца, освободив из плена верблюжонка и вместе со своим «бота» – детенышем скрылась. По пути им предстояло переплыть на другую сторону широкой реки. Верблюжонок, вступив в воду, прошел небольшой участок реки, но из-за страха не стал следовать за матерью, вернулся обратно на берег. Аруана, также вернувшаяся вслед за верблюжонком обратно на берег, чувствовала по далеким звукам приближение группы преследователей за ними, и когда неоднократные ее попытки заставить верблюжонка переплыть реку не удались, она мощным ударом ноги свалила верблюжонка и растоптала его насмерть, чтобы не достался он гонцам, а сама переплыла на другой берег и скоро оказалась на родной земле. Этот случай обострил отношения соседей – туркмен и казахов. Туркмены требовали возвращения

им аруаны, оплату куна за смерть гонца и ответственности за гибель верблюжонка, поскольку, по их словам, эти драматические случаи произошли на территории казахов, да и совершены они верблюдицей-аруаной, имевшей намерение возвратиться на свою родину, а следовательно «ее родина» также должна нести ответственность. Казахская сторона предъявляла свои претензии и отказывалась выполнить требования туркмен. Спор разросся настолько, что он мог привести к малой войне между туркменскими и казахскими родами. Долго решение, удовлетворяющее обе стороны, не было найдено. В конце концов они выбрали главным судьей – «Тобе бием» Айтеке би, наиболее уважаемого и популярного не только в юго-западных регионах Казахстана, но и в других соседних землях.

Айтеке би, желая уговорить разгоряченную публику, просил ответить представителей сторон, вначале – представляющих их интересы старших биев, потом – владельцев аруаны, на следующие вопросы: а) «Ұрлық жоқ, зорлық жоқ, қорлық жоқ жерде қандай айып түрлері болады?» – «Какие могут быть наказания там, где нет воровства, насилия и издевательства?»; б) «Еліне қайтқан ерге кім борышты? Жеріне сағынышпен қайтқан нарға кім борышты?» – «Кто считается в долгу перед вернувшимся в свой дом ополченцем, оставившим чужбину? А если нар повторил подвиг мужского пола, какое наказание следует ему?»; в) «Нар тәуекел» басында үлгі болып нардан қалды ма, адамнан қалды ма?» – «Распространенное выражение «рискует, как нар» исходит от действия самого нара или от человека?»; г) «Ұрпағын жауға қимай, өлімге қиса кім жауапты?» – «Какова виновность родителя, выбравшего смерть своему потомку, чем страдание в плену на чужбине?»

Айтеке би своим обращением к участникам судебного процесса, собравшего много людей, выслушав их суждения с акцентом одобрения действий нара, не только смог снять напряжение в спорах сторон. Ему удалось осуществить задуманное: он хотел вызвать и возродить чувство сострадания к животному, сумевшего вернуться на свою родину, пожертвовав своим верблюжонком. Выслушав суждения народа, ответы и выступления представителей спорящих сторон, Айтеке би объявил свое решение, в основном согласованное с «тобе биями» – «старшими биями» сторон: а) первовладелец аруаны оставляет нара у себя с уплатой туркменской стороне ее продажной стоимости; б) учитывая то, что аруана-нар потерпела страдание из-за потери верблюжонка и на восстановление ее прежней силы потребуется затрата, равная половине своей прежней оценки, каковая вычитывается из общей суммы оплаты туркменам; в) смерть гонца и гибель верблюжонка от породистых предков, происшедшие в Степи, – предначертание

судьбы. Айтеке би, говорят, заключил свое решение словами: «Аруана заслужила желанной жизни, и она своим поведением только сблизила родственные народы». Это решение бия положило конец длительному спору.

7. «Құланның туған бесті жүйрік ат дауы» – «Спор о пятилетнем скакуне, рожденным от дикой лошади». Обстоятельство дела: жеребец, преследуя породистую кобылу, которой шел третий год («құнажын байтал»), выгнал ее из табуна лошадей и оставил одну в поле. Скитаясь по степи, двухлетка присоединилась к проходящему стаду куланов (диких лошадей) и выносила жеребенка. Однажды табунщик лошадей, принадлежавших богатому коневладельцу, застиг в степи кобылу и жеребенка в табуне куланов, бросившихся в бегство при виде табунщика и его лошадей. Вместе с дикими лошадьми (куланами) ушла и кобылица, оставив детеныша-жеребенка в поле. Жеребенок был пойман табунщиком, и богатый хозяин традиционным способом «пристроил» жеребенка к одной матке-кобыле («биеге теліп жіберу»), которая и приняла его как своего родного. В пятилетнем возрасте бывший жеребенок неоднократно становился призером на скачках. Однажды один из посетителей соревнований скакунов обратился к хозяину скакуна со словами: «Мынау менің жылқымнан шыққан ат. Мұның, менің жылқым екендігін сүйегінен таныдым. Атты қайдан алдың?» – «Этот скакун родом от моей лошади. Я его узнаю по сложению и другим, присущим только ему индивидуальным приметам. Откуда у тебя эта лошадь?». Владелец скакуна ответил: «Өз жылқымның баласы. Өз биемнен туған. Ел біледі» – «Он родом из моего табуна: от кобылы, принадлежащей мне. Это могут подтвердить все сородичи». Ни одна из сторон не уступала другой, утверждая, что пятилетний скакун – это ее собственность. Дело разрасталось в крупный конфликт. Сторонами было решено обратиться к известному в регионе Актайлак бию (1742 – 1838), который, выслушав доводы сторон, не найдя перевеса доказательств ни у одной из них, предложил: «Мамыр айында – қой қоздағанда келіндер» – «Приходите в период окота овец весной в мае месяце», тогда и вынесу свое решение. Так и было сделано. Сотни ягнят находились в огороженном кругу. Актайлак би, указав на стадо овец, возвращавшееся с пастбища к своим ягнятам, чтобы кормить их молоком, сказал претенденту на скакуна: «Выбери одну овцу из отары и по ее приметам найди ее ягненка среди многих, содержащихся в отдельном кругу, и приведи его к своей матери-овце. Тот внимательно изучил все индивидуальные приметы овцы, случайно выбранной из стада, и не торопясь перебирал одного за другим ягнят и, выбрав из них одного, привел его к овце. Стоило это сделать, как овца, понюхав

ягненка, узнала его и стала кормить. Тут же Актайлак би огласил свое решение в пользу претендента, но сказал: «Бұл ат иесінің енесінен қалған жас құлынды биесіне теліп, өлтірмей мал қылып асырап, қазір міне, бәйге аты болды. Мұның еңбегі зор. Сондықтан асыл аттың басын жеті бестіге кесем. Аттың иесі сен, аттың жарым бағасын төле де атыңды ал, болмаса атты иеленіп жүрген кісіден жарым басын ал да, сонымен бітісіңдер»

«Спорный конь, будучи жеребенком, оставшись в свое время в поле в одиночестве, выжил и стал затем призером на скачках благодаря заботе его владельца, который, несомненно, имеет в этом заслугу. Стоимость скакуна оцениваю в пять пятилетних лошадей. А ты, претендент, уплати половину стоимости и забирай скакуна, а если нет, то забирает его владелец, уплатив половину его стоимости». Такое решение Актайлак би было признано всеми присутствующими справедливым.

8. «Бала дауы» – «Спор о ребенке». В конфликтных ситуациях, ставших разбирательствами в судах биев, порою поиски истины обычными, традиционно-процессуальными приемами могли не дать желаемого результата или вовсе оказывались неприменимы. В таких случаях, смотря по обстоятельствам, применялись иногда приемы психологического воздействия на стороны, имеющие притязания. Историческая память народа сохранила один из таких случаев, связанный с именем легендарного Казыбек би (1667 – 1763), судебное искусство которого было известно по всей обширной Казахской степи. К нему обратились из дальних аулов две женщины, каждая из которых претендовала на ребенка. Одна говорила: «Я потеряла своего ребенка еще маленьким, а сейчас нашла у этой женщины, но она не отдает его мне». Другая оспаривала ее притязания и говорила, что сама родила ребенка. Ни одна из сторон не представляла ни свидетелей, ни сколько-нибудь убедительных доказательств. Казыбек би после некоторого раздумья велел матерям поставить ребенка между собой, взять его за руки и решительным голосом произнес: «Если вы добровольно не хотите сознаться, кто из вас настоящая мать ребенка и каждая из вас не представляет свою жизнь без тела и духа ребенка, я разделю ребенка пополам, чтобы каждой из вас достался вечный образ ребенка, похороненного вблизи вашего жилища». С этими словами Казыбек би вытащил из ножен саблю и будто всерьез приготовился исполнить свое намерение. В этот момент та женщина, которая твердила, что это она родила ребенка, крикнула: «Пусть хотя бы половина ребенка станет моей». Другая, плача, закричала: «Ойбай, би! Не рубите ребенка, я уступаю ей ребенка, где бы он ни был, лишь бы был жив!». И она прикрыла

ребенка своим телом, умоляя бия только не делать этого. Казыбек би отступил перед умоляющей его женщиной, вернулся к своему месту и объявил свое решение: «Родная мать никогда не желает смерти своему дитя. Ребенок, бесспорно, принадлежит женщине, настаивавшей «не губить его». Таково было мудрое постановление, известие о котором со скоростью ветра облетело всю степь.

9. «Ұрғашы түлкі дауы» – «Спор о лисице-самке». К Айтекеби (1681 – 1766) явились два пожилых охотника, которые спорили из-за лисицы, и каждый претендовал на нее. «Сынок, рассуди», – обратились они. Первый сказал: «Я стерег ее возле ее норы с самого начала лета, дожидаясь, пока у лисицы вырастет густая шерсть. Такое время наступит только через месяц. Он (т. е. второй охотник) в той же местности, но вдалеке от норы, пристрелил ее». В свою очередь второй сказал: «Я выследил ее по следам и добыл бродячую лисицу, значит она принадлежит мне». Тут сделаем небольшое отступление. Айтеке би входил в первую тройку самых известных и мудрейших биев-судей XVII–XVIII веков. О нем, как и о Толе би и Казыбек би, бытует и сохранилось в народе, а также в записях путешественников, востоковедов и национальной элиты прошлых веков немало ценных сказов и сведений, в том числе рассказывающих о его оригинальных судебных решениях. И в этом случае проявились его немалые знания о природе.

После уточнения всех деталей, осмотрев убитую лисицу, би огласил свое решение: «Если бы лис был самцом, то он принадлежал бы тому, кто выследил его и добыл, ибо самец любит бродячую жизнь. Но поскольку лиса – самка, то она принадлежит тому, кто стерег нору, так как она не отходит далеко от норы, бережет ее, а самец бродит по степи. Не только посторонние, но и сами охотники были восхищены самой логикой и обоснованием бием своего решения и разошлись, поблагодарив друг друга.

10. «Шідер ат сақтайды, ат ер сақтайды, ер ел сақтайды» – «Тренога бережет коня, конь бережет мужчину, а мужчина бережет свое сообщество». К Толе би привели вора за кражу треноги (шідер), пойманного при попытке снять ее с ног коня, пасшегося вблизи юрты скотовладельца, и просили бия определить ему наказание по законам предков. Чтобы понять смысл бийского решения по этому делу, следует сказать следующее. Лошади в казахском обществе относились к категории особо ценных и охраняемых животных. Кража, угон, захват лошадей, нанесение им телесных повреждений злоумышленниками строго преследовались по степным законам. Вообще, кони являлись основой жизни кочевников. В законах Есим хана (XVI–XVII вв.), Тауке хана (XVII–XVIII вв.) ответственность за умерщвление коня занимает второе место после

смерти мужчины. Интересно и то, что казахское право «Жарғы» не связывало размер штрафных санкций со стоимостью лошади, а оставляло его определение на рассмотрение бия, в зависимости от вида и породистости лошади. Вернемся теперь к предмету рассмотрения Толе би указанной жалобы. Треноги, ограничивающие движение лошади, у кочевников-казахов разделялись на несколько видов: «тұсау», когда стреножены обе передние ноги; «ере» – две параллельные ноги: одна – передняя, другая – задняя ноги; «шал шөре» – две ноги накрест: одна передняя, другая задняя; «шідер» – две передние и одна задняя нога. В данном деле речь идет о попытке похищения «шідер» – треножника. Дело в том, что «шідер» изготавливался из плетеного ремня, который стоил дорого, а также из толстой веревки, скрученной из конского волоса. «Шідер» применялся, как правило, для удержания и охраны наиболее ценной лошади. Толе би, выслушав показания вора и свидетелей, как описывается в источниках, «долго сидел, как бы задумавшись над решением, казалось бы, простого дела». Затем би объявил свое решение: виновный в воровстве должен надеть треногу тремя концами на три лошади так, чтобы у каждой было стреножено по одной задней ноге. Затем он должен погнать этих лошадей в разные стороны. Если при этом тренога порвется и освободится от нее хотя бы одна из лошадей, то вор освобождается от ответственности вообще. Тренога оказалась настолько прочной, что она удержала всех трех лошадей. Тогда Толе би обращается к тяжущимся: «Вор должен уплатить «служебную» стоимость треноги, исчисляемую из того, что «шідер ат сактайды, ат ер сактайды, ер ел сактайды» – «тренога бережет коня, конь бережет мужчину, а мужчина бережет свое сообщество». Исходя из этого принципа, а также из примера прочности треноги, би сделал вывод о том, что «бұл шідер – үш ер» – дословно: «эта тренога олицетворяет трех мужчин», а по смыслу: шідер-тренога по силе равна трем силачам, а следовательно, вор уплачивает штраф (аип) – три пятилетние лошади». Решение бия и его логика обоснования меры наказания были положительно восприняты противоборствующими сторонами.

III

Бии-судьи различались по сферам влияния и по степени признания их общественностью. Тобе би занимал верхнюю ступень судебной инстанции. Как правило, этот титул служил мерой популярности, профессионализма в адекватном эпохе понимании казахов-кочевников, приверженных ценностям самоопределения. Бии, более влиятельные и признаваемые в рамках жуза, отдельных регионов и больших родо-

вых коллективов, именовались «Тобе биями». К их титулам прибавлялись названия регионов происхождения и наибольшего влияния. Так, например, жившие во второй половине XVII и первой половине XVIII веков Толе би признавался Тобе бием Старшего жуза, Казыбек би – Тобе бием Среднего жуза, Айтеке би – Тобе бием Младшего жуза. Звание Тобе бия сохранялось за теми биями, которые неоднократно по выбору тяжущихся сторон были в свое время избраны тобе биями в крупных и сложных конфликтных делах. К ним могли обращаться и обращались за их судом из разных мест, родов и жузов.

Кандидатура будущего Тобе бия в сложных, значительных и долгих затянутых делах тщательно обсуждалась сторонами у себя, до обращения в суд биев. Тут следует иметь в виду то, что каждая сторона, защищающая интересы большого родового коллектива, как было заведено, заранее определяла у себя своего Тобе бия, вроде своего главного адвоката. Вот типичный случай. В середине XIX века произошла массовая драка за владение обширным луговым плоскогорьем Алтын-Емел (в Жетысу) между двумя соседними влиятельными родовыми объединениями – Матай и Жалаир, каждое из которых принадлежало разным землям султанов-правителей. При этом погибли четверо от Жалаира, и трое – от Матая. Обе стороны объявили «мият» – призыв к другим поддерживающим родам встать на защиту их интересов на предстоящем суде биев. Жалаиры (из владения султана Тезек торе) послали гонцов к дулатам, крупному родовому объединению, кочевавшему на берегах р. Чу. В свою очередь, матайцы обратились к племенам Аргын. Дело принимало опасное развитие: начальная массовая драка с несколькими жертвами могла перерасти в братоубийственную войну. Следовало срочно созвать суд биев. На этом пути надо было решить ряд важных предварительных вопросов: куда и к кому обратиться, кого выбрать тобе бием (главным бием), чтобы состоялся справедливый суд. В свою очередь, каждая сторона готовила своих биев, которые затем выбрали бы главного бия и сами могли бы участвовать истцами на суде. По прибытии посланцев соседних родов султан-правитель Али, представляющий интересы Жалаира, устроил совет известных биев. Среди них были Суранши батыр (из рода Шапрашты), Туганбай би (из района Талгара), Карабай би и Диханбай би (из района Ботабая), Сары би (из рода Сары Уйсын), Байгазы би и Кобекбай би (из района Каскарау), Даутали би (из Самбета) и др. После бурного обсуждения перешли к определению персональных биев, которые поедут на «третейский суд» защищать интересы родового объединения. На вопрос султана-правителя о том, поедут ли туда все здесь собравшиеся бии или выберем одного основного представителя, горячие головы отвечали: «Поедем мы все, потопим

в крови всех матайцев...». Тогда, говорят, взял слово Болтирик би, известный во всей округе. Его слова о том, что «мы все родственники, как бы ни дрались между собою, обязаны прийти к примирению – таково завещание предков», несколько успокоили разъяренную толпу. После этих слов было решено назначить и направить одного наиболее опытного бия со спутниками как основного представителя в поддержку жалаирцев. Обсуждение и отводы кандидатур происходили следующим образом: каждый самостоятельный подрод выдвигал своего бия. На предложение об избрании Шомай бия (общины Сикым) последовал отвод: «Этот спор о земле значительный, а он не поднялся выше решения в основном мелких земельных дел». Даутали би (из аула Самбет) не получил поддержки по мотивам его «особой полноты и неповоротливости». О Карабай бие говорили, что «он более воин, чем би». Об известном Суранши батыре (предводителе ополченцев) нашелся довод о том, что «он любит сражаться саблями, а не словами». О популярном в то время Сары бие (род Уйсын) был дан отвод, что «он любит больше общаться в толпе женщин и быть в спорах между ними». В дискуссию вмешался сидевший молча мудрец, старше всех по возрасту. Его слова, произнесенные с особым пафосом красноречия, оказали магическое действие на собравшихся, он сказал: «Мұндай үлкен дауға ауыздыға сөз бермейтін, аяқтыға жол бермейтін, айтулы шебер адам керек. Өз ата Ысты аруағы деп ауыздарыңа алмайсыңдар. Бұл дауға Ысты Бөлтірік барсын. Онан шешен, онан тапқыр қайсың барсың?» – деп біраз тоқтайды да: «Оған серік Кебекбай би болсын, қасына еріп Байғазы би барсын». В этих словах немало непереводаемых образных выражений. Они по содержанию выглядят примерно так: «На предстоящем крупном судебном споре на Алтын-Емеле нашу сторону должен представлять не уступающий никому в красноречии и в ведении диалога, непревзойденный оратор и мастер словесности. Почему-то вы не вспоминаете о духе святого предка племени Ысты. Предлагаю направить на суд (биев) выходца из Ысты Болтирик бия. Кто из вас может превосходить его по способностям?» – в этом месте он несколько задумался, а затем и продолжил: «Пусть его сопровождают в помощниках Кебекбай би и Байгазы би». Предложение старого мудреца было принято и решено было снарядить на Алтын-Емел трех указанных представителей от крупного рода Жалаир.

Почти такое же происходило и в районах кочевьев племени Матай. После долгого обсуждения, длившегося несколько дней, было решено, что интересы матайцев будут представлять три именитых лица: Кунанбай би (главный), Кусбек торе и Танеке би.

Известный интерес представляет дальнейшее развитие событий. Спустя 5-6 дней послы прибыли на заранее определенное место, где

должен был разбираться спор. Матайцы заняли юрты, специально для них возведенные, и расположились на одной стороне стойбища под названием Коянкоз. На другой стороне расположились жалаирцы. Отдельно от них находились многочисленные гости из обоих родоплеменных объединений. Для них были возведены десятки белых юрт. Жители местности, которая была избрана для рассмотрения спора, принимали послов и посланцев сторон, по традиционному обычаю, как гостей. Полуофициальная часть началась со встречи первых послов сторон – между Болтирик бием (1771 – 1854) и Кунанбай бием (1804 – 1885). Переговоры происходили в традиционной форме – уважительно и дружелюбно, в философско-логических словесных состязаниях, выясняющих общие цели и общие контуры исхода спорного дела. Тобе бием – главным бием-судьей был избран Болтирик би. Перед его назначением на этот пост он произнес клятвенные слова: «Мен айтсам, істің дәлелін, биліктің әділін айтам» – «Если мне будет поручено быть судьей, то мое решение будет основано на доказательствах и на справедливости». Так и было – свидетельствуют источники. Болтирик би описал историю местности Алтын-Емел и сменявших ее владельцев на протяжении многих веков, основывая свои слова названиями урочищ, колодцев, надписями и знаками на надгробных плитах, свидетельствующих о принадлежности местности Алтын-Емел многим племенам, в том числе союзу Жалаир, имена далеких и близких предков и детей которого значатся всюду на кладбищах, сооруженных за последние нескольких столетий. Болтирик би объявил, что спорная земля Алтын-Емел является исконным владением родоплеменного союза Жалаир. Доказательная сила решения бия была столь убедительной, что вторая сторона в споре вынуждена была согласиться. Этот случай бийского судопроизводства описан в работе Ж. Дадебаева, в его книге, посвященной Болтирик бию, изданной в Алматы в 1994 году.

Каждое пастбищно-кочевое сообщество, основанное на родовом делении, малом или большом, имело своего бия, причем не одного. Население имело выбор, к кому обращаться. Предпочтение отдавалось биям ближе по кочевьям и более всех известным неподкупностью, знанием и мудростью, т. е. тем, кто отвечал традиционным критериям судопроизводства.

В заключение следует сказать, что существовала система установок и норм, как определяющих суть и конечную цель судопроизводства, так и оснований и методов достижения этой цели в судах биев. Они выражались в кратких и выразительных определениях, часто рифмованных и удобных для запоминания. Би-судья, независимо от его положения и ранга, обязан был не только знать их и вместе с тем уметь

пользоваться ими, но и при необходимости толковать их по ситуации, не выходя из рамок логического содержания и целевой ориентации. Нередко к основной идее, заложенной в этих выражениях, чтобы придать ей красочную выразительность и стихотворную форму, присоединялось какое-либо положение из другой сферы жизни. Так, в установке «Дау мұраты – біткен, қыз мұраты – кеткен» – «Святая цель судебного процесса – это достижение перемирия, а святая цель девушки – выйти замуж» соединены по форме два тезиса, чтобы придать особую яркость первому о том, что «святая цель судебного процесса – это перемирие». В широком употреблении также находилась краткая форма этой установки: «Дау түбі – бітім» – «Свято перемирие в спорах». В судах биев «перемирие сторон» рассматривалось как ближайшая задача, в свою очередь направленная на утверждение стабильности в обществе и единства членов сообщества и народа в целом. Знаменитому Казыбек бию приписывают слова: «Сөз атасы – бірлік, сөз анасы – шындық» – дословно: «Отцом Слова является единство, а матерью Слова является истина». В них передана мысль о том, что цель слова (дебатов) в судах биев в конечном счете – это не нарушение единства членов сообщества, а его укрепление, достигаемое на основе правды и справедливости.

АБАЙ – ПОСЛЕДНИЙ ИЗ ВЕЛИКИХ КАЗАХСКИХ БИЕВ И ЕГО СУДЕБНЫЕ РЕШЕНИЯ

Как писал Мухтар Ауэзов, Абай был великим поэтом, мыслителем и выдающимся просветителем, «вместе с тем нельзя упускать из вида того, что он был крупным и популярным бием».¹ По свидетельству современника, «Абай как крупный бий в бийском судопроизводстве по силе своей справедливости и чистоты совести не имел равного в роде Тобыкты в прошлом и в свою эпоху».²

Абай Кунанбаев (1845 – 1904) вошел в историю как выдающийся поэт и классик казахской национальной литературы. Он происходил из рода Тобыкты Среднего жуза. Жил в эпоху, когда огромная Казахская степь потеряла свою государственность и вошла в состав Российской империи в качестве ее окраинно-азиатской колониальной территории. Состояние казахского общества, его ритм развития и институты стали постепенно меняться. Казахстан и его население еще сохранили во внутренней жизни многое из кочевой цивилизации и кочевого быта, значительные остатки родового деления, а также зародившиеся в их не-

¹ Көкпай әңгімелері. Абай Құнанбаев. Толық жинағы, II т., Алматы, 1940. 275 бет.

² Там же, 376 бет.

драх, но получившие опережающее развитие нравственные ценности в межлюдских отношениях. Это еще сказывалось и устойчиво проявлялось в области суда и судопроизводства, вместе с тем являвшимися важнейшими учреждениями управления. Абай своей деятельностью и образом мышления возвысил и отчасти возродил эту традицию, вдохнул в нее новую жизнь, хотя и недолгую.

В эпоху Абая, когда просветительские идеи России и Запада стали проникать в казахское общество, в глубине степи еще оставалась достаточно престижная «степная традиция», согласно которой наиболее одаренные юноши и подростки готовили себя к «учебе» в народе и для народа, стать бием «в древней форме». Это открывало путь к общественному признанию. Авторитет такого бия еще был огромен, к нему шли многие люди со своими разногласиями, спорами и исками. Абай сознавал это. В народном сознании и на деле би был больше, чем судья, хотя рассмотрение споров и исков было у него основной функцией. Он считался символом справедливости и устойчивости привычных традиционных порядков в обществе. Сам Абай верил в преобразующую общество силу степных законов, основанных на обычно-правовых установлениях. Он писал: «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзетіп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» – «Если была бы у меня власть закона, я отрезал бы язык тем, которые считают, что посредством закона нельзя направлять и исправлять поведение людей». Он достиг своей цели: не только запечатлел и оставил свои думы и мечты в стихах, вместе с тем он был титулован обществом «главным бием» (Тобе би), являлся реальным борцом за свои идеалы.

I

Абай следовал традициям ранних и поздних биев Великой степи. Для тех, кто готовил себя к званию народно-профессионального судьи-бия, обязательными были овладение богатством, нормативной и стилевой структурой казахского обычного и прецедентного права, логикой и смысловыми методами толкования его норм, а также архитектоникой и особенностями вынесения судебных решений. Они должны были освоить нравственно-правовое наследие Монке бия, жившего в XIII веке и вошедшего в историю как «отец всех биев». Непременным условием для биев считалось знание установлений обычно-правовых кодексов, известных под названием «Қасым ханның, қасқа жолы» – «Исконный путь Касым хана» (XVI век); «Есім ханның ескі жолы» – «Ясный путь Есим хана» (XVII век) и обязательно – «Жеті жарғы» – «Законы Тауке

хана» (начало XVIII века). Абай являлся знатоком этой «старой» и традиционной школы. Он осваивал также более «современную» правовую, судебную и реформаторскую культуру знаменитых биев конца XVIII и XIX веков – Толе би, Казыбек би и Айтеке би, оставивших значительный след в судопроизводстве всей Казахской степи. Абай был, можно сказать, исторически последней крупной фигурой в титуле «бия» в изменяющемся степном правовом пространстве Казахии.

В становлении Абая как бия большую роль сыграли его социальная среда и династическое воспитание. Для его фамильных предков отправление бийского правосудия было традицией. Род Тобыкты из племени Аргын, откуда был Абай, стал известен со времени одного из его предков Иргизбая, который, по некоторым сведениям, родился в 1750-х годах. По данным исследователей, он был в свое время известным бием с богатой риторикой. «В памяти слышавших его надолго сохранились песни, скороговорки, пословицы».¹ Хотя он и не был в ряду славных на весь округ биев, о Иргизбае в обществе сложилось мнение, что он «без устали ходил бийским посредником» в междоусобных спорах по поводу взыскания куна – материального возмещения за убийство. Род Тобыкты, сравнительно небольшой по численности, приобрел известность в крае и стал влиятельным при бие Кенгирбае, сыне Иргизбая. На склоне преклонных лет он, в свою очередь, бийское поприще завещал Оскембаю, сыну брата, на глазах формировавшемуся как би-судья.

Кенгирбай би не ошибся в своем прогнозе, Оскембай (1778 – 1850), на которого выпал его выбор, впоследствии выдвинулся в число авторитетных знатоков нормативных правил казахского права, прославился своими справедливыми судебными решениями. В роде Тобыкты получило распространение выражение: «Ісін адал болса, Өскембайға бар, арам болса, Ералыға бар» – «Если ты прав и ищешь правду – иди к Оскембаю, а если ты неправ и ищешь оправдательное решение – иди к Ералы» (Ералы был сыном Кенгирбай бия, которому отец отказал в своем бийском благословении – бата). Кунанбай, сын Оскембая, отец Абая, был наиболее славным и одаренным бием и в силу этого управителем и «вождем» своего рода. Современники рисуют его крупным знатоком норм и истоков казахского права, свободно владеющим богатством казахской словесности, решительным и жестким в проведении своей воли и решений. Абай воспитывался и вырос в этой среде. Лично знавший Кунанбая и общавшийся с ним польский путешественник А. Янушкевич в 1846 году писал о нем: «...Бий Кунанбай, это тоже большая знаменитость в степи. Сын простого киргиза (казаха. – С.З.), одаренный природой здравым рассудком, удивительной памятью и даром речи,

¹ Сильченко С. Абай. Алма-Ата, 1945. С. 6.

дельный, заботливый о благе своих соплеменников, большой знаток степного права, российских уставов, касающихся киргизов (казахов. – С.З), судья неподкупной честности и примерный мусульманин, плебей Кунанбай стяжал себе славу пророка, к которому из самых дальних аулов спешат за советом молодые и старые, бедные и богатые».¹

По словам самого Абая, «в поведении каждого есть три источника: от предков по мужской линии, от матери и сверстников. Наибольшее влияние оказывает из них тот, который особенно им уважаем». Абай воспринял все разумное, нравственно высокое от каждого из них и в наибольшей степени – от отца Кунанбая. Он высоко ценил в нем глубокое познание степных законов и уверенность в их ценности, его красноречие, гибкий ум в управлении и судебных делах.

Люди по-разному мечтают жить и служить своему Отечеству. По традиции и кодексу поколений каждый образованный человек в степи мечтал быть «первым среди кочевников», оратором, искусным и справедливым бием. Слова знаменитого Толе бия, к которым казахи относились как пророчеству: «Тұман түбі жұт, ақыл түбі құт, елге бай құт емес, би құт» – «Туманы густые ведут к бескормице скота, а его величество разум – к изобилию. Не богатство, а справедливый би служит оздоровлению нравов общества». Стремящийся идти по стопам предков хранит в душе их заветы и старается освоить их наследие. Абай был наиболее одаренным и реальным преемником на этом пути. Он, можно сказать, с колыбели увлекся народными сказами и легендами, приемами словопрения и красноречия, принятыми в казахском обществе. С юных лет он выработал в себе привычку слушать и вникать в слова и наставления старших, особенно биев – представителей родовых объединений. Его отец Кунанбай рано заметил природный и приобретенный дар своего сына, возлагал на него большие надежды и считал, что Абай будет достойным продолжателем традиций рода и его дел. Отдавая юного Абая на воспитание и учебу в медресе Ахмета-Риза в г. Семипалатинске, он преследовал эту цель. И когда отозвал к себе сына, не дав окончить ему полный курс обучения в медресе, также исходил из этой цели – передать его в учение известным старцам, чтобы потомок овладел, пока они живы, искусством бийского судопроизводства. Абая наблюдал тяжбы, постоянно происходящие на известной на весь округ Кояндинской ярмарке в Каркаралах. Мухтар Ауэзов, наиболее авторитетный исследователь и биограф Абая, об этом периоде его жизни писал: «Отец вернул его в аул и начал постепенно приучать к разбирательству служебных дел, к будущей административной дея-

¹ Ялушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Алматы, Казахстан, 1966, с. 61-62.

тельности главы рода. Вращаясь в кругу изощренных вдохновителей межродовой борьбы, Абай, наделенный от природы недюжинными способностями, постигает тончайшие приемы ведения словесных турниров, где оружием служили красноречие, остроумие и изворотливость. Так как тяжбы решались не царским судом, а на основе веками существовавшего обычного права казахов, Абай должен был обратиться к сокровищам казахской народно-речевой культуры».¹ На это указывает и исследователь М.С. Сильченко. По его утверждению, Кунанбай своего сына с 13 лет «стал привлекать к решению спорных дел и управлению родом». В другом своем труде он добавляет: «Незаурядные способности сына, его ораторские данные и знание поговорок, изречений биев и других видов устного народного творчества вскоре сделали юношу весьма популярным в среде окружающей отца феодально-родовой верхушки Тобухтинского рода».²

Абай, как губка, впитывал знания. Его незаурядный ум с юности был отмечен сородичами. Увлекающие мыслительные формы и красноречие, обширное знание пластов традиционных и в то же время гибких обычно-правовых правил Степи, удачность и справедливость его судебных решений – все это свидетельствовало о зрелости и готовности Абая для выполнения функций бия. Его отец, зорко следивший за поведением и ростом сына, все больше убеждался в правильности своего намерения сделать из Абая администратора-политика в местном управлении, что считалось в то время высокой должностью. Сын Абая Турагулвспоминает: «Әкем әуелі Құдайберді болыс болып сайланғанда оның кандидаты (орынбасары) болып тағайындалды» – «Когда Кудайберды (сын старшего брата. – С.З.) был избран волостным правителем, Абая пристроили к нему кандидатом (заместителем)». После царской реформы местного управления 1868 года отец задумывал выдвинуть Абая в качестве претендента на новоучрежденную должность волостного управителя, что давало возможность быть ближе к царской администрации, а также заниматься и делами местными. По некоторым данным, Абай согласия на это не дал. На этой почве произошла размолвка во взаимоотношениях отца и сына. Воля старшего все же взяла верх. По словам современника, Абай «в 30 лет избирается управителем в одной из волостей рода Тобыкты (Қоңыр-көкше Тобыкты). Эту свою административную должность Абай активно использовал для возрождения былых нравственных начал справедливости в суде и управлении, для искоренения воровства и обеспечения единства в на-

¹ Ауэзов М. Жизнь и творчество Абая Кунанбаева. сб.: «Жизнь и творчество Абая», 1954, с. 7-8.

² Сильченко М.С. Абай – классик казахской литературы. Стенограмма лекции. 1949, с. 4-5.

роде, для разъяснения пользы образования и искоренения отсталости в кочевых коллективах».¹

Крупный казахский писатель и литератор Сабит Муканов об этом периоде деятельности Абая писал: «Он был тверд и решителен в борьбе со случаями скотокрадства и антиобщественными деяниями, не знал пощады к разным преступникам».² Абай, преданный рациональной старине, в то же время был представителем нового поколения общественных деятелей. Он призывал молодежь к образованию, повернуться лицом к просвещенной России и к культуре Запада. На этой почве он нажил немало противников из среды людей с консервативными взглядами. Они обвиняли Абая в «нарушении» вековой традиции и «спокойного течения» жизни степного населения. Появились доносы на него в местные органы царской администрации. За три года пребывания в должности волостного управителя Абай оставил о себе в народе немало впечатляющих примеров. К своей славе бия, искателя правды и справедливости добавил роль должностного борца за народные интересы и просвещение народа. Через некоторое время однородичи второй раз призвали его к избранию на должность волостного управителя. Независимо от своего официального положения, он всю сознательную жизнь оставался активным участником в делах местного управления и пытался своими действиями, внушениями и советами внедрить свои убеждения в массы и в деятельность местных должностных лиц. Временами его охватывало разочарование от косности эпохи и отсталости общественных отношений и сознания кочевников. По мнению авторитетного литератора Ильяса Жансугурова, иногда Абай испытывал безысходность и стал сомневаться в продуктивности своей новаторской деятельности среди казахов. В стихотворении «Ел бұзылды» – «Жизнь уходит, и сбыться мечтам не дано» переданы его переживания и сострадание к людям, что «остаётся больше несбыточной мечтой стремление принести благо народу, используя власть».³

II

При жизни Абай-поэт был более известен как крупный знаток системы и норм казахского права «в древней форме» и как популярный в народе бий-судья, овладевший искусством и арсеналом решения

¹ Научная библиотека Республики Казахстан. Рукописный фонд, д. 629, л. 61.

² Муканов С. Абай туралы монография. Научная библиотека РК. Рукописный фонд, д. 620.

³ Жансугуров І. Абай. Толық жинағы. Кіріспе сөз. Алматы, I бөлім, 1993, 24 бет.

спорных и конфликтных дел по образцам «старых» биев. Для последних обязательными считались кроме знания норм степных уложений красноречие, духовность, беспристрастие и непременно владение богатством логической технологии построения суждений о фактах, достижение высокой степени убедительности для участвующих в судебном процессе сторон. Именно таким был Абай. С его участием в качестве «высокого судьи» – «тобе бия» были улажены и решены многие стародавние конфликты, осложнившие отношения между родовыми сообществами и целыми регионами, приводившие нередко к столкновениям между ними и к разорению населения. В народе о нем при жизни сложилось устойчивое мнение о том, что «Абайға жүгініске барсақ, билігіне құлдық» – «Идти к Абаю на его суд – это беспрекословное доверие к его решению», «Абайдың бітімі – арман шегі» – «судебное разрешение Абаем – предел мечты».

Вторая половина XIX века, когда жил и творил Абай, была периодом заката былого престижа казахского правосудия. Россия при проведении своей колониальной политики в крае в качестве одной из основных задач ставила внедрение в нем начал правовой системы империи путем ослабления влияния старых местных судов как оплота сохранения самобытности, автономной самостоятельности казахского кочевого общества. Бии стали выборными и служилыми от правительства. Влияние традиционных биев в той или иной мере сохранилось в основном в низовых звеньях аульно-кочевых коллективов, куда еще слабо доходила власть «избранных» биев-судей, в деятельности которых преобладали административные властные методы.

Наследие Абая в виде судебных речей и решений в его личной записи и прямой записи других лиц не сохранилось. Возможно, таких записей и не было. Восполнить их в полном объеме в силу этого факта уже невозможно. Но есть один важнейший источник – это устная степная историография, в которой запечатлены и схвачены «навечно» наиболее удачные умозаключения, оригинальные и запоминающиеся решения, несущие глубокую смысловую и риторическую нагрузку. Чем ближе эпоха к нам, тем полнее и достовернее сведения, содержащиеся в устной историографии. Абай в первую очередь был гордостью рода Тобыкты. К его наследию сородичи относились особенно бережно, передавали из поколения в поколение, частью сохранили в фамильных и семейных архивах в виде записей по воспоминаниям. К сожалению, в периоды повторяющихся массовых репрессий и голода в Казахстане при Советской власти, а также из-за ее государственной политики нигилизма по отношению к историческому прошлому нерусских народов, в том числе казахов, многие из них не дошли до наших дней. Из-за боязни

хранителей быть обвиненными в национализме, они сами вынуждены были часто уничтожать рукописные записи. Отдельные скупые сведения о судебных выступлениях и решениях Абая сохранились в рукописном фонде библиотеки Национальной академии наук. Поистине кладовой нашего познания о них служила, как всегда, несмываемая «библиотека» памяти масс. При жизни Абая его яркие выступления на состязательных судебных процессах, защитительные речи на суде биев, полные силы логики, словесности и убедительности, нацеленные на утверждение начал нравственности и законности в обществе имели большой общественный резонанс и пользовались огромной популярностью. В виде диалогов, сгустков мыслей и прецедентных норм они, как образцы и эталоны самой степной жизни, отложились в массовом сознании и отчасти в записях его современников, особенно близких к роду Тобыкты, к которому принадлежал Абая. В 50-60-х годах XX века некоторые из знатоков абаевского литературного и судебно-правового наследия еще были живы. В самом начале XX века, вслед за кончиной Абая, его преданный воспитанник-родственник поэт Коктай (сын родного брата Искака), по совету одного из крупных общественных деятелей из числа национальной интеллигенции Алихана Букейханова, собрал и издал в 1909 году в Петербурге сборник стихов Абая. В нем наряду с произведениями Абая содержались и отрывки о его бийской деятельности. В 50-60-х годах XX века для сбора материалов – правового наследия Абая, сохранившихся еще в особенности на его родине, под моим руководством была организована специальная творческая группа. Для работы в ней мы привлекли аксакалов – знатоков наследия, в основном выходцев из рода Тобыкты. В их числе были: Акат, сын Кудайберды, старшего брата Абая, С. Касиманов, Алкуат Кайнарбаев и другие. Они были зачислены на штатные должности Института философии и права Национальной академии наук, директором которого я являлся. Был собран и накоплен ценнейший материал, часть которого спустя почти 50 лет была опубликована в сборнике, посвященном знаменитому Айтеке бию.

Индивидуальной особенностью Абая был его природный дар психолога, умение составить определенное представление о человеке по его облику и выражениям. Он нередко устраивал психологические диалоги и опыты. Как вспоминала Камалия, сноха, к которой Абая относился как к своей родной дочери, однажды Абая у гостившего у него Сактыбая, славившегося находчивостью и приходящегося ему родственником (он был братом Улжан – матери Абая), внезапно спросил: «Если бы мы вчетвером – братья Танирберды, Искак, Оспан

и я обеднели и остались бы без средств существования и обратились к тебе в поисках приюта, как ты распорядился бы нами и использовал нас по склонностям?»). Сактыбай ответил: «Танирберды поставил бы смотреть табуны лошадей и ходить за ними, Искака – принимать гостей и ухаживать за ними, Оспана сделал бы торговцем, а тебе поручил бы быть судьей». Абай, говорят, отметил наблюдательность и похвалил Сактыбая за почти точное распознавание их характеров и склада личности.¹

В настоящем издании приведены 12 судебных постановлений Абая: 5 из них относятся к земельным спорам, а 7 – к имущественным тяжбам. Содержание этих дел и некоторые процессуальные моменты разбираательства описаны подробно. Тем они и ценны. В них воспроизведены ход и модели бий-ского судебного процесса, в котором би-судья играет активную роль, становясь то защитником, то обвинителем, будучи и тем и другим. К Абаю как бию обращались свои и чужие, мужчины и женщины, бедные и богатые, причем нередко с обвинениями самых близких из династии Кунанбаевых. Би оставался судьей, священными принципами которого были беспристрастие и равное отношение к сторонам-участникам. Таковы были жесткие нравственные правила казахского правосудия «в древней форме». «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», – гласит одно из кратких и емких правил степного закона. Оно означает: «На суде у настоящего бия не бывает родичей, а если он стал бы делить на своих и не своих, пришедших к нему на суд, то он аморален».

В своих судебных решениях Абай выступал в двойной роли: как хранитель и толкователь кодекса обычно-правовых норм казахов и как носитель лучших традиций бийского судопроизводства. Абай по примеру поколений судей считал, что неписаное степное законодательство обладает широтой применения и что в нем имеются основные нормативные установления, которые являются фундаментальными в кочевом казахском обществе и в то же время есть мобильная и гибкая их часть, изменяющаяся с изменением условий и времени реализации. Знаменитые казахские би-судьи были вместе с тем и реформаторами обычно-правовых нормативов, в том смысле, что их судебные постановления нередко имели прецедентное значение для других судей и судов. Они дополняли и обогащали казахское право, придавали ему устойчивость и стабильность, одновременно делая его и консервативным, и гибким. Этой традиции следовал и Абай.

Ряд судебных решений Абая вошел в историю казахского права как прецедентные правовые, даже нравственно-правовые установления.

¹ Фильыми кітапхана. Қолжазба қоры. 628 іс, 195 бет.

Таковыми являются его правовые резюме: по делу №1 – «Әдепсіз өскен ұл-қыз өлген ата-анасының сүйегіне тіл тигізеді» – «Невоспитанны дети, которые покушаются на святое имя умерших родителей»; по делу № 1.5 – «Жер бәйбішеге екі есе, тоқалға бір есе есебінен бөлінеді» – «При разделе земли старшей жене (байбише) должно быть выделено два раздела земли, а младшей жене (тоқал) – один раздел земли»; по делу 3.2 – «Өз жесірін өзі алса – бітім жақын» – «Вдова, доставшаяся родным умершего мужа по своей воле, – ее волеизъявление является приоритетным»; по делу 2.7 – «Өзі қылған өкінбейді» – «Не делай того, по поводу чего придется потом сокрушаться (винить себя)» и др.

Судебные процессы, приведенные в материалах излагаемой книги, раскрывают новые грани таланта и деятельности Абая как «тобе бия» – «главного бия» и вместе с тем показывают громадный внутренний потенциал и регулятивный механизм традиционного казахского права. В 1909 году, через пять лет после смерти Абая, в Петербурге вышла книга с его стихотворениями, подготовленная его близкими родственниками. В ней говорилось: «20 жасында Абай халық ортасында Мөңкедей бас шешен болды... Қазақтың ескі заманы болса, бұрынғы қазақтың атақты биінің бірі болмағы анық еді» – «В 20 лет Абай стал главным трибуном, как Монке би в свою эпоху... Если было бы старое время, то Абай был бы одним из знаменитых биев».¹ Послушаем теперь самого Абая. Он с горечью констатирует большую разницу между традиционными биями и биями периода российской колонизации, отмечает, что с качественными изменениями эпохи изменяются формула и суть биев, ставших больше служивым сословием, и о заметном падении таких высоконравственных критериев, как правда и справедливость, имевших прежде первостепенное значение в их деятельности. Абай писал: «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді... ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендіктен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспей тұрған болса, оның орнына танымды толық билік шығарып, төлеу соларға жарамды кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ»² – «У казахов не каждый может быть бием, если он даже избран правительством... Он должен следить за старыми нормами, и если они перестали соответствовать новому времени, то их нужно заменить новыми с тем, чтобы они служили обществу. Таких биев настолько мало, можно сказать, их вовсе нет». С колонизацией Казахской степи царским правительством многое изменилось. Одним из новшеств является введение «выборных» биев, которые фактически стали орудием в руках местной администрации.

¹ *Әйтеке би*. Алматы. «Атамұра» баспасы, 1998. 116 бет.

² *Абай Құнанбайев*. Шығармаларының екі томдық жинағы. 2 том, Алматы: Ғылым, 1977.

III

Абай в 20 лет становится известным бием. При жизни его называли не иначе как «аузымен құс тістеген ақпа дәугер, алмас тілді ақын, әділ билік иесі» – «кудесником красноречия и вершителем справедливых судебных решений, мастером диалогов и поэтом». Он был настолько известен и авторитетен, что, хотя не занимал долго официальных должностей, его голос и рекомендации в судах биев и на выборах местных начальников имели доминирующее значение. О нем заговорили не только в своей волости и уезде, но и во всей Семипалатинской губернии. Сведения о нем как о бие, пользующимся возрастающим уважением в народе, дошли и до царского губернатора, который не прочь был привлечь его к общественной службе.

Интерес к казахскому праву, его системе и нормам во второй половине XIX века оставался значительным как со стороны части просвещенных местных царских администраторов, так и в особенности среди русских ссыльных, демократически настроенных ученых интеллигентов, живших в городах Омске и Семипалатинске и побывавших в Казахской степи. Они нередко посещали аулы Абая, чтобы встретиться с ним и получить сведения о казахском праве. Так, П.Е. Маковецкий в своей книге, изданной в 1886 году и посвященной казахскому обычному праву, указывает, что он был знаком с Абаем, близок к нему, месяцами жил в урочище Жидебай, записывал с его уст судебнo-правовые нормы казахов. У Абая гостили ссыльный Михаэлис, бывший студент Петербургского университета Гросс и другие. О них упоминается в сборнике стихов Абая, опубликованном в 1909 г. в Петербурге: «В доме Абая были частыми гостями Гросс и Михаэлис, собиравшие древние обычно-правовые нормы казахов, как это делал Маковецкий для своей книги».¹

В эпоху Абая «старые» бии, какими они были несколько веков тому назад, искусные и честные, мыслящие и умные, были редки, их можно было пересчитать по пальцам. Одним из них был сам Абай. Его в народе называли ласково «Абай, Кунанбая сын», «Ибрай от династии Кунанбая», а иногда – «необычным молодым».

Абай в свою эпоху и среди своего народа имел огромную популярность. Этому способствовали, кроме ценности идеалов, его талант красноречия, свободное владение богатством национального языка и словесной культуры, умение вести диалоги в судебном процессе и выносить логичные по конструкции и убедительности решения.

¹ Әуезов М. Абайдың туысы мен өмірі – Абай. Толық жинағы. Қызылорда, 1993. 361 бет.

Достоинства бийских решений Абая состоят в том, что они утверждают человечность и моральные ценности. Он служил примером и давал практические уроки о роли и месте суда и судебных решений в установлении общественного порядка и согласия между людьми.

Абай был последним из великих биев, на короткое время озарившим светом правовой мрак на небосклоне колониального Казахстана. Свой унаследованный от предков опыт и богатое знание в области «степной» юриспруденции, свой талант и интеллект Абай посвятил оздоровлению в первую очередь нравственного климата в кочевых и полукочевых сообществах. Усилия его в этом имели определенный резонанс и оставили заметный след в духовной истории казахов.

ОБОЗРЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСКИХ ХАНОВ

1. Об истоках и источниках казахского права («Жарғы»)

Мир права и правопонимание казахов уходят в глубь веков, в течение которых меняли друг друга империи и социально-политические режимы на центральноазиатском и евроазиатском пространстве, где жили казахи и их предки, которые входили в конфедерацию кочевников-скотоводов, занимавших доминирующее положение на этом участке планеты. Все это представляет общую ситуационную обстановку для всех кочевых обществ. Казахское кочевое общество и его миро- и правопонимание формировалось несколько особо, в другой орбите кочевого общества, где были развиты институты степной демократии с акцентом на моральные их ценности, была сильна роль правосудия и риторики как средства обоснования состязательности суждений, а также были ценимы чувства и приверженность кочевников к свободе самоуправления и самоутверждения. По указанным компонентам казахское общество, можно сказать, намного опередило свою собственную кочевую, степную основу, в недрах которой оно формировалось. Если существовала кочевая цивилизация в мире, причем на разных местах по-своему, если понятие о кочевой цивилизации жизненно, а я думаю, она была реальностью, то она именно в указанной модели и в развитой форме существовала на территории Казахстана. Это – не результат воображения исследователя, пытающегося приукрасить и возвысить одну часть кочевых регионов по каким-то субъективным соображениям. Объяснение этому содержится в трех факторах из областей географической, социально-политической и нравственной.

Первый фактор – это наличие здесь огромного малонаселенного естественно-природного пространства, весьма удобного во всех отношениях для развития скотоводства, основанного на кочевом образе жизни, единственно возможном и преобладающем виде жизнеобеспечения в тех исторических условиях средневековья для большинства обитателей Центральной Азии. «Райским уголком» кочевников называли этот огромный земельный массив с богатым травостоем и водоемами, пастбищно-луговыми долинами, лесными районами и степной зоной, занимающий сотни тысяч квадратных километров от Иртышско-Енисейской зоны на севере до озера Балхаш и р. Сырдарья на юге, от урало-волжских степей и песков Каракумов, Мойынкумов на западе до истоков семи рек (Жетісу), Джунгарских ворот на востоке. Эта обширная область называлась Кипчакской степью, вошла в литературу как Восточный Дешт-и-Кипчак. Она как наиболее обширный и значимый регион в свое время была отдана Чингисханом своему старшему сыну Джучи. Впоследствии на большей части этой территории образовалась «Золотая Орда» – «Ақ Орда».

Фактор второй. Эту обширную территорию населяли сообщества кочевников с вольной психологией, основу и источником пополнения которых составляли: а) ревнители и защитники свободы кочевого образа жизни и ее традиционной культуры; б) пришельцы, отделившиеся по разным причинам от массы подданных империй гуннов, кипчаков, монголов и тимуридов, правители которых совершали почти непрерывные изнурительные завоевания и походы. Немаловажное значение для «откочевников» имели притеснения на местах прежнего пребывания, а также навязывание им, нередко и силой, новых порядков, в том числе клерикально-религиозных, милитаристских учреждений, расхившихся с обыденным миропониманием и взглядами кочевого населения; в) искатели пастбищно-кочевых просторов и свободы самоопределения. Такая мироустановка кочевого населения Кипчакской степи формировалась в процессе многовекового, устойчивого его развития в основном на своей собственной базе.

Фактор третий – это то, что эта обширная область (Восточный Дешт-и-Кипчак) вобрала в себя культуру вольных кочевников и кочевой цивилизации, в ряде случаев созвучную с общечеловеческими ценностями. Таковыми были приоритеты, имевшие жизненную силу в обществе, – это Царство слова и Царство правосудия, это первенство индивидуального сознания о равенстве всех и каждого в правах даже в условиях социального неравенства внутри кочевых коллективов, разделенных на богатых и бедных, на знать и подданных. Уникальным был мир права казахских кочевников, основанный более на гражданских,

«народных» и нравственных началах обеспечения коллегиальности в решении важных вопросов единства кочевников.

Казахское право («Жарғы») – это во многом селективное право, выражающее общее и особенное в развитии кочевого общества в Восточном Дешт-и-Кипчаке (Кипчакской степи). Оно представлено как бы естественным отбором из правовых массивов кочевых обществ, сменявших друг друга на протяжении многих веков в истории Центрального Казахстана. Следовательно, в нем есть нормы и следы от гуннов и тюркских каганатов, от кипчаков и Монгольской империи.

Следует также иметь в виду, что казахское право («Жарғы») не было общегосударственным правом в рамках Казахского ханства, хотя оно доминировало в нем. Оно относилось к кочевому населению государства, существовало относительно отдельно от права оседлого населения – от городского и земледельческого права. Это вовсе не означает отсутствия связей и контактов, наличия отдельных общих правовых норм между ними. «Степное право» характерно большей консервативностью и внутренней устойчивостью. При самых интенсивных связях с оседлыми центрами оно не только не теряло свой строй, свое «я», а, наоборот, укреплялось, поскольку укреплялась его основа и адресат регулирования – кочевое общество. Кочевые сообщества всегда были опорой и базой военного могущества и экономической стабильности Центрально-Азиатского региона и орд. Города и оседлые центры часто подвергались ограблению и разрушению в годы войн и междоусобиц, которые велись почти непрерывно. Между тем кочевые сообщества из-за подвижности и пространственной ориентации их жизнедеятельности относительно мало подвергались подобным испытаниям, а если таковые случались, то они быстро восстанавливали свою жизнеспособность в прежнем, традиционном цикле. Мощным охраняемым началом и стимулом воспроизводства кочевых обществ на их собственной основе являлись, наряду с родовой структурой, и правовые учреждения, законы, имевшие силу регулятивной установки в организации внутренней жизни кочевников. Существовала эффективно действующая прямая и обратная связь: чем сохраннее в своей основе кочевое общество, тем прочнее правовые учреждения, законы в нем, чем больше обладают регулятивной силой внутренние законы, тем устойчивее сами кочевые сообщества. Именно в контексте состояния кочевого общества следует рассматривать действующие в нем правовые учреждения и их регулятивную эффективность.

Казахское право («Жарғы»), в имманентном его понимании, формировалось и достигло развития в Кипчакской степи в условиях большой свободы кочевников и самоопределения кочевых сообществ. Оно было

одним из определяющих качественных элементов кочевой цивилизации и ее культурных ценностей в Центральной Азии.

В кочевом казахском обществе особое значение придавалось регулятивным нормам, имевшим обязательную силу, абсолютная масса которых применялась на уровне традиционных, обычных стандартов поведения. Их в народе называли «әдет заңдары» («законы обычаев»), «жарғы» («установления»), «дала заңдары» («степные законы»), «билер заңдары» («законы биев»), в отличие от обычаев вообще, которые и были основными их источниками. Они излагались в лаконичных, ритмичных и кратких, легко запоминающихся формах. В письменных тюркоязычных памятниках VIII–IX веков встречаются призывы и утверждения каганов-правителей: «Ей, түрік! Жоғарыдағы аспан құламай, төмендегі жер тесілмей, сенің мемлекетінді, әдетінді кім жоя алады!»¹ («Эй, тюрк! Никто не может лишить тебя твоей государственности и обычаев-законов до тех пор, пока не разверзнется небо и земля не уйдет в пропасть!»). И при Касым хане говорили: «Хан болсын, ханға лайық заң болсын» («Если он и хан, но и он должен принимать закон как должное»).

Основными источниками казахского права («Жарғы») были: обычаи, приспособленные к обслуживанию кочевого общества и общественно-управленческих отношений в нем; судебные прецеденты, постоянно дополнявшие и корректировавшие обычно-правовые нормы адекватно и в соответствии с изменяющимися внутренними и внешними условиями в жизни общества и государства; ханское законодательство. В истории Казахского ханства известны законы ханов Касыма, законы Есима и Тауке. Каждый из этих законов носил особое название, как правило, присвоенное ему подданными, в котором схвачены и выражены свойства, суть и направленность этих актов. Это особенно заметно в кочевом обществе казахов, в котором устная риторика и пространственная ориентация мысли, ее выразительность, краткость и удобство запоминания ценили, и ценили особо.

В данной статье рассматриваются законы ханов Касыма и Есима, по которым нет определенной ясности и которые вызывают наибольшее разночтение.

2. Государственная политика и законы Касым хана

С именем Касым хана (последняя четверть XV–первая четверть XVI веков) связан комплекс законов, вошедший в историю под названием «Қасым ханның қасқа жолы». Их содержание и направленность,

¹ Древнетюркская цивилизация: памятники письменности. Алматы, 2001. С. 249.

цели, преследуемые в них, тесно связаны с государственной политикой Касым хана, вернее, ее выражают.

2.1. Политика, ориентация и взгляды Касым хана

Касым хан в истории Казахстана занимает выдающееся место. Вступив на ханский престол в 1510 году, т. е. когда еще не прошло и полвека после образования Казахского ханства,¹ получив в наследство раздробленные, разноплеменные улусы, занимавшие ограниченные по площади территории, не успевшие еще сложиться в единую государственную власть, он после себя оставил громадное и единое в мерках того времени государство, по площади почти равное современному Казахстану. Правда, все это произошло не в течение десятилетнего его официального пребывания во главе ханства (1510 – 1521), а началось намного раньше, когда султан Касым еще не носил ханского титула, но фактически был вторым ханом, наряду с Бурундук ханом, т. е. в результате более чем его 50-летней государственной деятельности, в том числе и в роли султана-военачальника и администратора на большей части ханства.

С нарастающим ростом влияния и повышения управленческой функции Касым султана, который не был еще ханом, падал престиж Бурундук хана в народе, хотя его определенную заслугу в расширении границ и укреплении казахского государства умалять нельзя. Не разногласия с Касым султаном, хотя нельзя исключить и этого, а главным образом в результате выхода из его повиновения большинства родоначальников и перехода их на сторону Касым султана вынудили Бурундук хана оставить власть в Кипчакской степи и удалиться в г. Самарканд, к другим чингизидам, с некоторыми из которых он имел родственно-брачные связи.

Касым султан был третьим сыном одного из основателей Казахского ханства Жаныбек хана, который в свою очередь довольствовался второй ролью в ханстве после Керей хана. Керей хан был старше Жаныбек хана по генеалогии, возрасту и своему наследственному улусу. Принцип старшинства в системе власти чингизидов оставался незыблемым. После смерти Керей хана власть перешла к его сыну Бурундук хану, который считался старшим по отношению к наследникам Жаныбек хана. Это, однако, как указывалось выше, не мешало росту влияния Касым султана во внутренних и внешних делах и иметь больше авторитета в глазах соседних

¹ Образование самостоятельного Казахского ханства произошло в 60-х годах XV века. Его первыми ханами были султаны Керей и Жаныбек, отделившиеся со своими приверженцами из владений Абулхайр хана (Узбекское ханство), распространившего в то время свою власть и на обширную Кипчакскую степь.

государств и в среде подданных ханства. Бурундук хан мирился с таким положением: вначале из-за совпадения целей их политики, а позже – оказавшись перед фактами, изменить которые был уже бессилён.

Казахское ханство в последней четверти XV и первой четверти XVI веков – в периоды Бурундук хана и Касым султана, а в особенности, когда последний стал единовластным ханом, превратилось в центр объединительного движения казахских земель, быстрого роста кочевых коллективов, переходивших большими массами и кочевыми территориями в состав ханства. Так образовалось огромное казахское государство, почти равное по площади современному Казахстану, даже и больше, если учесть так называемые «лесные народы», расселенные севернее, в Иртышско-Енисейской зоне, находившиеся под властным влиянием Казахского ханства в годы пика его роста.

Не сбрасывая военные и мирные успехи казахских ханов в расширении территориальных границ ханства, которые, разумеется, играли значительную роль, следует указать на одно важное в этом деле обстоятельство. Это – этноним «казах», вместе с тем имевший в ту историческую эпоху огромное социально-политическое и духовно-идейное значение для объединения кочевников.

Известный знаток средневековых восточных источников В.П. Юдин, назвавший одно из своих исследований «К этимологии этнонима казах (қазак)», писал, что в XIV–XVI веках «казаками именовались также целые коллективы, которые по какой-либо причине уходили от своего народа».¹ Эти причины были разные: притеснение и недовольство в местах обитания, усталость кочевников от войн и междоусобных распрей между улусовладельцами. Если говорить на современном языке, то наиболее глубинной причиной, служившей естественным двигателем ухода или бегства массы кочевников из-под власти узбекского союза (вначале Керей и Жаныбек султаны) в пределы соседнего Чагатайского улуса, в Могулистан (в Семиречье) и присоединение к ним все большего числа новых и новых улусов, была инерция к более свободной жизни и к свободе вообще. На этом пути казахам пришлось пройти и пережить огромные трудности, и сама природа «казакования» – стремления к вольной жизни – воспитывала в них стойкость. «В глазах простых смертных казак был олицетворением мужества, отваги, стойкости, неприхотливости», – указывает В.П. Юдин. Далее он писал, что в глазах одних людей «жизнь казака была окружена ореолом славы,

¹ Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVI веках глазами востоковеда. Алматы, 2001, с. 148-149.

а у других вызывала страх». Все это, по его мнению, «очень рано привело к тому, что вокруг них стали создаваться легенды и жизнь их была опоэтизирована».¹ Между понятием «казах» как названием определенного этноса (народности) и понятием «казак» как социальным наименованием отдельных кочевых групп и сообществ, отделившихся от основной массы населения в поисках свободного самоопределения и лучших пастбищ, которых, видимо, было немало в разное время и в разных районах, существуют определенная связь и вместе с тем большая разница. Казахи как этнос направленно формировались в условиях их политической консолидации, а под термином «казак» обозначали слои кочевников, отделившихся от основной массы кочевого населения и удалившихся на окраинные земли, за которыми впоследствии закрепилось это название. В этом значении и смысле слова «казах» и «казахи» как социальные понятия были известны задолго до образования Казахского ханства. Источники говорят о них начиная с IX века. «Свободные беглецы» и «удальцы» – казахи, наиболее обездоленные и закаленные в трудностях, отважные в борьбе за свою свободу, составили базу и серьезное пополнение для Казахского ханства.

2.2. Казахское ханство становится одним из крупных государств в Центральной Азии и центром консолидации казахского народа

В лице Касым хана история Казахстана имела мудрого, яркого, талантливое и преданного отечеству выдающегося правителя. Его полувекую государственную, военную и дипломатическую политику и деятельность можно смело называть политикой объединения земель и консолидации казахского народа. На этом поприще Касым хан добился огромных успехов.

Казахское ханство, первоначально занимавшее районы рек Чу и Каратал, насчитывавшее, по некоторым сведениям, около 10 тысяч приверженцев Керей хана и Жаныбек хана, за короткое время – в жизни почти одного поколения – сильно расширяется в границах и становится одним из пяти влиятельных стран в Центральной Азии с населением уже 1,2–2 млн человек.² Этому способствовали главным образом два фактора: Казахское ханство стало олицетворять «зону свободы» и относительного мира для кочевников, уставших от притеснений, ограблений

¹ Там же.

² *Пищулина К.А.* Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI веков, Алма-Ата, 1977. С. 204.

и от бесконечных распрей и войн, затеваемых фамильно-клановыми и амбициозными малыми и большими правителями – это с одной стороны. А с другой – это появление на исторической арене военачальника и умного правителя, дипломата и реформатора Касым хана, в какой-то степени восстановившего былую славу и мощь Ак-Орды (Белой Орды), распавшейся в результате вторжения Тимура и тимуридов.

Многие походы и вторжения Касым хана в пределы Узбекского ханства, Могулистана и Ногайской орды, совершенные при Бурундук хане с его согласия и после того, как он сам стал верховным правителем ханства, были успешными и потому, что он пользовался растущей симпатией населения соседних стран к его внутренней политике. Эта его политика состояла в повсеместном признании и расширении власти народных собраний, родоправителей и бийских судов, а также силы обычно-правовых институтов в кочевых сообществах. Важное значение имело проведение Касым ханом политики ограничения вмешательства духовных лиц в дела кочевников Кипчакской степи. Разумеется, в успешных военных операциях Касым хана первостепенную роль играло то, что ему удалось создать многочисленную боеспособную армию, состоящую из сарбазов, веривших в него и следовавших за ним. Касым хан восстановил силу воинского устава кипчаков: «Хан борышы жорыкқа ту көтеру, сарбаз борышы туға еріп жан беру» – «Долг хана – поднять знамя похода, а долг сарбаза (воина) – следовать за знаменем и отдать свою жизнь». Вместе с тем он установил, что решение вопроса о совершении походов должно быть одобрено народом. Это – новое слово, и весьма показательно оно было сформулировано в содержательном и кратком изречении: «Батыр болсын, жорық болсын, жорық жолы мақұл болсын» – «Пусть будут батыры, пусть будут походы – походы, одобренные народом». Один из летописцев того времени относит Казахское ханство к числу «славнейших» в пределах прежних владений Чингисхана. По его словам, там живут «казахи, которые славны во всем мире силою и неустрашимостью». Далее указывается, что войска Бурундук хана и Касым хана являлись грозной силой как по численности, так и по храбрости. По приказам казахских правителей, «в тот же час являлись четыреста тысяч колчанов богатырей, каждый из которых равнялся десятерым молодецким воинам».¹

Была еще весьма важная ситуационная обстановка. Еще до момента образования Казахского ханства в ряде отдельных степных районах существовали тюркоязычные родоплеменные группы и сообщества, которые именовали себя казахами, т. е. вольными людьми, ушедшими от власти и притеснений местных правителей, ставленников ханов или не признаю-

¹ *Фазаллах Иби Рузбихан Исфажани: Михман-наме-ий Бухара*, перевод Р.П. Джалиловой. М., 1976, с. 92-93, 147.

щих их полную власть. Эти районы представляли потенциальный резерв для расширения территориальных границ казахского государства.

Касым хан, как «могущественный государь», стал вынашивать далеко идущие стратегические планы объединения под своей властью не только собственно казахских земель и улусов, но и других соседних тюркоязычных орд и ханств. Вполне вероятно, так и есть, что сооружение мавзолея мифического Алаша хана на побережье р. Кенгир, в районе мавзолея Джучи хана в Среднем жузе, было делом рук Касым хана.¹ Алаш хан, по задумке, должен был быть олицетворением и доказательством единства корней тюркоязычных народов Центральной Азии, якобы имевших когда-то единого хана, обеспечившего им благополучие. Изречения «Алты алаштың баласы», «Алаш алаш болғанда, Алаша-хан болғанда» – «О шести родственных ветвях Алаша», «Алашами стали алаши со времен Алаша хана» по сути были объединительными призывами и лозунгами, свойственными Касым хану, его взглядам и реальной политике. Причем предпочтение роли центра такого тяготения отдавалось Казахстану. Это отразилось в другом изречении той и последующей эпох: «Қазақбайдың баласымыз, алты алаштың ағасымыз» – «Мы, сыновья казаха, являемся старшими среди шести ветвей Алаша».

Касым хан умел оценить обстановку, складывающуюся в соседних государствах, противоречия внутри этих государств и между ними, а также настроения людей, родоплеменных групп, их отношение к Казахскому ханству, лично к его политике. Он пытался использовать все это в своих интересах, – в интересах расширения территориальных границ ханства. В начале XVI века «мирным» путем продвинул границы Казахского ханства до г. Туркестан и к его близлежащим регионам до южного города Сайрама, на Жетысу. Узбекские султаны, занятые междоусобными противоречиями, вынуждены были признать в 1514 году факт перехода г. Туркестан к Казахскому ханству. В дальнейшем Касым хан планировал овладеть и г. Ташкентом. Казахское ханство теснило на западе и Ногайскую орду, установило контроль над г. Сарайчик на Жайыке (Урале), являвшемся политическим и экономическим центром некогда сильной, а теперь ослабевшей Ногайской орды. Касым хан со своими отрядами вышел впервые к р. Едиль (Волге).

С Казахским ханством стали считаться как с важным субъектом межгосударственных отношений, между ним и соседними государствами заключались перемирия, союзы. Так, перед угрозой вторжения

¹ Археологи Ж. Смаилов, О. Ошанов, проводившие раскопки мавзолея Алаша хана в 1997-1998 г., пришли к выводу о том, что он вероятнее всего был сооружен в XVI веке, т.е. в годы правления Касым хана. – См. в кн.: «Древнетюркская цивилизация: памятники письменности». Алматы, 2001. С. 533.

Сефевидского государства¹ на Мавераннахр (среднее течение р. Сырдарья) по инициативе Узбекского ханства в 1514 году было заключено с Казахским ханством перемирие, которое сохранялось до 20-х годов XVI века. К этому времени относится выдача Касым ханом одной из своих дочерей за узбекского хана Убайдуллу, по его просьбе. Впоследствии она при дворе носила имя «казах-ханым». В свою очередь брат Касым хана Адик султан, владевший улусом в Казахском ханстве, выдал свою старшую дочь за сына Кучкунчи хана, правителя шейбанидов. Впоследствии она была прозвана «Аман-бике ханым» и похоронена у мавзолея Ходжи Ахмеда Яссауи в Туркестане. Эти дипломатические и брачно-родственные отношения между Узбекским и Казахским ханствами укрепили их союз, и не раз они выступали объединенными силами против своих противников.

Послушаем теперь одного из серьезных молодых исследователей истории Казахского ханства XV–XVI веков Н.А. Атыгаева. Он пишет: «В начале третьего десятилетия XVI в. Казахское ханство являлось одним из крупных и могущественных объединений Центральной Азии. В то время его границы на юго-востоке охватывали значительную часть Жетысу, район рек Каратал и Аягуз; выходили на северо-западе к р. Волге, на севере и северо-востоке они проходили в район г. Улытау и озера Балхаш, а на юге выходили на правобережье Сырдарьи, включая оседло-земледельческую зону городов Туркестана. В состав Казахского ханства в годы правления Касым хана входила почти вся этническая территория казахского народа. Численность населения государства в те годы превышала 1 млн человек. Авторитет верховной власти в то время был очень высок».²

2.3. Об источниках сведений о законах Касым хана

Политико-правовые установления Касым хана в документальном подлиннике или в записях современников, не обязательно из числа жителей Казахского ханства или авторов из восточных соседних и дальних государств, до нас не дошли, вернее – вряд ли подобные записи вообще существовали. Исследователи, перерывшие немало восточных литературных и рукописных источников, относящихся к истории Центральной Азии XIV–XVIII веков, единодушно отмечают, что им не удалось обнаружить сколько-нибудь заслуживающих в них сведе-

¹ Оно было образовано в начале XVI века тюркоязычными племенами Азербайджана и Ирана на юго-западе Узбекского государства.

² *Атыгаев Н.А.* Казахское ханство в XV-середине XVI века. Рукопись диссертации. Алматы, 2003, с. 96 (Фонд Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова).

ний о реформах и законах казахских ханов, в том числе и о законах Касым хана. Даже нет упоминаний о них. Такое положение имеет свое объяснение: вся средневековая история народов Центральной Азии и ее ранние стадии полны непрерывных походов и войн, связанных с возникновением и падением больших и малых государственных и узко местных владетельных образований, ожесточенной борьбой за власть между многочисленными чингизидами. В этой борьбе приоритетными считались установление контроля и овладение богатейшими регионами Сырдарьи, Мавераннахра, городов Туркестана, Ташкента, Бухары и Самарканда. Летописцы, как правило, служили при дворах ханов и султанов, видели свою главную задачу в описании и восхвалении их завоевательных походов, военачальников и правителей земель, их родословия. Внутренняя жизнь обществ интересовала их исключительно как база этих походов.

Современные авторы в своих исторических исследованиях не идут дальше признания успешной военной и государственной деятельности Касым хана как наиболее крупного политического деятеля в истории казахской государственности. Научно признается наличие законов под названием «Қасым ханның қасқа жолы», приписываемых Касым хану.

О реформаторской и законодательной деятельности, тем более о законах Касым хана нет прямых письменных источников. Таковые не обнаружены до сих пор и вряд ли будут обнаружены. Это, разумеется, пробел, и он затрудняет исследование, но не является преградой для воссоздания картины истории отдельных ее фрагментов, а в данном случае – для составления обзора о законах Касым хана.

Историческая память народа, особенно кочевого, не владеющего письменностью, с культурой кочевой цивилизации, обладает огромной информационной миссией. Она, возможно, имеет не меньшую ценность, чем письменные размышления отдельных писцов при тогдашних правителях, тем более чужих стран.

Дело в том, что в казахском кочевом обществе, независимо от того, кто правил им и в какой улус или жуз оно входило, в его внутренней жизни, как мы писали в прежних работах, господствовали Царство слова и Царство закона как наиболее устойчивые ценности массовой культуры и основы общежития. Красноречие, основанное на богатом словарном составе с логикой выводного знания и на состязательном диалоге, было наиболее распространенным массовым явлением в казахском обществе и считалось достоянием кочевника. Оно было и обычным инструментом общения, и средством защиты интересов на разных уровнях – от внутриродоплеменных до межлулусных отноше-

ний. Память кочевника была пространной и селективной, обладала огромной объемной способностью запоминания фактов, поддающихся словесным выражениям и тем более имеющих жизненное значение. Важнейшие нормативы жизни и государства, властные распоряжения и акты излагались в краткой и выразительной форме, удобной для запоминания. Лучшей «бумагой» служила сама голова кочевника. Однако это не отрицает возможность наличия записанной формы установлений ханов, в том числе и Касым хана, сделанной руками их подданных. К сожалению, нам не удалось пока обнаружить хотя бы поздние записи установлений Касым хана. А в том, что такие записи «для себя» были среди некоторой грамотной части казахов XIX века, говорит немало косвенных фактов. Однако они, видимо, погибли в годы голода, пожарищ, репрессий и гонений в годы Советской власти, когда любой письменный документ старины становился основанием для преследования его хранителя.

Отсутствие записей и воспоминаний региональных, иноземных сочинителей о новшествах, введенных в жизни Казахского ханства, тем более о реформах и законах Касым хана, можно объяснить, кроме отсутствия местной письменности, несколькими причинами: а) средневековая историческая литература традиционно имела хроникальный стиль, описывала почти исключительно подвиги и походы, сражения и завоевания правителей, их родословие, брачные связи, жен и наследников. Вопросы управления, внутренней жизни, устройства общества и государства сводились к вопросам военной их организации, добычи, дани и сборов; б) экономические, социальные и культурные основы и политические режимы средневекового общества на всем центральноазиатском пространстве оставались в своих основах и формах в течение многих веков почти неизменными и консервативными. Если вносились в них отдельные изменения, то они носили выборочный характер и не представляли новые платформы. Так было и в империях гуннов, кипчаков и монголов. Такое положение сохранилось и в Казахском ханстве. Отдельные сдвиги в этих областях, как правило, не выделялись и считались обычными, «внутренними», оставались вне внимания служилых людей, документалистов, которых было немного, и к тому же они выполняли заказы двора; в) Монгольская империя, установившая в XIII веке контроль на значительной части – более чем на половине планеты, – оставила в наследство свод распоряжений и установлений под названием «Яссы» (по казахски «Жасақ») Чингисхана, в которых изложены планы и нормы внутреннего устройства, подготовки походов и завоевания мира. Они оставались главным руководством и наставлением для наследников и потомков Чингис-

хана, занимавших безраздельное господствующее положение во всей Центральной Азии вплоть до XIX века. Другие единичные ханские ярлыки и «жарғы» – установления региональных правителей, почти без исключения представлявших потомков и продолжение рода Чингисхана, покрывались нормами «Яссы» и не могли претендовать на какую-то отдельную роль, а следовательно, выпадали из общей хроники описываемых отдельными служилыми писцами событий.

Основным и единственным источником о законах и преобразованиях Касым хана является устная историография, рассказы и легенды, передаваемые из поколения в поколение, в которых наряду с ценными сведениями немало и вымыслов, отсебятины. Современному исследователю приходится разбираться в них, выделять из них «корневую» информацию. Трудность заключается не только в этом. Чем дальше уходит событие в историю, тем меньше таких «народных» сведений. Так обстоит дело и с законами Касым хана, ханство которого относится к первой четверти XVI века. До недавнего времени не было и сколько-нибудь содержательной записи о них. В 50–60-х годах прошлого, XX, века в Институте философии и права Национальной Академии наук Казахстана под моим руководством работала группа специально приглашенных знатоков «истории старины». Им предоставлялись командировки в области и районы для сбора устного, фольклорного материала, а также сохранившихся записей о правовой жизни и законах казахских кочевников, в том числе о законах Касым хана, Есим хана, Тауке хана. Эти материалы использованы нами в данной статье.

2.4. О законах Касым хана

В законах Касым хана отразились его политика и взгляды, отношение к обществу и различным его слоям, насколько реальна и популярна была его власть как верховного правителя, и наконец, что он хотел и как правил ханством. Послушаем теперь исследователей-востоковедов, знакомых с историческими источниками о Касым хане. По мнению А. Чулошникова, «последние годы его правления, прошедшего в общем довольно мирно, окончательно упрочили его влияние и стяжали ему славу и любовь всего народа. Не принадлежащий к числу обычных завоевателей Азии, он никогда не руководствовался в своей деятельности одними личными честолюбивыми интересами, почему и пользовался необычайной популярностью среди всех своих многочисленных подданных».¹ По М. Вяткину, «во всем Дашт-и-Кипчаке,

¹ Чулошников А. Очерки по истории казах-киргизского народа. Оренбург, 1924, с. 127.

как говорили современники, не было такого могущественного султана после Джучи, как Касым», и далее: «Последние годы ханства Касыма были годами мира и относительного благосостояния казахов».¹ С.Г. Кляшторный и Т.И. Султанов писали: «Касым хан, по отзывам современников – Бинаи, Ибн Рузбихана, Бабура, Хондамира, мирзы Хайдара, – любил хороших лошадей, был их большим знатоком, отличался военным талантом, личной отвагой и смелостью вести других; на основе их высказываний создается образ человека с высокими моральными качествами, достойными подражания». Такое описание Касыма хана вошло и в курс «Истории Казахской ССР».²

Касым хан осуществил ряд значительных реформ, вошедших в историю и утвердившихся в сознании поколений под именем «Қасым ханның қасқа жолы», что в смысловом плане адекватнее передать в русском переводе, как «благопристойные установления Касыма хана» или, как принято в литературе, «Истинные законы Касыма хана», а иногда «Праведные законы Касыма хана». Употребляющиеся до сих пор переводные названия акта не передают емко выраженную в нем эмоциональную реакцию подданных, причем в восторженном тоне. Народ критичен по своей природе в оценке деяний правителей и вождей. Под таким эпитетом «Қасым ханның қасқа жолы» могли оцениваться особые заслуги правителя. Это было традицией кочевников-казахов. Так, о подвигах и заслугах легендарного Едиге бия – основателя Ногайской орды (1336 – 1411 гг.), в состав которой входило много кочевых улусов, казахи говорили: «Ел қамын жеген Едіге» – «Едиге, живший интересами народа».

Реформы Касыма хана в мерках того времени были обширными, с определенными новшествами, но не затрагивающими в целом сложившихся в течение веков основ жизнеобеспечения и устройства кочевых коллективов. Его реформы по направленности можно было бы назвать политикой объединения казахских земель, консолидации и обустройства кочевого населения. Он усовершенствовал административно-территориальное деление, ввел в систему управления казахские и тюркские термины и понятия взамен уже выходящих из употребления в Кипчакской степи монгольских, арабских слов и обозначений, укрепил традиционные институты и начала «народности» в кочевых коллективах, усилил роль биев и бийского правосудия в них, ослабил влияние духовенства среди кочевников.

Законы Касыма хана – это его установления, связанные с новой трактовкой, новым толкованием или расширением и ограничением сферы

¹ *Вяткин М.* Очерки по истории Казахской ССР, ОГИЗ, Госполитиздат, М., 1941, с. 84, 87.

² *История Казахской ССР*, Т. I, Алматы, 1987. С. 366.

применения правовых нормативов, имеющих или имевших силу в обществе, в кочевых общинах. Все это делалось не вообще, а в контексте усиления демократических и гражданских начал в общественно-политических отношениях, служащих укреплению порядка и законности, престижа правителя и казахской государственности. Он, например, сильно ограничил убийство как меру наказания. Оно прежде считалось распространенной мерой расправы и наказания как по «Яссе» Чингисхана, так и по законам ряда соседних орд и государств. Как свидетельствуют известные бии, жившие в XIX веке, применение смертной казни Касым хан оставил как меру наказания в двух случаях: при отношениях «Қанға қан» – «Кровь за кровь» (кровная месть) и за ограбление каравана (керуен талау) под названием «керуен соғу». Он ввел ряд норм, регулирующих взаимоотношения хана и улусов, чингизидов и родоправителей.

2.5. Разделение кочевого населения ханства на три жуза

Расширение территории Казахского ханства от рек Жайык и Едиль (Урала и Волги) на западе до Семиречья на востоке, от «лесных народов» Иртышско-Енисейской зоны на севере до городов Туркестана, Сайрама и Ташкента на юге, то есть образование государства на огромном пространстве степной зоны Центральной Азии, почти равного современной территории Казахстана, соответственно повлекло изменение и смещение состава населения, расселенного по разным кочевьям. Необходимость обустройства в первую очередь массы кочевых коллективов, жизнедеятельность которых связана с освоением значительных пастбищных пространств, и вопросы упорядочения управления ими и в них, сделали проведение административно-территориальной реформы неотложным вопросом. Ее надо было осуществить в доступной и понятной форме, используя и усовершенствуя опыты и параллели, известные в своей основе и по структуре миру тюркоязычного населения.

Относительно образования трех жузов имеется немало противоречивых суждений, в большинстве случаев необоснованных догадок. Одни считают, что оно произошло во второй половине XVI-начале XVII веков при казахских ханах Хакназаре и Есиме, а некоторые авторы приурочивают к периоду после смерти Тауке хана (1718 г.), и что оно было якобы результатом «чисто сепаративистских действий отдельных чингизидов после смерти Тауке хана».¹

¹ *Лаширов К.* История Казахского государства XV-XIX веков. Алматы, 2001. С. 78.

Нам представляется, что образование казахских жузов было необходимым, вполне логичным явлением на определенном этапе развития казахской государственности. И это произошло при Касым хане.

Деление в первую очередь кочевого населения на три части – на три жуза было продолжением того, что было, и одновременно новшеством в административно-территориальном устройстве населения в Казахском государстве. Касым хан провел эту реформу успешно, и казахский журт (народ) принял ее как должное.

Деление территории ханства на три жуза не было надуманным, тем более навязано населению. Само по себе введение термина «жуз» в систему районирования имело аналогию и не являлось особым новшеством. Из литературы известно, что основатели Казахского ханства Керей хан и Жанибек хан вначале имели свои владения – улусы, впоследствии объединив их, называли жузом в отличие от вновь присоединяемых территорий.

А.П. Чулошников, один из первых видных казахстанских исследователей истории казахов, писал: «Так в самом начале обозначились те две старшие (большая и средняя) орды, которые легли в основу единого казахского союза, образовавшегося позднее из слияния трех орд».¹

М.Х. Абусейтова и Ю.Г. Баранова, исходя из того, что первое достоверное известие о казахских жузах относится к началу XVIII века, предполагают, что, «по-видимому, в конце XVI -начале XVII вв. произошло разделение казахского народа на жузы». Вместе с тем они допускают, что вполне возможно, деление на жузы произошло еще до первых письменных сведений о них. По их мнению, каждый известный султан, именовавший себя иногда ханом, владел особым улусом, «который и мог быть жузом».² Важно отметить и то, что в свое время Ак-Орда была известна и под названием «Иуз орда».

Х. Майданов более близко подошел к изучению хронологической периодизации истории Казахстана, отнеся образование казахских трех жузов к XV-XVI векам.³

Нельзя согласиться с распространенным мнением о том, что разделение Казахского ханства на жузы якобы было явным признаком его ослабления и усиления центробежных тенденций в ханстве. Исходя из этого сторонники такого априорного взгляда отодвигают появление жузов от периода ханства Касым хана, наоборот, усилившего авторитет центральной власти. Мы убеждены в том, что разделение кочевого населения ханства на три жуза, независимо от временной

¹ Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа. Оренбург, 1924. С. 104.

² Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв., Алматы, 2001, с. 160-161, 247.

³ Майданов Х. Қазақ халқының арғы-бергі тарихы. Алматы, 1995, 246 бет.

последовательности образования каждого из них, связано с необходимостью упорядочения районирования как способа укрепления контроля над расширяющимися частями государства.

Имеется наибольшая вероятность, что так и было: деление ханства на три жуза – на «Кіші жүз» – Младший жуз, «Орта жүз» – Средний жуз, и «Ұлы жүз» Старший жуз произошло при Касым хане. Эти названия жузов не были случайными. Они имели в общем-то объяснение и аналогию в прошлом, с той разницей, что они адаптированы к новым условиям казахской земли. Деление страны на три части – зоны существовало еще при Чингисхане и чингизидах. Владение делилось на правое крыло, на левое крыло и центр. Это было военным и административным районированием. Так было и при Джучи хане, под властью которого находилась почти вся Кипчакская степь (Восточный Дешт-и-Кипчак). Теперь на большей части этой территории установилась власть Касым хана. Он, следуя старой традиции, разделил эту степь на три части, каждой из них дал казахское название «жүз», что означало «сторона», созвучная по смыслу с «крылом», принятым в недалеком прошлом. «Жүз» отвечал и более соответствовал мирному образу жизни населения, тогда как «крыльевое» управление было более приспособлено для походной жизни военного времени. Теперь попытаемся ответить на вопросы о том, каким образом и почему один из жузов назывался Младшим, а другие – Средним и Старшим. Заведенное в Монгольской империи административно-военно-территориальное, так называемое «крыльевое», районирование имело определенную ориентацию. «Центром» именовалось место пребывания, главная ставка хана. Он был обращен на юг. Это в принципе соблюдалось и в Казахском ханстве, где его правители были также чингизидами. «Орта жүз» – «Центральная сторона» приходился именно в район основной ставки Касым хана. Он, будучи еще султаном при Бурундук хане, которого по фамильной традиции считал старшим в ханстве, мало бывал в его ставке, в г. Сарайчике на Жайыке (Урале). Он большую часть времени проводил в кочевьях, а после оставления Бурундук ханом ханского престола, что совершилось в 1510 году, Касым хан предпочитал большей частью находиться на месте последнего улуса Джучи хана, в районе Улытау на севере, хотя г. Сарайчик оставался официальной ставкой казахского хана. Так вот «центром», «центральной стороной» («Орта жүз») ханства с мирным тылом был избран именно район ханской ставки. «Орта жүз» по смыслу на русский язык переводится как «центральная сторона», а не как «средняя сотня», неоправданно употребляемая в литературе до сих пор. «Ұлы жүз» по

смысловому значению означает «знатный жуз», «великий жуз», т. е. почитаемая, привилегированная сторона (или регион, часть) ханства. Такое значение этой части государства придавалось потому, что она: а) олицетворяла государство Жалаирав, Канглы, Усуней, крупных родоплеменных союзов, игравших важную роль в истории Казахстана; б) находилась в близости некогда основной ставки Чингисхана в Монголии, объявленной им фамильной; в) обращена к подступам городов Бухары и Самарканда, считавшихся главными святыми городами Центральной Азии. Он охватывал всю остальную часть Казахского ханства, на долю которой пришлось множество походов и сражений как с Ногайской ордой, с Узбекским ханством, так и за контроль над районами и городами Туркестан, Сайрам и Ташкент. «Кіші жуз» – «Младший жуз» действительно был меньшим и младшим по историческому престижу и ранжированию властных структур в системе господства чингизидов.

Касым хан усовершенствовал, а в ряде случаев скорректировал и ввел определенные новшества и в низовое управление.

2.6. Усиление роли народных собраний, бийского правосудия в кочевых сообществах

Современники и исследователи единодушны в том, что Касым хан как глава Казахского государства пользовался огромным влиянием и авторитетом среди своих подданных. Он был у них «любимым государем»¹ и в то же время как правитель ханства был распорядительным и «могущественным». При необходимости он мог собрать за короткое время до 300 000 сарбазов для походов и организации сопротивления внешним завоевателям. Причем в большинстве случаев сражения заканчивались победой его войск даже тогда, когда они уступали противнику по численности. Словом, ему удалось поднять и поддерживать дух кочевников, создать управляемое степное ханство. Эти мыслимые и немыслимые успехи пришли к Касым хану не сами по себе, а в первую очередь в результате его «вхождения» в жизнь кочевников и завоевания прочного плацдарма в их чувствах и сознании. А это было реально возможно в условиях значительных организационных мер и властной поддержки их традиционных общественных, политических и культурных ценностей, что отвечало как интересам подданных, так и интересам государства. Такова логика политики и преобразований Касым хана. Таковы логика и содержание законов Касым хана, получивших название «Қасым ханның қасқа

¹ Чулошников А. Очерки по истории казак-киргизского народа. Оренбург, 1924, с. 127.

жолы». В самом этом названии передана восхваляющая реакция на внутреннюю политику Касым хана.

Касым хан, как это вытекает из его мировоззрения, должен был опираться и опирался в первую очередь на поддержку своей политики со стороны родовых вождей и старейшин, власть и влияние которых были огромны в родоплеменных подразделениях. Он сделал «кенсе» – «совет» регулярно созываемым органом при хане. В нем участвовали представители и авторитетные люди кочевых общин в лице родоправителей, биев и аксакалов. На совете обсуждались самые злободневные, как текущие, так и предстоящие вопросы хозяйства, мира и войны, вопросы благосостояния кочевников, упорядочения использования пастбищно-кочевого пространства и споры между кочевыми улусами, родами и общинными коллективами. Все эти вопросы рассматривались в контексте достижения и сохранения единства в народе и укрепления связей и чувства «родства» интересов между его частями и группами, разделенными в основном на родоплеменной основе. Понятие «справедливость» становится моральной нормой в обществе, во всех делах общества и в отношениях между его составляющими структурами.

В то же время при Касым хане от власти не были отстранены султаны-чингизиды, приходящиеся ему ближними и дальними родственниками, хотя многие из них уже не пользовались прежним влиянием, сохраняли за собою нередко только фамильно-династическое старшинство в улусах и на территории родоплеменных союзов.

Вероятнее всего то, что постановление – требование биев и старейшин родов о том, что «хан өздігінен өлім жазасын қолданбасын, өлім жазасын халық өзі шешетін болсын» – «хан не должен выносить смертные приговоры, а такое право должно принадлежать самому народу», было сформулировано и введено при Касым хане, а не раньше, не при Монке би (XIII век), как это иногда считается. Во всяком случае, такое установление вошло в реальную силу в годы правления Касым хана. Другим значительным событием в жизни Казахского ханства было усиление роли биев как судей и в местно-родовых, и общеполитических делах государства. Они стали выделяться как судебные функционеры из административно-управленческой системы, вернее, отправление в первую очередь судебной функции делало их влиятельными в общественно-властных делах внутри кочевых коллективов. «Тура биде туған жок туғанды биде шындық жок» – «На суде у настоящего бия не бывает родичей, а если он стал бы делить на своих и не своих, то он аморален

(несправедлив)». Эта формула впоследствии подверглась уточнению: вместо «туғанды биде шындық жоқ» стало употребляться «туғанды биде иман жоқ», т. е. «нет у бия религиозной святости».

Возвышение роли биев и бийского правосудия в обществе и кочевых общинах входило в политику Касым хана, являлось мерой укрепления государства и правопорядка в нем. При нем новый смысл и особое звучание получили такие судебные принципы, как «Қара қылды қақ жару», что дословно значит «Разрубить волосинку ровно пополам», т. е. суд и судья настолько должны быть беспристрастны и справедливы, что их решения однозначны, не должны склоняться то на ту, то на другую сторону участников процесса: «Әділ қазы – алтын таразы» – «Справедливый судья – это золотые весы равновесия». Народная легенда гласит, что сам Касым хан: «ел билігін екі ауыз сөзбен шешкен» – «по делу целого народа выносил решение в двух словах», т. е. кратко и убедительно. Об этом же гласит изречение о том, что мудрые бии дело даже об убийстве решают на суде «в двух словах»: «Ердің құнын екі ауыз сөзбен шешеді». О заботе о бийском правосудии говорит общеобязательное правило: «Би болсын, би түсетін үй болсын» – «Да будет биям оказано везде гостеприимство».

При Чингисхане и при его наследниках первичное административно-территориальное деление носило тюркское название «юрт» – по-казахски «жұрт». Под ним подразумевались местности, урочища с кочевыми коллективами, подродовые подразделения, имеющие свои кочевые полосы и зимовые места. Об их размерах можно судить по тому, что Чингисхан при жизни выделил сыновьям крупные надель: Джучи – 9000 юрт, Чагатаю – 8000 юрт, Утедею – 5000 юрт и т. д. При Касым хане «юртовое» деление в прежнем понимании не упоминается. Понятие «жұрт» (т. е. «юрт») стало синонимом понятия «народ» или «рупное сообщество».

Касым хан, в отличие от многих других чингизидов, в том числе своих братьев, каждый из которых стоял во главе владетельной территории, представлял собой образ типичного степного правителя, вобравшего помыслы, качества и отчасти идеалы кочевой цивилизации. Это проявлялось не только в том, что он больше находился в свободное от походов время в среде казахских кочевников и сам вел образ жизни, похожий на них. Касым хан говорил о себе и о своих подданных: «Мы люди степей. Здесь не бывает дорогих вещей и изысканных блюд. Самое большое наше богатство – лошадь, а самая вкусная еда – ее мясо; самый приятный напиток для нас

– ее молоко и то, что из него приготавливается. В нашей стране нет садов и зданий. Местами наших развлечений являются пастбища коней».¹

Касым хан, идя навстречу стихийным желаниям масс, провел как бы политику «казахизации» общественных институтов в кочевых сообществах. Силою в свое время внедренные в тюркоязычные восточные кочевые общества монгольские, арабо-иранские, а также религиозные терминологии и названия должностных лиц, военных ополченцев и сборов, налоговых повинностей и других институтов, которые частью к этому периоду стали терять прежнее значение, оказались выведенными из употребления не в силу какого-то специального ханского акта, а самим ходом текущих событий. Так, монгольское слово «нойон», обозначавшее администратора и судью в кочевых родоплеменных коллективах, было заменено словом «бий», вернее – было вытеснено исконным казахско-тюркоязычным понятийным термином. Вошло в обиход казахское слово «аул» вместо «нунтук» по-монгольски, «юрт» по-тюркски. Термин «жүрт» стал иметь значение «народ». Были восстановлены в полных правах и приобрели силу такие общественные институты, как «жүгініс» (судебный процесс), «кұрылтай» (большое народное собрание), «мәжіліс» (малое народное собрание) и «кенес» (совет старших и старейшин), «отырыс» (общинный сбор). Эти коллективные по форме, народные по сути институты не только стали организационными формами внутренней жизни в малых и больших кочевых подразделениях и сообществах. Они стали вместе с тем и формами публичной власти, устанавливающими связь и доверительность в отношениях «кочевник – род – хан».

Мы рассмотрели лишь некоторые направления и аспекты политики и нововведений Касым хана, лежащие в основе создания и укрепления им управляемого общества кочевников и «могущественного государства» казахов в Центральной Азии в последней четверти XV и первой четверти XVI веков. Касым хан со своей политикой мира и войны, справедливого правления и поддержки традиционных культурных, «народных», демократических ценностей кочевого общества в истории Казахского государства и казахского народа представляет особое явление. Сохранение и восстановление памяти о нем как выдающемся сыне казахского народа, так много сделавшем для него в его исторической судьбе, является делом совести и долга поколений казахского народа и всех казахстанцев.

¹ Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и-Рашиди. Перевод с персидского А. Урунбаева и др. 2 изд., Алматы, 1999, с. 327 (диссертация Атыгаева Н. с. 142).

3. «Уложение-наследие Есим хана» – «Есім ханның ескі жолы»

«Уложение Есим хана» – не разовый законодательный акт, но и не собрание актов, принятых ханом в разное время на протяжении его ханствования (1598 – 1628 гг.), сведенное в один кодекс, как «Ясы» (по казахски «Жасақ») Чингисхана, или наподобие «Жеті Жарғы» Тауке хана (1680 – 1718). Подданные Есим хана и последующие поколения казахов нововведениям Есим хана давали особое наименование «Есім ханның ескі жолы» или «Есім хан салған ескі жол», в смысловом и текстовом переводе можно было передать как «Уложение-наследие Есим хана». Это было собирательно-содержательное наименование основных правовых установлений и политической деятельности Есим хана. Прежде чем рассмотреть конкретные аспекты этих законов-установлений, следует остановиться и присмотреться к верховному правителю, к его политике и идеалам, стилю правления. Есим султан, родившийся в конце 50 – начале 60-х годов XVI века, был сыном Шигаи хана. После его смерти ханский престол в 1598 году занял его старший брат Таукел хан (Тевеккель хан). К этому времени Есим султан успел завоевать влияние и известность в Казахском ханстве, в первую очередь как храбрый воин и умелый военачальник в ряде значительных сражений и походов, и как открытый и общительный правитель и распорядитель в своем кочевом улусе. Есть сведения, зафиксированные в некоторых трудах современников, о том, что войска киргизов и казахов во главе с их предводителями Бахадур ханом и Есим султаном участвовали в 1580 – 1581 годах, т. е. когда Есим султану было около 20 лет или чуть больше, в сражениях с войсками правителя Шейбанидов (Узбекское ханство) Абдуллах хана II на Урал-тюбе.¹

Говоря о периоде ханства Есим хана и о его государственной политике, отражением и выражением которой являлись его правовые установления, следует иметь в виду два обстоятельства, характерные для кочевых сообществ той эпохи. Во-первых, понятие о достоинстве и чести, престиже и авторитете правителей государств Центральной Азии XV– XVIII веков, да и раньше, связывались в первую очередь с их внешней политикой, а в ней – с ведением войны, независимо какой – оборонительной или захватнической, междоусобной или клановой. Этот обширный регион был наводнен амбициозными династическими и клановыми претендентами на власть и за богатство, считавшими себя рожденными для обладания ими. Одно только султанское происхождение

¹ *Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г.* Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII–XVIII вв. Алматы, 2001, с. 260.

ние, т. е. берущее генеалогическое начало от Чингисхана, не только наделяло его обладателя таковым правом, но и обязывало его добиваться власти, богатства и лидерства в большом и малом масштабах. Исторические документы свидетельствуют о том, что султаны нередко имели по 20-30 сыновей, а у некоторых из них иногда число отпрысков доходило до 120. Все они становились султанами нового поколения и новыми «естественными» претендентами на власть и подданных. Все это породило соперничество, войны и резни между ними. Казахское ханство не составляло исключения из этого общего процесса. Поэтому султанское достоинство Есим хана, тем более в качестве верховного правителя страны или претендента на него должно было пройти испытание на поле борьбы. Во-вторых, кочевники или общества, ханства, состоящие из кочевников, были в качественной степени приспособлены к условиям войны и мира. Они были подвижны, динамичны, сохраняли устойчивую родоплеменную структуру, внутренне организованны, устроены более консервативно. Поэтому они в меньшей степени подвергались грабежу и кровавым расправам со стороны завоевателей, чем городские и оседлые жители. Кочевая часть населения со своей знатью и лидерами жила больше на основании своих законов. Авторитет правителя в Казахском ханстве складывался как из его умения и искусства ведения войны, так и от его отношения к интересам и судьбам кочевников и их сообщества.

Есим хан вззошел на ханский престол (1598 г.) в тяжелой борьбе с соперниками и в условиях ослабления и распада некогда могущественного государства при Касым хане, в условиях, когда возникли новые крупные соседние государства, проводившие агрессивную политику по отношению к Казахскому ханству (Джунгарское, Российское государства и др.). Есим хану пришлось вести борьбу и войну на четырех фронтах: а) за свое влияние и даже, в годы эпизодического возрастания внешней роли, за господство в Мавераннахре – богатой долине Сырдарьи с городами Сайрам, Сыганак, Самарканд, Ташкент, в большей части находившихся под контролем Узбекского ханства (Шейбанидов); б) за организацию отпора внешней агрессии, пытавшейся расчлнить Казахское ханство и захватить его земли; в) с мощной внутренней оппозицией чингизидов, претендовавших даже не за интересы своих владельческих улусов, а за ханский престол или создание самостоятельных мини-государств или государств-городов внутри ханства; г) за сохранение традиционной устойчивости укоренившегося строя и мощного потенциала кочевых коллективов, кочевников в целом в внутриорганизационном и военном отношениях, весьма чувствительных к различным изменениям, тем более к нарушениям, идущим вразрез

с привычным ритмом самоуправления и воспроизводства кочевой культуры жизни и хозяйства. Речь по сути шла о продолжении политики и дел Касым хана, по крайней мере о сохранении его наследия, в свое время восторженно одобренного кочевыми сообществами, их предводителями и знатью. Задачи в этой области для Есим хана были приоритетными и близкими.

О значительных трудностях, с которыми не раз столкнулся Есим хан, говорит тот факт, что он дважды вззошел на ханский престол, первый раз – в 1598 году и второй раз с перерывом в 12 лет, когда он вынужден был прервать исполнение ханской обязанности из-за поражения от своего внутреннего соперника. Несмотря на то что Есим хан был объявлен верховным правителем Казахского ханства, одновременно и главнокомандующим, и правителем г. Ташкента, Турсун султан, являвшийся лояльным ставленником казахского правителя Тауекел хана в г. Ташкенте, пользуясь начальной непрочностью ханской позиции Есим хана, объявил себя суверенным правителем городского региона и де-факто – вторым ханом в Казахстане. Он повел открытую борьбу за устранение Есим хана. После ряда взаимных сражений ему удалось взять верх, и Есим хан находился в течение 12 лет в изгнании. В новой войне между ними, которую Есим хан вел при массовой поддержке и по призыву кочевых союзов, Турсун султан был низвержен, и с 1623 года контроль над всей территорией Казахского ханства снова перешел к Есим хану. Турсун султан, живший в Туркестане как «прощенный», в 1626 году снова замыслил коварным путем завладеть ханским престолом и был убит своими же сторонниками, перешедшими на сторону Есим хана.

Есим хан в период ханства одержал не только ряд крупных побед в завоевательной и оборонительной войнах, но потерпел и ряд поражений. При всей его талантливости как организатора, реформатора народного толка и как полководца, Казахское государство переживало не лучшие свои времена. Лучшее наследие легендарного и могущественного Касым хана, объединившего казахские земли, при его наследниках (сменилось за это время (70-80 лет) четыре хана) таяло все больше и больше, частью было утеряно. Есим хан предпринял отчаянную попытку для сохранения целостности Казахского государства. Наиболее успешной была его деятельность в областях устройства и самоопределения кочевых коллективов и улусов, в сохранении за ними и в них традиционных порядков отправления управления и власти, в свое время санкционированных и частью реформированных Касым ханом. Есим хан хотел быть продолжателем Касым хана и следовать его политике в упрочнении кочевой культуры населения. Дела,

распоряжения и нововведения Есим хана в этих направлениях нашли поддержку и одобрение масс кочевников. Они передавались из одного поколения в другое и закрепились как примерная общественная модель под названием «Есім ханның ескі жолы» – «Уложение-наследие Есим хана».

На деятельности и отправлении власти и руководстве обществом отразились личные качества и миропонимание Есим хана. Восточные авторы, близко наблюдавшие за ним, единодушно отмечали, кроме прочего, его приверженность деловым и моральным принципам, принципам чести и достоинства руководителя кочевого общества. Во внутренней политике он придавал важное значение определению кочевых территорий и мест зимних стоянок аулов и их объединений, укреплению судебной власти биев, общественных и социальных институтов кочевых общин и их союзов, обеспечивающих их единство и ответственность за своих членов.

Один военный эпизод из жизни Есим хана характеризует его военный и моральный облик, имеет отношение и к его законоположениям. В 1598 году, как свидетельствуют письменные источники, правитель Орды Тауекел хан вместе со своим братом, Есим султаном, будущим ханом казахской земли, во главе огромного войска, насчитывающего около 100 000 чел., вторгся в пределы Мавераннахра. Вначале овладели городами Туркестаном, Андижаном, Ташкентом и Самаркандом. Хан, назначив Есим султана правителем Самарканда и оставив при нем 12-тысячное войско, сам направился с целью покорения Бухары. Однако на подступах к городку Тауекел хан потерпел поражение от защитников Бухары. Разгневанный этим обстоятельством Есим султан послал гонца к хану со словами, что это «великий позор» всем казахам, когда несметное войско, которое находилось при хане-брате, «терпит поражение от ничтожного отряда Бухары»!¹ Это пример амбициозности будущего хана Казахского государства.

Есим хан продолжал традицию Касым хана и время от времени собирал биев и родоначальников крупных кочевых коллективов, советовался с ними, выслушивал их советы и требования, принимал решения в основном для блага кочевых сообществ. Он, видимо, был высокого роста. Степняки за это прозвали его «Еңсегей бойлы ер Есім» – «Внушительный ростом Есим батыр», «Бойлы кылыш бойлы Есім» – «Обладатель «громальной сабли» и «громального роста». Восточные историки, описавшие по свежим следам события этих лет, рисуют Есим хана храбрым, отважным и решительным в сражениях,

¹ *Абусейтова М.Х., Барапова Ю.Г.* Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв., Алматы, 2001, с. 212.

вместе с тем простым, человеческим и мягким в общении с кочевниками и их знатью.

На сегодня известны суть и основные направления законов Есим хана – это возрождение и укрепление традиционных правовых порядков, обычаев, сложившихся в течение веков в казахском кочевом обществе, адекватно отражавших его основу и организацию, приспособленных к жестоким и примитивным условиям жизни кочевников.

В данной статье мы задались целью рассмотреть основу и мотивы законов Есим хана в контексте его государственной и законодательной деятельности. Что касается конкретных нормативных аспектов этих законов, это задача дальнейшей разработки.

О КАЗАХСКОМ ПРАВЕ «ЖАРҒЫ»¹

В мире, в его культурных пластах немало явлений, значительных по историческим меркам, остающихся несмотря на это неоткрытыми для широкого обозрения и человечества, а следовательно, непознанными и не оцененными по достоинству. Они большей частью затерялись в истории поколений или оказались в стороне от столбовых дорог развития цивилизации и познавательной деятельности нового времени. Однако они не стали сами по себе менее значительными, менее ценными, хотя бы в историческом плане. Среди них были и цельные социально-культурные пласты, заполнявшие целые эпохи в истории народов и государств, интерес к которым и значение которых все больше возрастают по мере гуманизации человеческих отношений, вернее, по мере возврата к ценностям изначальной свободы, демократии и естественным правам человека, оказавшегося ныне в условиях интенсивной технологизации и отчуждения. Одним из таких культурных ценностей, затерявшихся в пластах истории, является казахское право «Жарғы» (в дальнейшем – казахское право).

Кочевая цивилизация, если она была, то с характерными для нее чертами наиболее рельефнее и с большей зрелостью выступала в Центрально-Азиатской части Земли, часто именуемой в истории Великой степью. Основной формирующей этнической группой здесь были тюрки и их предки, потому эту Степь называли Тураном, Туркестаном в культурно-этническом смысле. Казахское право было культурным островком, наследием и продуктом тюркоязычной кочевой цивилизации, утвердившейся на одной ее обширной «свободной» зоне, называемой Казахией.

¹ Это идея новая, ставится и высказывается впервые в литературе. К ней пришли в результате многолетнего исследования, результатом которого явилась подготовка монументального труда «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов» в 10 томах (автор).

Мир менялся, и катаклизмы с некоторой периодичностью совершались в течение многих веков в жизни обществ и народов, населявших современную территорию Казахстана. В этом потоке переплетений истории казахи вынесли и сохранили для потомков две неувядаемые ценности ранней эпохи – это царства Слова и Правосудия. Как записано в Государственном гимне Республики Казахстан:

*«Жаралған намыстан қаһарман халықпыз,
Азаттық жолында жалындап жананыпыз.
Тағдырдың тезінен, тозақтың өзінен
Аман-сау қалыптыз, аман-сау қалыптыз» –*

*«Мы – народ доблестный, дети чести,
На пути к свободе жертвовали всем.
Из тисков испытаний судьбы, из адских огней
Вышли победителями, мы уцелели...»*

Казахское право «Жарғы», основанное на культурных и демократических традициях в основном обычно-правовой системы, пережило и перешагнуло свою эпоху, его породившую. Оно продолжало сохранять регулятивную жизнеспособность до XIX века, отчасти и до начала XX века. Долговечность казахского права можно объяснить двумя факторами. Во-первых, хозяйственно-бытовые, мировоззренческие основы кочевой цивилизации на обширной земле казахи сохранили вплоть до новейшего времени. А главное, во-вторых, жизнь казахского права максимально была приближена к самому народу, к логике его жизни, в значительной степени выражала извечную духовную суть человека и его устремления независимо от стадии его совершенства и развития.

Казахское право – культурное сокровище казахского народа и всей кочевой цивилизации. Оно имеет тысячелетнюю историю и пик утверждения условно относится к XVI–XVIII векам. Парадоксальность этого явления заключается в том, что ранний упадок величия Великой степи кипчаков – прародины кочевой цивилизации, не привел синхронно к упадку престижа и роли казахской правовой культуры. В этом противоречивом процессе, по-видимому, сказалось то, что средой ее жизнеобитания была «свободная островная» зона обширной Степи.

Однако хозяйственный и культурный застой в средневековой Степи, ее отрыв и постепенно увеличивающееся отставание от преуспевающих в своем развитии других частей мира сыграли свою роль.

Обширный Центрально-Азиатский регион был отодвинут на задний план глобальной истории и надолго выбыл из игры. Только интересы колонизации вернули Степи ее былую известность, но уже как к объекту порабощения. Все это сказалось как на оценке, так и на судьбе казахского права. Казахское право «Жарғы», явившееся миру в развитом виде в XVII–XVIII веках, до сих пор, спустя столетия, занимает умы и сохранилось в памяти народа как непреходящая живая ценность его культуры. Духовность и целевые нормативы права, передававшиеся из поколения в поколение, оказались настолько «вечно востребованными», что и сегодня в условиях совершенно изменившегося мира предпринимаются попытки возродить дух и стиль этого «степного права», освоить отдельные его институты и тем самым обогатить ими национальную правовую культуру. Секрет этого редко встречающегося в истории явления лежит в уникальности казахского права «Жарғы», во многом созвучного по духу и принципам с идеалами современной цивилизации. Духовность и народность права, а в нем в особенности судебной власти, а также рыцарская мораль стержневой нитью проходили в содержании регулятивной системы в средневековом кочевом обществе казахов. Они были и остаются общечеловеческими достоинствами и факторами на всех этапах развития сообщества любого уровня и совершенства.

1. К истории открытия «Золотого века» в казахском праве «Жарғы»

Несмотря на огромную плодородную территорию с относительно многочисленным населением, отнесенным средневековыми писателями к восточным кочевым кипчакам, известным в истории своими удалством и вольнодумством, систематическое изучение политико-правовой истории Казахстана началось поздно и относится к периоду его колонизации Россией. Основным причинным фактором было то, что этот регион лежал в стороне от главных путей Азия-Европа, Азия-Азия. Русским ученым принадлежит приоритет открытия «Золотого века» правосудия и законности в кочевом обществе казахов. В этой части А.И. Левшин был первым. Он был и оставался государственным деятелем России, преданным ее колониальной политике на Востоке, вырос до крупного исследователя-востоковеда, работая в азиатском архиве Петербурга и Москвы, в региональных ведомствах по управлению Казахской степью, тесно общался с элитарной частью ее населения. Его трехтомный труд «Описание киргиз-казахских, или киргиз-кайсацких, орд и степей», изданный в Санкт-Петербурге в 1832 году,

можно сказать, вширь приоткрыл окно на громадную центрально-азиатскую территорию и принес ему мировую известность, признание Российской Академии наук, избравшей его своим почетным членом. Для российского самодержавного государства труд А.И. Левшина был важен в первую очередь в политическом плане – в плане разработки тактики активной колонизации обширной части азиатского региона. Он обратил внимание на массовые сведения о каком-то «особом, ярком периоде» в истории народа и писал: «Было время, говорят благо-разумнейшие из киргизов (казахов. – С.З.) Меньшей орды, когда и наш народ жил в покое, было время, когда и у нас существовал порядок, были законы и правосудие. Сей золотой век, о котором вспоминают они со вздохами, есть царствование знаменитого хана Тявки (Тауке), который, если верить преданиям, был действительно в своем роде гений, и в летописях казачьих должен стоять наряду с Солонами и Ли-кургами». Далее он отмечал, что казахи «Большой и Средней орд утверждають, что народные законы их гораздо древнее хана Тявки».¹

Ценность этих строк А.И. Левшина состоит в том, что они являются записью из источника, а не сведениями от вторых рук, – это во-первых. Во-вторых, они принадлежат не проезжающему по степи страннику, ищущему приключений, посланнику или сопровождающему торговые караваны, интересы которых вовсе не связаны со страноведением. Они принадлежат опытному ученому, имеющему основательное познание в области народоведения Востока, исследователю и деятелю, совмещавшему выполнение государственного задания по описанию общественного и нравственного быта народа с ученостью. В-третьих, «Золотой век» в истории казахов связывается не с войнами и победами в них или обилием и сочностью пастбищного пространства и мирного его освоения, что действительно было первостепенно важно для кочевников. Нет. «Золотой век» в истории Казахстана связывается, без какого либо изъятия и оговорки, с авторитетами правосудия и народовластия. Из всех сфер общественно-управленческой жизни населения выделяется особенно сфера правосудия, связанная с ним законность, которая была и оставалась во все времена и эпохи человеческого общежития и его идеалом, и неизменным нравственным критерием. В-четвертых, «Золотой век» в области правосудия и правопорядка является общей исторической полосой в жизни всех трех пространственных регионов Казахской степи – в Младшем, Среднем и Старшем жузах, относя ее к определенному периоду – то к периоду правления Тауке хана (последняя четверть XVII – начало XVIII веков),

¹ *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. СПб., 1832, ч. 3, С. 169-170.

то к периодам, предшествовавшим до него. Важнее то, что независимо от периода и персоналий, тех верховных правителей, при которых был возможен и утвердился «новый порядок», автор называет их «в своем роде» гениями, по заслугам стоящими «наряду с Солонами и Ликургами», т. е. людьми, утверждавшими своими деяниями высокую нравственность в общественном сознании.

Вслед за русским ученым Левшиным об этом же почти в то же время оповестил мир выдающийся мыслитель и ученый Чокан Валиханов, вышедший из Казахской степи, знание которого о своем народе, о его истории было безупречно авторитетным. Он слышал и описал не только далекие отголоски «Золотого века» правосудия и законности. Он «захватил» его, его действовавшие живые картины. Он был не только свидетелем, но и действующим лицом на поле высокой правосудной нравственности.

Казахское правосудие он называет не иначе как «суд в древней народной форме» во главе с судьями-биями, обладавшими глубокими познаниями «в судебных обычаях, соединенных с ораторским искусством». По его словам, эти бии-судьи по своим авторитетам были подобны Шекспиру и Гете, которые «считаются всеми за великих поэтов, но гениальность их основана не на декретах правительств и не на формальных выборах народа».¹

Тому, что у казахов в прошлом, в эпоху средневековья, в отличие от многих других соседних кочевых степных обществ и государств, были свои Солоны, Ликурги, Шекспиры и Гете, «суд в древней народной форме» и бии-ораторы, отправлявшие судебные функции, пользовавшиеся за справедливость и рассудительность, за «юридические знания и ораторскую способность... таким уважением у народа», Чокан Валиханов даст свое объяснение. «Народ наш – пишет он, – имеет богатую и не лишенную поэтических достоинств замечательную литературу, более близкую к индогерманскому эпосу, чем к восточным произведениям этого рода. Наконец, что всего важнее, формы нашего общественного развития находятся в таком самом безыскусственном периоде, когда они представляют наибольшую аналогию с результатами высшего, культурного развития».²

Правдивое и глубокое описание казахского права и бийского правосудия оставил и Абай Кунанбаев, мыслитель и поэт, крупнейший знаток казахского древнего права, живший во второй половине XIX века. По его словам, казахи-кочевники по уровню быта, культуры и просвещения стоят намного ниже, чем современные ему народы, они намного отстали от них, но по двум достоинствам они стоят, наоборот,

¹ Валиханов Ч. Собрание сочинений в 5 томах, т. I, Алма-Ата, 1985, С. 494-523.

² Там же.

намного выше этих народов, живущих ныне в эпоху цивилизации. Он писал: «Да, безусловно, наши предки уступали теперешним людям в образованности, учтивости, ухоженности и опрятности. Но обладали они двумя достоинствами, которых у нас теперь нет... – в стародавние времена были люди, которые звались «ел басы», «топ басы» (речь идет о биях – С.З.). Они решали споры, управляли жизнью общества... Для них важнее были совестливость, честолюбие и доблесть. Где теперь тот благородный дух общности и радение о чести? Мы лишились их, у теперешних дружба – не дружелюбие, а вероломное коварство. Вражда – не отстаивание истины, а просто неумение жить в согласии».¹

2. Об особенностях сложения казахского права «Жарғы»

Мир права казахов и правопонимание казахов уходят в глубь веков, в течение которых сменяли друг друга империи и социально-политические режимы на центральноазиатском и евроазиатском пространстве, где жили казахи и их предки, которые входили в конфедерацию кочевников-скотоводов, занимавших доминирующее положение на этом участке планеты. Все это представляет общую для развития ситуационную обстановку для всех кочевых обществ. В рамках общего развития казахское кочевое общество и его миро- и правопонимание формировались несколько особо, на другом секторе – в другой орбите кочевого общества, где были развиты институты стешной демократии с акцентом на моральные их ценности, были сильны роль правосудия и риторики как средства обоснования состоятельности суждений, а также были ценимы чувства и приверженность кочевников к свободе самоуправления и самоутверждения. По указанным компонентам казахское общество, можно сказать, намного опередило свою собственную кочевую, степную основу, в недрах которой оно формировалось. Если существовала кочевая цивилизация в мире, причем на разных местах по-своему, если понятие о кочевой цивилизации жизненно, а я думаю, она была реальностью, то она именно в указанной модели и в развитой форме существовала на территории Казахстана. Это – не результат воображения исследователя, пытающегося приукрасить и возвысить одну часть кочевых регионов по каким-то субъективным соображениям. Объяснение этому содержится в трех факторах из областей географических, социально-политических и нравственных.

Фактор первый – это наличие здесь огромного малонаселенного естественно-природного пространства, весьма удобного во всех отно-

¹ Абай Құнанбаев. Екі томдық шығармалар жинағы, 2 том, Алматы, 1997, 72-74 б.

шениях для развития скотоводства, основанного на кочевом режиме, единственно возможном и преобладающем виде жизнеобеспечения в тех исторических условиях средневековья для большинства обитателей Центральной Азии. «Райским уголком» кочевников называли этот огромный земельный массив с богатым травостоем и водоемами, пастбищно-луговыми долинами, лесными районами и степной зоной, занимающий сотни тысяч квадратных километров от Иртышско-Енисейской зоны на севере до озера Балхаш и р. Сырдарья на юге, от Урало-Волжских степей и песков Караку-ма, Мойынкума на западе до истоков семи рек (Жетысу-Семиречья), Джунгарских ворот на востоке. Эта обширная область называлась Кипчакской степью, вошла в литературу как Восточный Дешт-и-Кипчак. Она как наиболее обширный и значимый регион в свое время была отдана Чингисханом своему старшему сыну Джучи. Впоследствии на большей части этой территории образовалась «Золотая Орда» – «Ак Орда».

Фактор второй. Эту обширную территорию населяли сообщества кочевников с вольной психологией, основу и источником пополнения которых составляли: а) ревнители и защитники свободы кочевого образа жизни и ее традиционной культуры; б) пришельцы, отделившиеся по разным причинам от массы подданных империй гуннов, кипчаков, монголов и тимуридов, правители которых совершали почти непрерывные опустошительные завоевания и походы. Немаловажное значение для «откочевников» имели притеснения на местах прежнего пребывания, а также навязывание им, нередко и силой, новых порядков, в том числе клерикально-религиозных, милитаристских учреждений, расхоронившихся с обыденным миропониманием и взглядами кочевого населения; в) искатели пастбищно-кочевых просторов и свободы самоопределения. Такая мироустановка кочевого населения Кипчакской степи формировалась в процессе многовекового, устойчивого его развития в основном на своей собственной базе.

Фактор третий – это то, что эта обширная область, носившая название «Кипчакская степь» (Восточный Дешт-и-Кипчак), вобрала в себе культуру вольных кочевников и кочевой цивилизации, в ряде случаев созвучную с общечеловеческими ценностями. Таковыми были приоритеты, имевшие жизненную силу в обществе, – это царства Слова и Правосудия, это первенство индивидуального сознания о равенстве всех и каждого в правах даже в условиях социального неравенства внутри кочевых коллективов, разделенных на богатых и бедных, на знать и подданных. Уникальным был мир права казахских кочевников, основанный более на гражданских, «народных» и нравственных началах обеспечения коллегиальности в решении важных вопросов и единства кочевников.

Казахское право «Жарғы» – это во многом селективное право, выражающее общее и особенное в развитии кочевого общества в Восточном Дешт-и-Кипчаке (Кипчакской степи). Оно представлено как бы естественным отбором из правовых массивов кочевых обществ, сменявших друг друга на протяжении многих веков в истории Центральной Азии. Следовательно, в нем есть нормы и следы от гуннов и тюркских каганатов, от кипчаков и Монгольской империи.

Следует также иметь в виду, что казахское право «Жарғы» не было общеземельным, общегосударственным правом в рамках Казахского ханства, хотя оно доминировало в нем. Оно относилось к кочевому населению государства, существовало относительно отдельно от права оседлого населения – от городского и земледельческого права. Это вовсе не означает отсутствие связей и контактов, наличия отдельных общих правовых норм между ними. «Степное право» обладало большей консервативностью и внутренней устойчивостью. При самых интенсивных связях с оседлыми центрами оно не только не теряло свой строй, свое «я», а, наоборот, укреплялось, поскольку укреплялись его основа и адресат регулирования – кочевое общество. Кочевые сообщества всегда были опорой и основой военного могущества и экономической стабильности центральноазиатских ханств и орд. Города и оседлые центры часто подвергались ограблению и разрушению в годы войн и междоусобиц, которые велись почти непрерывно. Между тем кочевые сообщества из-за подвижности и пространственной ориентации их жизнедеятельности, относительно мало подвергались подобным испытаниям, а если таковые случались, то они быстро восстанавливали свою жизнеспособность в прежнем, традиционном цикле. Мощным охраняемым началом и стимулом воспроизводства кочевых обществ на их собственной основе являлись, наряду с родовой структурой, и правовые учреждения, законы, имевшие силу регулятивной установки в организации внутренней жизни кочевников. Существовала эффективно действующая прямая и обратная связь: чем сохраннее в своей основе кочевое общество, тем прочнее правовые учреждения, законы в нем; чем больше обладают регулятивной силой внутренние законы, тем устойчивее сами кочевые сообщества. Именно в контексте состояния кочевого общества следует рассматривать действующие в нем правовые учреждения и их регулятивную эффективность.

Казахское право «Жарғы», в имманентном его понимании, формировалось и достигло развития в Кипчакской степи в условиях большой свободы кочевников и самоопределения кочевых сообществ. Во взаимоотношениях населения, во внутривидовых и межвидовых связях, а также в отношениях управления по вертикали особое значение придавалось воспитанию и утверждению таких моральных ценностей, как честность,

справедливость и правдивость. Они были подняты до уровня общественной идеологии и являлись устоями и силою, на которых держались благополучие общества, правопорядок и мир в нем. Слово-понятие «ар», означающее больше, чем человеческое достоинство, скорее его духовное основание в человеке, больше всего ценилось в обществе и в казахском праве «Жарғы». Оно было очеловечено. О значении и весе его говорят следующие нормативные и вместе с тем моральные установки: «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» – «Сохранность души ценнее, чем сохранность скота, а сохранность чести ценнее, чем сохранность души»; «Әлімнен ар күшті» – «Честь, совесть более достойны, чем смерть»; «Жігіттің құны жүз жылқы, ары мың жылқы» – «Если за смерть джигита – мужчины положен айып – штраф в размере 100 лошадей, то цена морального достоинства – в десятикрат больше».

Уникальность казахского права «Жарғы» состояла в том, что оно, рожденное в рамках кочевой цивилизации, воплотило в себе многие ценностные черты и оптиумы человеческих мечтаний и человечности этой эпохи. В этом плане оно по праву может и должно занять достойное место в мире исторически значимых правовых систем.

3. Суд биев – символ казахского права «Жарғы»

В «Золотом веке» правопорядка в истории Казахстана главную, важнейшую структуру представлял суд во главе с биями-судьями, имевшими специальную подготовку по освоению арсенала и этики степного права, и безупречные личные нравственные качества с человеческим лицом. Они должны были пройти и проходили путь испытаний перед умудренными опытом старших и перед народной ответственностью, прежде чем стать бием-судьей. Суд биев был символом казахского кочевого общества и правосудия одновременно.

I

«Би есть живая летопись народа, юрист и законовед его», – это определение взято из труда российского чиновника по особым поручениям И. Козлова, служившего в колониальной администрации в Казахстане (в г. Акмолинске), опубликованного им в 1882 году на основе специального изучения обычно-правовых норм и юридических учреждений казахов. Автор вместе с тем указал, что бии отличались «безукоризненной честностью, с природным умом».¹ Указанное определение относилось

¹ Козлов И. А. Обычное право киргизов. В кн. «Материалы по казахскому обычно-праву». Сб. 1, Алма-Ата, 1948, с. 225.

к тем немногим биям-судьям, которые еще и в XIX веке встречались в Степи и оставались верными судебной традиции «Золотого века». Некоторые из них даже пытались возродить славу казахского правосудия в «древней форме». Такой отзыв был всеобщим со стороны тех, кто был знаком с судебно-правовой системой казахов. По мнению исследователя А. Зуева, подготовившего объемную статью более чем на 60 печатных страницах под названием «Киргизский народный суд», казахские бии были «мудрейшими и достойнейшими», что их суд представлял «светлые страницы далекого прошлого, когда в тихом укладе патриархальной жизни он был столь же чист и правдив, как и сама жизнь».¹ Другой компетентный автор, Б.Н. Дельвиц, биев именует не иначе как «единственными хранителями обычного права».² А по мнению А. Крахалева, «в отношении справедливости суда киргизы (казахи) очень требовательны... Справедливость – присутствие ее всего важнее».

В казахской обычно-правовой системе отработан целый пласт принципов и норм, определяющих суть и статус судьи-бия, которые прочно вошли в правовое сознание народа и составляли во многом содержание его традиционного менталитета. Они сформулированы в кратких и выразительных изречениях-формулах: «Атаңың баласы болма, адамның баласы бол» – «Не будь сыном только своего отца, а будь сыном человека»; «Туғанына бұрғаны – биді Құдай ұрғаны» – «Нет божеской кары больше для бия-судьи, чем его пристрастие в пользу родственника»; «Таста тамыр жоқ, биде бауыр жоқ» – «Камень не имеет корня, также и би не имеет родственника». Истина и справедливость, стремление к их постижению были фундаментальными основами судопроизводства и выносимых судебных решений биев, основанных на нормах казахского права: «Атаңның құлы айтса да, әділдікке басыңды и» – «Поклонись справедливости, если она высказана даже и рабом твоего отца»; «Тіл жүйірік емес, билікте шын – жүйірік» – «В красноречии важна выразительность, но ценнее истина».

Казахский суд в «древней форме» может быть понят и осмыслен как явление, рожденное и получившее стойкое развитие в эпоху и в рамках кочевой цивилизации, которую прошел и пережил в своей длительной истории казахский народ. По меткому выражению выдающегося национального историка Манаша Козыбаева, «казак, шын мәнінде дала перзенті еді...» – «в подлинном смысле казахи были истинными сыновьями Великой степи».³ Казахи сами именовали свою

¹ Зуев А. Киргизский народный суд. Журнал Министерства юстиции, СПб., 1867, № 3, с. 161-162.

² Дельвиц Б.Н. Киргизский народный суд в связи с правовым положением инородцев Степного края. Журнал Министерства юстиции, СПб., 1910, № 5, с. 123.

³ Козыбаев М.К. Ежелден бірлікті ансаған. Егемен Қазақстан, 1993 ж., 19 маусым.

государственность и себя «рожденными на кочевом пространстве» – «Киіз туырлықты казак хандығы» – дословно: «Ханство в кошменных юртах». Этот суд в «древней форме» был правосудием и народным судом одновременно. Он осуществлялся на динамичном правовом поле, основанном преимущественно на институциональных нормативных учреждениях традиций и обычаев, имевших универсальное значение, а также на властных нормативных установлениях, в основном свободных от кастовых, классовых и местных притязаний. Общественные интересы ставились выше, чем просто нормы обычного права. Это сформулировано в правиле «Әдет әдет емес – жөн әдет», что в смысловом переводе звучит: «Законы обычаев – не законы, а законами являются те из них, которые выражают общие интересы». Суд выносился не от имени рода, территории и региона, а судьей-бием, нейтральным и независимым, представлявшим в своем лице общество в целом, его морально-этические принципы. Поведенческая установка для бия-судьи, утвердившаяся в казахском праве, как правило, выраженная в кратких выразительных изречениях-формулах, имела и моральную, и императивную силу. Ее основная норма гласила: «Тура биде туган жоқ, туғанды биде иман жоқ» – «У беспристрастного бия не бывает на суде своих и не своих, а если он обзавелся ими, то он теряет святость своего сана»; в дополнение к ней: «Туғанына бұрғаны – биді құдай ұрғаны» – «Судья, принявший сторону своего ближнего, – это измена перед Всевышним». Другая важная особенность казахского бийского суда – это его духовность, то есть признание примата духовного содержания рассматриваемого дела перед его материально-предметным содержанием, с одной стороны, и руководство моральными принципами «совестливости» – с другой. На фронтоне памяти народной постоянно мелькали слова: «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің білімі мен ары бар» – «У властелина-хана ум сорока людей, а у бия – знание и совесть сорока людей», «Бай мал сақтайды, би ар сақтайды» – «Богач – это хранитель скота, а би является хранителем совести». Эти и другие подобные нормативно-моральные принципы являлись плавенствующими в деятельности бия в эпоху «Золотого века» правосудия. Знаменитый Айтеке би (1681 – 1766) в завещание потомкам передал: «Менің өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі болады» – «Моя жизнь принадлежит моему народу, а мне принадлежит только собственная смерть».

Казахский суд решал споры и разногласия, с которыми обращались к нему стороны, исходя из важности обеспечения примирения сторон и мира между ними, единения и обеспечения единства внутри и в сферах общегития, исходя из необходимости искоренения не столько

личных, сколько пороков общественного значения. Именно эти, далеко не простые задачи суда насущно требовали того, чтобы бии-судьи учились в школах степных мудрецов, были учеными (не по книгам, а от жизни), прошли испытательные этапы перед старшим поколением, мудрейшими, обладали красноречием и логикой суждения, а также были знатоками казахского права. Только в таком виде бийский суд создал вокруг себя в свою эпоху ореол «Золотого века» правосудия и правопорядка в Великой степи казахов.

II

Казахские бии-судьи по своим функциям и правосудным достоинствам существенно отличались от биев, беев-беков в других этнических регионах – ханствах Центральной Азии. Выделение казахских биев-судей от общей социальной массы, в том числе от правящего класса обширного тюркоязычного пространства произошло в условиях своеобразия казахско-кипчакской кочевой цивилизации. Несмотря на общность на исходном пороге исторического формирования, по мере утверждения и углубления корней кочевой цивилизации на древней земле казахов, занявших по времени многократно больше веков, чем в других этноплеменных территориях Центральной Азии, произошло выделение казахских биев из среды своих прототипов. Развитие биев-судей в Великой степи казахов-кипчаков шло по другому пути, чем в других частях Центральной Азии. За казахскими биями сохранились преимущественно судебные функции, а за биями в других соседних тюркских землях – административные и совещательные при правителях функции. Казахские бии формировались как образованнейшая и ученая «по степному образцу» прослойка, освоившая знание и мудрость поколений в области судебно-правового управления кочевым и полукочевым сообществом. Усвоение нормативного богатства обычного права и умение гибкого его применения, основанного на разуме и разумных соображениях, владение красноречием как средством судебной риторики и умение быть вместе с аудиторией в плане выражения ее исторического менталитета, уровня мышления и настроений – являлись главными критериями для «аттестации» судей-биев. Еще в 1820 году один из известных и наблюдательных исследователей казахского права Д. Самоквасов, хорошо знакомый с русской и европейской судебной системой, писал, исходя из своего видения, что «звание бия в сознании народном принадлежит тем немногим, которые соединяют в себе глубокие познания в коренных обычаях народа и в исторических о них

преданиях».¹ В новейшее время выдающийся деятель национальной культуры С. Сейфуллин, воспитанный в традициях Степного края на рубеже XIX и XX веков, наиболее полно описал натуру и особенности судьи-бия, формировавшегося на менталитете земли казахов. Он утверждал: «Елдің ескіліктен екшеліп келе жатқан жол-жоба, салт, заң ережелерін, дәстүр жинақтарын, бұрынғылардың шежіресін, өнегелі, үлгілі сөздерін жадына көп тоқып, жатқа айтуға ұстанған, билігі жүрген ру басылардан көсем шыққан, өздері де тұрмыстан туған қорытынды сөздерді әдемілеп жұптап, ұйқастырып айта алатындай болған шешендер – би атанған»² – «Бием становились те, которые были предельно преданы завещаниям и наследию мудрых предков, освоили прошедшие историческую селекцию древних правила и нормы обычаев и традиций, законы-ереже и прецедентные судебные решения, высказывания и суждения мудрецов, знали их наизусть и обладали даром красноречия».

Роль и место казахского бия-судьи в «древней форме» отразились в кратких и выразительных, в то же время емких по содержанию формулах-выражениях: «Биі жақсының – елі жақсы» – «У достойного бия – добрый мир в его сообществе», «Батыр елін жауға бермейді, би елін дауға бермейді» – «Храбрый воин не даст врагам топтать свою землю, а би не даст распространиться конфликтам в народе».

Исследователи богатого устного народного творчества казахов сходятся в том, что понятия «би» и «оратор» на территории Великой степи казахов формировались и означали односмысловые выражения, синонимы. Под бием понимали оратора, а оратор, если он был умен, во многих случаях становился бием. Причем судебное «ораторство» у казахов было не столько красноречием вообще и формой речи, сколько оно носило вместе с тем доказательную силу и содержательно-смысловую нагрузку. Это выразилось в установочных изречениях: «Сөз тапқанға қолқа жоқ» – «Первенствует тот, кто находчив в выразительности». За одним из выдающихся биев XVIII века – Казыбек бием закрепилось прозвище «Ағын судай әйгілі шешен» – «Его красноречие было подобно бурлящему потоку водопада». По мнению одного из известных исследователей Б. Адамбаева, понятие «шешен-оратор» стало выделяться из словарного состава казахов со времени Жиренше-шешена (примерно XV–XVI века). Он писал: «Би» мен «шешен» деген атаулар тіпті революцияға дейін қатар қолданылып, кейде бірін-бірі ауыстырып келгені кездейсоқ емес» – «Не является случайностью то, что вплоть до революции (т.е.

¹ *Самоквасов Д.* Сборник обычного права Сибирских инородцев. Варшава, 1876.

² *Сейфуллин С.* Қазақ әдебиеті. Қызылорда, 1932, 34 бет.

до 1917 года – С.З.) «би» и «оратор» применялись как односмысловые понятия, не параллельные, а как единые».¹

В казахском праве красноречие (шешендік), логика риторики (сөз қисынын тапқан) входили в средства доказывания и убедительности. Сила слова в казахском средневековье, да и до недавнего нового времени, настолько была престижна и авторитетна, что часто победа и первенство в дискуссиях, особенно в бийском суде, доставались тем, кто владел искусством речи, и нередко перед ним факты сдавали свои позиции. Аргумент речи намного был сильнее, чем аргумент без достойной речи. Эти особенности степной культуры рельефно запечатлены в казахском праве. «Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірер би» – «Искусный би может решить дело об убийстве одной только краткой речью». Признавая, что «өнер алды қызыл тіл» – «из всех искусств самое важное – это красноречие», в то же время казахское право сформулировало свою судебную цель: «Тіл жүйрік емес, билікте шын жүйрік» – «Ценен язык, но ценнее в суде истина». Один из крупных современных писателей Казахстана, всегда сдержанный, но на этот раз, когда речь шла о судебной власти в прошлой истории Казахстана и современном ее состоянии, не сдержался, отозвался о ней следующим образом: «В своих решениях знаменитые бии, не в пример нашим современным судьям, прежде всего исходили из убеждения, что честь, совесть и достоинство, возведенные в высокий принцип, – наиглавнейший аргумент в любом спорном вопросе, служат надежной опорой народного благосостояния. И этот аргумент подчас, бывало, перевешивал даже столь понятное человеческое стремление одержать верх в прилюдном состязании соперников».²

В специальной литературе утвердилось с небольшими оттенками мнение о том, что слово «би» имеет тюркское происхождение, означало важный должностной титул при восточных правителях – ханах, султанах или на автономной территории. Оно имело транскрипции на разных этапах истории у разных тюркских народов – «бек», «бей», «би». Всюду под ним понимали «власть», «властвующую особу» – «билік», «билеу», как правило, в роли советника или идеолога, консультанта или агента по особым поручениям при правителях государств и земель, редко когда бек-би выдвигался на первый план в системе управления страной.

Казахское слово «би» своим первопроисхождением, несомненно, связано с общим тюркским наименованием, носит в себе элементы

¹ Қазақтың ата заңдары – Древний мир права казахов, т. 2, Алматы, 2003, с. 43.

² Нурпеисов А.К. Мысли, навеянные деяниями предков. В кн.: Айтеке би. Алматы, 1998. С. 49-54.

понятия «власти». Оно сохранило значение терминологического символа. В остальном оно, как специально-содержательное понятие, отличалось от остальных синонимов. Понятие «би» в казахских ордах, ханствах, жузах и родовых объединениях, считавшихся наследными землями казахов-кипчаков или Великой степи Центральной Азии, для которых преобладающим был кочевой способ производства и воспроизводства, постепенно принимало другое содержание и развилось преимущественно в судебную функцию. Би выделились в особую группу людей, больше связанных с правосудием. В тех исторических степных условиях судебная власть имела двойное назначение – управление суда и нормотворческое. Казахские би были отделены от администрации земель и родов, всегда оставались больше «совестливыми» судьями и законодателями. В этом состоит коренное отличие казахских биев от беков-биев в других тюркоязычных ближних и дальних странах. Бийская правовая ноша была непростая. Кроме историко-правового знания би-судья должен был овладеть действующей системой права в Степи. Добиться этого было непросто.

Нормативная система казахского права имела три важных пласта: а) основные обычно-правовые институты и нормативные установки, выраженные в кратких и емких формулах, имеющие сквозной и несущий характер; б) малые и большие нормативно-правовые уложения, вошедшие в казахское право под именами ханов и биев, при которых они составлены. Таковыми являются уложения Касым хана («Қасым ханның қасқа жолы»), Есим хана («Есім ханның ескі жолы»), Тауке хана («Жеті жарғы»); в) судебные прецеденты – постановления известных биев, ставшие популярными, как именные, так и безымянные, часто называемые «атадан қалған үлгі», «биден қалған жол өнеге, жол жоралғы сөз» – «завещанное наследие предков», «слово-назидание [такого-то] бия». Каждое из них сформулировано, как правило, в легких и изящных, но содержательных и кратких изречениях и логических формулах.

Бийская судебная власть в Казахстане, в отличие от стран и отдельных центральноазиатских земель, в которых преобладала земледельческая или городская культура, и связанные с нею нормы права, в том числе и нормы исламского права, была светской и ментальной, пользовалась большим влиянием на общегражданскую власть, в том числе на гражданско-династическую власть государей и правителей, нередко делила верховную власть вместе с ними. «Золотой век» правосудия и законности, ставший реальностью и составлявший целую эпоху и полосу в исторических судьбах казахского народа и его государственности, олицетворяет во многом естественное состояние общества, при

котором судебнo-правовые отношения в своем развитии поднялись до уровня общенациональной ценности.

Значение казахского права далеко выходило за пределы своей собственно регулятивной нормативной роли в этнокультурных границах Казахстана. Оно несло и выполняло одновременно несколько функций: регулятивную, управленческую, объединительную, охранительную и гуманистическую. Оно было в широком смысле законом и властью, источником общественного бытия и нравственности, искусством и духовной ценностью. Этими чертами, видимо, обусловлены его жизненность и удивительная устойчивость перед лицом целенаправленного и мощного натиска – мусульманского права монгольского права и других иноземных систем права, таких же кочевых, полукочевых сообществ, оседлых и земледельческих культур и государств, в том числе – русского законодательства. Их влияние на казахское право не переросло в разрушительную силу. Оно затрагивало часто верхушку общества, отдельные его социальные пласты. Доминирующая регулятивная позиция и импульс саморазвития казахского права «Жарғы» сохранились до новейшего времени. Как указывал в середине XIX века Чокан Валиханов, «суд биев, несмотря на 50-летие русского влияния, остался таким, каким он был за сотни, может быть, за тысячу лет до нас».¹

Завидная живучесть казахского права «Жарғы» заключается не в исключительности как некое системно-институциональное учреждение в истории. Все народы в той или иной форме на ранней стадии своей истории прошли период господства обычно-правового, судебнo-прецедентного, отчасти и законодательного регулирования общественных и управленческих отношений. Такой период у многих народов был неустойчивым, недолгим, переходным и укладывался в рамках эпохи средневековой идеологии деления общества на высшие и низшие сословия, династической борьбы за власть, за новую добычу, переселения кочевых и полукочевых сообществ, союзов в поисках новых земель. Казахское право тем и отличается, что оно, оставаясь в своей основе обычно-правовыми нормативами и институтами, сложилось и получило развитие как бы в зоне свободы и моральных ценностей и в силу этого вобрало в себя больше мирные, естественно-устойчивые принципы кочевой цивилизации. В этом плане можно сказать, что оно по содержательной части опередило во многом свою эпоху, в недрах которой формировалось, и переросло ее рамки.

¹ *Валиханов Ч.* Суд биев в древней народной форме. Записки Русского географического общества по отделу этнографии. Т. 29. СПб. 1904, С. 164.

К ОЦЕНКЕ КАЗАХСКОГО ПРАВА В ИСТОРИИ МЫСЛИ

Перед зданием Верховного суда Республики Казахстан в г. Астане установлен монументальный образный памятник трем выдающимся биям-судьям: Толе би, Казыбек би и Айтеке би, жившим во второй половине XVII и в первой половине XVIII веков. Они изображены крупным планом (3,5 метра высоты), с гордой осанкой, по-восточному сидящие на небольшом возвышении. Один из них приложил левую руку к сердцу, другой держит полусогнутую правую раскрытую руку перед собой, будто произносит речь, а у третьего в руках свитки грамоты. От них веет разумом и мудростью. Каждый из них и вместе взятые близки и понятны каждому казаху, который по вековой традиции с молоком матери воспитывается в преданном уважении к истокам памяти справедливого правосудия и его выдающихся носителей. Это изображение трех вершителей «степного правосудия» с приобретением республикой государственной независимости (с 1991 года) без пропаганды и «внедрения» стало повсеместно распространенным неофициальным символом Казахского государства. Оно стало местом массового почитания и коленопреклонения.

Я не помню стран и государств, в том числе почитающих Фемиду, на анналах и фронтонах которых возвышались бы портретные образы выдающихся представителей правосудия. Видимо, казахская земля – исключение. Это и есть самая достойная оценка правовой системы «степной демократии». Она утвердилась естественным путем в историческом сознании народа как сама его непреходящая жизнь.

I

Казахское право являлось и было одним из культурно-ценностных феноменов кочевой тюркоязычной цивилизации, сложившейся и утвердившейся на обширном степном пространстве Западно-Сибирской и Центрально-Азиатской частей Земли. Она называлась в поздней исторической литературе Великой степью – родиной кипчаков, или Казахией, по имени этнических объединений. Фундаментальными особенностями эволюции этой части земли были: а) то, что она представляла огромную «свободную» зону, куда в течение тысячелетий стекались и переселялись племена, этносы с изначальными естественно-демократическими традициями и формировались на этой базе государственные структуры с устремлениями к мирной жизни; б) основной формой жизнедеятельности населения и способом производства было развитое кочевое скотоводство, связанное со свободой освое-

ния территорий и со свободой развития объединительных моральных ценностей, а также широкого пространственного мироощущения; в) здесь формировались и утвердились богатая и внутренне единая языковая культура казахско-тюркского этноса и во многом оригинальная, демократическая по сути правовая культура кочевников-казахов.

Казахское право в наибольшей степени вобрало особенности и демократические ценности Великой степи кипчаков (Дешт-и-Кипчак) и может быть названо правом «степной демократии». Выделяющейся ее чертой было признание верховенства признанных правил поведения и судебной власти в общественной и политической жизни. Оно в содержательно-институциональном плане в периоды автохтонного развития существенно отличалось от так называемых «восточных», тиранических форм правосудия и наказания. Оно не знало уголовного преследования, лишения свободы и тюрем (зинданов), членовредительских наказаний и оскорбляющих личность постановлений. Все деликты и правонарушения считались гражданскими и вели к имущественной ответственности. Смертная казнь применялась очень редко и считалась исключительной прерогативой общего собрания народа (улуса, родового объединения).

Главными носителями норм казахского права, его хранителями и реформаторами была особая прослойка людей, отвечавших строгим требованиям общественной оценки. Несмотря на то что по древней традиции их называли биями, они отличались от традиционных на Востоке биев-правителей. Они соединяли в своем лице поэта и оратора, мастера диалога, философа и мудреца, знатока норм обычного правового законодательства и его реформатора, военного предводителя и правителя, а главное – они в своей деятельности интересы всего народа Казахстана ставили выше местных интересов и находились под контролем общественного мнения. Морально-правовой статус казахского бия-судьи выражен в требованиях и словах народного «договора» – «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» – «Не будь сыном только своих предков, а будь сыном человечества». Эту же мысль образно выразил знаменитый Айтеке би, живший в XVII – начале XVIII веков, сказавший о себе: «Өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі» – «Моя жизнь принадлежит народу, а мне принадлежит только моя смерть».

Правосудие по казахскому праву было основано на идеологии справедливости, народности и человечности с конечной целью достижения примирения спорящих и даже враждующих сторон. Широко применялись институты братания и заключения брачного союза. Простота и доступность, непосредственность и безотказность в рассмотрении споров, обеспечение беспристрастия суда и свободы доказывания,

состязательность процесса, в котором значительную роль играли красноречие и разумная, последовательная логика, не ограниченная ничем, возможность участия представителей сторон и каждого из присутствующих в процессе, стремление к примирению сторон и обеспечение большой логико-правовой убедительности решений в глазах общественности составляли суть и форму бийского суда.

Казахское право, основными источниками которого были обычно-нормативная система, ханско-бийские правовые уложения и сборники, культурные традиции Великой степи, проявляло на протяжении многих веков удивительную жизнеспособность в условиях прямого и косвенного засилия соседних государств, нередко мощного влияния их идеологии. Они силою и увещаниями временами настойчиво навязывали казахскому обществу свои режимы, угодные порядки. Казахское общество, понеся огромные потери, жертвы, разумеется, заметно менялось, но наиболее устойчивыми оказались его развитая языковая культура, вобравшая богатство народной и батырской риторики своей эпохи, и его правовая культура. Они даже в этих экстремальных условиях не только чудом уцелели, но и, благодаря внутренней силе самосохранения, укрепились. В основе казахского права и самой его структуре, нормативной системе лежали народность и вольная, естественная свобода человека, то есть такие нравственные идеалы и принципы, которые созвучны вечным стремлениям человека. Это было одной из фундаментальных причин того, что казахское право оказалось сильнее мечей узурпаторов и их режимов.

Казахское право, имевшее тысячелетнюю историю, основанное на культурных и демократических традициях обычно-правовой системы, пережило и перешагнуло эпоху, его породившую. Оно продолжало сохранять регулятивную жизнеспособность до XIX века, отчасти и до начала XX. Долговечность казахского права можно объяснить двумя факторами. Во-первых, хозяйственно-бытовые, мировоззренческие основы кочевой цивилизации на обширной земле Казахии сохранились вплоть до новейшего времени. А главное, во-вторых, жизнь казахского права максимально была приближена к самому народу, к логике его жизни, в значительной степени выражала извечную духовную суть человека и его устремления независимо от стадии развития.

II

Изучение казахского права, его истории и древности, его нормативной структуры, вобравшей в себя, в силу особых условий регионального развития, демократические ценности кочевого мира, относится к позд-

нему времени. Да и Европа открыла его только в конце XVIII – начале XIX веков. Существует несколько объяснений такого положения. К ним относятся: а) то, что казахское общество представляло «свободную» зону обширной Центрально-Азиатской степи, расположенную в стороне от крупных политических и военных событий, нередко потрясавших значительную часть Азии и Европы и в силу этого приковавших к ним интерес правителей и внимание интеллектуалов раннего и позднего средневековья; б) казахское общество вело натуральное хозяйство и в течение многих веков оставалось в основном самодовлеющим кочевым бесписьменным обществом, тяготевшим к мирной жизни, без стремления к серьезным завоевательным походам; в) кочевое общество аккумулировалось в значительной степени на своей собственной базе, в свойствах и чертах, характерных для развитой формы этого типа общественной организации, в которой установилось торжество Слова и Закона, ставших природно-неотъемлемыми от человека и для человека в общественном сознании. Задача изучения этой системы с целью ее утверждения и передачи следующему поколению с точки зрения внутренних потребностей сама по себе была снята. Она передавалась естественным путем, как само воспроизводство рода; г) отчуждение Казахстана играло судьбоносно противоречивую роль: здесь воцарился застой и законсервировались пастбищно-кочевой режим хозяйствования и связанная с ним социально-экономическая отсталость, и в то же время в их рамках получила «свободное» развитие почти до совершенства обычно-правовая культура изначальной свободы и народовластия. Жадный до корысти «цивилизованный» мир видел внешнюю нецивилизованность казахского общества. Так продолжалось довольно долго.

Интерес со стороны государств ближнего и дальнего зарубежья к Казахстану, более активно начавшийся с XVIII века и вызванный в основном колониально-экономическими их интересами и борьбой за расширение сферы влияния, привел к открытию занавеса и познанию казахского права. В этом больше других преуспело правительство царской России, обладавшее рядом территориальных, исторических и этнических преимуществ. Однако все это произошло сравнительно поздно.

Внутренний мир «отсталой» Казахии начал открываться перед европейски образованными людьми только в новое и новейшее время. Наиболее беспристрастные и наблюдательные из них приходили к неожиданным выводам относительно ценности и своеобразия этой правовой культуры. Русский ученый-востоковед А. Левшин впервые заговорил о «Золотом веке» в правовой истории казахов (1832 г.). Поляк А. Янушкевич, проведший годы ссылки в Казахии, писал о своих Демосфенах и Цицеронах, удивлявших общество ораторским и поли-

тическим даром, о существовании которых в Степи цивилизованному миру предстоит узнать (середина XIX в.).

В изучении казахского права можно выделить три этапа. Первый этап связан с колонизацией Казахской степи царской Россией. Хронологически он охватывает XVIII – начало XX веков. Вторым этапом приходится на период Советской власти (1917 – 1989). Третий этап начинается с образования независимого государства казахов – Республики Казахстан (с 1990 года). На первых двух этапах обращение к проблемам казахского права было обусловлено соображениями политики колониальной царской России, а затем – имперского политического курса Советского государства. О начале системного и систематического изучения казахской обычно-правовой системы – казахского права, как уже указывалось, можно говорить только применительно к третьему этапу, т. е. оно началось с приобретением Республикой Казахстан государственной независимости.

Царская Россия в процессе проведения политики колонизации и превращения Казахстана в свою вассальную территорию натолкнулась, по признанию самих государственных чиновников, на необычное явление – особо прочную регулятивную и охранительную роль обычно-правовых установлений, судебных учреждений, а также социальной группы биев-судей в политической жизни и в общественном сознании народа, что контрастировало на фоне уровня развития и отсталости края. Активное внедрение штампов колонизации в экономику, ограничение власти казахских ханов в трех главных частях – жузах Степи, а затем их упразднение, репрессивные меры оказались явно недостаточными для достижения целей подчинения Степи. Чем активнее была эта политика, тем больше было сопротивление со стороны, в особенности институциональных учреждений казахского права. Царское правительство довольно скоро убедилось в том, что распространение влияния на казахское общество невозможно без завоевания и укрепления позиций в его правовой сфере, в основе которой лежали выпестованные, подвергшиеся селекции в течение многих столетий обычно-правовые установления. И всякие изменения и реформы, которые оно хотело провести в Казахстане в интересах колониальной политики, должны были не только учитывать эту реальность, а исходить из нее. Правительственные органы на самом ответственном уровне заговорили о первоочередной необходимости обстоятельного изучения правовой морали кочевого народа. Такая направленность становится неотъемлемым элементом политики царизма в Казахстане, стремившегося реформировать управление Степью.

Начиная с 20-х годов XIX века отпускаются средства, снаряжаются комиссии, даются указания властям, обосновавшимся в северных и северо-западных пограничных областях Казахстана, об активном собирании и изучении юридических норм кочевого населения Степи. Один за другим появляются исследования, собрания «обычного права киргизов», под которыми в то время понимали казахов: «Сборник обычного права Сибирских инородцев» (Самоковсов Д.Я., Варшава, 1876); «Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской орде силу закона» (Баллюзек Л.Ф., Оренбург, 1871); «Обычное право киргизов» (Козлов И.А., Омск, 1886); «Материалы для изучения юридических обычаев киргизов» (Маковецкий К.Е., 1886); «Обычное право киргиз» (Леонтьев А., Москва, 1890) и другие.

Среди образованных российских чиновников, особенно молодого поколения, работавших в колониально-административных учреждениях Казахстана, по мере их знакомства с «отсталым», кочевым обществом казахов возникает пристальный интерес к правовой их культуре. Так, И.А. Козлов по окончании юридического факультета Петербургского университета (1877) по своему желанию направляется для работы в «Сибирское управление» Казахской степью, в г. Омск. Не без его инициативы с начала 80-х годов начинается массовый «сбор сведений о юридических обычаях», санкционированный генерал-губернатором Западной Сибири, в ведении которого находился обширный Центральный Казахстан. Он в одной из первых статей, опубликованной в 1882 году, доказывает необходимость ограждения «бийского суда» от административного разрушения. Он писал: «В сознании народа звание бия принадлежит тем немногим, которые отмечались безукоризненной честностью, с природным умом, соединяют глубокое познание в коренных обычаях народа. Бий есть живая летопись народа, юрист или законовед его».¹ Через газету «Особое прибавление к Акмолинским областным ведомствам» (1888 – 1894), которую он редактировал, обращается к местным знатокам истории права казахов, к некоторым из них персонально, с просьбой прислать статьи о «степных законах» и обещает напечатать их «с благодарностью».² Аналогичную позицию в оценке казахского права занимал и другой молодой русский чиновник-исследователь Н.Н. Максимов. Он, так же как и И.А. Козлов, окончил юридический факультет Петербургского университета, но только на пять лет позже. Работал он в Степном крае (г. Омск) с 1883 по 1898 годы, много ездил по Степи, общался с «живыми» биями как свидетелями «ушедших времен», изучал быт и «юридические обычаи» каза-

¹ Материалы по обычному праву казахов. Алма-Ата, 1948 г. с. 224.

² Особое прибавление к Акмолинским областным ведомствам. Омск. 1888, № 14.

хов. Опубликованные статьи и его записи содержат интересные идеи и наблюдения относительно возвышения роли биев и значения «степного права» казахов в прошлом и о причинах их последующего упадка. Он указывал, что и в его время (последняя четверть XIX века) можно было наблюдать, когда решение бия еще «считалось безусловным».¹

Он, как и некоторые его единомышленники-чиновники, пытался убедить руководство царской администрации о необходимости приступить к составлению «свода обычного права» казахов.

Эту свою идею он основывал тем, что казахское право мало изучено, его нормы и институты подвергаются внешним влияниям, а местных их знатоков становится меньше и меньше. Он отрицательно относился к распространению влияния мусульманского права – шариата на юридическую жизнь казахов.²

Находя обоснованными эти и другие высказывания экспертов, в 40–60-х и 80-х гг. XIX в. царское правительство учредило не одну авторитетную комиссию по изучению системы управления и роли в нем биев, а также «юридических обычаев» казахов с целью определения возможных направлений государственной политики превращения края в окраинную территорию империи. В результате деятельности ряда правительственных комиссий, местных пограничных властей и их чиновников был собран огромный фактический материал об обычно-правовых правилах казахов, об их реальной регулятивной силе в различных сферах общественной жизни. Этот материал, независимо от целей его накопления, представляет большую познавательную и научную ценность.

Часть собранного материала была в свое время опубликована в виде сборников норм обычного права казахов. Многие тома записей норм, различных справок и отчетов, характеризующих обычно-правовые правила казахов, отложились в архивных хранилищах бывших республик СССР и Российской Федерации, городов Москвы, Петербурга, Омска, Оренбурга, Ташкента, Томска, Алматы.

Поворот от собирания норм казахского права к их изучению в русле определенных идеологических установок наметился на втором этапе – после революции в России 1917 года. В организационном плане учреждение Академии наук Казахской ССР и Сектора права в ее составе (1946 г.), Института философии и права (1958 г.), а затем на его базе – Института государства и права в структуре Национальной ака-

¹ Максимов Н.Н. Народный суд у киргизов. Журнал Юридического общества при Императорском Санкт-Петербургском университете. 1897, кн. 7, с. 65.

² Максимов Н.Н. О необходимости приступить к составлению сборника «Киргизского обычного права». Отчет о деятельности Западно-Сибирского Русского географического общества за 1897 год, г. Омск, 1899, с. 9-12.

демии наук (1992 г.) сыграли существенную роль в историко-правовых исследованиях в Республике Казахстан.

После Второй мировой войны особенно возрос научный интерес к проблемам казахского права, его древним институтам. В первую очередь это было связано с подготовкой и изданием курсов по «Истории Казахстана», вначале в виде очерков, а затем в виде многотомных изданий, в ходе написания которых невозможно было пройти мимо проблем обычно-правовой системы средневекового Казахстана.

В эти годы появляются специальные правовые исследования Т.М. Культелеева,¹ А.Л. Фукса,² выходят в печать «Материалы по обычному праву казахов», т. 1 (1948 г.), «Материалы по политическому строю казахов», т. 1. (1960 г.), «Проблемы казахского обычного права» (1989 г.). В эти годы увидели свет монографии и проблемные сборники, защищаются кандидатские и докторские диссертации, тематика которых посвящена политической и правовой истории «дореволюционного» (до 1917 года) Казахстана. Среди них – докторские исследования: Кенжалиева З.Ж. «Традиционная правовая культура казахов» (1996 г.), Усерова Н.У. «Казахское право и нормы мусульманского права» (1998 г.), Кул-Мухаммеда М.А. «Политико-правовая история казахов в оценке деятелей партии «Алаш» (1999 г.), Узбекулы С. «Общественно-политическая и правовая мысль в Казахстане с XVII до начала XX веков» (1999 г.). Среди кандидатских диссертаций следует указать на работы Абишева К.А. «Русская передовая интеллигенция. Западной Сибири в истории политической и правовой мысли Казахстана» (1990 г.), Ахметовой Н.А. «Институт «кун» в обычном праве казахов», Андабекова Ш.А. «Чрезвычайные съезды биев» (1995 г.), Идрисова Г.З. «Политические и правовые воззрения М. Сералина» (1985 г.) и других.

При всей важности и мобильности исследований, проведенных в годы Советской власти, они были подцензурными, ограниченными рамками «классового подхода» и преследовали узко идеологические цели, основываясь на делении общества на эксплуататоров и трудящихся. Поскольку бии-судьи, судебные ораторы, знатоки и хранители «юридических обычаев» в основном происходили из зажиточной части населения, отношение к ним было «нежелательным», отрицательным, какую бы они ни играли выдающуюся роль в жизни и истории народа. Для Советской власти было первостепенно и важно показать и

¹ *Культелеев Т.М.* «Уголовное обычное право казахов». Алма-Ата, 1955 г. Опубликовано под моей редакцией после трагической гибели автора.

² *Фукс А.Л.* Обычное право казахов в XVIII – первой половине XIX века. Алма-Ата, 1981 г. Опубликовано под моей редакцией после смерти автора.

выпятить приоритет и превосходство советского уклада и образа жизни для всех нерусских народов и как можно больше принизить роль их культурных ценностей досоветского периода. Казахское общество и его правовые учреждения «в древней форме» оценивались как «анти-советские» и отсталые.

О начале системного и систематического изучения проблем казахского права можно говорить только применительно к третьему этапу – к периоду после приобретения Казахстаном государственной независимости. Процесс активной реабилитации видных общественных деятелей казахского народа, ставших в массовом порядке жертвами советских репрессий, сопровождался и реабилитацией казахского права в «древней форме».

Исследование «Золотого века» казахского права возобновилось и набирало широкий размах только после приобретения Казахстаном независимости. Поиски и сборы, направленные на воссоздание живой истории казахского права с его непреходящими гражданскими и культурными ценностями, принесли серьезные и значительные результаты. Людская память, хранившая в себе многие образы и портреты правовой реалии казахов минувших веков, оказалась сильнее меча душевателей народного духа.

III

Ничто в казахском обществе не ценилось выше, чем царство Слова и Закона. Красноречие и риторика были непрменными атрибутами общения на любых уровнях – семейном, клановом и государственном. Они были и забавой, и искусством. Особенно ценились в них богатство словарного состава, образов и логика. При искусном их сочетании и построении речи выступления и беседы мужей обладали громадной силой убедительности. В социальной среде и коллективе, воспитанных в духе восприятия слов не только как средства общения, но и нечто большего – как духовная пища, они воспринимались особенно заинтересованно и сознательно. Вольность мирного кочевого образа жизни наряду с сильными остатками родоплеменных объединений и вольность пространства обитания населения способствовали формированию феномена Слова и превращению его в идол поклонения.

Казахское правосудие – бийский суд «в древней форме» – было той областью, где сила красноречия, правдивого слова была востребована и проявилась в наибольшей степени. Судья-би был знатоком норм казахского права в его историко-эволюционном развитии и оратором. Они в связке олицетворяли степную Фемиду. Существование одного

без другого в сфере правосудия было немыслимым и невозможным. Именно первейшим источником красноречия, ораторского искусства, их хранителями и реформаторами выступала особая профессиональная социальная прослойка общества – бии, отправлявшие судебную власть. Судебно-процессуальные нормы казахского права построены так, чтобы всемерно поддерживать и создавать условия свободы судебной функции. В такой оценке единодушны крупнейшие деятели культуры и науки казахской земли, многие из которых жили на стыке «старого» XIX и нового XX веков и с молоком матери воспринимали суть и принципиальные азбуки казахского правосудия, передававшиеся из поколения в поколение и дошедшие в основных устоях в глубине памяти народа до новейшего времени. Действующему Президенту республики, ученому-академику Н.А. Назарбаеву принадлежат слова, сказанные им о трех выдающихся «степных» юристах – биях XVII–XVIII веков: Толе бие, Казыбек би, Айтеке би, о том, что «Үш данағәйдін өнегелі өмірі, ел қамын жеген адал еңбегі, топ бастаған көсемдігі. От ауызды, орақ іл ді шешендігі, мүлтіксіз әділдігі жөніндегі айтар әңгіме аз емес» – «Можно говорить много о славной жизни этих трех великих людей-биев, об их деяниях во имя чести, достоинства и предельной преданности делу народа, об их природном предводительском таланте, ораторском даре, безупречной справедливости». Эта же мысль звучит из уст крупного ученого-академика, бывшего президента Национальной академии наук К.И. Сатпаева. В 1927 году он писал, что в народной памяти еще живы неподкупные образы выдающихся казахских биев прошлых эпох. Лучше о них говорят изречения, дошедшие до нас через столетия: «Ханда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің ары, білімі бар» – «Если у хана есть ум сорока человек, то у бия – совесть и познания сорока мужей». Международно известный писатель А. Нурпеисов признавался: «С годами я все чаще оглядывая мысленно скрытые пласты веков казахской истории, все более и более поражаюсь... Три мудреца, чьи имена сегодня не сходят с уст благодарных потомков – Толе, Казыбек, Айтеке, – не только были наделены Богом великим ораторским искусством. Они точно так же, как Цицерон в Древнем Риме, исполняли широкий круг государственных обязанностей – в том числе судей-биев, утверждая тем самым своими деяниями принципы демократии Великой Степи». Казахский аналитик-писатель немецкого происхождения Г. Бельгер указанных трех степных судей-биев называет «тремя пророками» и что они «в историческом сознании воспринимаются как святыня, как неразрывное единство народного духа, как воплощение духовной субстанции Казахии».

Многочисленные исследования национальных и иностранных авторов, включенные в настоящее издание, большинство которых опубликовано в последнее десятилетие – в период цензурной свободы, – вскрывают исторические корни и особенности общественной, государственной организации Казахстана, послужившие основой формирования и утверждения степной демократии на этой земле и как ее продукт и феномен казахского права в его «древней форме». Вот некоторые из них: «Қазақ шешендік өнері ХІІ–ХІІІ ғасырларда Майқы би мен Аяз билерден басталды» – «Искусство национального красноречия берет начало от Майқы бия и Аяз бия, живших в ХІІ–ХІІІ веках» (Б. Адамбаев). Всемирно известный писатель, ученый и знаток казахской истории М.О. Ауэзов указывал, что «...Әрбір хан өз қасында ақылшы болатын биді тандағанда, ең алдымен сөз тапқыш өткір деген шешеннен, судырлаған ақыннан алатын» – «Каждый хан, когда выбирал себе советника-бия, главными критериями были его ораторские и поэтические данные, мудрость и находчивость в словопрениях».

Неутомимый и плодотворный исследователь истории национальной литературы Р. Бердыбаев отмечает, что «ұлы билер барлық кезде үлкенді-кішілі іс-әрекетінің бәрін де ел мүддесін жоғары қойған» – «выдающиеся бии в больших и малых своих деяниях всенародные интересы ставили выше личных и клановых интересов».

Значение казахского права выходило далеко за пределы своей собственно регулятивной нормативной роли в этнокультурных границах Казахстана. Оно несло и выполняло одновременно несколько функций: регулятивную, управленческую, объединительную, охранительную и гуманистическую. Оно было в широком смысле законом и властью, источником общественного бытия и нравственности, искусством и духовной ценностью. Этими чертами, видимо, обусловлены его жизненность и удивительная стойкость перед лицом целенаправленного и мощного натиска мусульманского права и других иноземных систем права таких же кочевых, полукочевых сообществ, оседлых и земледельческих культур и государств, в том числе русского законодательства. Их влияние на казахское право не переросло в разрушительную силу. Оно затрагивало часто верхушки общества, отдельные его социальные пласты. Доминирующая регулятивная позиция и импульс саморазвития казахского права сохранились до новейшего времени. Как указывал в середине ХІХ века Чокан Валиханов, «суд биев, несмотря на 50-летие русского влияния, остался таким, каким он был сотни, может быть, за тысячу лет до нас».

Ранний упадок величия Великой степи кипчаков – прародины кочевой цивилизации не привел синхронно к упадку престижа и роли казахской правовой культуры. В этом противоречивом процессе, по-видимому, сказалось ее пространственное жизнеобитание на обширной «свободной» зоне Степи. Однако хозяйственный, культурный застой и относительная изолированность средневековой Степи, ее отрыв и увеличивающееся отставание от преуспевающих в своем развитии других частей мира сыграли свою роль. Обширный Центрально-Азиатский регион был отодвинут на задний план мировой истории и надолго выбыл из игры.

Подлинное изучение казахского права в его «древней форме», можно сказать, резкий поворот и бум в его познании произошли в последнее десятилетие – с приобретением Казахстаном государственной независимости. Об этом свидетельствуют публикуемые в настоящее время труды ученых и деятелей культуры.

С разрушением «идеологической стены», возведенной на пути самопознания и самоутверждения казахского народа, оказавшегося в сфере политики Советской империи, державшей взаперти вековой его дух, как бы потоком прорвалась на свет накопившаяся внутренняя его сила. Она была духовной силой-рекой, впадающей в общий процесс развития цивилизации.

Вначале, с наступлением «политической оттепели» после смерти Сталина, а затем – особенно в постсоветский период исследования проблем истории правовой культуры казахов стали в республике в числе приоритетных. В них участвовали литераторы и востоковеды, историки и юристы. Постепенно воссоздавалась целостная картина периода «судебно-правового ренессанса» в средневековой истории казахского общества.

Многоаспектные исследования казахского права и бийского правосудия в «древней форме» характеризуют их как одно из ценностных наследий тюркской кочевой цивилизации, раскрывают их особенности и место в общечеловеческой правовой культуре.

СУД БИЕВ В ПРОШЛОМ БЫЛ НАРОДНЫМ, А ТЕПЕРЬ СТАЛ АППАРАТНЫМ – ТАКОВ ОСНОВНОЙ МОТИВ РУССКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ИСТОЧНИКОВ

Русская литература и архивные фонды России являются основными письменными источниками о казахском праве «Жарғы» и о судах биев XIX и начала XX веков.

Отдельные публикации о правовой культуре казахов, сбор и запись, частично и изучение нормативного строя казахского права «Жарғы»,

более известного под названиями «обычное право кочевых казахов», «степное право» и «право казахов Восточного Дешт-и-Кипчака», начались в России только в XIX веке.

Правда, материалы вообще о Казахстане до этого были сосредоточены в архивах и канцеляриях русского государства. Они в основном представляли донесения, переписки, путевые заметки и разрозненные сведения о состоянии казахских земель и брожениях в них, о контактах России, ее полномочных и пограничных органов с казахскими ханствами, отдельными их представителями. В них вовсе не было, а если было, то отрывочно, весьма мало материалов о правовой и судебной системе. Да и к середине XIX века, когда наметился интерес к внутреннему режиму населения Степного края как со стороны царского правительства, так и со стороны энтузиастов его познания многие аспекты жизни казахов, особенно их судебно-правовой культуры, оставались малоизвестными и непонятными. Генерал-адъютант Крыжановский при открытии Оренбургского отдела Императорского географического общества в конце 60-х годов XIX века заявил: «О киргизах имеют в России понятия ложные, что, конечно, гораздо хуже, чем полное незнание».¹ Об этом же писал ученый-востоковед, юрист, много лет проработавший в Оренбургской администрации, заинтересованно овладевший казахским языком Л.А. Словохотов. По его мнению, многие опубликованные русскими авторами работы о законах Степи и бийских судах поверхностны и часто искажают действительность. Они написаны «в большинстве случаев прямо от руки, под первым непосредственным впечатлением, эти труды сильно грешат субъектизмом оценки, что придает им характер скорее авантюризма, чем серьезной научной работы».² При всех недостатках русские литературные источники о казахском праве «Жаргы» представлены сравнительно полно в количественном и качественном отношениях. Это особенно относится ко второй половине XIX и началу XX веков.

I

Хотя казахская земля приняла подданство России еще в 30-х годах XVIII века, она продолжала быть «неуправляемой территорией» со стороны России, имеющей в основном для нее значение моста для выхода к богатым государствам Южной Азии. Как передают, русский царь Петр I в бытность его в Астрахани во время персидского похода

¹ Записки Оренбургского отдела Императорского географического общества. Вып. 1, 1870, Казань, с. 27.

² Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргиз Малой Орды. Оренбург, 1905, с. 24.

в 1722 г., ознакомившись по расспросам о состоянии казахских орд, сказал, что «киргиз-кайсацкая степь всем азиатским странам и землям ключ и ворота».¹ Несмотря на то что основные силы Империи были заняты на главных участках «большой политики» – на Западе и Юго-Западе, – Петр I снаряжает крупный отряд Бековича-Черкасского для похода через Казахскую степь в Хивинское ханство. Основной целью царского правительства при этом было «проложить русскому купечеству через степи (Средней Азии – С.З.) дорогу к сокровищам Индии, которыми обогащались проникавшие туда морями приятели его голландцы и другие западноевропейские народы».²

К началу XIX века времена изменились, изменилась и политика России по отношению к Степному краю. От прокладки коридора через казахские земли к южным странам Азии и от обеспечения безопасности этого проходного пути правительство переходит к освоению казахских земель и превращению их в окраинную управляемую территорию Империи. Эта задача была трудная и многоэтапная. И она стала реализовываться одновременно и силой, и преобразованиями внутреннего устройства Степного края.

В правительстве России понимали, что одним из основных условий проведения новой колониальной политики в Казахстане – это иметь более или менее ясное представление о самом казахском обществе – не только как об обществе кочевников, «кочевых номадов», отставших в своем развитии намного от европейской цивилизации, и от Центральной России, а главным образом разобраться и понять внутренние устои общезжития, основы управления и регулирования в условиях преобладания родового деления населения и живучести общинно-коллективных институтов в обществе казахов. Такая политика стала работать, и одновременно, основываясь на ранее накопленные материалы и описания и на новых данных, готовились проекты схем, модели нового управления казахской Степью и волевых актов – законов, обеспечивающих задуманные преобразования. Казахстан стал играть самостоятельную роль в торгово-экономической, земельно-пространственной и стратегической политике России.

Ликвидация ханской власти в Степном крае, являвшаяся столбовым узлом нового этапа колониальной политики, которая стала проводиться с начала XIX века, завершилась с разработкой и принятием «Устава о сибирских киргизах» в 1822 году, вошедшего в историю как «Устав Сперанского», под именем его автора, признанного ученого-

¹ *Витевский В.Н., Неплюев И.И.* Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 года. Т. I, Казань, 1889-1892, с. 136.

² *Григорьев В.* Русская политика в отношении Средней Азии. СПб, 1874, с. 11.

востоковеда, либерала-реформатора и видного государственного деятеля России. К этому времени в Младшем и Среднем жузах остались лишь самопровозглашенные ханы из султанов, не получившие официального признания пограничной царской администрации, как это было заведено. Исключение составляла Букеевская внутренняя орда, расположенная на небольшой прикаспийской территории, объявленной самим правительством отдельным ханством (Джангир здесь оставался в ханской должности до своей кончины в 1845 году). «Уставом» ханская власть была заменена властью подконтрольных старших (ага) султанов в округах (частях), на которые делился Степной край.

В периоды подготовки к отмене ханской власти, принятия «Устава о сибирских киргизах» и введения новой процарской системы управления в Казахской степи, основанной преимущественно на территориально-родовом административном делении населения, проводилась значительная подготовительная работа. По заданиям петербургских властей в свою очередь губернские пограничные управления, ответственные за проведение на местах политики колонизации края, расположенные в Омске, Оренбурге, Ташкенте, снаряжали отряды и группы, посылали отдельных чиновников в близкие и дальние районы расселения казахов, в их кочевья. Перед ними были поставлены определенные задачи: собирать и записывать из уст знатоков и местной знати, а также свои наблюдения и непосредственные впечатления об обычно-правовых нормах, о судопроизводстве в бийских судах, о значении и роли их вердиктов. Ближайшей их задачей было составление по регионам свода законов кочевого населения казахов. Считалось, что в отсталых и кочевых странах, к числу которых относился Казахстан, в мирное время официальная власть была почти исключительно судебной властью, и что без знания правовых внутренних правил и без их учета нельзя было провести сколь-нибудь эффективную политику преобразования и реформ в Степном крае в угоду имперским интересам России. Такая активная работа проводилась тремя волнами: первый раз – в начале 20-х годов XIX века в связи с необходимостью разработки и принятия важных комплексных законов, в частности «Устава об инородцах» и «Устава о сибирских киргизах», которые и были приняты в 1822 году; второй раз – в связи с окончательной отменой ханской власти и предстоящей реформой административного устройства казахских земель и управления ими в 40-х годах XIX века; третий раз – в 60–70-годах XIX века, когда предстояло проведение новых крупных реформ управления и суда в Казахстане, направленных на повсеместное усиление влияния России в крае путем распространения в нем как

можно активнее внутренних российских моделей законодательства, губернско-волостного административного деления и управления, а также российской судебной системы.

Во всех этих трех этапах преобразований в Казахстане красной нитью одновременно проводилась политика ограничения зоны применения «народных обычно-правовых норм» в судах и превращения традиционных судей-биев в разновидность платных и официальных чиновников по тяжёлым делам местного значения. Для нас в данном случае более важно другое: за эти годы был собран, накоплен, частью опубликован огромный нормативный материал о казахском праве «Жарғы», а также и сведения и отзывы о судах биев, какими они были раньше, в период их расцвета, как уникальной модели правосудия, так и какими становились и стали в период имперской политики царизма.

II

При общей ценности накопленного за сравнительно короткое время фактического материала об организации правовой жизни и суда в казахском кочевом обществе нельзя упускать из виду, что он в большинстве случаев собирался и составлялся под углом зрения колониальной политики России – это во-первых. Во-вторых, эти материалы в основном собирались русскими чиновниками во время их кратковременных заездов в степные кочевья, а главное – мало знакомыми, вернее почти неизвестными с традиционным бытом, жизнью, своеобразием местных и межгрупповых (родовых) связей, внутренним устройством казахского кочевого общества. В-третьих, одним из источников накопления материалов были письменные донесения, как бы исходящие от местной знати и заверенные их личной печатью, а на самом деле из-за их неграмотности сплошь и рядом сочиненные муллами и ахунами, служившими при них, с включением в эти записки нередко в обилии норм мусульманского права, в самом деле не известных или не действующих в кочевых казахских сообществах. Кроме того, в них включалось немало норм, выгодных лишь служилой знати, взятых из других мусульманско-азиатских систем права, в том числе и из российского законодательства. Обо всем этом достаточно доказательно указывали и писали современники тех лет Ч.Ч. Валиханов, Л.А. Словохотов и другие.

Есть ряд важных моментов, которые обязательно должны быть приняты во внимание при ознакомлении, чтении и оценке материалов о правовой жизни казахского кочевого общества, включенных в

настоящее издание. Это то, что сами описания казахского общества, быта и нравов его населения – казахов во многих случаях противоречивы, поверхностны, с акцентом на второстепенные и третьестепенные их штрихи, не связанные или мало связанные с внутренним миром социума. Авторы в большинстве случаев описывали то, что видели, что лежало на поверхности обыденной жизни и не цельно, лоскутами, не пытаясь понять разноформенность между увиденным и их связи с бытом и гражданской культурой казахского общества того времени. Эту особенность различных записей, составляющих основную массу собранного и накопленного материала о нормах «юридических обычаев» казахов нетрудно понять, если иметь в виду, что они – эти записи – производились царскими чиновниками и лицами, не знакомыми с обществом и жизнью казахов и не подготовленными для такой цели. Редкие из них составляли исключение.

Следует также иметь в виду то, что почти все русские авторы, еще до вступления на казахскую землю и в течение долгих лет пребывания в Степном крае, придерживались распространенного в то время «проевропейского» взгляда об отсталости кочевников, в особенности кочевого населения Средней Азии. В русских письменных источниках сплошь и рядом, независимо от положения и авторитета авторов, глубины их описания, казахское общество XIX века характеризуется как «дикое», «отсталое», «неорганизованное», «безвластное». Даже такой опытный исследователь, как А.И. Левшин, автор трехтомного труда о казахах, изданного в 1832 году, который принес ему мировую славу, начинал свое описание с утверждения о том, что у казахов «царит безначалье и нет власти». По его мнению, «они почти совсем не знают подчиненности... Если будем искать причины оного, то главнейшую найдем в образе кочевой жизни сего народа и бесплодии земель его». Его можно было понять: по его словам, только 2–3 месяца побывал среди казахов Западного Казахстана, в пустынных и полупустынных местах, а большей частью обзирал степь с балкона пограничного центра г. Оренбурга и полагался на немалые материалы, отложившиеся в центральных ведомствах Российского государства по части Азии. Для Левшина, с его европейскими воззрениями, кочевое общество во многом оставалось непонятным и тайным. Все это, однако, отступало перед его талантом исследователя-познавателя. Он подробнейшими описаниями быта, нравов, устройства казахов, увиденными своими глазами и чутьем, по сути, открыл Степной край кочевых казахов для Европы и самой России. Такой начальный методологический порок, так или иначе, отразился в его описаниях, хотя факты, приведенные в них же, часто противоречили начальным их утверждениям.

Следует сказать, что для умозрительного представления иноземцев о казахском обществе как об «отсталом», «диком» «бедном культурой», были некоторые свои основания. Дело в том, что Степной край казахов в XIX веке представлялся со стороны по внешнему виду как изнуренный, подавленный, обедневший и неупорядоченный огромный регион с кочевым населением. Это было результатом в первую очередь того, что в течение более чем двухсотлетия страна была охвачена волнениями, превратилась в арену почти непрерывных массовых и локальных восстаний и вооруженной борьбы, особенно против колонизаторов, их марионеток и своих антинародных правителей, а также стала зоной рейдов и разгула карательных отрядов, снаряженных Российским государством для повсеместного умирения народа и обеспечения безопасности проведения имперской политики в Средней Азии. В результате этих и других массовых операций, приведших к многочисленным потерям и нарушениям традиционного ритма и цикла жизни кочевников, воцарились в Степном крае и «дикость», и «безначалье», и всеобщая «бедность», а главное – произошел упадок духовности казахов-кочевников, когда-то в прошлом считавшихся наиболее отважными воинами и защитниками духа свободы и моральных норм общежития. Все это представляло мрачную картину для заезжих иноземцев и ряда царских чиновников, впервые столкнувшихся с кочевым обществом казахов в начале и последующие годы XIX века. Играло свою немалую роль сложившееся в Европе и высших ведомствах России искаженное представление о народах Средней Азии как о «варварах» и «неполноценной по культуре массе».

Приезжали и государственные деятели со специальными знаниями, которые, будучи в течение многих лет в среде «инородцев» Сибири и народов Центральной Азии, по-другому оценивали, описывали жизнь и природную натуру казахов. Одной из таких фигур, безусловно, был известный русский профессор-ориенталист В.В. Григорьев. По словам его биографа-современника академика Н. Веселовского, он – Григорьев был убежден и высказывался, что «киргизы (т. е. казахи – С.З.) народ буйный, но добрый, понятливый и восприимчивый ко всему хорошему, так что, если бы правителями были люди маломальски порядочные, степь удивила бы Правительство быстрым развитием своего благосостояния».¹

При оценке литературных материалов, поданных в виде записей рассказов или собранных на местах сведений от местной знати о правовой культуре казахов, надо непременно иметь в виду то, что во

¹ *Веселовский Н.В./В. Григорьев, по его письмам и трудам. СПб, 1887, стр. 120.*

многих случаях они исходят от религиозных деятелей, служивших и состоявших при местных правителях, от имени которых эти сведения составлялись. Во многом этим объясняется включение в записи норм казахского права выдержек и установок из Корана, сборника мусульманского права, которые на самом деле или были неизвестными казахскому населению, или не применялись в кочевом обществе. Почти все авторы, писавшие о казахах того времени, отмечали весьма слабую религиозность и безразличие местного населения к религии и ее правилам. И.А. Козлов, хорошо осведомленный о внутренней жизни казахов, автор книги под названием «Обычное право киргизов», авторитетно писал, что казахи отличаются «религиозным индифферентизмом» и что в их обычно-правовых законах «нет ни одного правила, которым определялось бы отношение киргизов к предмету веры». Он приводит такой случай, очевидцем которого был: в Акмолинской области на одном бийском суде из-за недостаточности доказательств было решено прибегнуть к присяге как доказательству. По его описанию, «по прочтении присяги мулла дал ответчику поцеловать слова Корана, ответчик же, выхватив Коран из рук муллы, начал бить им последнего по голове, причем разорвал книгу. Дело это, собственно, о изорвании книги, окончившееся примирением муллы с ответчиком, нисколько не говорит о святости присяги, принятой по ал-Корану».¹

Все это не могло не отразиться на качестве и ценности общеисторического и специального материала, накопленного в русской литературе по истории казахов и в описаниях их правовой культуры. Великий русский ученый-востоковед Л.Н. Гумилев писал: «Девятнадцатый век оставил нам в наследство концепцию, согласно которой только оседлые народы создали прогрессивную цивилизацию, а в Центральной Азии будто бы царили либо застой, либо варварство и дикость. Самое плохое в этой концепции было не то, что она неправильна, а то, что она предлагалась как достижение науки, не подлежащей критике. В этом опасность предвзятого мнения».²

III

В русской литературе XIX века независимо ее жанров и авторских пристрастий в большинстве случаев в «патриархальной» жизни казахов выделяли особо суды биев как «примечательное», «достойное» явление, имеющие черты, похожие на институт цивили-

¹ Материалы по казахскому обычному праву. Алматы, 1998, с. 305–306.

² Гумилев Л.Н. Хунны в Китае. М. 1993, с. 6.

лизованной законности. В дневниках И.П. Шангина – исследователя из Алтая, посетившего Казахскую степь в 1816 году в составе экспедиции, содержалась запись: «За тридцать лет перед сим ханы, управляя народом, хотя и по изустным, но строгим и справедливым законам своих предшественников, самовластно содержали оный в мире и спокойствии».¹ Русский ученый-востоковед А.И. Левшин, побывавший по поручению Министерства иностранных дел России в начале 20-х годов XIX века в г. Оренбурге и Зауральской казахской степи (в Младшем жузе) и проводивший обследование и изучение жизни казахов, писал: «Было время, говорят благоразумнейшие из киргизов Меньшей Орды, когда и наш народ жил в покое; было время, когда у нас существовал порядок; были законы и правосудие». По его словам, это время казахи называют «Золотым веком», о котором «вспоминают они со вздохами».² Если иметь в виду, что у народов, находившихся на таком уровне развития, на каком находились казахи XVII-XIX веков, управление сообществом в основном сводилось к рассмотрению споров, то «порядок» и «законы», о которых говорит А.И. Левшин и которые были в прошлом в казахском обществе, суть не что иное, как справедливое правосудие биев. На это есть прямое указание у других российских авторов. В «Собрании киргизских (казахских) законов», составленном в 1824 году по заданию генерал-губернатора Западной Сибири, есть нормы, посвященные суду и судьям в Казахской степи.

В них указывается, что «справедливость» была главнейшей чертой правосудия, отправляемого биями. Вот некоторые из этих норм: «Если судья (т. е. бий) решит дело несправедливо, но без намерения и хитрости, штрафу на него не полагается, а прибегают (истцы) уже к другому судье для справедливого решения». «Но буде дело решено справедливо, и кто-либо из тяжущихся представит потом новые доказательства, то другими судьями оно не перевертывается, а представляется таки решить то дело тому же бию, который прежде судил оное».³ Спустя 20 лет после составления первого «Собрания казахских законов», в 40-х годах XIX века проводился второй этап сбора юридических обычаев казахов с целью составления нового, более полного и «достоверного» их свода. С этой целью в Казахскую степь были командированы чиновники из пограничных административных центров. В заданиях, данных им, было поручено особое

¹ Шангин И.П. Дневные записки И.П. Шангина, выделенные им в ходе экспедиции в Киргизскую (Казахскую) степь в 1816 г., Сибирский вестник, 1820, ч. IX.

² Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. СПб, 1832, ч. III с. 98-99.

³ Материалы по казахскому обычному праву. Алматы, 1998, с.40.

внимание при этом обращать на выяснение роли и места биев как судей, на бийское правосудие. Вот некоторые выдержки из записок этих чиновников.

1. «Невозможно определить, кто из биев более известен по уму и опытности, потому что каждый бий старается разобрать и решить дела киргизцев справедливо и без малейшего отступления от обычаев, которые будучи введены с древнего времени, не изменяются и имеют одинаковую силу во всех киргизских родах». «Всякое преступление, какого бы рода не было, сделанное киргизами в степи, разбирается и решается биями, в каждом роде, отделе и подотделе имеющих, которые отличаются опытами справедливости и бескорыстия»¹ (1846 г., поручик Аитов).

2. «Природный ум, особые душевные качества с присоединением к тому опытности и примерной приветственности есть качества и вместе с тем и все достояние, посредством которых бий может иметь право носить это почетное имя» (1846 г., чиновник по особым поручениями Д'Андре).²

В русской литературе, в особенности в исследовательской, начиная с 60-х годов XIX в. мы находим немало восторженных отзывов и страниц о биях-судьях, о бийском правосудии в «древних формах» в казахском обществе, еще полностью не исчезнувших с исторической арены.

Один из авторов таких работ Л.Ф. Баллюзек, образованный офицер в звании генерал-лейтенанта, проработавший 12 лет военным губернатором Тургайской области (1865-1876), проводивший административные, в том числе судебные, реформы в Степном крае, писал: «Обязанность судьи лежит на так называемых биях. Это звание в сознании народном принадлежит тем немногим, которые с природным умом и даром красноречия соединяют в себе глубокое познание в коренных обычаях народа и в исторических о нем преданиях. Только совокупностью этих природных способностей и приобретенных ими познаний заслуживается репутация бия; или, другими словами, бий есть живая летопись народа, юрист и законовед его».³

Царское правительство и его колониальная администрация в Казахстане пришли к постепенному пониманию значительной и даже особой роли бийского правосудия в прошлом и отчасти

¹ Там же, с. 97, 98.

² Там же, с. 164.

³ Баллюзек Л. Народные обычаи, имевшие и отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской орде силу закона. Казань, 1871, с. 45-46.

и в XIX веке во всей системе казахского общества, в политико-правовой его жизни в особенности. Вместо первоначальной политики, направленной на замену судопроизводства в Степи российскими судами и законодательством, правительство стало на путь использования бийских судов в имперских интересах, шаг за шагом активно реорганизуя и превращая их в аппаратные судебные органы.

ОБРАЗЫ БИЕВ-СУДЕЙ И ПРАВОСУДИЯ В КАЗАХИИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Казахская художественная литература как самостоятельная ветвь творческой деятельности получила развитие в основном в XX веке – в годы Советской власти в России, в условиях, когда безраздельно доминировала коммунистическая идеология. Особенностью этой идеологии было то, что она была государственной, тотально проникающей, повелевающей и одноцельной. Писать и возносить советскую, партийную реальность поддерживалось, поощрялось и направлялось всей мощью политического аппарата и финансово-материальными средствами. Культивировавшийся «классовый подход» определял композицию, канву и содержание художественного произведения. Это означало, в особенности при описании событий прошлого, исходить из необходимости воспроизведения в них вечного противостояния одной части общества другой, между угнетателями-работодателями («богатыми») и угнетателями-работниками («бедными»). При этом верховенство в этой борьбе должно было оставаться на стороне представителей «низшегословия». Это было правилом и официальной установкой. Отклонение от нее, как правило, расценивалось как игнорирование политики официальных структур и влекло за собой ответственность вплоть до уголовного преследования авторов.

Реальность была такова: а) официальная идеология, определявшая политику Советского государства и его органов в национальном вопросе в национальных республиках, предписывала излагать и освещать предреволюционную историю (речь идет о большевистской революции 1917 года) под углом зрения классовой борьбы, т. е. отрицательного отношения ко всем национальным общественным и политическим деятелям прошлого, не связанным с «освободительной борьбой» народа и его союза с Россией. Би-

судьи и независимое правосудие, отправляемое ими, их выдающаяся роль в историческом прошлом казахского общества признавались институтами эксплуататорской системы, и следовательно антинародными; б) согласно идеологизированной исторической концепции народы Центральной Азии до начала XX века находились на стадии патриархально-феодалных отношений, отсталости и туземности, исключавших передовую мысль и подлинно демократические общественно-политические идеалы и институты. В то же время не было прямого запрета на исторические работы и исследования.

С идеологической оттепелью, наступившей с середины 50-х годов (после смерти Сталина), связано начало свободы творческой деятельности в республике, в том числе и в области художественной литературы. Годами пролежавшие задумки и фрагменты писательского труда начали воплощаться в опубликованные произведения. Они-то и составляют основную массу источников, места и отрывки из которых приведены во втором разделе второго тома «Древний мир права казахов».

То, что было в государственной идеологии Союза ССР, и то, что стало с нею после его распада, неминуемо отразилось в идейных композициях казахской художественной литературы в целом, в нравственных образах биев и режима казахского правосудия в «древней форме» – в особенности.

Выдающийся писатель-мыслитель, ученый, большой знаток истории и культуры казахов М.О. Ауэзов, посвятивший свой роман-трилогию Абаю Кунанбаеву, крупнейшему поэту, мыслителю и гуманисту, жившему во второй половине XIX века, многое не договорил в своих великолепных произведениях из-за идеологического ограничения в годы Советской власти. Это особенно заметно в отсутствии в его объемном романе более цельных и целостных картин и страниц из жизни Абая, получившего известность в свою эпоху в роли бия и тобе бия – судьи и верховного судьи в Степном крае. При жизни он считался приверженным носителем идеалов и продолжателем дела, мыслей и демократических традиций великих биев Великой степи кипчаков.

Историческая тематика, уходящая в события прошлых веков, становится преобладающей в казахской художественной литературе. Она пользовалась наибольшим спросом населения. В творчестве известных писателей сложная и противоречивая жизнь живущих, современная тематика, разные занимательные детективы оставались

мало привлекательными. Это происходило в условиях заинтересованности партийного руководства в этих жанрах. Это, видимо, можно объяснить следующими мотивами: а) советская реальность в человеческих измерениях имела значительные и принципиальные изъяны, о которых в писательских трудах умолчать было невозможно, а открыто высказываться о них в то же время было нельзя; б) естественная потребность в самоутверждении, в самопознании казахской нации непременно вела к истории Великой степи, к ее нравственным истокам; в) нравственные идеалы и истоки исторического прошлого прочно засели и сохранились в духовной натуре и в памяти народа.

Тяга казахов к художественной исторической литературе была особенной и несла в себе вековую традицию.

Многие писатели, описывающие в своих произведениях события прошлых веков, берутся за основательное изучение эпохи, ее социально-духовных особенностей, в которых происходили эти события, а также их реального носителя – развитую историческую память народа. Некоторые из них поднимаются до уровня исследователей, публикуют научные труды по ранней и средневековой истории казахского государства.

Память о правосудии казахов в «древней форме» была и оставалась сильной в духовном бытии казахов вплоть до недавнего времени, особенно в умах национальной интеллигенции. В произведениях писателей, посвященных исторической тематике и опубликованных в последние десятилетия, социальная роль и фигура биев часто занимают ведущее место среди литературных персонажей. В таких случаях, когда надо было в художественной панораме продемонстрировать проявление таких высоких принципов нравственности, как гуманизм и справедливость, достоинство человека и благородство в казахском кочевом обществе, писатели часто использовали образы неподкупных биев и учреждения бийского судебного процесса.

Так, М.О. Ауэзов в своем историческом романе-эпопее «Абай», опубликованном при Советской власти, а следовательно, в условиях идеологического ограничения, описывает два судебных процесса в сохранившихся традиционных формах степной демократии. По времени они относятся ко второй половине XIX века, когда многое в социально-политическом положении казахского общества изменилось и влияние в нем политики колониальных властных структур и местных «авторитетов» стало значительным, а следовательно, и содержание когда-то неподкупного правосудия значительно изменилось.

В одном случае сторонами в судебном процессе являются: малочисленное, бедное аульное поселение «Жигитек» и его предводитель Базаралы-ответчик и Такежан-истец, выходец из влиятельной и богатой семейной династии Кунанбаевых и его представитель на суде Жубар. Обе стороны принадлежали к одному и тому же роду Тобыкты из Среднего жуза и жили в длительной междоусобной вражде. Суть дела заключалась в том, что люди из «Жигитек» (ответчик) в числе 40 человек за нанесенные кровные обиды, притеснения и в виде мести угнали у Кунанбаевых 800 голов лошадей. Особенностью этого судебного процесса было то, что в нем состав судей, а их было несколько, призывался из других родов и принимал участие в нем волостной начальник, представлявший колониальную власть с явной симпатией к семье Кунанбаевых. Во втором случае сторонами судебного процесса были: профессионал-конокрад (ответчик) из аула Кунанбаевых и истцы, приехавшие из далеких кочевьев других родов, у которых был похищен табун лошадей. Особенностью этого судебного процесса было то, что истцы, по их словам, искали справедливого судью-бия в округе и остановились на кандидатуре Абая – сыне Кунан-бая, приходящегося прямым родственником подозреваемому ответчику.

В этих судебных процессах, независимо от вынесенных на них решений, исключительно важны следующие характерные их особенности: а) представителями сторон избирались в первую очередь владеющие красноречием степные логосы; б) приводятся образцы из судебных их речей, полных образностью словесных ресурсов; в) стороны в судебном процессе – виновные и невинные – апеллируют к высшему принципу «справедливости» и выражают готовность признать и исполнить судебные решения, какими бы они ни были для тяжущихся сторон; г) проводится идея: независимость для биев-судей была прежде священной, но сегодня сомнительной и условной.

Судебный процесс, как описывает автор, в первом и втором случаях длился целый день, хотя факт угона скота вовсе не оспаривался. В нем, наряду с доказыванием факта, имело важное значение доказывание мотивов факта и искусство передачи мысли.

Приведем некоторые места из судебной речи Базаралы, ответчика, вовсе не оспаривавшего факта угона чужого скота. По описанию автора романа, Базаралы «своими первыми словами заставил сидящих в юрте биев обратить на него пристальное внимание»

(«үнсіз отырған үйішін өзіне еріксіз жалт қаратты»). Вот начало его речи: «Ойдағы ұлық, қырдағы қазақ болып, бас қосқан келелі жиының екен. Ағайын! Көбіңнің түсіңді танымасам да атағыңды, тегіңді білуші едім... Дауға келіп отырған менің мырзаларым, – мынау Құнанбайлар болады. Мұның қарсысында мал-мүлкі жоқ, әрі құны да жоқ бір шөкім кедей атынан мен кеп отырмын. Құнанбай баласына қайратпен, байлықпен, бақталаспен, не басқа тайталаспен тең келермін дейтін мен емеспін... «Ұзын арқан, кең тұсау» бұнда болғанда, «қысқа жіп күрмеуге келмес» – менмін. «Еңкейсе Ертісі, шалқайса Шығысы» дейтін бұлар болғанда, қасында қанат тұтар жалғыз-жәутік серігі де жоқ – менмін».

«...Құнанбай балаларының өздеріндей жақсыларға беріп жатқан асы мен сыйы мол ғой. Ал түгім жоқ болса да, ойлап, барлап қарасаңдар, менің сендерге беріп жатқан парам, сыйым осылардың сый-сыбағасынан сонауғұрлым көп екен. Сендердің елдерің болсын, өздерің бол, бұл күнге шейін осы дуанда Құнанбайдан жуанды көрдің бе? Көрмедің! Бұған көр өтеді, бұларға қарсы адам баласы басады деп білдің бе? Білмедің? Ойламадың. Бұлар Құнанбайдан туды ма, тіпті Құдайдан туды ма? – дегендей көруші ек. Менің сендерге берген парам ол – дәл сол Құнанбай баласы да өзіміздей адам баласы екенін таныттым. Ұрсақ оған да таяқ өтетінін, жұлқысаң оның да жыртылатын жағасы барын таныттым. Тіпті одан әрі батыл, бекем ұра берсең, тікейіп тұра бере алмай, омақата жығылып, өлуге де бар екенін таныттым. Біле білсеңдер, менің осындай сый бергенім бар! – деп сылқ-сылқ күлді».

Ағам, Балағаз осының айдатуымен өлді. Інім – Оралбай, осылар шырмаған кесірдің салдарынан елден безіп жүріп, қудала, қу мекенде көмусіз қалды. Тәкежан, бар істі істеген менің өзім. Оны істеткен менің бас кегім, дәл өз басымның кегі. Елден кума, өзімнен қу? Өлтіріп тынасың ба?! Тірідей қара жерге көмдіріп тынасың ба? Есебіңді айырғанда, бір өзімнен ғана айырасың! – деген».

Такова была концовка одной из последних защитительных речей предводителя – представителя ответной стороны. Она была полна изящных оборотов и афоризмов, которыми располагал казахский язык и которыми так искусно владел ответчик на судебном процессе. Перевод этой речи труден, но примерно гласит так: «Здесь важный и примечательной сбор. Он собрал казахов из низовий и носителей власти. Сородичи! Хотя многих из вас я не знаю в лицо, но мне известны ваши звания и предки!.. Вот сидят

сыновья Кунанбая, к которым я питаю почтение. Они – истцы и в то же время богатые. Напротив них сижу я из аула бедняков и собрался выступить в их защиту. Я не могу сравниться с ними ни богатством, ни знатностью и ни влиянием, тем более не думаю выйти победителем в разбираемом споре с ними... у них, как говорится, «и длинные петли, и широкие пути». Кто «на короткой веревке, из которой и узла не завяжешь», – так это я. Если они по поговорке: «Начнется – Иртыш к услугам стелется, откинется – Чингиз подопрет», получают здесь, думаю, полную поддержку, то у меня здесь нет никого, на кого я мог бы опереться хотя бы кончиками своего крыла... Доходят до меня, что сыновья Кунанбая оказывают некоторым из вас особую лесть и почтение не без умысла, дают богатые подарки. Я ничего вам не принес, ничем не угостил. Но я хочу преподнести вам подношение, намного ценнее, чем они дали вам. Это то, что я развенчал миф о грозной силе сыновей Кунанбая, о которых вы раньше думали: не от бога ли послана им сила? Вы до сих пор не думали, что кто-нибудь да способен вступить в борьбу с ним в судебном споре. Теперь увидели это. Они такие же земные люди, как мы. Их также можно схватить за ворот и стрести, подвести под суровое осуждение и наказание. Это мой подарок-открытие вам, если в состоянии по достоинству оценить его... Такежан, сын Кунанбая, – мой неоплатный должник. По его вине умер в ссылке мой старший брат Балагаз. Младшего брата Оралбая Такежан вынудил бежать из родных мест и умереть на чужбине. Я не знаю даже, где его могила.

Набег с угоном лошадей Такежана я совершил из личной мести. Поэтому спрашивайте не от моих одноаульцев, а от меня. Хотите – убейте, хотите – живьем закопайте меня в землю. Но только меня одного...».

Защитительная речь Базаралы, как описывает автор произведения, произвела сильное впечатление на участников процесса. Судебное состязание, длившееся целый день, закончилось вынесением биями решения о взыскании угнанного скота в тройном поголовье со всех членов аульной общины «Жигитек» в пользу сына Кунанбая – Такежана. Такое решение предполагалось и ожидалось. Оно имело общественный резонанс, обратный его содержанию.

Второй суд биев, происходивший также в имении Кунанбая, представлял противоположность первому. Если в первом случае бии-судьи были заранее подкуплены, то во втором случае показано степное правосудие в «древней форме», когда судья-бий незави-

сим, а его решение основано на высоком нравственном принципе «справедливости». Дается описание глазами Абиша – сына знаменитого Абая Кунанбаева, как его отец – Абай творил суд справедливости, в котором виновной стороной (ответчиком) выступали его же родственники или близкие, дружественные одноаулцы. Он – Абай как бы был более строг по отношению к своим ближним по крови, не знал сознательных отклонений от прецедентов знаменитых казахских биев, завещавших биям-судьям «служить всем и каждому, как равным». К Абаю, к его суду приезжали из далеких родов. Однажды перед ним предстал ловкий «свой» вор, угнавший косяк лошадей у отдаленного рода в месяце езды. Вот эпизод психологического обвинения вора-ответчика: «Абай біраз тоқтап, қарсы алдындағы кесек денелі құрыға көп қадалып қарады. Бір уақыт, сәл мысқылдап күліп алып, Әбішке (өз баласына) бұрылды: «Қарашы! Тағдырдың ызалы мазағындай, бұл тынымсыз ұрының аты да, ары да бар адам баласына мысқыл сияқты. Мұның аты – Мыңжасар! Не деген сорлы ата-ана қойған масқаралылық ат! Өлмесе екен деп тіледі ғой! Сондағы адал қасиетті тілек неменеге айналған? Оң тілектің сұмдық масқара тілекке айналғаны, адам қауымына бір қорлық жаза ғой! – деді». – «Абай, выдержав небольшую паузу, довольно долго устремил свой пронзительный взгляд на вора с крупным телосложением. Немного собравшись с мыслями, с усмешкой сказал рядом сидящему своему сыну Абишу:

– Посмотри на него! Как судьба злобно посмеялась над ним. Он стал посмешищем своего имени «Мыңжасар» (в переводе «живи долго»), которым нарекли его родители в надежде, что он станет их совестью. Вместо этого он предал их, сделавшись вором. Чем это лучше позора! – закончил свое судебное решение Абай».

В романе другого крупного писателя А.К. Кекильбаева «Уркер» – «Плеяды – созвездия надежды» в художественных образах воспроизведена реальная социально-политическая панорама казахского общества второй половины XVII и начала XVIII веков. Этот период выдался наиболее суровым испытанием для населения и для его предводителей, судьбоносным для Казахского государства и общества. В числе главных персонажей, которым отведены ведущие роли в романе, выступают бии-судьи по профессии и поднявшиеся до уровня деятелей большой политики.

Автор воспроизводит традиционную иерархию организации ханской власти в Казахии. «...Шартаптапты өзіне шақырып тұрған

шаршы төбенің шырқау басында шақырайған зор кілемнің үстінде алтын тақта алшайып, алтын тәжді хан отырады. Тақтың екі жағында қос қанатты тізе қосып ұлыс бегі төрелер мен сұлтандар тізіліпті. Тақтан сәл төмен, хан алдында қолдарына үш арыстың қамшысын ұстап үш жүздің төбе билері, батырлары отырады» – «На самом дорогом ковре устанавливали позолоченный трон, и на него величаво усаживался хан, увенчанный короной из золота. Поджав под себя ноги, по обе стороны от хана сидели правители улусов – тюре и султаны, чуть ниже, напротив хана, располагались верховные бии трех жузов с камчами в руках – символами власти. Пониже собирались кучками самые знатные бии племен и самые известные в степи батыры».

Подлинная раскладка властных сил и группировок в этот период была такова: «Ол тұста тайпа басы төрелердің қатарынан табылғанға билер емес, Орда басы билердің қатарынан табылғанға төрелер масаттанып қалушы еді» – «Не бии почитали за честь сидеть рядом с правителями – тюре, а тюре-правители были довольны, что их места рядом с биями».

В романе, как алмазная россыпь, имеются фрагменты мудрости, философская глубина мышления, которыми владели знаменитые бии, в первую очередь Толе би, Казыбек би, Айтеке би, и в которых, как в сгустке синтеза, даны законы и прогнозы жизненного пути общества. Это выразительно представлено в следующих фрагментах романа, в которых описываются советы трех биев на заданные им обществом вопросы.

Это было своеобразным состязанием знаменитых биев на мудрость и предвидение. Ниже дается перевод фрагмента из романа «Уркер» на русский язык.

«Казахи гордились своими мудрецами-биями. А как они любили послушать их советы и наставления, как, бывало, жаждали, чтобы бии научили их уму-разуму!..»

Когда было принято Уложение «Жеті жарғы» и самые неотложные и важные вопросы подходили на маслихатах к концу, прежде чем расходиться, люди просили Тауке хана: «Мы хотим услышать наших биев – Толе, Казыбека, Айтеке, пусть скажут нам вещие слова! Мы хотим спросить!..».

– О чем вы желаете спросить биев? – вопрошал Тауке-хан.

– Пусть скажут, что нас ждет впереди. Какие грядут времена? – следовал вопрос. С места поднимался Толе би. Он так мудро и образно сформировал эти вопросы:

– О сородичи и соплеменники! О народ! Не слишком ли часто ржут ныне наши кони, не слишком ли своенравны стали наши жены? – произносил он и садился на место.

Вслед за ним подымался Казыбек:

– Когда часто ржут кони, это значит – быть над степью большой грозе! Засверкают молнии, загремит гром! Если жены чересчур своенравны, значит, поднимается им цена!

Айтеке поднимал над головой камчу и грохотал:

– Если к стране приближается враг, то грива коня становится для мужчин кровом, кольчуга – женой, копьё – сыном! Чело мужа покрывают рубцы от ран, а лицо жены – горестные морщины.

Люди молча и горестно кивали головами.

– О чем еще хотите узнать? – провозглашал хан.

– Теперь пусть бии научат нас, как жить. Что важно для человека, что – нет?

– У каждого есть свой холм, своя вершина, с которой следует смотреть на мир. Для степняка это конь, сядешь на него, помотаешься по белу свету – лучше поймешь, что происходит вокруг... Аксакалы, старцы для народа – что запечатанное письмо: сумеешь раскрыть его – узнаешь, кто тебе друг, а кто тебе враг, – взял первым слово Толе.

– Не кори молодость за то, что сияет, – все мы из нее вышли! Не кори старость за то, что ковыляет, – все мы войдем в нее! – выступил вперед Казыбек.

– Заработанный потом скот лучше славы, купленной ценой чести. Юнец, выставляющий вперед умный лоб, лучше старца, выставляющего вперед бесстыжую бороду! – отчеканил Айтеке.

– Что еще? – словно шелестел в мертвой тишине голос Тауке.

– Какая щедрость плоха, какая скупость хороша? Должен ли человек быть уступчивым?

– Плоха щедрость плута на клятвы, щедрость муллы на проклятья, – мгновенно отозвался Толе.

– Дурная щедрость проявляется в излишней уступчивости: когда мужчина сдается слепо, а женщина – отдается слепо! – Казыбек в подтверждение правильности своего суждения сделал резкий жест рукой.

– Щедрого на пустые посулы муллу на том свете ждет ад. Плуту не избежать ада на этом свете, ибо бесчестье – тот же ад. Уступчивость женщины ложится позором на ее род, уступчивость мужчины – на весь народ! – Айтеке говорил резко, будто выносил приговор и мулле-обманщику, и плуту.

– Когда резко говоришь врагу «да», а другу «нет!», то ты, стало быть, очень-очень хороший скупец, – после минутного раздумья отвечал Толе.

– Жадность не порок, когда прелюбодей зарится на твою постель, когда алчный властелин хочет отнять у тебя любимого коня! – не отставал от Толе Казыбек.

– Между людьми хороша скупость на обиды, между народами – на угрозы, – вставлял слово Айтеке.

Люди приходили в волнение, поддакивали, шушукались.

– Ну, имеется что спросить у наших биев? – Тауке окидывал взглядом своих подданных.

– Имеем, имеем!.. – неслоь со всех сторон. – Что для семьи сын, а что – дочь?

– Сын вырастет – будет потомство, дочь вырастет – появятся родственники! – Толе не заставлял себя ждать.

– Пусть сын умрет, сломав шею от торопливости, пусть дочь умрет, задыхаясь от стыдливости! – отвечал Казыбек.

– Каков у тебя достаток – определишь, когда вырастет сын. Каков авторитет – узнаешь, когда вырастет дочь, – присовокуплял Айтеке.

– А как насчет супруг? Жен, то есть? – полюбопытствовал молодой джигит, вызвав дружный хохот.

– Счастье, когда конь спасает тебя от вооруженного, а жена – от одиночества, – высказался Толе.

– Тому, кто не испытывал наслаждения на ложе, тому и ад страшен: что может быть страшнее постылой жены? Кто не ласкал горячо жену, тот не будет любить сына! – добавил Казыбек.

– Ретивого жеребца погляди в косяке, горделивого молодца – в семье! – быстро выговорил Айтеке.

Народ снова загудел, зашумел.

– Пусть три бия изрекут нам истины о нравах людских, о поступках человеческих!

Толе сжал в руке камчу, вышел вперед:

– На вершину поднимешься, душа распахнется, с добрым человеком побеседуешь – сердце раскроется.

– У кого плохой конь, от того уйдет мечта. У кого сын плохой, тот лишится счастья! – вымолвил Казыбек.

Айтеке сказал так:

– Человека с нечистыми помыслами покидает совесть, мужа, у которого злая жена, покидают гости! – Он выдержал паузу, про-

должал: – Аллах любит азан, а народ любит казан. Аулы наши близко от Культобе, пожалуйста к нам, люди добрые, в гости – отведайте хлеб-соль.

В приведенных литературных эпизодах казахское право в «древней форме», его институт – суд биев и выдающиеся носители этой власти, берущие начало из свободной демократической зоны Великой Степи средневековья, представлены в художественной реальности.

ҚАЗАҚТЫҢ БИЛЕР СОТЫ – БІРЕГЕЙ СОТ ЖҮЙЕСІ

2008 ж.

Кітап қазақ даласындағы көшпелі қауым қойнауында қалыптасқан билер соты мен сот әділдігінің негізгі мән-мазмұнын ашып көрсетуге арналған. Еңбекте сан ғасырлар бойғы қазақ қоғамы мен мемлекеттілігінің дамуындағы, мәдени құндылығы жазынан әлемдік өркениеттің қатарынан саналуына мүмкіндік беретін әлеуметтік-саяси өміріндегі әділ соттың қызметі жан-жақты зерттелінген.

- **АЛҒЫ СӨЗ**
- **ҚАЗАҚТЫҢ АТА ЗАҢДАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАСТАУЛАРЫ**
- **ҚАЗАҚТЫҢ БИЛЕР СОТЫ ҰРПАҚТАР ЖАДЫНДА ТӘУЕЛСІЗ, КӘСІБИ ЖӘНЕ ӘДІЛ СОТ РЕТІНДЕ САҚТАЛДЫ**
- **ҮШ ЗАҢҒЕР – ҮШ АҢЫЗ**
- **«АДАЛ БИ – ӘДІЛ БИ»**
- **«БИ – ХАЛЫҚ ШЕЖІРЕШІСІ, ДАНАСЫ ӘРІ ЗАҢҒЕРІ»**
- **ҚАЗАҚ БИЛЕР СОТЫ – ОРТАҚ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚ**
- **ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДА ӘДІЛ СОТТЫҢ «АЛТЫН ҒАСЫРЫ» БОЛДЫ МА?**
- **БИЛЕР СОТЫ ТӨРЕЛІГІНІҢ ОН ҮЛГІСІ**
- **АБАЙ – ҰЛЫ БИЛЕРДІҢ СОҢҒЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БІТІМ-БИЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ**
- **ҚАЗАҚ ХАНДАРЫНЫҢ ЗАҢ ШЫҒАРУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕ ШОЛУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**
- **ҚАЗАҚ ҚҰҚЫҒЫ «ЖАРҒЫ» ТУРАЛЫ**
- **ҚАЗАҚ ҚҰҚЫҒЫН БАҒАЛАУ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ**
- **БИЛЕРДІҢ СОТЫ БҰРЫН ХАЛЫҚТЫҚ БОЛСА, ЕНДІ ОЛ АППАРАТТЫҚҚА АЙНАЛДЫ: ОРЫС ӘДЕБИЕТТЕРІНІҢ НЕГІЗГІ МОТИВИ ОСЫНДАЙ ЕДІ**
- **ТАРИХИ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ӘДІЛ СОТЫ МЕН БИЛЕР ОБРАЗЫ**

АЛҒЫ СӨЗ

Менің жетекшілігімдегі шағын ғана зерттеу тобы соңғы он жылда салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрып нормаларын, хандар заннамасы мен халық арасында «ең әділ және ең дана» деген атаққа ие болып, «Төбе би» мәртебесіне қол жеткізген би-қазылардың соттық оқиғалары мен төреліктерін негізге ала отырып, қазақтың ортағасырлық «Жарғы» құқықтар жүйесін зерттеп, материалдар жинаумен айналысып келеді. «Қазақтың ата заңдары» атты он томдық еңбекті дайындап, басып шығаруды жоспарлаған едік. Оның сегіз томы 2007 жылдың соңына дейін басылып үлгерсе, қалған екеуі 2008 жылы жарыққа шықпақ. Енді міне, зерттеу жұмыстары барысында қалыптасқан басты түйіндеріміздің кейбіреуін бұқара талқысына ұсынатын кез жеткен сияқты. Және біздің ойымызша, ұлттық мәні зор бұл тұжырымдамамыздың маңыздылығы ұлттық деңгейден де асып тұр. Бірінші кезекте, бұл ортақ мәдени құндылықтарды дарыта білген билер сотына қатысты.

Орыстың шығыстанушы-ғалымы Л.Словохотовтың жазбаларында «асқан әділеттің» соты атанған билер соты – ішкі құрылысы рулық-тайпалық қауымдарға негізделген ортағасырлық көшпелі қазақ қоғамының игілігі. Билер сотында халықтық демократия мен халықтық билік құндылықтары өзінің табиғи қалпын сақтаған. Тарих талабына сай, аталмыш ерекшелік Орта Азияның көшпелі қазақтар жайлаған кең даласында бедерлі түрде орын алғанын қайтерсіз.

Бұл орайда, көшпелі қазақ қоғамы Орта Азияның басқа аймақтары мен этностарынан оқшау өмір сүрді деген ойдан аулақпыз, мұнда Қазақ хандығының егеменді түрде даму жолындағы ерекшеліктеріне нұсқау жасалған. Және көшпелілер, дәлірек айтсақ, олардың кейбіреуі қарапайым, қарабайыр түрде жер игерумен шұғылданғаны да жасырын емес. Кей кезде мал өнімдері мен азық-түліктерін айырбасқа салу үшін қала және сауда орталықтарына да барып тұратын. Десек те, қазақтар тұрмысында көшпелі мал шаруашылығы басты және басым орында еді.

Орта Азияның түркі тілдес халықтары тарихынан бастау алған билер соты аймақтық ерекшеліктерге сай қалыптасты. Қазақ халқын құрған тайпалар мен рулар кезінде түрлі империялар мен хандықтар құрамына кірген. Тарихтың әлдебір кезеңінде олардың даму жолдары тарамдалып кетті: біреулері көшпелі күн көрістен отырықшы өмірге ауысып, биліктің жаңа жүйесі мен белгілі бір дінді ұстанса,

енді біреулері әлсіз көршілерінің жерін басып алып, ұрыс-соғыспен күнелтуді кәсіпке айналдырды. Ал үшіншілері көшпелі өмірден қол үзбей, қайта оны кемелдендіре түседі және тирандар мен діншілдерден қашып жүрді, қоныстарда тұрақтап қалған кейбір билеушілердің отбасылары мен олардың шашбауын көтерушілері насихаттаған діни догмаларын қабылдаудан бас тартты. Олар хандықтар одағына немесе конфедеративтік құрылысы бар үлкен хандықтың құрамына енетін тайпалар мен рулардың егеменді құқығын, бостандық пен халық билігін қалады.

Көшпелілерден құрылған Қазақ хандығы соңғы аталған категорияға кіреді. Халықтың әлеуметтік бөлігі және лауазымды өкілі болып танылатын билер мен билер соты Орта Азияның басқа да аймақтарының тарихынан көрініс табады. Олар шығу тегінің ортақтығын білдіретін терминологиялық тамырын жоғалтпаған, ал аймақтық-функционалдық дамулары кейбір бастапқы құндылықтарын сақтай отырып, түрліше шындалған. Осы түп-тамырдан бүршіктенген қазақ билер соты мен қазақтың «Жарғы» құқықтар жинағында өз ата-бабасынан мұра боп қалған нұсқау, яғни нормалар мен құндылықтар бірталай. Бұл салада Орта Азия халықтарының тарихында сабақтастық байланыс бар.

XIX ғасырдағы Ұлы далаға назар салған орыс шолушылары сот билігінің өкілдері ретінде танылған қазақ билерінің өнеге-тәлімге толы қызметіне тәнті болып, оларды «ақиқат жаршысы» (Словохотов Л.), «Ақылды, әрі әділ» (Крафт И.), «айнымас әділдіктің адамдары» (Козлов И.) және қызмет бабына байланысты «дауласушы жақтардың табиғи дәнекершісі» атаған. Олар көшпелі қазақ қоғамы мен Қазақ хандықтарының ішкі құрылысына тән халықтық билік, демократия және бостандық жағдайында қалыптасып, игі мақсат-міндеттерін іске асырды. Олардың қоғам арасындағы талай ғасырға созылған шексіз билігі мен беделі халық жадында заңдылық пен тәртіптің «Алтын ғасыры» ретінде сақталып келеді (Левшин А.). Мұндайдың тарихта, соның ішінде Орта Азияның өркениетпен байланыстыратын жолдардан шалғай жатқан аймағында көрініс тауып қана қоймай, әлі күнге дейін маңыздылығын жоймағандығы мәселені тереңдетіп, өзектілігін өсіре түсуде. Десек те, билердің соттық жүйесін ресми түрде ғылыми проблема деңгейіне көтермек түгілі, тіпті келелі зерттеулер де жүргізілмеген. XVIII ғасырдың басынан бері Қазақстанды отарлап келген Патша өкіметі 1917 жылғы Қызыл Октябрь революциясына дейін Хандық билікті жойып, Ұлы далаға отаршыл өкімет пен жаңа сот жүйесін енгізуден басқаға жарамады. Халық санасына терең бойлаған «көне билер сотының»

енсесі биік, тұғыры мығым екендігін түсінген Патша билігі бар күшін «халықтық» билер сотын ыдыратып, өздері тағайындаған сот өкілдерін мойындатуға жұмсады. Ал Патша билігін құлатқан Кеңес үкіметі қоғамдық-саяси құбылыстарды бағалау барысында марксистік идеологияға сүйеніп, билер соты мен билерді халықты қанаушы таптың органы мен өкілдері деп жариялады. Осылайша, билер соты мәселесі жабулы күйінде қала берді.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген ұлттық зиялылар, еуропалық деңгейдегі сауаты бар ағартушылар мен көрнекті мәдениет қайраткерлері, ақындар мен жазушылар билер сотын халықтық мәні бар орган ретінде арашалап алуға талпынады. Олар тіпті алғашқы жылдары Кеңес үкіметінің халықтық демократия мен социализм туралы формальдық декларацияларына сеніп, Қазақстандағы билер сотын «коммунистік бастамасы бар» беделді орган ретінде қайта құруды ұсынады және осындай ұсыныстары үшін олардың көбі қуғын-сүргін көріп, абақтыларда қаза табады. Кеңес үкіметі жылдарында (1917-1991) және оның құлаған шағында «Ежелгі заманнан бүгінге дейінгі Қазақстан тарихы» («История Казахстана с древнейших времен до наших дней») атты көптомдық бірнеше басылыммен жарыққа шыққан болатын. Қазақтардың ғұрыптық құқығы жайлы бірер сөз үстірт атап өткені болмаса, бұл басылымдардың ешқайсысында Қазақстан тарихындағы заңдылық пен тәртіптің «Алтын ғасыры» тұрмақ түгілі, тіпті билер соты жайлы да жазылмаған. Кейбір жеке зерттеулерде Қазақ хандықтарының құқықтық құрылысы «патриархаттық» қазақ қоғамы мен хандық мемлекеттіктегі салттық-құқықтық жүйесі жайлы жалпы түсініктеме беретін шеңберде ғана қаралған.

Бір жағынан, қоғамдық құрмет пен мәртебенің шыңында тұрған кезде «билер соты» ұғымы кез келген күрмеулі істің ақиқатын табу және сот кесімінің негізі – әділдікке қол жеткізу түсінігімен тең тұратын. Ал би-қазы атағы аталмыш идеяларды қойылған шарт ретінде емес, өз мінез-құлқының табиғи қағидасы ретінде қабылдаған адамға бұйыратын. Мұндай ұғым халық санасында ғана емес, билер санасында да мығым орнаған. Және қанына осындай бағыт пен ұстаным сіңген адамдарды тәрбиелеп шығару үшін қанша ғасырлар мен қандай қоғамдық кезеңдер қажет болды екен?! Бұл сауалға көшпелі қазақтар қоғамының тарихы жауап берер. Келесі жағынан, би-қазылар билер сотының мұратын іске асыру үшін түрлі қасиеттерді, дәлірек айтсақ, өнерді игеруі тиіс еді. Мәселен: даналық, шешендік, өзі теңдес бәсекелестерімен тең дәрежеде сұхбаттасу, тарихтағы түрлі ғұрыптық-құқықтық, соттық-

оқиғалық (прецеденттік) нормалардан хабардар болу, сонымен қатар хандар енгізген заңнамаларды білу. Осының бәрі көшпелі қоғамды өз негізінде қайта құрып, ішкі ынтымақтастығын қамтамасыз ететін құралы мен бастамасы ретінде қарастырылады. Билер соты көшпелі қазақ қоғамының халық билігі мен демократияға қысым жасалатын басқарма жүйесі бар қалалық мәдениет пен діни ағымдарды қабылдамай, тұрақтылық танытуына үлкен үлес қосты.

Біз өз зерттеулерімізде ұлттық және ортақ мәдени маңыздылығы бар болашақ ғылыми ізденістерге жол салдық деп үміттенеміз. «Қазақ билер соты – бірегей сот жүйесі» – бұл біздің тұжырымдамамыз және жаңа ұрпақтағы ғалымдар мен ынталы жандардың мойнына жүктелетін зерттеу жұмыстарының бағдарламалық бағыт-бағдары. Осы көкейтесті мәселені талқыға салып, өзара ой бөлісу үшін Қазақстан Республикасының Жоғарғы сотымен бірлесе отырып, 2008 жылдың мамыр айында Халықаралық ғылыми конференция ұйымдастыруға бел будық. Бұл кітап осы конференция қарсаңында жарыққа шығып, талқыға түсетін негізгі материал ретінде ұсынылмақ.

Және төрт тілде, қазақша, орысша, ағылшынша әрі түрік тілінде жарық көрген бұл еңбектің дайындалып, басылуына атсалысып, қолдау көрсеткені үшін «Қазақтың ата заңдары» ғылыми жобасының редакциялық алқасының мүшелеріне, заң ғылымдарының докторы Сафинов Қанатбек Бейсенбекұлына, заң ғылымдарының докторы Мәми Қайрат Әбдіразақұлына, заң ғылымдарының докторы Құл-Мұхаммед Мұхтар Абрарұлына ерекше ілтипат пен ризашылығымды білдіріп, зор алғыс айтамын.

ҚАЗАҚТЫҢ АТА ЗАҢДАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАСТАУЛАРЫ

Әлемде, оның мәдени арналарында тарихи өлшем бойынша айтарлықтай маңызды, бірақ соған қарамастан адамзат үшін әлі де жұмбақ болып қалып отырған, лайықты деңгейде бағаланбаған құнды құбылыстар көп. Олар көбіне-көп тарих қойнауының шырғалаң қатпарларында шырмалып, өркениет дамуының сарабал жолдарынан түрлі себептермен тыс қалып қойды.

Көшпелі өркениет (цивилизация) адамзат тарихында болған десек, онда оның өзіндік ерекшеліктерімен толастай түскен байтақ аймағы Ұлы дала аталатын, жер шарының Орта Азиялық бөлігі саналмақ. Сол кездегі осы аймақтағы елдердің этникалық құрамын негізінен түркі тектес халықтар құрады, сондықтан да бұл даланы мәдени-этникалық мағынада Тұран, Түркістан деп атаған. Қазақтың

көне құқығы, Қазақия деп аталатын ұлан-ғайыр «еркін» аймақта орналасқан, түркі тілді көшпелі өркениеттің төл туындысы әрі мәдени жемісі, әрі мұрасы.

Қазіргі Қазақстан аумағын мекендеген халықтар өмірінде көптеген ғасырлар бойы астан-кестен оқиғалар және өзгерістер болды. Осындай қилы тарих шырмауынан көне дәуірдің мұрасы ретінде ұрпақтар үшін қазақтар екі мәңгі құндылықты сақтап қалды – ол Сөз Қүдіреті мен Заң Қүдіреті. Егемен Қазақстан Республикасының алғашқы Мемлекеттік Әнұранында жазылғандай:

*Жаралған намыстан қаһарман халықпыз,
Азаттық жолында жсалындап жаныппыз.
Тағдырдың тезінен, тозақтың өзінен
Аман-сау қалыппыз, аман-сау қалыппыз.*

Әдеттік-құқықтық жүйенің мәдени және демократиялық дәстүрлеріне негізделген. Қазақ құқығы өзінің реттеушілік мәнін ХІХ ғасырға дейін, кейбір жағдайларда ХХ ғасырдың басына дейін жоғалтпай сақтап келді. Қазақ құқығының бұлай ұзақ өмір сүруін екі негізгі жағдаймен түсіндіруге болады: біріншіден, көшпелі өркениеттің шаруашылық-тұрмыстық, дүниетанымдық негіздері Қазақтың кең даласында жаңа дәуірге дейін сақталды. Екіншіден, қазақ құқығы халықтың тыныс-тіршілігінің өзегімен қисындас болатын, халықтың өзіне жақын, тәндес, жалпы адам баласының мәңгілік рухани бітім-болмысына, талабына сай болатын.

Қазақ құқығы – қазақ халқының және барлық көшпелі өркениеттің мәдени байлығы. Ол мынжылдық тарихи ерекшелігі және өміршеңдігімен, адам еркіндігін жақтаған сипаттарымен әлем назарына ілінді. Ұлы далада, көшпелі өркениеттің негізін құраған, қыпшақтар даңқының үстемдігінің ерте құлдырауы, тиісінше Қазақтың құқықтық мәдениетінің беделі мен рөлінің құлдырауына соқтырмағандығы таңғаларлық жағдай. Бұл қайшылықты Қазақтың ата заңында аумағы кең даланың «еркіндік» қабілетінің сақталуымен, «оқшау» орналасуымен түсіндіруге болады. Дегенмен де, орта ғасырдағы қазақ даласындағы мәдени-шаруашылық тоқыраудың белең алуы, өркендеп өскен басқа елдерден көш-құрым артта қалуы қоғам дамуына да әсерін тигізбей қоймады. Ұлан-байтақ Орта Азия аумағы тарих сахнасының соңғы шебіне ысырылып тасталды да, ұзақ уақыт бойына ұмыт қалды. Жат елдердің көшпелілер даласын отарлау саясатының іске асуымен байланысты қазақ қоғамы тарих бетіне қайта ене бастады. Бұл

өзгерістер қазақ құқығының кейінгі тағдырында да және оған баға беруден де көрініс тапты.

I

Ортағасырлық шығыс, оның ішінде түркі, қытай және моңғол жазбаларында, сондай-ақ кейбір батыс және орыс жаһангерлерінің, зерттеушілерінің және жаңа замандағы жергілікті қайраткерлердің еңбектерінде біз Қазақстанда «Алтын ғасыр» дәуірі болды деген құжаттарды жиі ұшыратамыз. Олар халықтың жадында өткен өмірдің сағымы ретінде қазіргі заманға дейін сақталып келді. Ол жоқтан бар етіп, біреулердің ойдан шығара салған қиялы емес. Өз мәні бойынша ол қазақ даласын отарлап алғысы келгендер мен оның еркіндігін аңсағандардың арасында болған үздіксіз күресті көрсеткен тарихи шындықты сипаттады. Ұрпақтардың арманына айналған бұл аңсаудың негізінде әділ төреші, ақыл мен арды тең ұстаған әрі шешен, тарихи тұлға «бидің» атымен байланыстырылатын «әділетті тәртіп» идеясы жатыр. Би Қазақ даласында хан болған жоқ. Бірақ ол өзінің жеке қасиеттері мен әлеуметтік межелер билігінде ханнан да жоғары тұрды. Сондықтан да халық арасында: «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің ары, білімі бар», – деген түсінік қалыптасқан.

Аса ірі зерттеулері үшін тірі күнінде «Қазақ халқының Геродоты» атанған орыстың көрнекті шығыстанушы-ғалымы А.И. Левшин XIX ғасырдың басында былай деп жазған еді: «Было время, говорят благоразумнейшие из киргизов (казахов – С.З.) Меньшей Орды, когда и наш народ жил в покое, было время, когда у нас существовал порядок, были законы и правосудие» – «Кіші Орда қырғыздарының (қазақтарының – С.З.) көрнекті ақыл иелері қазақ халқының да тыныш, бейбіт өмір сүрген, заңдар мен әділ сот мерейі үстемдік құрған уақыттары болған деп үнемі айтып отыратын»¹. Автор ол кезеңді халық «аңсап» еске алатын «Алтын ғасыр» деп атайды.² Қазақ халқының арасында көп жұмыс істеген және қазақ тілін жете меңгерген тағы бір орыс зерттеушісі А.Е. Алекторов өз бастауын көне заманнан алатын, бірақ XIX ғасырға дейін сақталған билер сотын таңдана суреттейді. Сот әділдігінің көне дәстүрлерін сақтаған билер, оның айтуынша, ежелгі демократия үлгілерін жүзеге асырған. Ол: «Каждый би и старик при разбирательстве дела считает

¹ *Левшин А. И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб., Ч.III, 1832. 169-170-б.

² Сонда.

священным долгом оказать тяжущимся полную беспристрастную справедливость. Он терпеливо выслушивает все малейшие подробности – как приносимой жалобы, так и оправдания и потом объявляет свое решение, принимаемое всегда беспрекословно и свято исполняемое» – «Істі қарастыру кезінде би және ақсақал дауласушыларға асқан әділдік танытуды өзінің қасиетті парызы санайды. Ол екі жақтың да дәлелдемелерін әбден тыңдап болған соң ғана өзінің әділ шешімін жариялаған және ол шешім міндетті түрде орындалған»¹, – деп жазды. XIX ғасырдағы қазақтың көрнекті ғалым-зерттеушісі Ш.Уәлиханов былай деп тұжырымдайды: «Значение биев основано на частном авторитете, который приобретают они так же, как в Европе поэты, ученые и адвокаты. Шекспир и Гете считаются всеми за великих поэтов, но мнение о гениальности их основано не на декретах правительств и не на формальных выборах народа» – «Билердің беделі Еуропадағы ақындар, ғалымдар мен адвокаттар сияқты өздерінің жеке бастарының қасиеттеріне байланысты болған. Шекспир мен Гетенің ақындық ұлылығы үкімет деректерінен тумаған, өздерінің дарындылығынан туған. Сол сияқты билердің де беделдері осы тектес реттелген».²

Қазақ құқығының қалыптасып, жүйелі түрде дамуына алғышарт болған үш факторды баса айтып өткен жөн. Олар: біріншіден, қазақтар және олардың ата-бабалары мекендеген Еуразиялық континенттегі жердің байтақ кеңдігі. Қазақ Республикасы бүгінгі күні аумағы бойынша әлемде 9-орында, 2,72 млн. шақырым, ал 200-300 жыл бұрын бұдан да үлкен – 1,5-2,0 есе аумақты алып жатқан. Екіншіден, көбінесе Шығыстан Батысқа қарай дүниені дүрліктіре ауысқан көшпелі және жартылай көшпелі қоғамдар мен бірлестіктердің жүздеген жылдарға созылған жолдары, осы Еуразиялық дала арқылы өткен немесе одан басталған. Осы ұлы көш барысында, сонымен бірге Орта Азия мемлекеттік құрылымдарының ауысуы және ыдырауы барысында, олардың бір бөлігі осы Қазақия деп аталатын «еркін» аумақты мекендейді. Олар өзіндік мәдени-демократиялық, әдеттік-құқықтық дәстүрлерді ала келді. Үшіншіден, осы ұлан-байтақ кең даладағы соғыстар мен жаугершілік этномәдени шеңберінде қорғау және өзін-өзі нығайту идеяларына ұласты. Қазақ даласындағы бытыраңқылықтың, өзара араздастықтың бірте-бірте бірігушілік идеяларына қарай ойысуы елдегі қоғамдық қатынастардың бір қалыпқа түсуіне және еркіндік, бейбітшілік, ел бірлігі рухынан нәр алған құқықтық ережелердің рөлін арттыра түсті. Көптеген мыңжылдықтар

¹ *Алекторов А.Е.* Киргизская степная газета. 1890, № 2.

² *Валиханов Ч.Ч.* Собр. соч. в 5 томах. Т. 4. Алматы, 1985, С. 77.

бойына қазақ сахарасында ауысып отырған ірілі-ұсақты мемлекеттік құрылымдар, әсіресе, түркілер мен түркіленген одақтар ұлан-ғайыр далада өздерінің қалыптасқан түрдегі «әділеттік», «бостандық», «еркіндік» идеяларын мұра етіп артына қалдырды.

Қазақ көне заңдарының ережелері берілген кеңістіктік шегі Қазақия атты көшпелі халықтың этномәдени аумағын қамтиды. Яғни ол ешбір қазақ халқының нақты билігінің аясымен өлшенбейді. Демек, «Қазақ мемлекеттігі» деген ұғым бір хандықтың шеңберіне сыймайды. Қазақ қоғамы үнемі феодалдық бытыраңқылықта және ұлыстар мен жүздердің «Қазақияны» иеленуі үшін күрес жағдайында өмір сүрді. Елдің саяси бірлігі тек халық басына ауыр күн туғанда, қиын-қыстау жылдары ғана бой көрсетіп, басқа кезеңдерде уақытша сипатта болды десек, шындықтан қияс кетпеспіз. Ал қазақ құқығы этникалық аумақтардың жалпы мәдени жетістігі болып қала берді.

II

Ортағасырлық қазақ қоғамының бүкіл құқықтық әлемінде негізгі билік «Дала заңының» билігі болды. Ал оның қорының сақтаушысы, реформаторы және жүзеге асырушы күші – билер еді.

Би, ең алдымен – сот (судья). Бидің өзі де, билігі де түп-тамыры халықтың тарихына байланысты. Сол себепті ол беделді, дәстүрлі билік қатарында болды. Ал хан билігін көпшілік бұқара әкім билігі деп таныды. Қазақтың мәдениет қайраткерлерінің бірі жазғандай: «Мықты билер, тілін алмаған хандарды бір кезде тақтарынан қуыршақша алып тастап отырған»¹.

Би халықтың сана-сезімінде ақиқаттың ақ туын көтеруші ретінде сипатталады. Оған дәлел ретінде билердің мына кәсіптік ұрандарын келтіреді: «Шыннан өзге Құдай жоқ», «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы». Билердің негізгі ісіне айналған бұл ұрандар адам үшін оның ар-ожданы мен намысын, адамгершілік, әділдік тұрғыдан қорғауды ең жоғарғы қадір-қасиет деп санаған. Бұл моральдық құндылықтар әділ сот мәселесіне тікелей қатысты. «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», – деген нақты ережеден көрініс тапты.

Қазақ даласында би болу онайлыққа түспеген. Оған күрделі талаптар қойылды. Тек «Құдайдың сүйген құлдары ғана» би бола алады. Би боламын деген адам тек жеке қасиеттерімен танылып қана қоймай, бірқатар сатылардан тұратын сыннан сүрінбей өтуі керек болған. Далада әділеттің ақ туын желбіретер биге табиғат берген

¹ *Сейфуллин С.* Шығармалар. VI том, Алматы, Жазушы, 1994. 265-б.

қасиеттерден басқа шешендік, сөзуарлық, ақыл-парасат, қызыл тілде ешкімге дес бермеу және де «Қасым ханның қасқа жолында», «Есім ханның ескі жолында», Әз-Тәукенің «Жеті жарғысында» көрініс тапқан «Дала заңының» негізгі қағидалары мен нормаларын жатқа білуі, өзіне дейінгі атақты билердің үлгілі сөзінен нәр алу секілді негізгі талаптар қойылатын. Әрине, билік шеңбері жағынан билердің елдегі беделі мен ықпалы бірдей болған жоқ: шағын ауыл, шағын ру бірлестігінен бастап жүзге, ұлысқа, тіпті бүкіл қазақ еліне төрелік айтқан билер болған. Міне, осыған сәйкес билерге қойылатын талаптардың да түр-сипаты, «қаталдығы» да өзгеріп отырған.

Баласының табиғи дарынын байқаған ата-анасы оған би болу жолында дұрыс бағыт-бағдарда тәрбие беруге тырысқан. Ең алдымен отбасында оған қазақтың айшықты сөз өнерін, әдеттік-күқықтық дәстүрлері мен ережелерін үйреткен, логикалық мәселелерді шешуді, яғни соттық қызмет барысында кездесетін сан қилы өмірлік мәселенің түпкі негізін табуды үйренуіне көмектескен, қисынды сөзбен қиюластырылған жұмбақ сөздің астарын табуға баулыған. Бұл қызметті ата-анасы үйреткен, ауылына белгілі, танымал, көпті көрген, өзінің білген-түйгенімен өмірлік тәжірибесі бар ауыл ақсақалдарынан тәлім алған. Мұндай жас жеткіншектің ерте бастан белгілі билердің алдын көріп, оларға атқосшылыққа жүріп, «далалық» сот ісін жүргізудің қыр-сырын жас күнінен бастап игеруі өте маңызды шарт болып есептелген. Ұстаз рөліндегі бұл билер шәкіртіне кейде билер сотында қаралатын істер бойынша шығаруға қатысты шешімге өзінің көзқарасын нақты білдіру мүмкіншілігін беріп, оның қабілетін сынап отырған. Кейініректе қазақ халқының ұлы ақыны әрі Орта жүздің ғана емес, бүкіл қазақтың «Төбе биі» атанған Абайдың әкесі Құнанбай да осы ескі жолдан таймаған. Құнанбай баласын 6 жасынан бастап Қазақ даласындағы атақты Қоянды жәрменкесіне алып баратын. Оның әкімшілік орталығы – Қарқаралыда билердің, ақсақалдардың, шешендердің қатысуымен соттар, жиналыстар болып тұратын. Тобықты руының өзінде де тәжірибесі мол ақсақалдар көп болған. Абай солардың мектебінен өткен. Зерттеушілердің айтуынша, 13 жасында Абай өзінің соттық шешімдерін шығара бастаған. Абай өмірін зерттеуші М.Әуезов бұл туралы былай деп жазған еді: «Вращаясь в кругу изоощренных вдохновителей межродовой борьбы, Абай, наделенный от природы недюжинными способностями, постигает тончайшие приемы ведения словесных турниров, где оружием служили красноречие, остроумие и изворотливость. Так как тяжбы решались не царским судом, а на основе веками существовавшего обычного права казахов, Абай должен был обратиться к сокровищам казахской

народно-речевой культуры» – «Руаралық күрестің дем берушілерінің арасында жүріп табиғатынан дарынды Абай қаруы – шешендік, ақыл-парасат болған сөз сайысын жүргізудің сан қилы тәсілдерін жіті меңгереді. Даулар патша сотында емес, ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ әдет-ғұрып құқығы негізінде шешілгендіктен Абай қазақтың халықтық сөз өнерінің інжу-маржандарын жетік білуі қажет еді»¹. Зерттеушілердің мәліметтері бойынша, Әйтеке би де (1681-1766) дәл осындай жолдан өткен. Оған «оның ерекше талантына қауым мен ауыл ақсақалдары 5-6 жасында көңіл бөлген»². «Болар бала боғынан» дегендей Орта жүзден шыққан атақты Шорман 13 жасында, кейініректе Сырдария (Кіші жүз) алқабындағы азаттық қозғалысты бастаған Есет (Көтібардың баласы) 20 жасында атақты би болады. Толыққанды би атану үшін жеке қасиеттері мен «Дала заңының» ережелерін білгеннен басқа «жетілгендік» белгісі деп аталатын екі жоғарғы сыннан өту қажет болды. Біріншіден, ол атақты билер мен ойшылдардың «философиялық» сұрақтарына жауап беріп, өзінің ақыл-парасаты мен таным логикасының жеткілікті дәрежеде дамығандығын дәлелдеуі қажет болды. Екіншіден, абыз ақсақалдардың батасын алуы керек. Сондықтан халық: «Батамен ер көгерер, жауынмен жер көгерер» деген. Неғұрлым мықты би боламын деген адам, соғұрлым атақты да шешен бидің батасын алуға тырысқан.

Мұндай жолдан «билер атасы» атанған атақты Төле би де (1663–1756) өткен. Төленің әкесі Әлібек сол рудағы ең атақты би болған. Әкесі оны «Дала заңдарының» қыр-сырын меңгерсін деп даулы істерді шешуге бірге алып жүретін. Төле 9 жасынан соттық істерге араласа бастады. Ал 15 жасында атақты би болды. Ол кезінде 90 жастағы дана қария Жетес бидің, жүз жастағы атақты Әнет бабаның батасын алды. Халық жадында бұл жағдай былай сипатталады:

Әнет баба бір бума солқылдақ шыбық алдырады: «Балам, мынаны сындырып көрші», – дейді. Төле буылған шыбықты олай-былай иіп, сындыра алмайды. «Енді сол бума шыбықты біртіндеп сындыршы», – дейді Әнет баба. Төле оп-оңай сындырады. Әнет баба: «Бұдан не түсіндің балам?», – деп сұрайды. Төле: «Түсіндім, баба. Ынтымақты, бірлігі мықты елді жау да ала алмайды. Саяқ жүрген таяқ жейді» дегенді білдіреді», – деп жауап беріпті. Сонда Әнет баба: «Бәрекелді балам, дұрыс таптың. Ел билеу үшін елді ауыз бірлікке, ынтымаққа шақыра біл. «Бақ қайда барасың? – «Ынтымаққа барамын» дегеннің мәнісі осы», – деп оң батасын беріпті.

¹ Ауэзов М. Жизнь и творчество Абая Кунанбаева. – В сб. «Жизнь и творчество Абая», Алматы, 1954, 7-8-б.

² Есламғалиұлы М. Әйтеке би. Жеті жарғы, 1988, 91-б.

Төленің ру ақсақалынан алған тағы бір батасында: «Үй баласы ма деп едім, ел баласы екенсің. Ауылыңның таңы бол, маңдайдағы бағы бол», – деген еді.

Қазақ даласының атақты биіне айналған Әйтекенің де Кіші жүздің атақты данагөйі Қосуақ бидің өзінен бата алғандығы туралы аңыз бар. Ол: «Кәрі тозады, жас озады. Ендігі жерде үйде де, түзде де билік тізгінін өзің ұста!» – деп бата берген екен.

Әлі қоғамның мойындауына ие болмаған, би болам деуші адамды да сынау әртүрлі себептерге сай жүргізілген: жас күнінде – оның қабілетінің бар-жоғын тексеру үшін, есейген шағында бидің дарындылығының деңгейін тексеру үшін, ел аузына ілініп жүрген билер де басқа ру-тайпа арасында «сенімділік» сынағынан өткен. Топ алдында, билер айтысында не ел төре-әкімі алдында өзін көрсете білу әдеті қолданылған. Мәселен, Үргеніштің (Шығыс Түркістан) ханы атағы шыққан Сырым бимен кездескенде оған төрт сұрақ қояды: «Дау мұраты не? Сауда мұраты не? Қыз мұраты не? Жол мұраты не?» Сырым бидің жауабы: «Дау мұраты – біту, сауда мұраты – ұту, қыз мұраты – кету, жол мұраты – жету» дегенде хан ұшып тұрып, құшақтап, қонағасын беріп, ат мінгізіп шығарып салыпты.

Бидің нормативтік-құқықтық білімі мен оның ойлау үрдісінің ерекшелігі қашан да бірінші саптағы өлшемі болған. Егер соттық процестің және сотқа дейінгі процестің сайысушылығы, ашық, жария сипатын ескерсек, онда олардың зор мәнінің болғанын еске түсіреді. Әрине, таным біртіндеп келеді және өмірлік тәжірибе барысында жылдар бойы жиналады. Бірақ би болам деген адамда өзіндік өнерінің жас кезінен бастап-ақ байқалуы қажет. Қоғамның қазіргі және болашақтағы билерге қоятын талабы осындай болды. Билердің ешқайсысы, тіпті есейген шағында да мұндай кездейсоқ сынақтан тыс қаламын деп ойламаған.

Қазақтың әдеттік-құқықтық жүйесі тарих бойы қалыптасқанын, оның әртүрлі ғасырлар үні мен үндестігін баса айтпаса болмайды. Бір жағынан алғанда, ойын консервативтік сипаты, екінші жағынан, көшпелі өркениет ауанында әр кез қозғалыста, дамуда болғандығы сезіледі. Осындай өзгерісті қозғалыс барысында би қазақтың құқықтық дәстүрлерінің сақтаушысы ретінде көрініс тапқан. Бұл оның кәсіптік қызметінің міндетті қыры болып табылады. Сонымен қатар би – Ұлы дала құқығын еркін талқылаушы әрі оның нормаларын қоғам өзгеруіне сай қолданушы.

Қазақ құқығы өз бастауын XIII ғасырда өмір сүрген, қазақтың көне үйсін руынан шыққан, Шыңғыс ханның (1155-1227) «Орда

биі» атанған Майқы биден алатындығы шүбә келтірмейтін шындық. Сондықтан Қазақ құқығында «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы би» деген даналық сөз қалған. Қазақ құқығының жүйеленген қайнар көзі болып «Қасым ханның қасқа жолы» (Қасым хан билігі – 1511-1523 жж.), «Есім ханның ескі жолы» (Есім хан билігі – 1598-1628 жж.) және Тәуке ханның «Жеті жарғы» атты ережелер жинағы есептеледі. Билердің және билер сотының құқық байлығына тек дәстүрлі «хан жарлықтары» ғана жатпайды. Сонымен қатар атақты билердің жалпы жұртқа кең тараған бітім, шешім, жүгініс үлгілері де жатады.

Ортағасырлық Қазақ даласында, тіпті жақын арадағы жаңа заманға дейін сөз күдіретінің беделді де күшті болғандығы сонша, сөз өнерін жете меңгерген жезтаңдай би алдында фактілер де тізе бүккен. Ұлы дала мәдениетінің мұндай ерекшелігі Қазақ құқығында нық орын алды.

«Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірер би», «Өнер алды – қызыл тіл» дей келе Қазақи құқық сот әділдігінің мақсаты «Тіл жүйрік емес, билікте шын жүйрік» деген тұжырымды нықтап бекітті.

III

Қазақ құқығының ерекшелігі ол көшпелі өркениет шеңберінде туып, сол дәуірдің ең құнды сипатын иеленді. Бұл тұрғыдан ол тарихи маңызы бар құқықтық жүйелер әлемінен заңды түрде өз орнын ала алды, алуы тиісті де.

Қазақ құқығының мәні мен ерекшелігі оның тарихтағы белгілі бір жүйелі-институционалды құрылым екендігінде емес. Барлық халықтар өз тарихының бастапқы сатысында ондай әдет-ғұрыпқа негізделген құқықтық реттеудің үстемдік етуі дәуірін басынан өткерді. Бірақ мұндай кезең көптеген халықтардың тұрақсыз әрі қысқа мерзім ішіндегі өтпелі дәуірі болды. Оларда құқық жүйесі билік үшін династиялық күрес, көшпелі және жартылай көшпелі одақтардың жаңа жерлерді іздеп, көшуі сияқты ортағасырлық идеологияға сай қалыптасты. Қазақ құқығының ерекшелігі оның «еркіндік» лебі өріс алған кең аумақта қалыптасып өркендеуінде, көшпелі өркениеттің бейбіт, табиғи тұрақты қағидаларына негізделе дамығандығында. Бұл тұрғыдан ол өзінің мазмұны бойынша өзі қалыптасқан дәуірді айқындады және оның шеңберінен асып түсті.

Қазақ әдет-ғұрып құқығы жүйесінде бидің мәні мен мәртебесін анықтайтын бірқатар қағидалар мен нормалар бар. Олар халық санасынан берік орын алып, көбінесе оның дәстүрлі менталитетінің

мазмұнын құрады. Олар қысқа да мәнді нақыл сөздерден көрінді: «Атаның баласы болма, адамның баласы бол», «Туғанына бұрғаны – биді Құдай ұрғаны», «Таста тамыр жоқ, биде бауыр жоқ».

Шындық пен әділдікке жету қазақ құқығының, оған негізделген билердің соттық шешімдерінің түпкі негізі, түпкі мақсаты саналған. Оған мына төмендегі әрі моральдық, әрі құқықтық күші бар ереже-мәтелдер дәлел: «Атанның құлы айтса да, әділдікке бас и», «Әдет – әдет емес, жөн – әдет», «Тіл жүйрік емес, шын жүйрік», «Әділсіз болса би оңбас, әйелсіз болса үй оңбас», «Би төрттің құлы: адал еңбек, таза ниет, терең ой, әділдік», «Елге бай құт емес, би құт», «Батыр дегенді екі қатынның бірі табады, би дегенді ілуде біреуі табады».

Дауды қарастырудағы қарапайымдылық, сот әділдігі мен дәлелдеу бостандығының қамтамасыз етілуі, тараптардың және процеске қатысушылардың әрқайсысының өкілдерінің іске қатысу мүмкіндігінің шектелмеуі, тараптарды татуластыруға тырысу және соттық шешімдердің тіпті кінәлі тарапқа қатаң жаза тағайындалған кезде де қоғамның алдындағы әділеттігі мен логика заңдарына сай болуын қамтамасыз ету билер сотының формасы мен мазмұнын құрады. Ақырғы соттық шешім шығару жауапкершілігін иеленген би жасына, жастығына қарамастан ертедегі, өз дәуіріндегі данышпан қарияларға ұқсап бақты.

Соттық функцияны атқарған бидің өз пікірін білдіруінде және іс-әрекеттерінде еркіндік көп болды. Бірақ оны халық жіті қадағалап отырды.

Сот жүргізудің тәртібі мен сот құрамын белгілеуде екі нәрсеге көңіл бөлінді: оған қатысатын тараптардың ықыласы мен істің күрделілігі. Дауды бір би жеке-дара өзі шешуі де мүмкін еді. Бұл сот ісін жүргізудің ең қарапайым әрі кең тараған түрі. Ол көбінесе биге бір ауылдың адамдарының, жақын руластардың дауын шешіп беруді сұрағанда немесе тараптардың өздері – талапкер мен жауапкер ерікті түрде өз дауларын шешуді сұрап жүгінгенде қолданылады. Егер жәбірленушінің немесе өкпелі адамның шағымы бимен туыстық байланысы бар адамдарға қатысты болса, соған қарамастан іс бидің ынтасымен басталып, қаралуы да мүмкін. Бұл жағдайда бидің жауапкершілігі арта түседі, керекті адамдарды жүгініске өзі шақырады, ал жауапкер бұдан бас тарта алмайды. Оның келмеуі туыстары үшін барып тұрған ұят болып саналады. Егер би әрі атакты, әрі дана, әрі әділетті болса, оның шешіміне құлдық ұрған және оның алдына алыс рулардан жүгініске келушілер легі бір мезетте толастамаған.

Әртүрлі рулық қауымдардың арасындағы аса шиеленіскен дау-шарларды әрі күрделі істерді билер соты алқалы түрде

қарастырады. Олардың ішінде біреуі Төбе би, яғни негізгі би болып сайланады да, оның пікірі сот шешімін шығаруда басымдылық мәнге ие болады.

Билер соты сайысушылық процесс. Әрбір тарап сотқа өзінің биімен, кейде тіпті өз руласының мүддесін қорғайтын бірнеше бимен қатысады. Билер сотында кездейсоқ сырттан келіп бір тарапты жақтауға рұқсат етілмейді. Сот ісін жүргізу ханның отыратын жерінде, алаңында, бидің үйінде немесе белгіленген жерлерде, көбінесе рулардың көшпелі мекендерінде өтті.

Қазақ құқығында өлім жазасы, түрмелер мен зындандар (қамауға арналған жерасты орындары), бас бостандығынан айыру, денеге зақым келтіру түрлері, қылмыстық жазалар болған жоқ. Барлық даулар және ең күрделі қақтығыстар азаматтық-құқықтық сипатқа ие болды және олар үшін мүліктік, мүліктік емес, ұялтатын, масқаралайтын, бітімгершілік және өзге де жазалау нысандары қолданылды.

Жауапкершілікке тартуда жазалаудың үш негізгі түрі бар: «құн төлеу» (кісі өлтіргені үшін немесе кісі өлтіруге теңестірілген қылмыстар үшін төленетін төлем), «тоғыз» (тоғыз санына теңестірілген мүліктік жауапкершілік), «айып» (кешірім айыбын төлеу). Бұлардың барлығы мал, әсіресе жылқы басынан тұратын заттық сипатта болған. Әрбір жазада тараптардың өзара бітімге келу шарты сақталынады, кейде дау-тартыс, жауапкершілік некелік мәмлелермен бітискен. «Құнның да» (кісі өлтіргені үшін жауапкершіліктің) түр-түрі болған, ол өлген адамның қадір-қасиетіне сай: «ер құны» (әскер үшін), «сүйек құны» (кісі өлтіргені үшін), «өнер құны» (өлген кісінің өнердегі білімі мен қабілеті үшін), «ар құны» (ар-намысқа тигені үшін). Жазаның мөлшері өлген адамның әлеуметтік жағдайына да байланысты болды.

Біздің есептеуімізше, жаза түріндегі қолданылатын «тоғыздың» 27-ге жуық түрі бар. Ол – төменгі «тоғыздан» ат немесе түйе бастатқан «тоғызға» немесе қыз бастаған «тоғызға» барған. «Айып» көбінесе «ат-тон шапанмен» шектелген.

Қазақтар құқығындағы жауапкершілік пен жаза түрлері аса бай әрі көп түрлі болды. Олардың түрлерінің көптігі соттардың әрекеттерінің кеңістігін қамтамасыз етті. Сонымен қатар бұл билерге өз шешімінің логикалық, адамгершілік негізділігі үшін ерекше жауапкершілік жүктейді. Дәл осы жерде істің мән-жайынан кем бағаланбайтын судьяның жеке қасиеттері мен ақыл-парасаты көрінуі қажет.

Еуразиялық кеңістіктің ұлан-байтақ Орта Азиялық бөлігінде көне заманнан қазіргі күнге дейін негізінен Қыпшақтар деген жалпы атқа ие болған түркі тілді этностар мен халықтар өмір сүріп келеді.

Тарихтағы глобалды мәніне қарай Қыпшақ даласын екі: Оңтүстік және Солтүстік аумаққа бөлуге болады. Ираннан Қытайға, Үндістаннан Қазақстанның қазіргі оңтүстік аудандарына дейінгі ұлан-ғайыр «Оңтүстік аумақ». Еуропа мен Азияны жалғастырған тоғыз жолдың торабы және белгілі бір дәрежеде дамыған қала шаруашылығы, саудасы, мемлекеттік құрылымы бар жартылай көшпелі және жартылай отырықшы елдердің өмір сүру аймағы болып табылды. Дәл осы аумақ орта ғасырлардың бастапқы кезеңдерінде әлемдік тарихқа елеулі әсер еткен Орта Азия халықтары мен олардың ата-бабаларының күшті саяси одақтарының қалыптасуының алтын бесігі болды. Әлемді дүр сілкіндірген, біздің ғасырымызға аяқ басқан шақта түркі тілді көшпелілер – ғұндардың Батысқа қарай көшуі, әскері негізінен түркілерден құралған Шыңғыс ханның (XII ғасыр), Әмір Темірдің (XIV ғасырдың екінші жартысы – XV ғасырдың басы) жаулап алушылық жорықтары дәл осы аумақта басталған. Дәл осы жерде ірілі-ұсақты, негізінен түркі тілді мемлекеттер бірінен соң бірі пайда болып, өзара текетіретің, сыртқы күштердің және уақытша жаулап алушылықтардың әсерінен жойылып кетіп отырды.

Бір сөзбен айтқанда, Орта Азияның «Оңтүстік аумағы» саяси-әлеуметтік толқулар мен әрқилы оқиғаларға толы болды.

«Оңтүстік аумаққа» қарағанда одан да көлемді кеңістікті алып жатқан «Солтүстік аумақ», яғни Балқаш пен Аралдан Сібір Алтайына дейінгі, Еділ өзенінен Ертіс өзені, Тарбағатай тауларына дейінгі жерлер көшпелі өркениеттің қанат жайып орнығуы үшін мейлінше ыңғайлы бейбітшілікке бет алған «еркін аймақ» қатарында саналды. Бұл өлкені мекендеген өзінің байырғы тұрғындары – түркі текті халықтан басқа, бұл жер көптеген ауыр зұлматты оқиғалардан, өзгерістерден ыққан халықтардың екінші демін алар тұрағына айналды. Әсері күшті ислам орталықтарынан алыс орналасқан Орта Азияның бұл бөлігінде қоғам өмірінің барлық салаларына, сондай-ақ құқықтық мәдениетке де әсер еткен «еркіндік» ырғағы, зиялы өмір калпы орнады.

Ерте орта ғасырларда құрлықтың Еуразиялық төскейінде, түркілердің этногенетикалық тамырын, қазіргі қазақтардың негізін құраған, көшпелілердің саяси тұтастығы қалыптасты. Қазақ даласы өзінің Оңтүстіктегі иеліктеріне ықпалын арттыра отырып, бүкіл

Түркістан аумағын қолтығының астына алуға тырысты. Қазақстан тарихын зерттеуші ғұлама ғалым, академик Манап Қозыбаев былай деп жазған еді: «Қорыта айтқанда, қыпшақ атауымен халық болып танылған қазақ барша түрік әулетінің қара шаңырағы болды. Еуразияның қос құрлығында тарихтың құдіретті төріне бір-ақ шықты»¹.

Аса көрнекті қазақ ойшылы және ақыны Мағжан Жұмабаевтың осы ғасырдың 30-жылдарында: «Түркістан екі дүние есігі ғой, Түркістан ер түріктің бесігі ғой», – деп айтқан сөздері тарихи хроникалық ақиқатты сипаттайды. Қазіргі күні бұл сөздер Түркия астанасы Анкара қаласының шағын демалыс алаңында жазылған. Бұл кейінгі ұрпаққа Қазақ елі – Қазақстанның түркі халықтарының негізгі бастауларының бірі екендігін, дәл осы жерден түркі тілді этнотарихи және құқықтық мәдениеттер өлеміне апаратын жолдардың бастау алатындығын білдіреді.

Қазақтар, олардың ата-бабалары бастапқыда жартылай көшпелі бірлестіктердің өмір сүру жағдайларына сай, көбінесе табиғи жолмен қалыптасқан әдет-құқық жүйесін қабылдап, оны едәуір дәрежеге көтеріп, дамытып, жетілдірді. Олардың нормативтік мазмұны мен құрылымында негізінен түркі халықтарының және Қазақстан аумағын мекендеген түркі текті емес халықтардың одақтары мен мемлекеттік құрылымдары өз ізін қалдырды. Олардың бір бөлігі Орта Азияның көшпелі және жартылай көшпелі өлеміне сәйкестігі дәрежесіне қарай «Дала заңында» бекітіліп, бейімделіп, оны байыта түсті. Демек, қазақтың ата заңдары, бір жағынан, түп тамырымен байырғы жергілікті, локалды режимдерге кететін құқықтық мәдениет ретінде көрінсе, екінші жағынан, Қазақ елінің өміріне сай қоғамдық құрылымдар мен негізінен түркі және өзге де халықтардың пайдалы құқықтық үлгілерін өз бойына жинақтаған жүйе болды.

Қазақ мемлекетінің құрылуын тарихшылар XV-XVI ғасырларға жатқызады. Ал «Қазақ құқығының» пайда болуы одан әріде, тереңде жатыр, ол қазақ халқының этникалық тұтастануынан бұрын қалыптасқан. Қазақтың көне құқығы ежелгі түркі-қазақ тайпалық, мемлекеттік құрылымдардан құралған, ауысып отырған көптеген көшпелі және жартылай көшпелі бірлестіктердің құқықтық дүниетанымы мен нормативтік активтері негізінде қалыптасты.

V

Негізгі қайнар көзі Ұлы даланың әдет-ғұрып жүйесі, мәдени дәстүрлері болып табылатын Қазақтың ата заңдары қаншама

¹ Қозыбаев М. Ата тарихы туралы сыр. // «Егемен Қазақстан» газеті, 1999 жыл, 30 сәуір.

ғасырлар бойы тікелей және жанама түрде әртүрлі мемлекеттер тарапынан қысым көріп, олардың идеологиясының әсерін сезінсе де, өзінің таңғаларлық өміршендігін көрсетті. Әрине, қазақ қоғамы осындай күштердің әсерінен елеулі түрде өзгеріске ұшырап отырған, бірақ оның құқықтық мәдениеті мен тіл мәдениетін ешкім, ешбір күш өзгерте алмады. Олар бұндай қиын-қыстау жағдайларда да тек өзін-өзі сақтап қана қоймай, іштей күшке ие болып, нығайды да.

Ұлан-байтақ қазақ даласында болған өзгерістер мен төңкерістерге қарамастан сақталып, өзінің бастапқы «мәйегін» жоғалтпаған қазақ құқығының өміршендігін, оның негізі құрылымының өзегі болған табиғи еркіндік, әділдік, өнегелік идеялармен үндестікте болуымен түсіндіруге болады.

Патшалық (ресейлік) өкімет XVIII ғасырдың бірінші тоқсанында басталған, дала өлкесін отарлау саясатын белсенді түрде жүзеге асырса да, ғасырлар бойы Қазақияда қалыптасқан дәстүрлі құқықтық режимнің түбегейлі жүйе екендігіне және оны бір ұрпақтың өмірінде орыстың құқық жүйесімен күштеп немесе «бейбіт жолмен» алмастырудың мүмкін еместігіне күн өткен сайын көздері жете бастады. Өз халқының тарихы мен болмысын жақсы білетін, жазушы әрі ғалым, академик Сәбит Мұқанов былай деп жазған еді: «Киіз туырлықты қазақ аталатын бұл елдің өмір тарихы, тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, мінез-құлқы айна-қатесіз бірдей... осыншама тұрақтылық, тұтастық Октябрь революциясына дейін тұтас мемлекет болмаған елде сақталуы таңғаларлық құбылыс»¹.

Қазақтың ата заңдарының мәнін тек қана Қазақияның этномәдени шекарасындағы өзіндік нормативтік рөлімен түсіндіруге, шектеуге болмайды. Онда біз аясы кең қазақ құқығын белгілі қысандықтың бұғауында қалдырамыз хақ. Ол бір мезгілде бірнеше функция (қызмет) атқарды: реттеушілік, басқарушылық, біріктірушілік, қорғаушылық және адамгершілік. Ол кең мағынада алғанда заң да, билік те, қоғамдық болмыс пен өнегеліліктің қайнар көзі де, рухани құндылық та болды. Осындай өзіне тән тұрақты сипаттарының арқасында «Көне қазақ заңдарын» құрастырған ережелер екпіні күшті мұсылман құқығының, көшпелілік сипаты бір болған моңғол құқығының, тегеуріні мықты орыс заңының ықпалында кетпей, өзінің бет-бейнесін сақтап қалды. Көршілес елдердің құқық жүйелерінің қазақ құқығына әсері болса да, оны жоятын күшке ұласа алмады. Қазақ құқығының түбегейлі құрылымы кешегі Жаңа заман дәуіріне дейін қоғамдағы ықпалын жоймады. XIX ғасырдың ортасында Шоқан Уәлиханов атап айтқандай: «Суд биев, несмотря

¹ Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. 16 томдық. Алматы, 1979. 15 т. 37-б.

на 50-летие русского влияния, остался таким, каким он был за сотни, может быть за тысячу лет до нас» – «Билер соты, 50 жыл бойғы орыс саясатының әсеріне қарамастан, бізге дейінгі жүздеген, бәлкім, мыңдаған жылдар бұрын қандай болса, сол қалпында қалды»¹.

ҚАЗАҚТЫҢ БИЛЕР СОТЫ ҰРПАҚТАР ЖАДЫНДА ТӘУЕЛСІЗ, КӘСІБИ ЖӘНЕ ӘДІЛ СОТ РЕТІНДЕ САҚТАЛДЫ

Әр халықтың көп ғасырлық тарихында келесі ұрпақтар бойында мақтаныш сезімін туғызатын оқиғалар, белгілі күндер мен тұлғалар болады. Ұрпақтар осы жайларды естен кетпес елеулі кезең, өткен тарихымыздың рухани байлығы деп еске түсіреді. Ал сирек болса да өркениеттік маңызы, тіпті адамзаттық құндылығы бар жаңа ұрпақтар өміріне бойлай сіңіп, олардың ішкі сезімінде тұрақты орын алған құрылымдар мен мекемелер де кездеседі. Олар қоғам мүшелері ойында болашаққа бағыт және орны бөлек мұра ретінде сақталады. Осындай ұмытылмайтын тарихи құбылыс қазақ өмірінде де болды – ол әділ соттың «Алтын ғасыры» деген атқа ие болған, түрік-қазақтардың көшпелі қоғамы қойнауында қалыптасқан билер соты. Билер соты тұғырынан тайған кезде де халықтың жадында өміршең, сөнбейтін шырақ ретінде сақталды.

Сот ғасырлар бойы, қай қоғамда болмасын, билік пен ел басқарудың мәні мен сәні болып табылатын. Ең алдымен, сот мекемелеріне қарап қоғамдағы билік жайлы, оның халық мүддесі алдындағы адалдығы туралы пікір қалыптасады. Шын мәнінде, мұндай ұғым сот ауыртпалығын көбірек шегетін көпшілік арасында басым болады. Көшпелі қазақ қоғамының тірегі болған билер соты тарих қойнауында қалып қойса да оның беделі арта түсті, өзгерген өмірге қарамастан, бүгін де көпшілік арасында, оның ішінде қазіргі билік басындағылардың да қайғысы мен қуанышының игілігіне айналды. Бұл оғаш пікір емес – билер әділ сотының құндылығын аңсаған шындық.

Осы жерде «көшпелі қазақ қоғамындағы билер соты» деген ұғымды анықтап алған жөн. «Билер соты» ұғымы көшпелі қазақ қоғамын даралап бөліп алып, оны отырықшы және қалалық қауымдардан алшақтату, олармен арадағы байланыстарын жоққа шығару емес, керісінше, көшпелі қазақ қауымдарының өзіндік ерекшеліктерін, құнды-құнды, тіпті әлемдік маңызы бар жетілген

¹ *Валиханов Ч.* Суд биев в древней народной форме. – Записки Русского географического общества «По отделу этнографии». Т. 29, СПб., 1904, С. 164.

құбылыстарын айырып айту мақсатын көздейді. Осындай жете назар аударатын, ерекше бөліп көрсететін құбылыс – ол билер әділ соты. Билер соты үстем болған дәуірдің «сот жүйесінің алтын ғасыры» деп аталуы, оның дүниеге келуі, осындай мәртебеге ие болуы ортаазиялық ұлан-байтақ кеңістікті алып жатқан көшпелі қазақ дала өлкесіне байланысты, оның туындысы. Отырықшы, мұсылман діні көбірек тараған көрші өңірлер мен елдердің басқару үлгісі, олардың өзіне тән заңдары мен тәртіптері қазақтың көшпелі қоғамының өзіндік дамуы мен ішкі ырғағына айтарлықтай өзгерту әсерін тигізген жоқ, керісінше, белгілі деңгейде оның сақталуына, нығаюына қызмет етті.

1. Билер соты Республиканың қазіргі мемлекеттік қайраткерлері үшін де идеал болды

«Кеңестік билік жылдарында Қазақстан Республикасын ұзақ жылдар басқарған, Кеңес Одағы коммунистік партиясы Орталық Комитеті Саяси бюросының мүшесі, Қазақстан коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Д.А. Қонаев қазақтың атақты билерінің бірі – Төле биді ерекше құрметтеген. Оның үйіндегі жұмыс үстелінде аса қадірлейтін үш сурет болған: өзі – Димаш Ахметұлы, Төле би (ортасында) және жұбайы Зухра Шарипованың суреттері тұрған»¹. Егер де коммунистер идеологиясының Кеңес үкіметі құрамындағы Орта Азия халықтарының өткен тарихына теріс көзқараста болғандығын ескерсек, соған қарамастан Д.А.Қонаевтың қазақ билеріне деген ниеті, олардың тарихтағы орнын аңғартады.

Қазақ КСР Компартиясы Орталық Комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы, тәуелсіз Қазақстан Республикасының алғашқы және қазіргі Президенті (1990 жылдан бері) Н.Ә. Назарбаев өзінің ресми баяндамаларының бірінде ежелгі қазақ билерін – соттарды «мүлтіксіз әділ, от ауызды, орақ тілді шешендер» деп атады. XVII-XVIII ғасырларда өмір сүрген, дала өлкесінде әділ соттың «Алтын ғасыры» жаңғырығына жол ашқан ұлы тұлғалар, атап айтқанда, Төле би, Қазыбек би және Әйтеке би жөнінде Н.Ә. Назарбаев былай деген еді: «Барша қазақ баласы аттарын ардақтап, айтқандарын жаттаған осы үш бабамыздың ел алдындағы еңбегіне, халық қамын жеген қасиетті ісіне сөз жеткізіп баға беру қиын-ақ... Үш данагөйдің өнегелі өмірі, ел қамын жеген адал еңбегі, топ бастаған көсемдігі, от ауызды, орақ тілді шешендігі, мүлтіксіз әділдігі жөніндегі айтар

¹ Даутов С. Абыз, или уважение к минувшему. // «Вечерний Алматы». 2006 ж., 24 тамыз.

әңгіме аз емес»¹. Бүгінгі Қазақстанда билер соты, сот билігі деген атаулар мен ұғымдар сот жүйесінде әділдік, кәсібилік үлгісіне лайықты еліктеу ретінде ресми түрде қолданылады. Республикада аса күрделі қылмыстық істерді қарауда әділдікті ең жоғары деңгейде қамтамасыз ету идеясымен енгізілген сот алқасы «Билер алқасы» деп атала бастады. Осының өзі де қазақ тарихындағы билер әділ сотының деңгейінің биік болғандығын, әділдік және адалдық жолындағы маңызын көз алдымызға елестетеді.

Сол билер әділ соты үстем болған арада талай ғасырлар өткеніне, қоғамдық-саяси өмірде түбегейлі өзгерістердің болғандығына қарамастан, бүгінгі тәуелсіз Қазақстан Республиканың сот жүйелеріне билер әділ сот үлгілерін, номинациясын кең түрде енгізу төңірегінде пікірталасы жиі күн тәртібіне қойылуда. Біз үшін осы мәселенің қабылдануы немесе қабылданбауы маңызды емес. Ең маңыздысы – билер әділ сотының ел өміріндегі тарихи орнын мойындау, оның бүгінгі Қазақ мемлекетін демократияландыру саясатында құнды қызмет атқара алатын мүмкіндігі болып табылады.

2. Көшпелі қазақ қоғамында билер соты жөнінде зерттеу желісі

Адамзат тарихи қарама-қайшылықтарға толы, сырттай қарағанда жетілмеген, шала өмір болып көрінеді. Кейде солардың ретсіздігінен араларында әдеттегідей үйреншікті ұғымға сыймайтын жалпыадамзат құндылығы бар құбылыстар да елеусіз қалып қоюы мүмкін. Осындай жұмбақ құбылыстардың бірі – олеуропалық өркениет тұрғысынан қарағанда артта қалған деп есептелген көшпелі қазақ қоғамында мейлінше беделді дәрежеге ие болған билер әділ соты еді. Қазақ Дала өлкесінде, қандай мақсатпен болмысын XII-XIX ғасырлардың аралығында болып кеткен еуропалық елдер өкілдерінің көпшілігі бұл өңірде артта қалған көшпелілер, «жартылай жабайы», руларға бөлінген, ұлан-ғайыр жайылымдық кеңістікті жайлаған халықтар тұрады деп суреттеген, олардың басқару-билік ерекшеліктерін жете көрмеген. Солардың ішіндегі жеке ойы озықтары ғана, әсіресе соңғы кездегі шығыстанушылар ғана көшпелі қазақ еліндегі басқару-билік жүйесіне мән бере бастаған. Олардың көрсеткеніндей, көшпелілер қоғамы басқару саласында бір жағынан көпті көрген, тәжірибесі мол, сезімтал, сөзшең-шешен, әділет туын жоғары ұстаған адамдардың беделі артық болған, құрметке бөленген. Көшпелі қазақ елінің азиялық және еуропалық өркениеттер орталығынан алыс жа-

¹ Назарбаев Н.А. Пять лет независимости. Алматы, 1996, 153-бет.

туы, оның «көшпелі артта қалушылығы» еуразиялық оқымысты элитаның назарына кешірек ілінуіне себеп болды. Алғашқы шетел зерттеушілері, әсіресе орыс «шығыстанушылары» тек ХІХ ғасырдың басында ғана қазақ өңірінде көріне бастады. Олар қазақ қоғамының ішкі құрылымында орын алған қоғамдық ой мен тұрмыста қалыптасқан шешендік, заңдылық, сөз күдіреті секілді құндылықтарды жария ете бастады. ХІХ ғасырдың 20-жылдарында қазақ даласын көзімен көрген, ғылыми еңбектерімен әлемдік даңққа ие болған, орыстың атакты ғалымы, шығыстанушы А.И. Левшин былай деп жазған еді: «Было время, говорят благоразумнейшие из киргизов Меньшей орды, когда и наш народ жил в покое, было время, когда и у нас существовал порядок, были законы и правосудие. Сей Золотой век, о котором вспоминают они со вздохами, есть царствование знаменитого хана Тявки (Тауке), который, если верить преданиям, был действительно в своем роде гений, и в летописях казачьих должен стоять наряду с Солонами и Ликургами. Усмирив волновавшиеся долго роды и поколения, он не только ввел в них устройство, порядок, но и дал им многие законы. Киргизы (казахи) Большой и Средней орд утверждають, что народные законы их гораздо древнее хана Тявки» – «Көп білетін, ақылды Кіші жүз қазақтарының айтуы бойынша бұрын да халық тыныштықта өмір сүрген, ол заманда елде тәртіп болған. Қазақтар аңсап еске алатын сол «Алтын ғасыр» Тәуке хан билік құрған заманда болған сияқты. Тәукенің атын атаса-ақ бар қазақ күрсініп, оны еске алады. Егер де бұл аңызға сенсек, онда ол ханды әлемге әйгілі Солон мен Ликург қатарларына қоюға болады. Ол талай жылдар бойы алауыз болған елді сабаға түсіріп, ру мен рудың арасындағы айтыс-тартысты тоқтатты, тәртіп орнатты, заңдар шығарды. Ал Ұлы жүз, Орта жүз қазақтарының айтуы бойынша, бұндай тәртіп Тәуке ханнан да бұрын дүниеге келген»¹.

А.И. Левшиннің бұл пікірі жол үсті айтыла салған естелік емес, мұқият зерттеудің нәтижесі. Ол көшпелі қазақ қоғамының түбегейлі өзіндік сырлары мен ерекшеліктерін ашты, өткен дәуірдегі ел бірлігінің, заң күшінің беделді болғандығын атап көрсетті. Автордың айтуы бойынша, қазақ қоғамындағы тәртіп пен заңдылық орнатуда әділ соттың рөлі зор болған. Әділ соттың «Алтын ғасыр» аталуы да осыған байланысты. Бұл арада ескеретін бір жайт – ол әділ сот деп билер сотын айтып отыр, заманына лайықты құрылған әділдік пен шындықты, «Тура биде туған жоқ» деген ұранды басшылыққа алған билер басқарған соттар туралы сөз болып отыр. Бұл жөнінде

¹ *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб., 1832. Ч. III, 169-б.

кейінірек кеңірек тоқталамыз. Әділ сот халықтық рейтинг – «Алтын ғасыр» сатысына көтерілуі үшін ол ерекше нышандарға ие болуы әрі өзі тектес көшпелі қоғамдағы дәстүрлі мекемелерден ерекшеленіп тұруы тиіс еді. Осы қатаң талапқа «әділ сот» атанған билер соты сәйкес келді.

А.И. Левшин мәлімдемесіндегі тағы да бір құнды жайтты атап өтуге тиістіміз. Ол «көп білетін, ақылды» қазақтар «Алтын ғасырды» қазақ қоғамында XVIII ғасырдың соңғы ширегінде билік құрған Тәуке ханның кезеңімен байланыстырады деп көрсетеді. Халықтың жадында сақталған бұл мағлұмат кездейсоқ емес. Тәуке хан тұсында, оған дейін ханның сүйеніші болған Шыңғыс хан тұқымдары – сұлтандардың қоғамның саяси өміріндегі ықпалы азайып, қарадан шыққан билер тобының әсерімен беделі арта түсті. Тәуке хан өзінің мемлекеттік саясатын жүргізуде билер тобына көбірек сүйенді, билер кеңесін жиі шақырды, ішкі және сыртқы саясаттың маңызды мәселелерін билер кеңесінің талқысына салды. Бұл кездейсоқ жаңалық болған жоқ, алдыңғы кезеңдер дамуының нәтижесі еді. Тәуке ханның еңбегі – ол өзінің мемлекеттік саясатын іске асыруда, қоғамның әкімшілік-басқару жүйесін тәртіпке салуда билер әділ сотының беделіне сүйенді, оны негізгі қару ретінде пайдаланды.

Билер әділ сотының қалыптасуы Қазақстан тарихының қай кезеңіне жатады – деген сұраққа келсек, ол ғасырлар бойы қалыптасты, ұлттық масштаб құбылысы ретінде Қасым хан заманында (XVI ғасыр) күш ала бастады, ал шарықтау кезеңі Тәуке хан билік құрған дәуірге сәйкес келеді. Көшпелі елдің өмір үлгісі – оның консервативтігі. Билер әділ соты ғасырлар бойы жетіліп шынықты, консервативті дәрежеге ие болды, қоғамдық-саяси күшке айналды. Билер әділ сотының жекелеген тірі өкілдері XX ғасырдың басына дейін өмір сүрді. Ел, халық мүддесін көбірек ойлаған қазақ хандары көшпелі қоғамда тәртіп пен заңдылықты қамтамасыз етуде, Орта Азия ұлан-байтақ кеңістігінде шашыраңқы орналасқан көшпелі қазақтар бірлігін сақтауда, оны нығайтуда билер әділ соты беделіне арқа сүйеп, биліктерін жүргізді.

Атақты орыс шығыстанушысы, профессор В.В. Григорьев көшпелі қазақтар өмірі мен олардың ішкі құрылымын зерттеуде ерекше еңбек сіңірген, аса білімді ғалым еді. Оның басқалардан артықшылығы – ең алдымен, Дала өлкесі халқының тілі мен тұрмысын жетік білуді мақсат етті. Ол XIX ғасырдың ортасынан бастап Ресей патшасының тағайындауымен Орынбор қаласына орналасқан Қазақстанның Батыс бөлігін басқаруды өз қолына алды. Осы кезеңнен бастап он жылдай бойы қазақ қоғамымен тығыз қарым-қатынаста бол-

ды, ру-руға бөлініп көшіп жүрген жақын және алыс ауылдарды аралады. Бұның үстіне профессор В.В. Григорьев Орталық Ресей мұрағаттарындағы қазақтар жайлы материалдармен танысты. Ол шығыс-түрік халықтарының тарихын салыстырмалы талдауға арналған еңбектерінің бірінде қазақ қоғамы туралы былай деп жазады: «Кочевой быт считают обыкновенно несовместимым с каким-либо значительным развитием экономическим и интеллектуальным. Но это едва ли основательно» – «Әдетте көшпелілерді негізінен экономикалық және интеллектуалдық дамуға қарама-қарсы деп санайды. Бұл тұжырым шындыққа сәйкес келмейді»¹. Ол өз ойын өз сөзімен айтқанда былай деп қорытындылайды: «В пастушеских еще обществах возникает иногда, как видим у киргизов (казахов – С.З.) такое превосходное судопроизводство и такие порядки следственного и судебного процесса, каким могут позавидовать многие издав на цивилизовавшиеся народы»². Қазақшасы: «Малшылықпен айналысқан қоғамда, атап айтқанда, біз көріп отырғанымыздай, қазақтар қоғамындағы сот жүргізу, сот тергеу тәртібін көзімен көре қалса ертеден өскен, өркениет деңгейінде дамыған халықтар таңқалып, қызғанышпен қарар еді».

Билер соты және қазақ құқығы «Жарғы» жөнінде профессор В.В. Григорьевтің пікірін шығыстанушы, орыс ғұламасы Л.А. Словоохотов та қолдады. Ол Қазақстандағы патшалық әкімшілік мекемелерінде ұзақ жылдар жұмыс істеді, қазақ тілін жетік оқып үйренді, осы тілде еркін сөйледі, жергілікті белгілі ұлт қайраткерлерімен тығыз байланыста болды. Ол көшпелі қазақ қоғамындағы әділ сот жөнінде арнайы еңбек жазды.³ Дала өлкесінде билер жүргізген әділ сотты автор «любимая народам и, следовательно, действительная судебная власть»⁴ – «халық ұнататын әрі шынайы сот билігі», – деп бағалады. Ол билер сотын «үздік», «халықтық», «айыптаушылық қасиеті» шектелген, халыққа түсінікті әрі жақын, әрі «бәсеке сипатқа ие әділ сот еді» деп көрсетті. Оның пікірінше, өз тілінде айтсақ, «Народное судопроизводство киргизов (казахов – С.З.) гласно, публично, несложно, непродолжительное. Долгими годами своей жизни народ выработал своеобразную, но вполне ему понятную структуру судебных процессов, обойдя столь вредный бюрократический элемент» – «Қырғыздардың (қазақтардың – С.З.) халықтық сот ісін жүргізуі жария, ашық, ыңғайлы әрі тұжырымды.

¹ Григорьев В.В. О скифском народе саках (Переиздание). Алматы, 1998, 43-бет.

² Сонда, 44-бет.

³ Словоохотов Л.А. Народный суд обычного права киргиз Малой орды.-Труды оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. XV. Орынбор, 1905.

⁴ Сонда, 80-81-бет.

Халық ұзақ жылдар бойы аса зиянды бюрократиялық элементті айналып өтіп, өзіндік, бірақ өзіне толық ыңғайлы, жайлы сот тәртібін қалыптастырды», – деп жазды.

3. XIX және XX ғасырдың басындағы ұлт зиялыларының билер сотын бағалауы

Дала өлкесінде ұлттық зиялы қауым XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қалыптасты. Олардың көпшілігі Ресей және орыс мәдениетімен тығыз байланыста өрбіді. Біренсаран дарындылары Шығыстың ғылыми орталықтарынан тәлім-тәрбие алды. Қазақ ұлттық зиялы қауымы алғашында саны аз болса да, орыс, еуропалық мәдениет аясында олардың алдыңғы қатарлы дәстүрлерімен байланыста өсті. Қайда қызмет еткеніне қарамастан олар көшпелілер өмірімен тығыз байланыста болды, кейбіреуі атақты ғалымдар мен ойшылдар қатарына қосылды.

Көшпелі қазақ қоғамының ортасынан шыққан, оның ұжымдық, рулық құрылымын, ішкі өмір сүру тәсілдерін жете білген ұлттық зиялылар өкілдерінің еңбектері мен жазбалары, пікірлері өте құнды. Ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан халық санасына әбден сіңген аңыздар ғана емес, XIX ғасырдың алғашқы кезеңіне шейін ел арасында, әсіресе отаршылық саясаттың ықпалы әлі де шала қамтыған алыстағы қазақ ауылдарында күшін жоймаған билер әділ сотын олар көздерімен көрді. Осындай қазақ зиялыларының жұлдызы саналған, бүкіл Ресей шығыстанушы ғалымдарының арасында ерекше жоғары беделге ие болған кемеңгер зерттеуші Шоқан Уәлихановтың (1835–1865) мұрасы аса құнды. Ол, Ресей отаршылары қазақ даласындағы ғасырлар бойы дәстүрге айналған билер сотын жойып, оның орнына үкіметке бағынышты жаңа сот жүйесін орнатуды күн тәртібіндегі саясат етіп қойған кезеңде жоғары тұрған органдарға хат жолдады. Хатында: қазақ қоғамының ішкі тұрақтылығы мен тыныштығы үшін, сондай-ақ отаршыл самодержаваның өзінің мүддесі үшін мұндай қадамдарға бармауға шақырды. Ол «Ежелгі халықтық үлгідегі билер соты» атты еңбегінде былай деп жазды: «Биді ресми түрде ешкім сайламайды да, ресми түрде ешкім бекітпейді де, еуропадағы ақындар, ғалымдар, адвокаттар сияқты билердің атағы, маңызы, олардың жеке бедел әсеріне негізделген. Шекспир мен Гетені толайым халық ұлы ақын санайды, бірақ олардың ұлылығы туралы пікір үкіметтің декретімен немесе сайлауына негізделмеген». «...Солар сияқты қазақ әділ сотының беделі билердің Дала заңдарын терең білгендігімен, олардың шешендік қабілетіне байланысты болған»... Билер соты ау-

ызша, халық алдында жария жүргізілді, барлық жағдайда да адвокатура араласты. Оның халықтың құрметіне бөленгені соншалық, оған ешқандай да «әдейі тәртіпке шақыру құралдары мен шараларының» бұрын да, қазірге дейін де керегі болған жоқ»... «Біздің пікірімізше, билер сотының басты артықшылығы немқұрайдылық пен әртүрлі ресми кертартпалықтың жоқтығы. Бидің мәні беделге негізделген және бұл атақ сот практикасына деген патент тәрізді»¹.

XX ғасырдың басында Қазақстандағы саяси ұлт-азаттық қозғалыстың ірі өкілі, оқымысты, зиялы Әлихан Бөкейханов талай рет билер соты мәні, үлгісі тұрғысынан қазақ халқы тарихына «халықтық сот» ретінде енді, оны өзге соттармен алмастыруға бағытталған отаршыл үкіметтердің саясатын оңтайлы саясат деп бағалауға болмайды деп мәлімдеді. Ол өз мақалаларының бірінде «қазақ биінің орны бөлек еді»², – деп атады. Осы сөздің мағынасы мол. Сол сияқты қазақтың атақты ойшылы, ағартушысы Ахмет Байтұрсынов өз мақалаларының бірін «Бұрынғы әділ билер» деп атады. Оның пікірінше, «Бұрынғы әділ билердің қолындағы билік қазақтың неше түрлі дертін жазатұғын жақсы дәрі еді, бүгінгі арам билердің қолында дәрі болмақ түгіл, у болып жұғып тұр»³.

4. Кеңес билігі халықтың тарихи жадынан қазақ әділ сотының «Алтын ғасырын» өшіре алмады

Таңғаларлық жағдай: Кеңес үкіметі заманында қазақтардың және бұрын отаршылықта болған өзге де халықтардың кеңестік кезеңге дейінгі тарихында қандай да бір құндылықты теріске шығаруға негізделген ресми идеологияға қарамастан, шынайы халықтық құрылымдар ретінде көпшілік санасына сіңген билер мен билер сотын бағалау қазақ халқының беделді тұлғаларының көзқарастарында көрініс және жалғас тапты. Әрине мұндай сезім, қадам сол кездері қауіпсіз емес еді. Олардың «саяси сенімсіз», «ұлтшыл» деп айыпталуы мүмкін болатын. Сол себепті олар көбінесе өз пікірлерін ашық жазбай, астыртын білдіретін, белгілі оқиғалар мен жағдайларға байланысты жанама түрде баяндайтын. Мысалы, әлемдік деңгейде танымал ғұлама ғалым, геолог Қ.И. Сәтбаев XVII ғасырдағы Ноғай Ордасының атақты биі, билеушісі Едіге биге арналған еңбегінде оған сипаттама бергенде халық арасында кең тараған «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің ары, білімі бар» де-

¹ Валиханов Ч. Собрание сочинений. Т. I. Алматы, 1985. 494–523–66.

² «Қазақ» газеті, 1914, №50.

³ Байтұрсынов А. «Жана низам». Алматы, 14-бет.

ген қанатты сөзді қолданды. Оның пікірінше, көшпелі қазақтар қоғамында «Хандарға карағанда билерге деген құрмет үнемі басым түсіп отырды»¹. Әлемге танымал заңғар жазушы, ғалым М. Әуезов «Билер айтысы» атты көлемді мақаласында билер туралы тікелей жазбай, билер қатысқан билер айтысын шешендіктің үлгісі ретінде мақтанышпен сипаттаған². Ұлттық Ғылым академиясының академигі, қазақ халқының ежелгі және ортағасырлық тарихының аса білгірі Ә.Х.Марғұлан XIX ғасырда қазақ даласын отаршылдықпен басқару орталықтарының бірі Омбы қаласына өзгелермен бірге, ең алдымен қазақ халқының ежелгі және шешендік тарихын жетік білетін атақты билерді жиі шақырып отырғанын атап көрсеткен. Оның айтуынша, «Мұнда келетін адамдар көбінесе халықтың рухани тіршілігін, оның шежіресін, ертегі-жырын білетін кілең шешен билер, құйылма ақындар, атақты күйшілер болған»³.

5. Республиканың тәуелсіздік жылдарында билер әділ соты жария түрде айтыла бастады

Кеңес империясы ыдырап, Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі жарияланысымен билер, билер соты және қазақ құқығы «Жарғы» жүйесі туралы кеңінен айтыла бастады. Ұрпақтар құрметі ретінде Республика Елордасы – Астана қаласында Жоғарғы соттың ғимараты алдына XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген атақты үш биге: Төле, Қазыбек, Әйтеке билерге граниттен ескерткіш орнатылды. Олар шығыстық әдет бойынша молдас құрып қатар отыр, алысқа көз тастаған, әділдікке сүйенген өмір құруға шақырғандай. Олар жалпыадамзаттық құндылығы бар әділ сотты тұғыр етті. Осындай бүгінгі ұрпақтың алғысы ретінде өткен ғасырларда үш жүздің билер кеңесінің талай рет жиналған орны – Оңтүстік Қазақстан облысындағы тарихи мекенді Қазақстан үкіметі «Ордабасы» деген атпен тарихи ескерткіш етіп жариялады. Бұл аймақтың биік төбелерінің біріне биік стела орналастырылған, оған төменнен бірнеше метрлік террасалық баспалдақ арқылы көтерілуге болады. 1993 жылы 28 мамырда оның ашылу рәсіміне үш көрші түрік республикасы – Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан президенттері қатысты. Қазақ халқы тарихындағы билердің ерен еңбегіне мәдениет қайраткерлері мен ғалымдардың еңбектерінде, оның ішінде тарихи зерттеулерімен көпшілікке танымал әйгілі қазақ жазушыларының

¹ Сәтбаев Қ.И. Ер Едіге, М., 1927.

² Әуезов М. Әдебиет тарихы. Алматы, 1991. 183–191-бб.

³ Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы, 1995. 234–235-бб.

шығармаларында жоғары баға берілді. Еңбектері Еуропа елдерінде аударылған әрі оқырмандар ықыласына бөленген «Қан мен тер», «Парыз» романдарының авторы Әбдіжәміл Нұрпейісов «Билер мен шешендер» атты еңбегінде былай дейді: «В самом деле, с годами я, все чаще оглядывая мысленно иные пласты веков казахской истории, все более и более поражаюсь тому огромному доверию, к той опоре его на мудрость и высоту духа, что были присущи Высоким Его Сыновьям. И это опора никогда не подводила мой народ. И не потому ли находим мы ныне в истории тысячелетнего института биев-ораторов тому не мало удивительных примеров» – «Шын мәнісінде, жылдар өткен сайын мен қазақ тарихының, қойнауына ойша көз жүгіртіп, елдің Ұлы азаматтарына тән болған даналық пен жоғары рухқа деген зор сенімге таңғала түсемін. Осы сенім ешқашанда менің халқымды ұятқа қалдырған жоқ. Сол себепті болар, біз бүгінде би-шешендердің мыңжылдық институты тарихында көптеген керемет мысалдарды тауып отырмыз»¹.

Атақты жазушы, тамаша көркем туындылары мен философиялық тағылымға толы тарихи романдар мен повестердің авторы Әбіш Кекілбаев билер мен шешендерге арнаған өз еңбектерінің бірін «Есімдері дүние тұрғанша ұрпақтардың жадында сақталады» деп атады. Ол былай дейді: «...Нұрлары екі дүниеде бірдей шалқып, жандары жаннаттың төрін иемдеген, есімдері дүние тұрғанша ұрпақтардың жадында тұратын жарықтарымызды осынау дүние тұрғанша тұрмақшы, киелі ғимараттағы бұйырмас мекендеріне қайта жалғастырғанымызға тәубе деп тұрмыз»².

Республикамыздың егемен алғаннан бері өткен жылдары қиындығына қарамастан билер әділ соты жөнінде ұрпақтар жадында қалған фольклор, қолжазба және нарративті дерек материалдары негізінде көптеген еңбектер дүниеге келді. Негізгі зерттеу жұмыстары да басталды. Біз ұсынып отырған он томдық «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов» осы жолдағы алғашқы іргелі қарлығаш болып табылады. Ол жаңа зерттеулерге негіз болып кең жол ашатын түбегейлі алғашқы, тұжырымы мол еңбек ретінде ұсынылуда. Қазақ билер әділ соты жалпыадамзаттық деңгейге ие бола алатын, жалпыхалықтық мәдениет айналына кіруге лайықты дүние құбылысы екендігі баяндалған, дәлелденген.

Арада талай уақыт өткен сайын болған шындықты шындық деп бағалау, түсіндіру онайлыққа түспейді. Кезінде өз заманын-

¹ Нурпейсов А. К. Мысли, навеянные деяниями предков. В кн. «Айтеке би». – Алматы, 1998, 49–54-бб.

² Кекілбаев Ә. «Егемен Қазақстан», 22 маусым, 1999.

да айтылған құнды ойлары мен пікірлері, ортаға ғасырлар түскен сайын күмәндана бастайды. Оның үстіне сол арада идеологиялық қарсыластар үстемдік етсе, өткен шындықтар, ел тарихындағы құнды-құнды оқиғалар мен өзгерістер көмескілене бастауы мүмкін, шындықты сағым басады. Осындай жағдайды билер әділ соты, қазақ «Жарғысы» бастарынан кешірді. Сырт көпшілікке жұмбақ ретінде көрінген қазақ тарихындағы билер соты, өмір өткен сайын бүгінгі, ертеңгі ұрпақтар санасында жалпыхалықтық, адамгершіліктің нысанасы ретінде мәңгілік сақталады. Оны көшпелілердің келесі ұрпақтары бағалай білді. Ғылыми орталықтар да оны жалпыадамзаттық құндылық, жұмбақ заманалық маңызы бар құбылыс ретінде бағалауда.

ҮШ ЗАҢҒЕР – ҮШ АҢЫЗ

Қазақтың құқық жүйесінің негізгі қозғаушы күші, алтын дінгегі, ерекше әлеуметтік категория «билер» болған. «Би» өз бойына саяси-құқықтық өмірдің бірнеше ерекшеліктерін, қырын жиыстыра білген жан. Ол дала төсіндегі әділдіктің басты жаршысы, қара қылды қақ жарған төреші (сот), үлгілі жолжоралғы түзе білген заң шығарушы, өрелі сөзді өрнектеген ақын, қызыл тілдің көркімен, ыстық тезімен талайды пәтуаға келтірген шешен, қысылтаяң тұста тіл қаруы мен найзасын қолына қатар ұстаған батыр, «сегіз қырлы, бір сырлы» әмбебап тұлға. Жоғарыда айтқанымыздай, бұл тақырыпта ұлы үш би – Төле, Қазыбек, Әйтекелер туралы мәліметтер топтастырылды. Олар туралы нақты құжаттар аз. Бірақ олардың өнегелі істерін, үлгілі биліктерін, өсиет сөздерін паш ететін ауыз әдебиетінің мұралары жетерлік. Олар туралы материалдар өткен ғасырда одан да көп сақталған болатын, бірақ кейінгі кездегі ел басына түскен ашаршылық, зұлмат жылдары бұл бай мұра үлгілері тістегеннің аузында, ұстағанның қолында көбісі жоғалып кетті.

Қазақтың құқықтық мәдениеті туралы нақты деректердің, құжаттардың, әлі де болса қолымызға түспеуі елдің дәстүрлі де құқықтық мәдениетінің ұлы мұра екендігіне шүбә келтірмеуі қажет. Өйткені қазақ халқы – ауыз әдебиеті үлгілеріне, шежіре-тарихқа бай халық. Қазақ халқының психологиясын жақсы білген Г. Бельгер өз зерттеулерінде: «Қазақ халқының тарихты есте сақтап, атадан балаға қалдырып отыруы қазіргі күні де таңғаларлық жағдай», – деп қазақтың бойындағы бұл ерекше қасиетіне өзінің таңданысын білдіреді. Сондықтан да оның бастауларын қазақтың өткен тарихындағы ауызша сөйлеу мәдениетінің бізге жеткен үлгілерінен

іздеуіміз керек. Осылай қазақ әдет-ғұрып құқығын тануды әр қырлы жолмен байыта отырып, біз оның толыққанды бет-бейнесін сомдауға белгілі қадамдар жасай аламыз.

Қазақтың Ұлы даласының әртүрлі кезеңдерінде әділдігімен ерекшеленген көптеген билер болған. Қазақ даласы тарихының толайым бір кезеңін атакты үш би – Төле, Қазыбек, Әйтекенің атымен байланыстыруға болады. Төле би өзінің балаларына: «Мен болсам халық үшін жүрген адаммын» десе, Әйтеке би өз өмірі туралы: «Өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі», – деген екен. Бұл сол кездегі билердің билік жүргізу идеологиясының негізін құраған қағида болатын.

Үш бидің өмірі қазақ тарихының ең ауыр да күрделі кезімен тұспа-тұс келді. Жоңғар қалмақтарының шабуылы қазақ елінің өміріндегі шешуші тарихтың ұрымтал кезеңін тудырған болатын. Бұл кезең тарихта «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген атпен белгілі. Дәл осы кезде қоғам күшті мемлекет қайраткерлерін қажетсінді. Төле, Қазыбек, Әйтеке билер дәл осы кезде билік құрған, қазақ жері мен елінің тұтас бірлігін сақтап, сүттей ұйып, күн кешуі үшін аянбай тер төккен марқасқалар. Сондықтан да олар қазақ тарихында «Атышулы үш би», «Үш пайғамбар» деген атқа ие болды.

Қазақ билерінің көшбастаушысы, түгел сөздің түбін түсірген бидің бірегейі, дала жұртында билік жүргізудің символына айналған тұлға – ол Майқы би. Майқы би – бүкіл қазақ билерінің пірі. Қазақта кейін мақалға айналған «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деген қағидадан Майқы бидің беделінің сайын далада каншалықты асқақ, жоғары болғандығын көре аламыз. Кейінгі билер билік құрғанда сөздерінің салмағын арттыру үшін «Майқы биден қалған сөз», «Майқы би кесімі солай болған» деп, міндетті түрде Майқы би беделіне сүйеніп отырған. Майқы би атағы мен беделіне сүйену билердің шешімдерінің ықпалын арттырған, даугерлердің екі жағының да бітімге келуіне негіз болған.

Майқы би (1105-1225) ұзақ өмір сүрген деседі және ол халықтың айтуы бойынша, Үйсін тайпасынан шыққан. Ортағасырлық кейбір араб-парсы, түрік және моңғол деректеріне сүйенсек, Майқы би Шыңғыс хан және оның ұрпақтары билік құрған тұста өмір сүріп, қызмет еткен. Тарихи мәлімет бойынша, Майқы би Шыңғыс ханның ең жақын кеңесшісі және «Төбе би» болған көрінеді. Майқы би Шыңғыс ханнан бастап, оның балалары тоғыз моңғол ханының сайлану рәсіміне қатысқан. Нақтылай түссек, көне түрік әдет-ғұрпы бойынша, Шыңғыс ханның баласы Жошыны Ұлытауды ақ киізге отырғызып хан көтергенде қасында болған. Майқы би – бірнеше

тіл білген, өз заманында әділеттіктің қорғаушысы, көшпелілердің бостандығының идеологына айналған тұлға.

Қазақ тарихындағы билік жүргізу үрдісінде қалыптасқан негізгі заң қағидалар кезінде Майқы би айтқан үлгілі сөздерден құралған. Солардың бірі: «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», «Әділ, қара қылды қақ жарған». Майқы би өз өмірінің көп бөлігін осы Ұлы далада өткізген екен.

Төле, Қазыбек, Әйтеке – қазақтың үш жүзінен шыққан ұлы билері. Билігі бүкіл қазақ жеріне бірдей болған Тәуке хан Түркістан қаласына жақын жерде болған жиында оларды өз жүздерінің басқарушылары деп жариялаған. Ол кезеңде билерді әрбір жүздің басшысы етіп бекіту, сол уақытқа дейінгі ел билеу үрдісін өзгертуге батыл қадамдар жасау, әрбір басқарушының батылы бара бермейтін іс. Өйткені әрбір жүзде басқарушы болғысы келген Шыңғыс тұқымдары – сұлтандар да жеткілікті еді. Бірақ аталған билердің мысы басып түскендіктен, сұлтандар олардың беделін амалсыз мойындауға мәжбүр болды.

Төле би Ұлы жүз ішінде Үйсін, Үйсін ішінде Дулаттан шыққан. Әртүрлі деректерден бізге Төле бидің Ташкент қаласына жақын жерде туып, қайтыс болғандығы мәлім. Оның өсіп, өніп, би ретінде қалыптасуына аталар салған жолдың үлкен әсері болды. Оның шежіресі өз бастауын атақты Майқы биден, одан қалды «Сөз бастап кетсе шешен, ел бастап кетсе көсем» деп халық сипаттайтын Бақтияр биден алады.

Төле әкесінің айтуымен бес жасынан билік дәстүрді меңгеру жолына түседі. Бастапқыда әкесімен бірге ел аралайды, кейін беделді билердің қасында «қосшылыққа» жүреді. Ол ойлы, сөзге жүйрік бала болып өседі, тоғыз жасынан билік құрып, еліне танылады. 15 жасынан бастап өзінің жеке билік жолын бастайды. Ақсақалдар сынынан сүрінбей өтіп, олардың батасын алады. Деректерге сүйенсек, Төле би Әнет бабаның сынынан өтіп, батасын алған екен. Ол кезде би болу үшін елге танымал дуалы ауыз билердің батасын алу міндетті рәсім болып табылатын. Белгілі зерттеуші Нысанбек Төрекұловтың айтуы бойынша, Әнет бабаға Төле би өзінің өмірлік ұстанымын (кредосын) былай деп жеткізген екен: «Саяқ жүрген таяқ жейді», «Ынтымағы, бірлігі мықты елді жау да, дау да ала алмайды».

Өсе келе Төле би «Хан көзі жетпес қайғыны қашықта жатып көремін. Екі ел егес болғанда ел басын қосар төремін» деген сияқты ел бірлігіне меңзеген аталы сөздерімен танылып, абыройы арта түседі. Төле би Ұлы жүздің «Төбе биі» болумен қатар, батырлық қырымен де танылған тұлға. Төле би бір кездері Ташкент қаласын он жылдан астам уақыт басқарған. Сол кездегі ресми деректердің бірінде Төле

би Ташкент қаласында «Ханнан да беделді болды» деп көрсетілген. Төле би жасы жағынан да, жолы жағынан да ұлы үш бидің үлкені. Ол туралы халық арасында: «Бүтін билікке Төле би, бүкіл хандыққа Есім хан жеткен» деген мақал сақталған.

Қазыбек би – Арғын руының Қаракесегінен шыққан және Қазақстан тарихында XVII және XVIII ғасырларда халықты ауыр жағдайдан алып шығуға атсалысқан «үш заңгердің» бірі. Аңыз бойынша, Қазыбектің анасы ол туғанда «Адалдан болар нәсібін, тіліннен болар кәсібің» деп болжаған екен. Қазыбек би мен Төле би кездесіп, Қазыбек Төле биден бата сұраған екен. Бұл кездесу желісі төмендегідей өткен: Бірде Төле би Қазыбекке: «Шырағым, бір бала әкесінен өтіп туады, бір бала әкесіне жетіп туады, енді бір бала кері кетіп туады. Сен соның қайсысың?» – дегенде, Қазыбек би:

– Әкеме жете туған баласы болармын, – дегенде, Төле би:

– Өзім де солай шамалап отыр едім, – дейді. Кейін Қазыбек би Төле биге сұрақтар қояды:

– Аға, алысыңыз қандай? – дегенде, Төле би:

– Алысым жақын болды.

– Тәттіңіз қандай?

– Тәттім сиреп барады, шырын болды.

– Несиенің өне ме?

– Шүкір, несием өніп жатыр.

Бұл әңгімесін Қазыбектің қасындағылар бірден түсінбейді. Сонда Қазыбек әкесі Келдібекке бұл кездесуді өзі баяндайды:

– «Алысын қандай?» – деп қос жанар көзін сұрадым.

Ол: «Алысым жақын», – деп, жақыннан көретінін, жанарын тая бастағанын айтты. Мен: «Тәттіңіз қандай?» – деп, ұйқысын білмек болып едім. Ол кісі: «Тәттім сиреп барады», – деп, ұйқысының қашқанын білдірді. Мен: «Несиенің өне ме?» – деп, балаларының қалай күтіп қарайтынын сұрап едім. Ол кісі: «Шүкір, несием өніп жатыр», – деп, балаларының жақсы күтіп қарайтынын білдірді. Қазыбек бисіз Орта жүздің ел тізгінін ұстаған игі жақсылар маңызды бір істі шешпейтін болған. Оның пікірімен кезінде атақты Әбілмәмбет, Абылай хандар да санасқан.

Алшын Әйтеке бидің беделі Кіші жүз аумағынан асып кеткені тарихтан мәлім. Оның туған, қайтыс болған жылдары туралы анық мәлімет жоқ, бірақ 56 жыл өмір сүріпті деген болжам бар. Мұқадес Есламғалиевтің зерттеулері бойынша, ол Самарқанның қасындағы Нұрата тауының маңында жерленген. Оның есімі Төле, Қазыбек билермен қатар аталады. Деректерге жүгінсек, ол жасы жағынан Төле би мен Қазыбек биден кіші болған көрінеді.

Тарихи әдебиеттерде Әйтеке би өз өмірінің көп бөлігін Сырдария мен Әмудария өзендерінің арасындағы қазақ даласында өткізгенге үксайды.

Әйтеке бидің тікелей аталары да атақ, даңқтан кенде болмапты. Мысалы, оның аталарының бірі Ораз би (1299–1385) Тұран мемлекетінің негізін қалаған Әмір Темір ханның кеңесшісі болған. Самарқанның Әмір Темір мен Ұлықбектен кейінгі үшінші атақты басқарушысы Жалаңтөс Әйтеке бидің аталары болып табылады.

Әйтеке би өз заманында жоғары діни білім алып, атақты Ұлықбек медресесінде оқып, оны жақсы аяқтаған, бірнеше шығыс – араб, парсы, түрік тілдерін жете меңгерген. Бес жасынан атақты билердің мектебінен өткен.

Нәтижесінде Әйтеке би білімді де білікті би болды. Оған халық алыстан да, жақыннан да ақыл-кеңес, дау бітімін сұрап, ағылып келіп жататын.

Әйтеке бидің идеялық ұстанымдары мен өмірлік мақсаты Төле би мен Қазыбек бидікі сияқты. Яғни бұл үш би ең алдымен әділетті болып, халыққа қызмет етуді мақсат етті. Үшеуі де халықпен бірге қуанып, бірге қайғырды. Әйтеке бидің: «Халықтың көз жасын күннің шуағы да кептіре алмайды», «Өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі» деген сөздері аңызға айналған үш бидің өмірінің мағынасы болған.

Әйтеке би Төле бимен, Қазыбек бимен бірігіп, Тәуке ханға халық басына қиын күн туған кезде сүйеніш, ақылшы болған. Түркістан қаласына жақын жерде өткен құрылтайда қабылданған ірі заң актісі – «Жеті жарғыға» үш бидің – Төле би, Қазыбек би, Әйтеке бидің қосқан үлесі зор.

Төле, Қазыбек және Әйтеке би Түркістан қаласы маңында өткізілетін құрылтайда талай шүйіркелесе отырып ел бірлігін сақтау, әділдік, заңдылық орнату жолында іргелі маңызды шаруалар тындырған. Сондықтан да олардың есімдері жер бетінде қазақ деген халық тұрғанда оның көк аспанында шоқ жұлдыздардай жарқырай бермек.

Төле би көшпелі қазақтың маңдайына біткен үш абыздың ішіндегі жас бойынша, жүздердің орналасу жолы бойынша, сондай-ақ тәжірибесінің молдығы тұрғысынан да үлкені болып есептеледі. «Бүтін билікке Төле би, бүкіл хандыққа Есім хан жеткен» деген сөз тегіннен қалмаса керек.

I

Би – көшпелі қазақ қоғамындағы маңызды да мәнді тұлға. Билер қауымы бұқараның көреген, көсем, білгір де білікті бөлігі еді. Ел дәріптеген жан қуаттары мен материалдық қасиеттердің барлығы осы билерге, олардың қызметтеріне негізделген. Ал қоғамдағы дәстүрлі тұрмыс пен күнделікті тірлік шеңберіне сыймайтын жат қылықтар мен жағымсыз әрекеттер белең ала бастаса, билердің бей-берекетсіздігі мен берекесіз қызметі деп есептелетін. Би орны мен рөлін, мәртебесін айқындайтын және олардың табиғи заңдылықтай болып кеткен тәртіп нормативтерін реттейтін нормалар жүйесі белгіленген. Әдетте, бұл заңдылықтар тілге жеңіл, еске оңай сақталатын ұйқас түрінде кездеседі. Мәселен:

- «Елге бай құт емес, би құт».
- «Туғанына бұрғаны – биді Құдай ұрғаны».
- «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ».
- «Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірер би».
- «Ханда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің ары бар».

Ортағасырлық көшпелі қазақтардың қоғамдық өміріндегі рухани құндылықтардың даму үрдісі басқа салалармен салыстырғанда біршама ілгері әрі қастерлі еді. Орта Азияның құнарлы да шұрайлы жерлерін мекендеу барысында дала демократиясының өзіне ғана тән ерекшеліктері мен «адам тану» мәдениеті және тұрмыс қамында осындай салт-сана қалыптасты. Әсіресе Сөз құдіреті мен Әділет күші аса жоғары бағаланатын. Осы құндылықтардың арқасында, мейлі қара халық, ру-тайпа немесе хан-сұлтанның бас қосуы болсын, әйтеуір барлық жерде бар ойын ашық айтуға құқық беретін сөз бостандығы бар болатын. Мұны әлі күнге дейін өз өктемдігін жоймаған «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген киелі сөз дәлелдейді. Қазақтар үшін «Өнер алды – қызыл тіл». Сондықтан аталы сөзді аттамай, аталы сөзге тоқтаған адамдарды ел сыйлаған. Ар-намыс пен сөз бостандығы бақ-дәулетпен өлшенбейтін рухани қасиеттер еді. Бұл түсініктер қазақ бойына ана сүтімен берілетін. Мұны «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деп айшықтаған. Ал ел ішіндегі елеулі тұлға боп танылатын би-шешендер осы қағиданы мықтап ұстанса, беделдері биіктей түсетін.

Талай айтыс-тартысты талқылап, тиянақты тұжырым жасау, күрделі дау-дамайдың шырмауын ширататын парасат-пайым таныту

немесе қорғаушы, әлде айыптаушы ретінде айғақтар келтіріп, асқан шешендігімен өз тарапына жеңіс әкелу немесе би-төреші дәрежесінде даулы жақтарды татуластырып, әділ әрі бейбіт келісімге көндіру адамға асқан абырой-атақ әкелетін ең мәртебелі іс болды. Бірақ билік айтуды армандау оңай болғанымен, би болу қиынның қияметі еді. Көшпелі қазақтар ерекшелігінің сыры осында болатын.

Көшпелілердің қоғамдық-саяси тұрмыс-салты мен жадында «адал би – әділ би» деген қағида қазықтай қағылған. Бұл – сот қызметіндегі кез келген би-қазыға қарасты айтылған сөз. Әлеуметтік-тұрмыстық сала қарабайыр, яғни күнделікті күйбең тіршіліктің шеңберінен шыға алмайтын күйде болғандықтан, би-төрелердің бейбіт уақыттағы қызметі жеке тұлғалар арасындағы шатыс-шатпақтан гөрі қауымдар мен топтар арасындағы дау-дамай, пікірталасты тарқатуға негізделетін.

«Адал би – әділ би». Бұл ұран қоғамды басқару ісіндегі басты қағида. Және бұл сөзде сот билігінің серкелері – би бітім-болмысы бейнеленген.

II

Жалпы адам табиғатының тереңінде жеңіс пен атақ-даңқты аңсау құпиясы жатыр. Кезіндегі қазақ қоғамында да өздеріне сенген өр мінезді, өжет жастар би болуды місе тұтып, атақты қазылардың қасынан қалмауға тырысқан, ал балдырғанның болашағын ойлаған ата-ана баласының бойынан ерекше қабілет байқаса, би-шешендердің кәсібiне баулитын. Дәл осындай үрдісті қазір де көруге болады, болашағының берекелі болғанын көздеген жастар жаппай білім алуда.

Жас баланың бойына біткен қасиет-қабілетті шамалап, би атына лайық болар-болмасын бағамдайтын басты фактор – ата-ана мен қоғамдық пікір. Би лауазымы мұрагерлікке берілмейтін, бірақ ата-бабасы белгілі би-қазылар болса, баланың да бабасының «өкшесін баса» ел аралап, өсиет-өнегесімен ерте есейетіні және жұртқа танылып, белді биге айналатыны қисынды құбылыс еді.

Би болу қаншалықты қиын болса, соншалықты мәртебелі. Оның даңқы туыс-туған, ру-тегінің ғана емес, өзі туған өңірдің де атағын асыратын. Сондықтан баланы би-төрелікке тәрбиелеу ісіне ата-ана ғана емес, барлық ауылдастары атсалысқан. Бұл орайда бәсекелестік те белең алатын, себебі «би тәрбиелеп шығарды» деген абыройдан кім бас тартсын. Әдетте, билердің дәреже-дәрмені жеке қасиеттері мен қабілеттеріне байланысты. Би болуға деген құштарлықтан

туған қаһармандық атағын асырғанымен, халық көңілінен шығып, сенімін ақтау оңай шаруа емес еді. Ең бастысы – ел мүддесі мен құндылықтарын қастерлеу, еркін ойлап, шешендік тілде еркін сөйлеу және айтыс-тартыста парасат-пайым танытып, ұтымды да ұтқыр сөз табу қажет. Сонда ғана қазақ жерінің тұтастығын сақтап, үш жүздің бірлігін нығайту сияқты халық құндылықтарын аманат етіп, би сайлаған. Және әулеттік, рулық, қауымдық, қоғамдық мәселелердің бәрін аталмыш құндылықтар қисынымен қарастырған. Бұған қарасты «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол» деген даналық бар.

Ұлы даланың дүлдүлдері мен шешендерінің шебер шәкірті, абыз билердің асыл тұяғы, алғыр қыраны болған атақты Төле би жастар үшін үлгі-өнеге. Жастайынан қазақ қамымен дала кезіп, ел аралағаны үшін «түздің биі» атанған жетпіс жасар Қоңқа би (Арғын тайпасынан) он бестегі Төленің таудай талабы мен парасат-пайымына тәнті болып, «мен секілді сенің өмірің түзде болсын, түздің адамы бол, балам» деп өсиет еткен. Ал Шу өзенінің Балқаш көліне құятын тұсындағы Арғын мен Үйсін тайпаларының ірі басқосуында би-төрелер мен игі жақсылар бозбала Төлеге былайша бата берген екен: «Үй баласы деп едік, ел баласы екенсің. Ай маңдайлы арысым, талабың алдан өтелсін. Ауылыңның таңы бол, маңдайдағы бағы бол»¹.

Жоғарыда айтылған шарттармен қатар жас талапкер көшпелілер даласында аса қастерлі және хан-сұлтан заңнамаларының негізі болып табылатын «Қасым ханның қасқа жолы» (XVI ғ. басы), «Есім ханның ескі жолы» (XVII ғ. соңы), «Тәуке ханның «Жеті жарғысы»» деп аталатын салттық-құқықтық нормалары мен Майқы биден (XII–XIII ғ.) бастау алатын билердің қарауынан өткен сот оқиғаларын зерттеп-зерделеуі тиіс еді.

Қазақтар баланың болашақтағы адами тұлғасы ана құрсағында қалыптасып, табиғи қасиеттері бесіктегі жөргегінен-ақ байқалады деп түсінген. Осы жайында «Болар бала боғынан» деген мақал бар. Және бұл сөз әр ата-ананың жадында жүретін. Сондықтан бойынан асыл қасиеттер қылтаны байқалатын балаға әке-шешесі мен туыс-туғаны ерекше көңіл бөліп, үлкен үміт артатын. Көшпелілер қоғамы көбіне екі кәсіпті қадір тұтатын: би болу және батыр болу. Хан мәртебесіне Шыңғыс хан ұрпағы ғана тағайындалса, күшті қолбасшы және жекпе-жекте ерекше ерлік көрсетіп, ержүрек жауынгер ретінде көзге түскен батырлар жаугершілік заманында бағаланған. Ал ел арасында тыныштық орнап, азаматтық қоғам құрыла бастағанда және Орта Азия халықтарының сыртқы қарым-қатынастары тұрақталып,

¹ Төрқұлов Н. Төле би. Алматы, 1992. 5-бет.

бейбіт заман орнағанда қазақ хандығындағы сот билігінің өзектілігі өсіп, би-төрешілердің беделі биіктей түсті.

Баланың тұлғасынан биге қатысты қасиеттер байқалса, оны дамыту ата-ананың ғана емес, бүкіл әулет пен қоршаған қауымның да міндеті болатын.

Дау-дамай мен айтыс-жанжалды жан-жақты талқылап, түйінді тұжырым жасау – қоғамды басқарудың басты белгісі. Бұл қызмет, әрине, биге жүктелген. Адам тағдыры талқыға түсетіндіктен, аталмыш қызмет әлеуметтік және саяси жағдайларға негізделіп, арнайы қабылданған нормалар жүйесімен реттелетін. Ал сот билігінің мән-мазмұнын сот-төрешілердің жеке қабілет-қасиеттері межелейтін. Бұл орайда халық «әділет, ар, бірлік» сынды құндылықтарды қастерлеп, қадір тұтқан. Көшпелі тұрмыс кешкендіктен, кейбіреулер, әсіресе еуропалықтар қазақтарды кенде қалған деп есептегендіктен, көшпелілердің аталмыш құндылықтарды ұстануы мүмкін еместей көрінер. Алайда сол замандағы Орта Азия, соның ішінде қазақтар жайлы осылайша ойлау – нағыз надандық пен қараңғылық. Егер әлеуметтің тұрмыс-тіршілігіне үстірт шолу жасап, осындай тар ойды талғажау еткендерді тыңдар болсақ, онда әлемдік өркениеттен зор орын алатын араб-парсы және қытай мәдениеті мен ғұн, түркі, қыпшақ және моңғол империяларының орта ғасырда жарты әлемді жаулағаны жайлы ақиқат ақылға сыйымсыз болар еді. Қазақ хандығындағы сот билігінің ұстанымдары, бір жағынан, Орта Азияның кең қойнауында тарыдай шашылған көшпелі қоғамның басын қосып, бет-бетіне бытырап, жоғалудың алдында тұрған рутайпаларды біріктірудің ең тиімді әдістерін ұсынса, келесі жағынан, табиғат белгілеген адами тұрпатты нақты бейнелей білген.

Би соттарында адамдық қасиет-құндылықтар құнтталатын, ал материалдық-процессуалдық аспектілер би қызметінің жағдайын қамтамасыз етуге бағытталған. Мұндай қадір-қасиеттер принципі қазақ қоғамындағы сот ісінде қашан және қалай қалыптасқанын зерттеушілер нақтылап, зерделей жатар, ал бұл жөніндегі өз пайымымыз осы еңбектің басқа бөлімдерінде көрініс табады.

Әдетте, би болу-болмау мәселесін халық шешетін. Тағы бір айта кететін жайт, билер сотындағы қадір-құндылықтардың сипаты қоғам мен оның саяси өміріндегі эволюциялық өзгерістерге сай ауысып отырған. Десек те, көшпелілер қоғамының тұғырына тұрақтылық тән болғандықтан, билер сотының моральдық мақсат-мүдделері мен процессуалдық негіздері орнықты еді. XVI–XVII–XVIII ғасырларда Қазақстанның ішкі және сыртқы істерінде өзгерістер орын алғандықтан, көшпелі қазақтар қастерлеген құндылықтар

да өзгешеленген. Мәселен, ертеректегі жаугершілік заманында «Жаным – ерлігімнің садағасы, ерлігім – елдігімнің садағасы» десе, қантөгістер азайып, бейбітшілік орнай бастаған шақта бұл ұран түрленіп, «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деп айтылған. Алайда халыққа қызмет етуді дәріптейтін мазмұны өзгеріссіз қалды.

Біздің болжам бойынша, жаратылыстағы бар қасиет-құндылықты дарытып, даму шыңында шарықтаған билер институты қазақ даласында әскери сапарлар мен толассыз шабуылдар саябырлап, көшпелілер азаматтық қоғам заңдылықтарымен бейбіт күн кеше бастаған уақытта қалыптасқан болуы керек.

III

Билер сотының тарихында XVII–XVIII ғасырлар ерекше орын алады. Атақты үш бидің өмірі мен шығармашылығы осы кезеңге дөп келеді. Ұлы жүзде – Төле би, Орта жүзде – Қазыбек би, Кіші жүзде – Әйтеке би. Қазақ сотындағы саңлақ сөздер мен бірегей оқиғалар осы кісілердің атымен тығыз байланысты. Ел аузындағы аңыз-әңгімелер мен фольклористика деректері арқылы олардың өмірі мен қызметі туралы көп мағлұмат алуға болады. Үш бидің ұлы істері мен тәлім-тәжірибесі кейінгі билер үшін үлкен үлгі-өнеге.

Кейбір деректерге сәйкес, Төле бидің тегінде он бір ата-бабасы «от ауызды, орақ тілді» би болған. Арғы атасы – Бақтияр би Қыпшақтар мемлекеті кезінде өмір сүрген екен. Ол өте өжет, ержүрек, шешен, адал әрі әділ адам ретінде танылған дәулетті кісі болыпты. Халық оны «Елдің бақытына туған Бақтияр» деп дәріптеген. Төле бидің тағы бір бабасы – әйгілі Майқы би. Ықылым заманда ол Шыңғыс ханның өзіне кеңес беріп, бас уәзір болған. Ал Төленің әкесі Әлібек өз аймағында атақты би екен. Ол баласының болмыс-бітімі мен жүріс-тұрысын жіті бақылап, бойынан болашақ биге тән қабілеттерді байқағандықтан, ұлының тәрбиесіне бар ықылас-ынтасын салған. Көне жазбаларға сенсек, Әлібек атақты би-ұлықтар мен дүлдүл шешендердің бас қосуларына баласын да ерте барған. Төле қаршадайынан қазақтың ғана емес, көршілес этностардың да ауыз әдебиеті мен мәдениет-тарихына зейін қойып, зеректік танытқан. Сондықтан Әлібек би ел аралап, дау-дамайларға төрелік айта, айтыстарты тарқатып жүрген би-төрешілерге Төлені ертіп жіберетін. Осындай сапарларында тоғыз жасар Төле күрмеуі қиын таластарға қатысты қисынды пікірлерін айтып, тіпті егер даугер мен айыпкер қарсы болмаса, жеңіл істерге төрелік ету құрметіне ие болған.

Баптаушылар дарынды баланы әдептілікке үйретіп, көшпелілер тұрмысының қыр-сырымен таныстыруы және туған елінің тарихы мен мәдениетін дәріптеп, еркін де еңселі өмір сүруге машықтауы тиіс. Күнделікті күйбең тірліктегі шаруашылыққа араласып, халықтың әл-ауқатымен етене танысуы да қажет. Сондықтан Әлібек би жазғы және күзгі маусымдарда баласын қойшыларға қосып жіберетін. Себебі ауыл ішіндегі бар жаңалықтар мен жаңашылдықтар және жуырда орын алатын оқиғалар жөнінде бәрінен бұрын қойшылар құлағдар болған. Олар көрші ауылдардың қойшыларымен жиі жолығысып, өткен-кеткен жолаушылардан да жөн сұрасқан және қолдары босай қалса, әңгіме-дүкен құрысып, даңқты би-төрешілер мен елеулі оқиғалар турасында ой бөліскен.

Беделді би атағына талпынған талапкер талай сынақтардан сүрінбей өтіп, белгілі би-шешендердің батасын алуға міндетті. Яғни оның түр-түрпаты, тұлғасы, көзқарасы, өз-өзін ұстау мәнері жіті бақыланып, фәлсафа саласынан қойылған абстрактілік сауалдарға берген жауаптары сынға алынатын. Әдетте, талапкерден мәнді де мазмұнды, ұтымды да ұтқыр және қисынды жауап күтеді. Болашақ бидің өмірлік ұстанымдары мен ар-ождан жайлы түсінігі де қатаң сыналанып. Осы орайда бірнеше мысал келтіре кетейік. Бірде бозбала Төленің қабілеті жайлы құлағдар болған қонақтардың бірі, сөз арасында, «үш жетімді» атауын өтінеді. Төле сәл ойланып: «Жаңбыр жаумаса, жер жетім; басшысы болмаса, ел жетім; тыңдамаса, сөз жетім», – деген екен.

Қолда бар деректерге сәйкес, Төле би он бес жасынан өз бетінше сот істерін қарастырып, дау-дамайға кесім жасағаны белгілі. Ол дала даналары мен ұлы би-ұлыстарының мықты мектебінен нәр алғандықтан, көбіне екі жақтың да талаптарына сай төрелік айтқан, не болмаса дұрыс дәлелдері мен ақиқат айғақтарын дәйектеп, шешендігімен шешімінің әділ екендігін еріксіз мойындатқан. Көзі тірісінде осындай дүлдүлдігін дәріптеп, халық оны «қара қылды қақ жарған әділ би» деп атапты.

Талай қылмыскерлер мен өтірікші-суайттарды, ұры-қарылар мен баукеспелерді жазбай танып, әділ кесім айтатын аты әйгілі Төле би, Қазыбек би, Әйтеке бидің атақтары асқақтағаны сонша, тіпті шалғай ауыл, ру-тайпа, басқа жүзден арнайы іздеп келіп, алдарына жүгінетін. Мәселен, турашыл Төле бидің қаталдығы мен қаһарлылығы туралы «Төле бидің ащы тілінен сақтан, өткір көзінен сақтан» деген сөз бар. Мұның төркінінде «Төле бидің алдында аққа күйе жақпа, адамды қаралама немесе қылмысыңды жасырып қалам

деп дәмеленбе» деген ескерту жатыр. Сондықтан Төле бидің бүкіл қазақ даласының Төбе биі болуы да тегін емес.

Орта жүздің беделді билерінің бірі – Қазыбек би (1667– 1763). Оның шығу тегі – Арғын ішіндегі Қаракесек руы. Қазыбектің би болып қалыптасуына ата-анасы көп ықпал еткен: әкесі Келдібек – белгілі би, анасы Тоқмейіл – қазақ ауыз әдебиеті мен дала заңдарын жете меңгерген ақылды да ардақты әйел болған. Тоқмейіл баласының бойындағы ерекшелікті ерте байқап, «ақ батасын» берген екен.

Қаз дауысты Қазыбек бидің қабілетін танытатын бір мысал келтірейік. Атағы асқақтап тұрған шақта ол көршілес Жоңғарияның қонтайшысымен жолығады. Қонтайшы «неше ұлың бар?» деп сұрағанда, Қазыбек «бір жарым ұлым бар» депті. Таңырқаған қонтайшы: «Бір жарымың не? Мен бес ұлы бар деп естуші едім», – дейді. Сонда би: – «Менің елге ие болатын ұлым біреу-ақ. Аты – Бекболат. Соны бүтінге санадым», – деп, ал мал мен қатынға ғана ие болатындарын есепке алмайтынын және жартылай еркек деп санайтынын айтқан.

Сот жүйесіндегі ерекше қабілет-қызметін құрметтеп, халық Қазыбек биді «Қазып айтқан Қазыбек» деп қадір тұтқан.

Бәйбекұлы Әйтеке – Кіші жүздің Төбе биі. Ол Алшын тегінен. Орта Азияның Самарқан мен Бұқара сынды әйгілі қалалары арасындағы төскейде дүниеге келген. Хронология бойынша, XVII ғасырдың ортасы мен XVIII ғасырдың екінші тоқсанының басы аралығында өмір сүрген. Кейбір деректерге сәйкес, Әйтеке он екі жасқа дейін жергілікті қазақтардың ханындай болған Ақша атасының тәрбиесінен тәлім алған. Бірнеше онжылдықтар бойы Самарқан қаласын билеген Жалаңтөс батыр да оның жақын туысы. Ақша атасы Әйтекеге ықылас-назарын сала, жеті жасынан хан билігіне баулып, шетелдік қонақтарды қарсы алу өнеріне бейімдейді. Жалаңтөс батырдың немерелерімен бірге болашақ би Бұқарадағы діни мектепте сауатын ашып, араб, парсы тілдерін меңгереді. Беделді зерттеушілердің бірі Әбуталиев Нәбиден атап көрсеткендей, Әйтеке жиырма бес жасында Төртқара руының биі, ал отыз жасында жиырма тоғыз рудың басын біріктірген Әлім, Байұлы, Жетіру және Кете тайпаларынан тұратын Кіші жүздің Төбе биі болып сайланады. Көшпелі қазақтардың мәдениетін зерттеуші ғалымдардың жазбалары мен мұрагерлерінің естеліктерін ескерсек, хан немесе билер алқасының шақыруымен өтетін бүкіл қазақтар құрылтайында немесе аймақтық жиналыстарда елеулі рөл атқарып, салмақты орын алатын саңлақтар – Төле, Қазыбек және Әйтеке билер кейде өзара бас қосысып тұрған. Себебі, жиі қырғи-қабақ болып жүретін үш жүздің қарым-қатынасын рет-

теп, жалпықазақтық мәселелерді талқылау және тиімді де тиянақты шешім қабылдау – тым күрделі де, аса маңызды іс. Үш бидің бір-біріне деген ықылас-ынтасы сонша, алыстан жай сыйласып қана қоймай, арнайы шабармандар арқылы саяси және тұрмыстық жаңалықтарымен бөлісіп, ақпарат алмасады және тарту-таралғы мен сыбаға берісіп тұрады.

Әлдебір қонақасыларда кездейсоқ екеуі, сәтін салса, тіпті үш бидің басы қосыла қалса, қарапайым жиын ұлан-асыр тойға айналатын еді. Мәліметтерге қарасақ, бірде Төле би мен Қазыбек би жұрт алдында Әйтекені сынамақ болып, «Жақсы жігіт деп, нағыз жігіт деп кімді айтады?», – дегенде, Әйтеке би тежелместен: «Көзге ілінген жігітті жақсы жігіт дейді. Тура сөзге басын иген, өзінің дұрыс сөзіне басқаның да басын игізген жігітті нағыз жігіт дейді», – деп дәл айтқан. Жауабына тәнті болған еңселі екі би тағы бірнеше сұрақ қояды: «Ақылдың шегі бар ма?» деген сауалға «ашудың басы – ақылдың ақыры» екенін айтады, ал «жауменен күш сынасар алдында неше серігің болу керек?», – дегенде, «ақыл, тұлпар ат және құрыш сауыт» деп жауап береді.

Ел арасындағы аңызға сенсек, Төле би ажал аузында жатқанда ұлдарының біріне «Мен өлген соң асатаяғымды Әйтеке биге табыс ет» деп аманат қылады. Баласы нөкерлерін ертіп, Әйтеке бидің ауылына бет түзейді. Оның әкесінен кіші екенін ескеріп, көңіл сұрар деген ниетпен ауылға кірмей, шетіне уақытша шатыр тігіп аялдайды. Алайда арада бірнеше күн өткенімен, Әйтеке би келе қоймайды. Ақырында олар Әйтекенің ауылына кіріп, арнайы құрылған киіз үйге түседі. Ал Әйтеке бимен кездескен кезде: «Әкем өлді. Ол сізден жасымен де, атымен де үлкен еді. Сізді соңына ерген інісіндей көрді. Бірақ ғасырлар бойғы қалыптасқан әдет-ғұрыпқа сай маған көңіл айтуға да жарамадыңыз», – деп өз өкпе-назын білдіреді. Қаралы қазаға налып отырған Әйтеке би де ойын ортаға салады: «Әрине, сенің осылай деуге хақың бар. Төле би сенің, сенің ғана емес қалың бұқараның да әкесі болды. Және мен әкенді ерекше қастерлегендіктен, қасыңа келіп, қайғыңа ортақтасуым керек те шығар. Бірақ сен бір маңызды жайтты естен шығардың: сен жетім қалған жоқсың, себебі қасыңда қайғыдан қабырғасы қайысып отырған мен сияқты ағаң бар, ал мен нағыз жетімге айналдым, себебі Төле би қазасына қайғырысып, жұбату айтар ағам жоқ. Осыны ескерсек, салтқа сай көңіл сұрап алдымен сен келу керек едің». Жиналғандар Әйтеке бидің сөзін қолдап, жөн санаған екен.

Өсиет сұраған жастарға Әйтеке би: «Менің өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі болды», – деп саналы да салиқалы ғұмырын қорытындылап, соңғы сөзін айтыпты.

IV

Билер қоғам назарындағы тұлға болғандықтан, олардың қызметі мен лауазымы ел арасындағы атағы мен даңқ дәрежесіне байланысты белгіленетін. Әрбір би атағының өз ортасына ғана емес, дүйім жұртқа жайылғанын қалаған. Ал мұндай мәртебе әкелер соны сүрлеу – ел сеніміне ие болып, үмітін ақтау үшін аянбай қызмет ету.

Билер сатысымен биікке өрлеу әрбір төрешінің мақсат-мүддесі еді. Ғасырлар бойғы әдет-ғұрыпқа сай, би болудың өз мәнері мен тәртібі қалыптасты. Соның ішінде ел ағалары мен би-шешендерінен «бата алу» рәсімі биік бағаланып, «айнымас айғақ» ретінде қабылданған. Әдетте, белді билердің алдына бармас бұрын жас талапкер ортанқол төрешілердің сынағына түскен. Халық ауыз әдебиетін зерттеуші-фольклоршы Төреқұлов Нысанбектің деректеріне сүйенсек, Төле жас шағында Орта жүзге аты аян тоқсандағы Жетес би мен жүз жасаған Әнет бидің ақ батасын алған. Әнет абыз туралы жұрт аузында «Әнет бабам – Арғынның ер ағасы, әрі би, әрі төре, ел ағасы» деген сөз бар.

Ерекше бітім-болмысы мен қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігі үшін би-қазылар жаугершілік заманында да бағаланып, әскери ұйымдастырушы, көрнекті қолбасшы боп тағайындалатын. Мұны «Қабырғадан қар жауса – атан менен нарға күш, ел шетіне даумен қоса жау келсе – қабырғалы биге күш» деген асыл сөз айғақтайды. Қолға түскен құжаттарға қарасақ, Төле би Ташкент түбіндегі талай жорыққа қатысып, он екі жыл ішінде екі рет осы қаланың билеушісі болған.

Ұлы даланың Төбе билері боп танылған үш би: Ұлы жүзде – Төле би, Орта жүзде – Қазыбек би, Кіші жүзде – Әйтеке би халықтық сот билігі мен даналығының, тұрақтылығы мен табандылығының, тұтастығы мен теңдігінің нақты нышаны бола білді. XVIII ғасыр басында Қазақ даласының аспанын қара бұлт торлап, елдігіне қатер төнгенде Тәуке хан Түркістан қаласының маңындағы «Күлтөбе» шатқалында билердің бүкілқазақтық құрылтайын құрады. Сондағы Әйтеке бидің айтқаны киелі сөзге айналып, ел жадында сақталды: «Біз, қазақ, бір биенің құлыны едік, тұлпар болып оза шабайық. Біз бүкіл қазақ – бір ұяның балапаны едік, қанаттанып сұңқар болып самғайық. Біз бүкіл қазақ – бір тоғайдың ағашы едік, орман болып жасылданайық, жайқалайық. Біз, бүкіл қазақ – бір шаңырақ, бір қазан, бір төрлік дастарқан болып атамекенді түгел қамтиық»¹.

¹ Байдосұлы З. «Ақтөбе», 1993, 23 маусым.

Қазақтың ата заңына айналған осы басқосуда «Жеті жарғы» қабылданып, ұлы үш би өз өсиеттерін айтады. Төле би көшпелі қазақ даласының біртұтастығы сақталып, ынтымақтастығының нығая түскенін тілеген. Қаз дауысты Қазыбек үш жүздің ұрыс-керіссіз, өзара бейбіт өмір сүруін қалаған. Әйтеке би, өз кезегінде, егер әр ру өзін әйгілі санап, сасық сәуегейлік танытса, бас-басына би болып, бытырай бастаса, елдігіміз бен ерлігіміз құрдымға кететінін ескерткен.

Би-шешендердің қоғамдағы құдіретін дәл бейнелейтін сөздерді Абылай хан (1771–1781 жылдар аралығында хандық құрған) айтқан деседі: «Батыр қол бастайды, қол бастайтын батыр болу да қымбат; көсем жол бастайды, жол бастайтын көсем болу да қымбат; шешен сөз бастайды, бәрінен де ел тағдырын шешетін шешен болу қымбат». Сөйтіп, жоғарыда жазылғандарды былайша тұжырымдауға болады:

1. Ортағасырлық көшпелі қазақтар қоғамының тұрақтылығы мен тұтастығын қамтамасыз ететін идеологиялық құндылық ретінде қалыптасқан «Адал би – әділ би» деген даналықта ұлы дала мәдениетінің мән-мазмұны мен болмыс-бедері бейнеленген. Және қазақ билері осы сөзге сай сот қызметкері, өнеге-өнердің өжет иесі және жан дүниесі адалдық пен әділдіктен жаралған тұлға болуды мақсат тұтқан.

2. Сотта келелі көрегендік пен көсемдік, кеменгерлік пен парасат-найым таныту – билер сотының басты ұстанымы. Іс жүргізудің барлық механизмі осы бағытта өрбуі тиіс. Азан-қазан боп дауласып жағқандарды жөнге салу үшін айтылатын «дау сұрай келдіңдер ме, ақыл сұрай келдіңдер ме?» деген алғашқы салмақты сөзінен-ақ сот процесінің қаталдығы мен қадірі сезіледі. Осылайша, соттың басты мақсаты – салиқалы санаға сүйеніп, ақылға келу, яғни ақылға сыйымды шешім қабылдап, жалпыға ортақ әділ кесім айту екендігі ескертіледі.

3. Би-қазылардың қызметіндегі «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген қатаң қағиданың өркениетті көздеген әрбір мемлекет пен халық үшін маңызы зор.

Бұл тақырыпта даналық пен даралықтың, әділдік пен адалдықтың қайнары болған, XVII–XVIII ғасырлардағы шоқтығы биік үш ұлы бидің қысқаша өмірбаянын бейнелеумен шектелдік. Бұл үштік оздерін «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы бидің» (1105-1225) ізбасарлары санап, халықтық-құқықтық құндылықтарды дәріптеуші ретінде танытқан. Ал сот қызметін дәстүрлі нормативтерге сай жүргізетін замандастары мен «өкшесін басқан» ұрпағы үш бидің онегелі өмірін үлгі тұтып, өсиетінен тәлім алған. Бұл үш данышпан, үш ұлы тұлға – Төле би, Қазыбек би және Әйтеке би.

«БИ – ХАЛЫҚ ШЕЖІРЕШІСІ, ДАНАСЫ ӘРІ ЗАҢГЕРІ»

Бұл анықтама Қазақстандағы (Ақмола қаласында) отарлау әкімшілігінде қызмет еткен Ресей империясының ерекше тапсырмалар жөніндегі шенеунігі И. Козловтың қазақтардың әдеттік-құқықтық нормалары мен құқықтық институттарын арнайы зерттеу негізінде 1882 жылы жариялаған еңбегінен алынды. Автор сонымен қатар билердің «безукоризненной честностью, с природным умом» – «кіршіксіз әділ және білім иелері» болғандығын да жазды.¹ Аталмыш анықтама ХІХ ғасырда да Қазақ даласында болған және «Ал-тын ғасырдың» соттық дәстүрін сақтап қалған билердің тобына қатысты айтылды. Сол шағын топтың ішіндегі билердің кейбіреуі «көне нысандағы» қазақ әділ сотының бұрынғы даңқын қайта тірілтуге тырысты. Қазақтардың соттық-құқықтық жүйесін жақсы білетін адамдардың барлығы дерлік осы пікірде болды. «Киргизский народный суд» деп аталатын 60 баспа беттік көлемді мақаласында А. Зуев қазақ билері парасатты да дана болған, олардың соты «светлые страницы далекого прошлого, когда в тихом укладе патриархальной жизни он был столь же чист и правдив, как и сама жизнь» – «өткен кезеннің жарқын беттері, патриархалдық тыныш тұрмыста өмірдің өзі сияқты шындығымен әрі пәктігімен ерекшеленді»², – деп жазды. Ал Б.Н. Дельви́г болса қазақ билерін «единственными хранителями обычного права» – «әдет құқығының жалғыз сақтаушысы» деп атаған болатын³.

I

Ерте және кейінгі жазба деректерге сүйенсек, ұлттық және аймақтық әділ сот тарихына жүздеген билер есімі енген. Ол билердің ішінде заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасырының» дәстүрлерін ғасырдан-ғасырға жеткізіп, сақтаған және оны әркез уағыздап отырған билер де көп болатын. Мысалы, Майқы би, Аяз би, Едіге би (Ноғайлы – қазақ елінен), Төле би (Ұлы жүз), Қазыбек би (Орта жүз), Әйтеке би (Кіші жүз), Жәнібек би (Торғайда), Тіленші би, Есет би, Әнет баба би, Сырым би, Саққұлақ би (Бөгенбай батырдың немересі, Ереймен жерінде), Шорман би, Шоң би (Баянауылдан), Сайдалы би және Аққошқар би (Арғын елінен), Ерден би (Бағаналыдан), Бала

¹ Козлов И.А. Обычное право киргизов. В кн. «Материалы по казахскому обычному праву». Сб. 1, Алматы, 1948, 225-66.

² Зуев А. Киргизский народный суд. – Журнал Министерства юстиции. СПб., 1867. №3, 161-162-66.

³ Дельви́г Б.Н. Киргизский народный суд в связи с правовым положением ино-родцев Степного края. – Журнал Министерства юстиции, СПб., 1910, №5, 123-б.

би, Досбол би, Ақтайлақ би, Мөңке би, Байдалы би, Тоқсаба би, т.б. Таңғаларлығы олар ұлан-байтақ қазақ-қыпшақ даласының әр түкпірінде өз руластары арасында, өз ауылдарында өмір сүргенімен, олардың атағы бүкіл Ұлы далаға әйгілі болды. Қазақ билерінің барлығы қай ғасырда, қай жерде, қай рулы елде өмір сүргендігіне қарамастан, қазақ әділ сотының атасы атанған Майқы биді бірдей пір тұтқан. Орталық Азияның ұлан-байтақ аумағының әртүрлі бөліктерінде орналасқан қазақтардың этникалық, тілдік-мәдени және идеялық-психологиялық бірлігін түсіндіретін құпиялардың бірі – дәл осы қазақ құқығы мен әділ сотының жүйесінде деп есептеуге толық негіз бар.

XIII–XIV ғасырларда Шыңғыс хан дәуірінде өмір сүрген көне түрік руларының бірінен шыққан Майқы бидің рөлі мен орны қазақтың дәстүрлі әділ сотының негізгі қағидаларына айналған қысқа да нұсқа ережелерден көрініс тапты, мәселен: «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы би», сондай-ақ тұтастай құқықтық және саяси тәртіпке айналған: «Әдет – әдет емес, жөн – әдет», «Тіл жүйрік емес, шын – жүйрік», «Кеңесшісі бар ел кемімес», «Хан атаулының қазығы, қара бұқараның азығы».

Кейбір деректер бойынша 93 жыл өмір сүрген (1663 жылы туған) Ұлы жүзден шыққан Төле бидің өз дәуіріндегі бүкіл Қазақ даласына атағы шығып, «Төбе би» атағына ие болғанын жақсы білеміз. Ол тоғыз жасынан бастап билік ісіне араласа бастайды, ал 15 жасында-ақ өз аймағына танылған биге айналды. Төле би мұрасын зерттеушілер «Төле би айтыпты» дейтін қағидалар қатарына: «Елге бай құт емес, би – құт», «Қабырғадан қар жауса – атан менен нарға күш, ел шетіне жау келсе – қабырғалы биге күш»¹ деген ережелерді жатқызады.

Өз заманында қазақ құқығының тарихында «заң шығарушыға» айналған Орта жүзден шыққан Қазыбек би де (1667– 1764) өзінің артында бірқатар нормативтік-прецеденттік мәні бар мұра қалдырған. Мысалы, «Ана – баласының қызғышы, өзін қиса да оны от пен өлімге қимайды».

II

«Көне нысандағы» қазақ сотын қазақ халқының ұзаққа созылған тарихында басынан өткерген көшпелі өркениет шеңберінде пайда болған және дамыған құбылыс ретінде түсіну және тану қажет. Қазақтың атақты тарихшысы Манаш Қозыбаевтың айтуына

¹ Торекүлов Н. Төле би. Алматы, 1992.

қарағанда, «қазақ шын мәнісінде дала перзенті еді»¹. Қазақтар өздерін және өз мемлекеттілігін «Киіз туырлықты қазақ хандығы» деп атаған. «Көне нысандағы» бұл сот әділ сот та, халық соты да бола білді. Ол әмбебап маңызы бар әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің құқықтық институттарына негізделген динамикалық құқықтық аяда, жалпыұлттық мүдделерге сай касталық, таптық және жергілікті мүдделерден ада өктемдік нормативтік ережелерге сөйкес іске асырылды. Сот шешімі рудың, аумақтың атынан шығарылмайтын, оны әділ де тәуелсіз би шығаратын. Қазақ құқығында бекітілген би соттың әрекет ету талабының негіздері моральдық императивтік күшке ие болған қысқа да нұсқа құқықтық ережелерде көрініс табатын болған. Оның негізгі нормасы: «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деп, бұған қосымша «Туғанына бұрғаны – биді Құдай ұрғаны» деп сипатталды. Қазақтың билер сотының тағы бір маңызды ерекшелігі – оның руханилығы, яғни қарастырылып отырған істің материалдық мазмұнына қарағанда рухани мазмұнының басымырақ болуы, екінші жағынан, би әрқашанда моральдық қағидаларды басшылыққа алуға тырысты. Халықтың санасында әрқашан «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің білімі мен ары бар», «Бай мал сақтайды, би ар сақтайды» деген қанатты сөздер жаңғырып тұрды. Осы және өзге де нормативтік-моральдық қағидалар әділ соттың «Алтын ғасыры» дәуіріндегі бидің болмысынан көрініс тапты. Атақты Әйтеке би ұрпақтарына «Менің өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі» деген өсиет қалдырды.

Қазақтың билер соты өзіне жүгінген тараптардың дауларын қарастыра отырып, тараптардың арасында, рудың арасындағы бітімгершілікке және бірлікке қол жеткізуге тырысатын. Билер сотының осы асқақ мұраттарының талабына жауап беру үшін билер дала даналарының мектебінен өтуге, алдыңғы ұлы билердің сынынан сүрінбеуге тиіс болды. Сонымен қатар қазақ құқығын терең меңгеруге тырысты және өздерінің шешендігін әркез шындаумен болды. Осы талаптар деңгейіне көтеріле білген билер соты ғана қазақ даласындағы заңдылықтың «Алтын ғасырының» шынайы бейнесін тудыруға қабілетті еді. Қазақ сотының бұл бейнесі ХІХ ғасырдың ортасында да халық санасында сақталды. Бұл жөнінде өткен ғасырда өмір сүрген қазақтардың ішінен шыққан білімді топтың айтқан немесе жазып қалдырған мұралары көп-ақ. Еуропалықтардың ішінен бұл жөнінде Орынбор, Омбы, Ташкент қалаларындағы отарлау әкімшілігінде қызмет еткен және Ресей өкіметінің арнайы тап-

¹ Қозыбаев М.Қ. Ежелден бірлікті аңсаған. // «Егемен Қазақстан» газеті, 1992 ж., 19 маусым.

сырмасы бойынша көшпелі және жартылай көшпелі халықтардың, оның ішінде қазақтардың әдеттік-құқықтық институттарын зерттеген орыстың білімді шенеуніктері жазған болатын. Олардың барлығы дерлік қазақ құқығының «халықтық сипаттағы құқықтық дәстүрлер» болғанын, ал билер әділ сотты жүзеге асырып қана қоймай, құқықтық шығармашылықпен айналысқандығын да тілге тиек еткен. Олардың айтуынша, бұл сот сонымен бірге «ашық, жария, ауызша және бітімгершілік сипатта болғанын», ал сот процесінің өзі және оның шешімдері әділеттікке негізделген (Л.Ф. Баллюзек, И.А. Козлов, Д' Андре, т.б.). «В отношении справедливости суда киргизы (казахи) очень требовательны... Справедливость – присутствие ее всего важнее» – «Қазақтар соттың әділдігіне қатты қарайтын», «Әділдік – оның негізгі өзегін құрады» (А. Крахалев).

III

Қазақ билері өз ар-ожданы мен сот әділдігін жүзеге асыруда өзге Орталық Азия хандықтарындағы этникалық аймақтардағы билерден, би-бектерден елеулі түрде өзгешеленді. Қазақ билерінің жалпы түркі тілді кеңістіктегі әлеуметтік топтың, оның ішінде билеуші топтың ішінен даралануы қазақ-қыпшақ көшпелі өркениетінің өзіндік ерекшелігі негізінде қалыптасты. Қазақ-қыпшақтардың Ұлы даласындағы билердің дамуы Орта Азия даласының, басқа бөліктеріне қарағанда өзгеше жолмен өрбіді. Қазақ билері тек әділ сотты ғана жүргізді, ал көршілес түркі жерлеріндегі «би» титулын иеленушілер елбасының жанында әкімшілік және кеңесшілік қызметтер де атқарған. Қазақ билері көшпелі және жартылай көшпелі қоғамдағы соттық-құқықтық істе ұрпақтар даналығы мен білімін меңгерген зиялы топ ретінде қалыптасты. Әдет құқығының нормативтік байлығын меңгеру және оны шебер қолдана білу, шешендік шеберлік пен халық алдында өзін көрсете білуі, халықтың тарихы мен тұрмыс-тіршілігін жетік білуі – билердің үлкен билік жолына жолдама алуының басты шарты болды. Атақты зерттеушілердің бірі Д.Самоквасов орыстың және Еуропаның соттық жүйесін жақсы біле отырып, 1820 жылы қазақ құқығын зерттеген. XIX және XX ғасырлар тоғысындағы Қазақ даласында өмір сүрген ұлттық мәдениеттің ірі қайраткері С. Сейфуллин де қазақ биінің болмысы мен табиғатын ерекше сипаттап берген болатын. Ол: «Елдің ескіліктен екшеліп келе жатқан жол-жоба, салт, дәстүр, заң ережелерінің дәстүр жинақтарын, бұрынғылардың шежіресін, өнегелі, үлгілі сөздерін жадына көп тоқып, жатқа айтуға ұстарған, «билігі жүрген» ру басылардан көсем шыққан, өздері де

тұрмыстан туған қорытынды сөздерді әдемілеп жұптап, ұйқастырып айта алатындай болған шешендер би атанған»¹, – деп жазды.

«Көне нысандағы» қазақ биінің рөлі мен орны қысқа да нұсқа ел ішінде мақалға айналған мына байламдарда өте жақсы көрініс тапқан: «Биі жақсының елі жақсы», «Батыр елін жауға бермейді, би елін дауға бермейді».

Қазақтардың халық ауыз әдебиетінің үлгілерін зерттеушілер қазақтың Ұлы даласында «би» және «шешен» сөздері бір мағына береді, синонимдер деген пікірді бір ауыздан мақұлдайды. Шешен адамды би дейтін, шешен адам биге айналатын. Қазақтардың «шешендігі» тек сөз шеберлігін ғана емес, сонымен қатар әділдіктің мағынасын көрсеткен дәлелдемелік күшімен де ерекшеленді. Бұл қазақтың: «Сөз тапқанға қолқа жоқ» деген қанатты сөзінен айқын көрінеді. XVIII ғасырдың ірі билерінің бірі Қазыбек биді кезінде «Ағын судай әйгілі шешен» деп те атаған. Атақты зерттеушілердің бірі Балтабай Адамбаевтың пікірінше, «шешен-би» ұғымы Жиренше шешен (XV–XVI ғасырлар шамасы) заманынан бері осылай бөлініп айтылып келеді. Ол: «би» мен «шешен» деген атаулар тіпті революцияға дейін (яғни 1917 ж. дейін – С.З.) қатар қолданылып, кейде бірін-бірі ауыстырып келгені кездейсоқ емес»², – дейді.

Арнайы әдебиеттерде «би» сөзі түркі тілінен шыққандығы туралы көзқарас орныққан және ол шығыс билеушілерінің – хандардың, сұлтандардың жанындағы маңызды лауазымдық титулды білдірді. Ол тарихтың әртүрлі кезеңдерінде әртүрлі түркі халықтарында «бек», «бей», «би» деп әртүрлі аталып жүрді. Бірақ әрқашан бұл сөз «билік», «билеу» дегенді білдірді. Әдетте ол кеңесші, идеолог, ақылшы, дана ретінде бағаланды, бірақ өте сирек жағдайда бек-би мемлекеттегі бірінші тұлға болған еді.

Қазақтың «би» сөзінің де бастауы бастапқыдағы түркілік мәнімен тікелей байланысты және де «билік» элементтерінің көрінісі болып табылады. Ол терминологиялық символ мәнін жоғалта қойған жоқ. Ал басқа жағдайлардың барлығында ол арнайы мазмұндық ұғым ретінде өзге синонимдерден даралық танытты. Орталық Азияның Ұлы даласында немесе қазақ-қыпшақ жерлерінің тікелей мұрагері болып табылатын қазақ хандықтарындағы, жүздері мен рулық бірлестіктерде «би» ұғымы соттық сипаты басым, өзгеше мәнде дами бастады. Оған өз кезегінде шаруашылық жүргізудің көшпелі әдісі де белгілі дәрежеде ықпал етті. Билер негізінен әділ сотпен байланысты ерекше топты

¹ Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. Қызылорда. 1932, 34-бет.

² «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов». Алматы, 2003. 2-том. 43-бет.

құраған болатын. Ұлы даладағы сот билігі екі мағынада көрініс берді: біріншіден – дала жұртындағы сот ісін жүргізудің негізгі құралы, екіншіден – құқық түзушілік сипатқа ие болды. Қазақ билері соттың да, заң шығарушының да рөлін атқарды. Бұл қазақ билерінің басқа түркі тілді елдердегі бек-билерден басты айырмашылығы болып табылады. Бидің қазақ жұртындағы көтерер жүгі ауыр еді. Би тарихи-құқықтық жағынан терең білімді болумен қатар қолданылып жүрген Дала құқығы жүйесін жетік меңгеруі тиіс еді. Оны игеру оңай болмайтын. Қазақ құқығының нормативтік жүйесі үш маңызды бөліктен құралды: а) қысқа да нұсқа мақал-мәтел түрінде көрініс тапқан негізгі нормативтік ережелер мен әдеттік-құқықтық институттардан; ә) Қазақ құқығында оны құрастыруға ерекше ат салысқан атақты хандар мен билердің атымен тікелей байланысты ірілі-ұсақты нормативтік-құқықтық ережелер жинағы. Оған: Тәуке ханның «Жеті жарғысы», «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» жатады; б) бидің үлгілі билігі, яғни атақты билерден қалған үлгілі сөздер, оларды «Атадан қалған үлгі», «Биден қалған жол өнеге, жол – жоралғы сөз» деп те атайды. Олардың әрқайсысы қысқа да нұсқа әрі айшықты сөз тіркесімен безендіріліп беріліп отырған.

IV

Қазақстандағы сот билігі негізінен қалалық мәдениет тудырған, құқықтық нормаларға әрі мұсылман құқығына сүйенген басқа да жекелеген Орта Азиялық елдер мен мемлекеттерге қарағанда зайырлы да менталды болды және жалпымемлекеттік билікке көп әсер етті, билердің билігі кейде тіпті жоғарғы билік – хандық билікпен қатар тұрды. Қазақ халқы мен оның мемлекеттілігінің дамуындағы тұтастай бір тарихи дәуірді құраған заңдылық пен сот әділдігінің «Алтын ғасыры» қоғамның табиғи болмысын бейнелеумен қатар, соттық-құқықтық қатынастар тұрғысынан жалпы ұлттық құндылықтар дәрежесіне көтерілген құбылыс болды.

Қазақтың Ұлы даласында соттық-құқықтық билік және оның иеленушілерінің жауапкершілігін айқындайтын талаптар мен қағидалардың тұтас жүйесі қалыптасып қолданылғанын көреміз. Ол талаптар мен қағидалар моральдық-өнегелілік өлшемдерге негізделді. Олар жеке тұлға мен адамның рухани-шығармашылық тұрғыдан қалыптасуына маңызды ықпал ете алатын қанатты сөздер мен айшықты афоризмдер нысанында көрініс тауып жатты.

Билер сотында сот ісі дәстүрлі ережелер мен әдеттік-құқықтық нормалар негізінде дереу, ашық, әділетті жүргізілді. Қазақ даласындағы

сот ісін жүргізу қарапайым, түсінікті, белгілі бір мағынада ерікті болған, бірақ сонымен бірге сот ісін жүргізу ежелден келе жатқан қысқа, оңтайлы ережелерде бейнеленді. Сотқа деген сенімсіздік пен күдікті жою үшін негізінен сотқа дейінгі дайындық пен сот процесін бастау рәсіміне ерекше көңіл бөлінді. Сот ісін жүргізудің екі негізгі нысанын ажыратуға болады. Біріншіден, билер сотына жүгіну бас-тамасы тараптарға, яғни дауласушыларға берілген, сонымен қатар сот ісін жүргізуде бидің өзі де бастамалық танытатын. Даулы істің күрделілігіне, ескілігіне және дереу қарау қажеттілігіне қарай сот ісі жеке-дара немесе алқалы түрде қаралуы ықтимал. Бидің сотта өз руластары мен ауылдастарының мүддесін қорғауы үйреншікті әрі құптарлық іс саналып, ондай биді ешкім «туысыңды қорғадың» деп істен аластата алмады.

Сот ісін жүргізуде оны бастаудың дәстүрлі символдық сипаты басы-мекі нысаны болды. Оның бірі – «жүгініс» деп аталды. Яғни сот ісіне қатысушы субъектінің «жауапкер» немесе «талапкер» ретінде белгілі бір қалыпта отырып уәжін білдіруі. Бұл рәсім әрқашанда күрделі емес істерді қарастырғанда да қолданылатын. Екіншісі – тараптардың өкілдері, яғни өз билері (қорғаушылары) қатысатын топтық істерде қолданылатын. Бұл жағдайларда тараптардың әрқайсысының жағы-нан бір-бір адам шығып, бидің алдына өз қамшыларын қояды, егер қамшылары болмаса, оның орнына шапанының «белбеулерін» шешіп қояды. Бұл тараптардың сот алдында дауды қарастыруға дайын екендігін және оның шешімін мойындайтындығын білдіреді. Істі қарастыру кезіндегі қызуқандылыққа, дәлелдеудегі шешендікке қарамастан, тараптардың қорғаушылары арасында айыпталушы мен жәбірленушінің жеке мүдделері ғана емес, ауылдық-рулық мүдде, ел намысы тұратын әрі дауды бітіммен аяқтауға тырысатын. Егер даулы істе жауапкер тараптың кінәсі толық мойнына қойылмай жатса, онда беделді адамдардың «ант беруіне» сүйенетін. «Ант берушіні» кінәлі тарап – жауапкер таңдайтын. Ал сот шешімін орындау жәбірленуші жақ – «талапкер» немесе «даугерге» жүктелетін. Көшпелі қазақ қоғамында жеке адамның кінәсі рулы елдің, жүздің кінәсі ретінде бағаланатын. Сондықтан билер сотының шешімін орындауды қамтамасыз ету бүкіл рудың міндеті болып табылатын. Сот шешімі орындалмай қалса, жәбірленуші барымта жасау, яғни жауапкер тараптың малын айдап әкету құқығына ие болатын.

«Көне нысандағы» қазақ құқығында сот ісін жүргізу даулы істі қараудан гөрі өнерге ұқсас болды. Сот ісіндегі сайысушылық әдет-ғұрыптарды, тарихи өткенді білумен қатар шешендіктің сынына ұқсайтын. Сондықтан сот ісіне халық көп жиналатын, ал «от ауызды,

орақ тілді» дейтін билер өздерінің бар шеберлігін көрсетіп қалуға тырысатын. Қазақ даласында ондай билерді ХІХ ғасырдың ортасында ұшыратуға болатын. ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы ондай билердің біріне, мысалы, Орта жүздің Қанжығалы руынан шыққан Мендеке батырдың баласы Шәңкі биді (1811 жылы туған) жатқызуға болады. Ол өмір бойы адал қызмет етіп, өз өмірінде төрт қағиданы берік ұстанды: «Адал еңбек, таза кесім, терең ой, әділдік». Сондай-ақ Шәңкі туралы оның замандасы, атағы елге жайылған Саққұлақ би: «Бұндай шешендік қасиет мен білетін ешкімде де жоқ. Ол сөз ақыны, оның адалдық, әділеттен басқа жолы жоқ еді», – деген болатын¹. ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген ұлы билердің соңы – Құнанбайдың баласы Абай болды.

ҚАЗАҚ БИЛЕР СОТЫ – ОРТАҚ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚ

2007 жылдың басында Мәскеу зерттеу институттарының бірінде бөлім меңгерушісі болып қызмет атқаратын заң ғылымдарының профессоры, менің бұрыннан таныс тілектес әріптесіммен өзекті әңгіме өрбіткен едік. Ол – мемлекеттік құқық саласындағы танымал маман. Мен оған Алматы қаласында, шамамен 2008 жылдың екінші жартысында «Қазақ билер соты – бірегей сот жүйесі» атты Халықаралық ғылыми конференциясын ұйымдастыруды жоспарлап отырғанымызды айттым. Ол кісі менің жетекшілігіммен соңғы он жылда «Қазақтың ата заңдары» атты он томдық ғылыми жоба саласында жұмыс істеп жатқанымызды және оның сегіз томы жарыққа шығып, қалған екеуі 2007-2008 жылдары басылатынын жақсы білетін. Бұл жөнінде тілектесім былай деді:

– Менің түсінуімше, сіздер ортағасырлық Қазақстандағы билер сотын ғалымдар қауымының назарына ұлттық деңгейдегі мәдени құндылық ретінде ұсынуды көздеп отырған сияқтысыздар?

– Қателескен жоқсыз, – дедім мен, – зерттеу-зерделеу жұмыстары барысында адамгершілік тұрғысындағы құнды жерлері билер сотында көрініс тапқан «Жеті жарғы» атты қазақ заңдар жинағының бірегейлігіне көз жеткіздік.

– Бұл – өте жауапты және батыл тұжырым. Мұндай ұсыныстарыңыз тек заңгерлердің ғана емес, көптеген ғалымдардың да жіті сынына ілінетіні сөзсіз. Сол себепті бұлтартпас айғақтар керек, ал ең бастысы – осы айғақтар сараптамасы мен негізгі тезистеріңіздің бастапқы дәйектемелері қажет, – деп күмәндана сөйледі әріптесім.

¹ Баталов Г. Шәңкі би. //«Қазақ әдебиеті» газеті, 1993, № 8.

– Қазақ билер сотының аса маңыздылығы жөніндегі тұжырымымызды, әзірше, осы мәселе төңірегіндегі мамандардың пікірталасы мен жалпы бұқара талқысына түсетін ғылыми концептуалдық гипотеза ретінде қабылдасаңыз болады. Әрине, мұндай іске қолымызда дәйекті дәлелдер мен айнымас айғақтар болған соң ғана бел буып отырмыз.

Әріптесім ескерте былай деді:

– Римнің жиырмадан астам ең мықты заңгері Рим құқығын қиырлы түсініктер мен сатылық сала заңдылықтарынан тұратын бірегей заң жүйесі ретінде құрып, қалыптастыру үшін екі ғасыр бойы еңбектенген. Ал сіздер мұндай маңызды іске аз күшпен енді ғана кірістіңіздер, оның үстіне біз әлі тарихи мұраларға деген «таптық» көзқарастан арыла қоймаған өтпелі кезеңде өмір сүрудеміз.

Мен де түсіндіруге тырысып бақтым:

– Біз ортағасырлық көшпелі қазақ қоғамының «Жарғы» заңдар жүйесі мен Рим құқықтар жүйесін салыстырғалы отырған жоқпыз. Олардың сипаттық және сапалық ерекшеліктерін салыстыруға да болмас. Алайда қазақ билер соты сот билігі ретінде жүйеленіп, дамығаны сонша, тіпті құрылыс-құрамы өз кезінде қалыптасып үлгерген. Сондықтан әлдебірдеңені ойдан шығарып, жасанды дәлелдер іздеудің еш қажеті жоқ. Тек қана ғасырлар басқан «шаң-тозаңнан» тазартып, билер сотының бастапқы қалпын қайтаруға тиіспіз. Рим заңгерлері жекеменшіктің түпкі тұрпатындағы көпвекторлық қарым-қатынастың даму барысында жиналған мол, кейде тіпті партикулярлық, дегенмен заң саласы үшін де құнды болып табылатын құқықтық ұғымдарды жинап-құрастырумен айналысты. Ал билер соты қызметінің міндет-мүдделері, орны мен мәртебесі, қарым-қатынастар жүйесі басқа үрдісте болатын. Бұл үрдіс халық санасында туындап, билер сотына қызмет бабы мен шарты ретінде жүктелген. Егер римдік заңгерлердің күшімен енгізілген қазықтай құқықтық нормалар мен түсініктерге келсек, онда қазақтың сот құқығы қысқа-нұсқа, тілге жеңіл, еске оңай сақталатын ұйқас түріндегі айнымас нормалар мен түсініктерден тұратынын ескере кету шарт. Бұл тұрғыда қазақ билер соты мәселесінің ғылыми зерттеуі айтарлықтай жеңілдейтіні сөзсіз.

Әңгіме-сұхбатымыздың соңында әріптесім басты сауалын қойды:

– Құқық саласынан алғанда, билер соты мен Рим құқықтар жүйесінде жазылған әділ соттың мән-мағынасында қандай айырмашылық бар?

– Билер соты мен олардың қызметін айқындайтын жарғылар және түсініктер төркінінде дау-дамайды адамгершілік пен бейбітшілік

тұрғысында шешіп, этно-мәдени қауымның тұрақтылығы мен бірлігін сақтауды және әділдік пен бейтараптықты ұстануды мақсат еткен қазылардың өнеге-өсиет нормалары жатыр. Қазақтың «жарғысы» мен билер сотында байлық пен дәулет түсінігі адам өміріндегі жан қуаттарынан кейінгі орында тұр. Билер соты біршама еркін әрі өнегелі болғандықтан, халық көңіліне де жақын және жағымды еді. Бұл орайда билер соты өркениетке ортақ үлгідегі сот жүйесі болғаны анық.

I

Қазақ тарихын білмейтін немесе үстірт шолып шыққандар жан қуаттарының құнды қасиеттеріне негізделген Билер сотының мал соңындағы ортағасырлық халық боп есептелетін көшпелі қазақ қоғамында пайда болып, қалыптасқанына сене алмас. Көшпелі қазақтардың тұрмыс-салтын зерттеген беделді ғалымдардың бірі, орыс шығыстанушысы, профессор В.В. Григорьев қазақтар туралы мұндай пікірді теріске шығарғаны мәлім: оның ойынша, қазақтардың өміріне тереңірек үңілген сайын «керемет ерекшеліктері» жиі кездеседі.

Енді қолда бар тарихи-әдеби деректерге назар аударайық. Ұлы даланы зерттеу жұмыстары беретін уақытта, яғни ХІХ ғасыр – Ресейдің отарлау саясаты кезеңінде ғана басталған. Қазақ қоғамының ортағасырлық саяси-құқықтық тарихын зерттеу құрметі орыс зерттеушілерінің құзырында болып табылады. Олардың еңбектері мен жазбаларында заңдылық және әділ төреліктің «Алтын ғасыры» мен қазақтар тарихындағы «әділ соттың асыл күндері» туралы мағлұматтар кездеседі. Қазақстан тарихын алғаш зерттегендердің бірі, шығыстанушы-ғалым А.И. Левшин Қазақстанның тарихы мен тұрмыс-салтына қатысты материалдарды жинап, зерттеу және сараптау жұмыстарымен арнайы айналысқан. Осы мақсатта ол Петербург және Мәскеу қалаларының азиялық мұрағаттарында тер төгіп, Қазақстанда, сол заманғы тілмен айтқанда, «Қырғыз даласында» болып қайтқан Патша үкіметінің өкілдері мен қызметкерлерінің күнделікті баяндама, қолжазбаларымен танысты. Қазақ даласын қадағалаушы орталық – Орынбор қаласында болып, шенеуніктермен бірге Қазақстанның Батыс бөлігіндегі ауылдар мен рулардың қотандарын аралап, болыстар және жергілікті халықтың тарихы мен әдет-ғұрпын терең білетін көрегендерімен кездесті. Бұл ХІХ ғасырдың жиырмамыншы жыл-дары болатын. Осы зерттемелерінің нәтижесі 1832 жылы Санкт-Петербургте басылған үш бөлімді «Описание

киргиз-казачьих или киргиз кайсацких орд и степей» деген еңбегінде жарық көріп, авторына әлемдік атақ әкелген еді. А.И. Левшин қазақтар туралы «патриархалдық тұрмыс кешіп, артта қалған көшпелі халық» деген жалпы еуропалық және жалпы орыстық көзқарасты ұстанғанын айта кету керек. Дегенмен, мұндай көзқарас көшпелі қазақтардың өмірі мен тұрмыс-тіршілігіндегі кейбір әдеттен тыс құбылыстарды байқауға кедергі бола алмады. Мәселен, ол сол бір кезде заңдылық пен әділ соттың қалайша биік деңгейге көтерілгенін түсіне алмаған.

Жоғарыда аталған профессор В.В. Григорьев мырзаны қазіргі заман зерттеушілері Қазақстанның саяси және мәдени тарихының жетік зерттеушісі ретінде қабылдайтыны жасырын емес. Өз еңбектерінде ол билер сотына талай тоқталған және зерттемелерін орыс мемлекетінің Орталық мемлекеттік мекемелеріндегі шаң басқан мұрағат материалдарына ғана сүйеніп жасай салмаған. XIX ғасырдың орта шенінде ол он жыл бойы Орынбор қаласындағы Қазақстанның Батыс бөлігін басқару жөніндегі патшалық мекемесін басқарды (Орынбор шекаралық комиссиясының төрағасы болды). Ол қазақ тілін меңгеріп, қазақ ақсүйектерімен жиі араласып тұрған жеке дала өңірінің түкпір-түкпірінде болуға тырысқан, бәрінен бұрын – ол жергілікті халықтың сенім-нанымдарын құрметтеп, көшпелі тұрмыс-салтқа салиқалы көзбен қараған. Профессор В.В. Григорьев көшпелілердің ішкі өміріндегі саяси және әлеуметтік жағдайына қанық болғандықтан, терең әрі дұрыс сараптама жасай білгеніне еш күмән жоқ. Ол Дешті Қыпшақтың Шығыс бөлігі – қазақтың үш жүзі жайлы жазылған батыс және орыс әдебиетін қатаң сынға алды.

Көп жылдар бойы Қазақстандағы Патша әкімшілігінде қызмет еткен көрнекті орыс зерттеушісі Л.А. Словохотов мырза да қазақ тілін жетік меңгеріп, Ұлы даланың ішкі құрылысы мен көшпелі халықтың әдет-ғұрпын жіті зерттеген. Ол Қазақстандағы сот ісі жайлы арнайы еңбек жазған өте білікті шенеунік ретінде танымал. Оның ойынша, көптеген орыс авторларының дала заңдылықтары мен билер соты туралы жазған жұмыстары үстірт және шындықты бұрмалайды. «Бұл жұмыстар алғашқы алдамшы әсерге еріп, қолма-қол жазылған. Біржақты және жалаң болғандықтан, салмақты ғылыми еңбектен гөрі еріккеннің ермегіне көбірек ұқсайды, – деп жазды ол. – «Они написаны в большинстве случаев прямо от руки, под первым непосредственным впечатлением. Эти труды сильно грешат субъективизмом оценки, что придает им характер скорее авантюризма, чем серьезной научной работы»¹. Шендік соттың жаңа жүйесі енгізілген

¹ Словоохотов Л.А. Народный суд права киргиз Малой орды // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. XV. Орынбор, 1905. 24-бет.

орыс отаршылдығы кезінде де Қазақстанның көшпелі аймақтарында өз мәртебесін жоғалтпаған билер сотын ғалым мақтаулы сөзбен суреттеген. Көбіне айыптау емес, бәсеке-сайыс түрінде өтіп, халыққа жақын, түсінікті және пайдалы болғандықтан, ғалым Билер сотын «бірегей» және «халықтық» деп есептеді. Ол Ұлы даланы жиі аралап, көнекөз қариялар мен шешендердің аузынан естіген тарихи жылдар мен оқиғалар жайлы аңыздарды, әсіресе сот және заңдылықтар турасындағы естеліктерді қағаз бетіне түсірді. Басты екпінді билер сотына жасаған: «Заңнамасы мен халықтық әділ соттың асыл күндерін аңсаған қазақтың өзіне құлақ түріңіздерші, сағынышқа толы жан дауысын есте сақтасаңыздар екен». – «Прислушайтесь, как киргиз (казах – С.З.) поет про былые дни своей юрисдикции, помните, как тоскует его душа по утрате светлых дней народного правосудия»¹. Осы сөздер профессор Григорьевтің ел аузынан жазып алған аңызымен мазмұндас: «Кезінде билер көктен түскен періштелер іспеттес дала кезіп, сот пен жаза қолданып, қайырымдылық жасаған». – «Когда би как ангелы степь исходили и суд и расправу повсюду чинили добро водворяя».²

Қазақ жерін жан-жақты отарлауды көздеген Орыс өкіметі ХІХ ғасырдың орта шенінде, әсіресе, жетпісінші жылдарынан бастап, оның ішкі жағдайы мен құқықтық тәртібіне, басқарма және соттық құрылымына баса назар аударып, белсенді түрде зерттеуге кірісті. Отаршыл әкімшілік органдарында бірталай уақыт қызмет етіп, оның тапсырмаларын орындаған патшалық шенеуніктердің арасында парасатты қайраткерлердің болғанын мойындау керек. Олар қазақ даласындағы басқарма билер қолындағы әділ сотқанегізделгенін және әлеуметтік-саяси өмірінде ғасырлар бойы билік пен халықтықтың нышанындай болып бекітілген тұрақты жүйе болып табылатынын баяндап тұрған. Және осы билер сотын әлсіретіп, жоймағанша, отаршыл билікке бағынышты жаңа жүйені енгізу қиын, тіпті мүмкін еместігін хабарлаған. Сол кездегі білікті шенеунік Г. Загряжский Түркістан аймағындағы патшалық әкімшіліктегі бес жылдық қызметінен кейін қазақ даласындағы сот төрелігі туралы мынадай ой түйген: «Жаза және сот істері негізделген салт-дәстүрлерді жетік меңгерген. Сот саласында мол тәжірибе жинап, адалдығымен ерекшеленген және парасат-пайым өрелі өнегесімен аты шыққан қазақты би деп атайды». – «Киргиз (казах – С.З.), известный безукоризненной нравственностью, по своему уму, справедливости, опытности в киргизском (казахском – С.З.) судопроизводстве, а следовательно

¹ Сонда, 146-бет.

² Григорьев В.В. О скифском народе саках. СПб., 1871. 63-бет.

и в знании киргизских (казахских) обычаев, на основании которых производится суд и расправа у киргизов (казахов) именуется бием».¹ Аты-жөні белгісіз, бірақ деректерге қарағанда, Торғай облысындағы отаршыл әкімшілікте, кейін Ресейдің Ішкі істер министрлігінде қызмет еткен автордың Тәуке хан (XVIII ғасырдың басы) мен билер соты туралы жазған хатында мынадай жолдар бар: «Бұл заңдар қағаз бетіне жазылмаған, алайда оны сақтап, түсіндіріп, ұрпаққа жеткізу міндетін халық мол тәжірибелі, қастерлі де атақты билерге жүктеген». – «Законы эти ни тогда, ни позже не были записаны, но хранителями их, истолкователями и проводниками в сознании народа являлись умудренные опытом и пользовавшиеся всеобщим уважением и известностью бии». Ол қазақтар арасында кең таралған сағынышқа толы өлендерден үзінді келтіреді: «...Халық үшін жанын кияр көнекөз билерім-ай; Қайдасыңдар, билерім-ай?...» – «...Вы, старые бии, полагавшие за народа свою душу: о бии, где вы теперь?».² XIX ғасырдың аяғында патшалық өкіметтің тұғыры мен саясаты қатайып, Қазақстандағы ішкі басқарма жүйесі жаңа үрдіс алғанда қызмет еткен С.Масимов та «әттеген-айын» жасыра алмаған: «Билер маңызы төмендеп, халықтық соттың игі әсері әлсірей бастады және бірталай билер қызметсіз қалды... Керемет халықтық мекеме көнеріп, онымен бірге ақиқат пен әділдік түсініктері де жоғалып барады». – «Значение биев пало благотворное влияние народного суда ослабло и немалое число биев осталось без занятия и средств... Прекрасное народное учреждение падает, а с ним исчезает и понятие о правде и справедливости».³ Басқа да салиқалы орыс шенеуніктері осындай ойларымен бөліскен. Мәселен, А. Зуев билерді «ен дана және дара адамдар» деп атайды. Оның ойынша, қазақ билер соты «өмірдің өзіндей шынайы және пәк» болған. Қазақ қоғамы мен хандығындағы би-қазылардың дәурені бұрынғы дәуірдің қатпарында қалғанымен, «қазіргі қазақ жадында бұл дәурен жайлы асыл аңыз терең сақталған: осы аңызды әңгімелеген шақта терең күрсініп қойып, сағыныш толы сөздерімен қасындағыларды мұңайтады». – «В современном киргизе (казахе) крепко живет еще светлые предания этого прошлого: делясь ими, он всегда приправит свой рассказ, то глубоким и тяжелым вздохом, то такими хорошими словами, от которых станет грустно и не

¹ Загряжский Г. Юридические обычаи киргизов и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края. Петербург, 1876.

² О преобразовании киргизского народного суда в Степных областях. 1900 (авторы мен басылған жері көрсетілмеген).

³ Масимов С. Народный суд у киргизов // Юридический журнал, VIII, СПб., 1897.

ему одному»¹. Қазақстанда отаршыл саясатты жүргізу міндетімен орталық мекемелерде қызмет етіп, азиялық істермен шұғылданған орыс ғалымдары мен Қазақ еліндегі Патша әкімшілігі органдарында қызмет атқарған қатардағы шенеуніктердің билер соты турасында тамсана айтқан саналы сөздерінен кейін еуропалық мәдениетте тәрбиеленген орыс шығыстанушы-ғалымы, профессор В.В. Григорьевтің билер сотына «кезінде өркениет еткен елдер қызыға қарар еді» деген тұжырымының туралығы мен толыққандылығына тағы да көз жеткіздік.

II

Ұлт зиялыларының, әсіресе, XIX–XX ғасырлар тоғысында, яғни билердің әділ төрелігі туралы естелік әлі көмескіленбеген, тіпті түпкірлердегі кейбір ізбасарлар аяулы би-қазылардың тарихқа батып бара жатқан билігін жаңғыртуға тырысқан кезде өмір сүрген ірі тұлғалардың ой-пікірлері мен айтқан сөздері аса қымбат. Себебі, олар – көнекөз билердің соңғы тұяғы мен патшалық Ресейдің және Кеңес Одағының куәгерлері.

Билер соты туралы керемет қолжазбалар қалдырған көрнекті ғалым, қазақтың «жарық жұлдызы» Шоқан Уәлиханов (1835–1865) жайлы 1904 жылы орыс шығыстанушысы, академик Н.Веселовский «орыс ориенталистері бұл адамның феномендік құбылыс екендігін бірауыздан мойындады» деп жазды. Шоқанның Қазақстандағы Ресей әкімшілігіне дайындаған «Ежелгі халықтық үлгідегі сот» атты көлемді мақаласында қазақ қоғамының даму ерекшеліктері мен Билер сотының артықшылығы жайында айтылған ғажап сөздері бар: «Халқымыздың Шығыс шығармаларынан гөрі үнді-германдық эпостарға сай келетін бай әрі поэтикалық қазынаға толы әдебиеті бар. Және ең бастысы, біздің қоғамдық дамуымыздың формасы жоғары мәдени даму деңгейінің табиғи кезеңінде тұр». Ғалым қазақ тұрмыс-тіршілігіндегі «жоғары мәдени даму» деңгейіне, яғни еуропалық дәрежеге жеткен осындай қоғамдық форма ретінде билер сотын меңзеп отыр.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында, яғни дала түпкірлерінде би-қазылардың соңғы толқыны «келместің қайығын» күтіп отырғанда, ал халық Ресей сотынан жиреніп, әділ сотын армандаумен күнелткен заманда өмір сүрген Дала заңының саңлағы, қазақтың кемеңгер ақыны Абай Құнанбаев халықтық сот

¹ Зуев А. Киргизский народный суд. Журнал Министерства юстиции. №10, 1907, 161-162-б.

міндетін атқаруға бел буып, ең болмағанда өз руластарын жергілікті шенеуніктер мен «жаңа билердің» қанауынан құтқаруға тырысады. Дау-дамайларына төрелік етуін өтінген ауылдастарының тілегін орындап, бұрынғы билердің ашық және еркін сотының салтын ұстану арқылы дана әрі әділ би ретінде таныла бастайды. Күрделі сот істерінің күрмеуін шешетін Төле би болып сайланады және оның соттық кесімдері мен беделі ел арасына кең таралады. Бүгінгі таңда, «ежелгі» ереже бойынша сот процестерін қарастыру ісінде шығарылған елуден астам шешімдері белгілі. Олардың кейбіреуі ізбасарлары – «халықтық» қазылар мен либералдық басқарушылар үшін соттық және өмірлік үлгі болып табылады. Қазақ билерінің қазылық бейнесі қандай еді деген сұраққа Абай былай жауап берген: «...Бұл билік деген қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», Әз-Тәуке ханның «Күлтөбенің басында күнде кеңес» болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек»¹.

Қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрес жолында құрбан болған аса зиялы ағартушымыз Байтұрсынов Ахмет (1873-1938) 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі жазылған мақалаларының бірін «Бұрынғы әділ билер» деп атаған. Қазақстандағы патшалық әкімшіліктің отарлау реформалары мен шолақ саясатын сынағаны үшін қуғын-сүргін көріп, патшалық цензураның езгісіне түскен жылдары жарық көрген бұл батыл макаласындағы билер туралы ойы маңызды және мәнді болғандықтан, көлемді үзінді келтіруді жөн көрдік. Патшалық отарлау саясатының бұғауына түсе қоймаған Қазақстанда төрелік еткен билер жайында алып қайраткеріміз былай деп жазған: «Народный сот дегеніміз қазақтың газетіндегі қағидалар бойынша айтылатұғын билік. Бұрынғы әділ билердің қолында билік қазақтың неше түрлі дертін жазатұғын жақсы дәрі еді, бұл күнгі арам билердің (патша өкіметі тағайындаған билерді айтып отыр – С.З.) қолында дәрі болмақ түгіл, у болып жұғып тұр... 1822 жыл уставы (Қазақстандағы хан билігін жою жөніндегі Ресей Заңы – С.З.) шықпастан бұрын қазақ билігі (соты) өзінде еді, сайланған би жоқ, қазақтың қадірлі, халық қалаған билері билік айтушы еді. Биге екі жағы келіп жүгініп, билік әділ саналып, оны бұзамын деу болмаушы еді. Қазақтың мұндай билері, ілуде біреу болмаса, қиянат билік айтпаушы еді»².

Қазақстанның Ұлттық Ғылым академиясының тұңғыш президенті және оны жыл бойы басқарған әйгілі ғалым-геолог, қазақ мәдениет

¹ Қазақтың ата заңдары. I т. Алматы, 2004, 90–91-бб.

² Сонда, 93-б.

тарихының саңлағы Сәтбаев Қаныш Имантайұлы (1899-1964) Томск университетінде оқып жүргенде «Биде қырық кісінің ары, білімі бар» атты мақала жазған болатын. «Тура сөзді «әділ жарғыға» сансыз адамның батасы тимекші. ...елде қашан да ханнан гөрі бидің қадір-киесі басым болады», – деп пайымдады ол. Шыңғыс ханның әулетінің ұрпағынан сайланатын хандардың өзі билерсіз билігін жүргізе алмаған: «Ханның арқа сүйеуі жарасымды бимен табылады. Бисіз хан оңбайды, хандықпен қатар қырағы билікте бір жерге бас қосса, ондай ханды ел де сүйеді, ұмытпайды, ел шежіресінде атын қалдырады... Ел ішіндегі рулардың көсемі – билерді ішіне тартып, қыбын таба алмаған алаңғасар, әңгүдік хандар хан болып та тұра алмайды»¹.

III

Қырағы би-қазылардың әділ төрелігі кезеңінен кейін өмір сүрген бұрынғы және қазіргі ұрпақ қазақтардың парасат және саяси мәдениетінің нышанындай болған еңселі ата-бабасын мақтан тұтады.

1993 жылы Қазақстанның оңтүстігіндегі Ордабасы шатқалында билердің ерен еңбегіне деген құрмет ретінде XVIII ғасырдағы ұлы үш би – Төле би, Қазыбек би, Әйтеке биге арналған естелік саябағы бой көтерді. Қазақстан Республикасының Президенті осы дала ескерткішінің ашылу салтанатында сөз сөйледі: «Үш ұлы би тарихтың дәл мұндай тар өткелінде бірліктен қалған жұрттың тірліктен де үміті үзілетінін ашық көрсетті. Қазақ батырларына үш жүзге сауын айтқызып, халықты алқалы жиынға шақырған да сол ұлы бабаларымыз болатын. Үш ұлы бабамыздың даналығы, даралығы, міне, осындай қысталаң шақта ерекше білінді...»².

Билер төрелік қылған қазақ әділ соты ортағасырлық көшпелі қазақ қоғамының мұратындағы ең киелі де қастерлі қасиеттерді дарыта білген. Бұл сотқа хандардың бұйрығы мен сыртқы күштердің еш қатысы жоқ, тіпті көшпелі қоғам тірегінің қосымшасы да емес. Ол осы қоғамнан тамыр алып, тұрмысы мен даму ерекшеліктерін айқындайды. Бостандық пен еркіндікті, демократия мен халықтық билікті қастерлегендіктен ғана қазақтар Орта Азия кеңістігінде этнос пен мемлекеттіктің мердігері ретінде қалыптаса білді. Қазақтар тұқымының (генезисінің) мұндай ерешеліктері жайлы осы кітаптың басқа мақалаларында нақтырақ жазылған.

¹ Сәтбаев Қ. Ер Едіге, М., 1927.

² Қазақтың ата-зандары. I т. Алматы, 2004, 78–79-бб.

Билердің сот құқығы жалпы алғанда, яғни өз ұстанымдары мен қызмет-құрылым негіздерінде, бір жағынан, демократия мен халық билігінің ортағасырлық көшпелі қоғамға тән қалыптарын анық байқатса, енді бір жағынан, адам табиғатының киелі қасиеттеріне арқа сүйеген. Дәл осы соңғы аталған ерекшелік билер әділ сотының мәртебесін айқындап, ұлттық деңгейден асуға мүмкіндік берді. Бұл орайда, билер сот жүйесі адамгершілік тұрғысындағы қадір-қасиеттерді дарытып, қызмет барысында қолдану арқылы өзінің әлеуметтік-экономикалық негізін қалай білді.

Билер сот ісінің бастамасы мен соңғы нәтижесі, яғни оның қызметі мен міндеті әдет-ғұрып нормативтеріне айналған моральдық нормалармен белгіленген. Билер соты материалдық, нормативті-құқықтық процессуалдық нормаларды ортақ құндылықтарға қол жеткізу құралы ретінде пайдаланатын.

Көшпелі қазақтар мен билер әділ сотындағы ең киелі түсінік – «Ар» ұғымы. Халық оны өмір заңдылығы деп қабылдап, «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деген қағиданы ұстанған. Ана сүтімен берілетін бұл өсиетті былай да айтуға болады: «Мал сақтама, ар сақта». Бұл бұқаралық қағида би, хан және ақсақалдар сотының құқықтық нормативінде де көрініс тапқан: «Жігіттің құны жүз жылқы, ары – мың жылқы». «Ардың» алғашқы иесі би деп есептелген: «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің ары, білімі бар».

«Ар» ұғымынан кейін тұрмыстық қана емес, нормативтік маңызы бар «Ұят» түсінігі тұр. Егер халық «Өлімнен ұят күшті» немесе «Бар барын жейді, ұятсыз арын жейді» десе, Билер соты негізделген «Жарғы» заңдар жинағында «Ұятсыз жалған» немесе «Ұятсыздан ант сұрама» деген нормалар бар. Бұл нормалардың түп төркіні: сот ісінің ережесіне сәйкес, егер жауапты жақтың айыбын айқындау үшін айғақтар жеткіліксіз болса, би-қазылар дауласушы екі жақтың келісімімен, сенімді бір адамның антын дәлел ретінде қабылдаған. Осы орайда, «Ұятсыздан ант сұрама» деген норма ұятсыз адам жалған куә беруі ықтимал екендігін ескертіп тұр.

Әділдік пен шындық түсініктері кез келген әлеуметтік-мәдени қауымдағы қарым-қатынастың іргетасы болып табылады. Алайда басқарма мен билік қатынасында бұл ұғымдар жариялы және ресми түрде ғана болуы мүмкін. Билер соты сот ісі басталмас бұрын халық алдында әділдік пен шындықтың сот процестері мен кесім шығару барысындағы басты шарттар екендігін ресми түрде хабарлаған. Осындай мағынадағы нормативтері өсиет-өнеге түрінде де кездеседі: «Ақ пен қараны шындық айырар»; «Сөз шынына тоқтайды, пышақ

қынына тоқтайды»; «Шыннан өзге Құдай жоқ». Көшпелі қазақтар санасындағы әділдік пен шындықтың белгісі билер мен билер соты болып табылады. Бұл келесі өсиеттерден байқалады: «Адал би – әділ би»; «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ»; «Турашыл би елін оздырады, тумашыл би елін аздырады». Ал әйгілі Төле би «Туралы биде туған жоқ, арады биде иман жоқ» деген даналықты айтыпты-мыс. Мұның «Әділсіз болса би оңбас, әйелсіз болса үй оңбас» деген баламасы бар.

Билердің сот төрелігін бейнелейтін аталмыш моральдық және нормативтік ұстанымдармен заңдылықтардың сотісі құндылықтарын жүзеге асыратын қоғам арасындағы белгілі бір күштері мен құралдары бар. Олар «Ақыл – Сөз күдіреті – Заңдылық» үштігінде шоғырланған. Би-қазылардың қызметі осы үш ұғыммен тығыз байланысты деп есептеледі және әділдік пен шындықты орнату үшін осы қасиеттерді игеру шарт. Бұл ұғымдар – жер бетіне тән шынайы қуаттар. Және билер соты үшін өте маңызды болғандықтан, бастапқы факторлардың қатарына қойылады. Қарастырылып жатқан оқиғаны терең зерделеп, желісін шебер құрастыру қабілетіне ие ойшылдықтың ең биік сатысындай болған ақыл кез келген шығармашылықтың, соның ішінде сот қызметінің негізін құрайды. Күнделікті пайыммен ойлау – көпшіліктің парқындағы іс. Ал көшпелі қазақтар қоғамындағы би-қазылардың құзырынан асқан ойшылдық пен биік біліктілік айқын байқалады.

Қазақтар «Сөз» ұғымын киелі деп есептеген. Оны қоғамдық қарым-қатынастардың басты күдіретіндей көрген. Бұл орайда «Ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз» деген мақал бар. Қазақтардың «сөз» деген түсінігінің астарында кез келгенді көндіре алатын алғыр және алып, нанымды және нағыз шешендік өнері жатыр. «Өнер алды – қызыл тіл» дейді халық. Көбіне олжа мен байлық, бақ-дәулет пен бақытсыздықты Сөздің күдірет-күшімен, сипат-әсерімен тығыз байланыстырады. Бұл жөнінде «Жақсы сөз – жарым ырыс» деген нақыл бар.

«Сөз» Ұғымының шарықтау шегі – шешендік өнері. Би-қазылар осы өнерді де жетік игеруге міндетті болатын. Себебі «сөз» оның басты қаруы және «сөздің» киелі күдіреті дәл сол билер сотында көрініс табады. Билер сотының қызметін реттейтін материалдық және процессуалдық жүйеде «Сөздің» маңызы зор. Және бұл құндылық би болу жолындағы негізгі талаптардың бірі, тіпті бастысы деуге болады. Осыған орайлас нормалардың кейбіріне тоқтала кетейік:

1. «Сөз тапқанға қолқа жоқ». Нормативтік мәні бар нақылға сәйкес, егер сот процесіндегі айыпталушының айтқаны ақылға сыйымды әрі қисынды болса, онда ол ақталады.

2. «Сөз жүйесін тапса – мал иесін табады». Бұл мәтіннен айғақтардың атасы «Сөз» екендігін түсінуге болады. Мүлікке байланысты дауда (аталмыш істе малға байланысты) дәлелдеме сөздерімен сендіре білгені жеңеді. «Досы өткірді жау алмас, сөзі өткірді дау алмас» деген эпитет те осы мазмұнда айтылған.

3. «Сөз» құдіретін ерекше бағалап, аталы сөзді аттамаған қазақтар өмірде де, соттық талас-тартыстарда да өз айтқанын растату үшін кейде ата-бабасынан қалған даналықтарға сілтеме жасаған. «Аталы сөзге арсыз жауап қайырады» деген өсиет бар. Егер билер сотының әдет-ғұрып нормативтерімен қатар атакты данышпандар мен әйгілі би-қазылардың қисынды кесімдері мен өсиет-өнегелеріне сүйенетінін ескерсек, аталмыш нақылдың мазмұны айқындала түседі. Халық санасында қалыптасқан «Жөн сөзге тоқтамаған арсыз» деген пікір де «Сөздің» қадірі мен басымдылығын байқатады.

Көшпелі қазақ қоғамының идеологиясына сай, тірлік қамының маңызды құралы – «Сөз», яғни шешендік өнерінің киесін халық, ең алдымен, би-қазылардың құзырына табыстап, қатаң талаптар қойған. Яғни ел сеніміне ие болған билер «ердің құнын екі ауыз сөзбен бітіре» білуге міндетті еді. Сот процесінің дәнекері болып табылатын би-қазы қаралып жатқан іс бойынша соңғы кесім жасау керектігін естен шығармауы тиіс. Бұл жөнінде «Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» деген даналық айтылады. Ал кесімнің нақты және дәлелді болуы шарт екендігін ескертетін «Тілмен түйгенді тіспен шеше алмас» деген нақыл да әрқашан қазының жадында жүруі қажет.

Қазақтар ерекше дарыны мен қабілеті үшін би-қазыларды «от ауызды, орақ тілді» деп мадақтаған. Және мұндай тенеуге ие болғандар өте сирек. Бұл орайда «Батырды екі долы қатынның бірі табады, биді ілуде бірі табады» немесе «Жүзден біреу – шешен, мыңнан біреу – би көсем» деген аксиомалар айнымас айғақтай.

Айта кеткен жөн, орта ғасырлардағы көшпелі қазақ қоғамының сана-сезіміне сәйкес, дау-дамайдың қаншалықты күрделі, ал дауласушы жақтардың қарым-қатынасы қаншалықты шиеленіскеніне қарамастан, билер сотының басты мақсаты – бітімге келтіру, татуластыру, табыстыру. Бұл жөнінде «Даудың түбі – біту» деген нұсқау болған.

Орта Азияның басқа да түркі тілдес мекені және хандықтарымен салыстырғанда, қазақ Билер сотының қалыптасу үрдісі басқаша бағытта өрбіген. Ол оңтүстігінде Сырдария және Әмудария сағаларынан бастау алып, солтүстігінде Сібірге дейін, шығысында Жоңғар қақпасы және Жетісудан басталып, батысында Каспий теңізі және Еділ өзеніне дейін жайылған құнарлы жайылым кеңістіктерін

игерумен өткен көшпелі өмірдің еркіндік пен азаттық сынды артықшылығын өз бойына сіңіре білді. Қазақтардың көшу жолдары мен жорықтары бір бағдарда жүздеген, тіпті мыңдаған қашықтықтарға созылған. Біріншіден, олар табиғат пен ғарышқа етене жақын болды. Екіншіден, тірліктің мәні соғыс, өзгелердің жерін жаулап алу деп түсінген және отырықшы өмірге мәжбүрлеп, мұсылман дінін билік арқауына айналдыруды көздеген билеушілердің билігін мойындағысы келмеген түркі тілдес этникалық қауымдар «қазақ» деген тарихи атау астында шоғырланған. Осылайша, көшпелі азат өмірден қол үзгісі келмегендер топ-тобымен қоныс аудара, хандықтан шалғай жерлерге орналасып, өздерін еркін «қашқындар» ретінде жария еткен. Үшіншіден, көшпелі қазақ қоғамының қайта өркендеуі – көптеген ғасырлар ішінде өз негізінде дамыған құбылыс, сондықтан осы көшпелі қоғам тұрақтылық тұғырына қол жеткізді. Ал бұл өз кезегінде, ішкі тәртіп пен өзін-өзі ұстау мәнерін реттейтін нормаларды қалыптастыруға жол ашты. Көшпелілердің тұрмыс-салты мен ой-өрісінің көне дәстүрін қирату қиын, тіпті мүмкін емес еді. Дәл осы себептен хан, сұлтан мен қожалардың ауыл қазақтарының арасында мұсылмандық құқық пен дінді насихаттап, оларды қала тұрғындарына айналдырудағы іс-әрекеттері еш нәтиже бермейтін. Төртіншіден, өзара қарым-қатынастағы еркіндік, табиғи еріктілік мен бостандық рухының салдарынан көшпелі қазақ қоғамында өнегелі және әлеуметтік-мәдени құндылықтар қалыптасты. Аталмыш қоғамның ең қастерлі және демократиялық дәстүрлерін тандай білген қазақ Билер сотын тарихи-ұлттық және ортақ мәдени құндылық ретінде қарастыру қажет.

Қандай да болмасын Сот, ықылым заманнан бері, қоғам мен мемлекеттегі басты құзырлы мекемелердің бірі болып табылады. Оның маңызы мен рөлі өте зор болғандықтан, халықтың барлық бөлігі – саяси және қоғамдық биліктегілер де, дәрежесі жоғары адамдар мен қарапайым кісілер де, байлар мен кедейлер де оған қатты құмар. Өйткені нағыз билік – сот, себебі, бір жағынан, проблемаларын өзара шеше алмаған адамдар сотқа жүгінеді, ал екінші жағынан, адамдар тағдырына, тіпті кейде жалпы адамзат мүддесіне әсер ететін және барлығына бірдей міндетті болып табылатын кесім айтылады. Жағымды және жағымсыз эмоциялардан бастап, өмір мен өлімге дейін бәрі де осы сот шешіміне байланысты. Бұл орайда, сот саяси жүйе мен қоғам өмірінде табыстыру ғана емес, шабыстыру, яғни жауластыру рөлін атқаруы да ғажап емес. Мұның бәрі сот пен халықты құрайтын қауымдар арасындағы қарым-қатынасқа байланысты. Адамзат тарихы көрсеткендей, қоғамдағы әлеуметтік және

саяси басымдылыққа ие таптар, әдетте, сотты басынып, өздерінің саясаты мен мақсат-мүддесін жүргізетін мекемеге айналдырады. Сонымен қатар тарих тағы бір жайтты бейнелейді, егер қоғам мен мемлекеттегі қарапайым бұқараның ықпалы салмақты болса, сот қоғамның жоғарғы ғана емес, төменгі табына да қызмет етіп, халықтың барлық топтарының мүддесін тең дәрежеде ұстайтын демократиялық мекеме ретінде қалыптасады және осылайша саяси-мәдени ортаның тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Қазіргі заманда дәл осындай үрдістегі сот билігі қолдау тапқан. Өткен ғасырларда бәрі де болған, кейде тарих жаңа жағдайда қайталанатын.

Қазақ Билер соты демократиялық бұқараның мақсат-мүддесіне жақын сот билігі болып табылады, себебі оның қызметі қоғамдық-саяси жүйенің болмысына және халықтыққа, тұрақтылыққа деген құлшынысын көрсететін императивтік нормалар мен өнеге-өсиетке толы қадір-қасиет құндылықтарына негізделген.

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДА ӘДІЛ СОТТЫҢ «АЛТЫН ҒАСЫРЫ» БОЛДЫ МА?

«Көне нысандағы» қазақ құқығын зерттеу барысындағы өзекті мәселелердің бірі – оның ұлттық шеңберден шығып кететін «құндылықтық» сипаты, дәлірек айтқанда, тарихи деректер мен әртүрлі суреттемелерде жиі ауызға алынатын «Алтын ғасыр» қазақ даласындағы әділ сот ісінде орын алды ма деген мәселе. Бұл күрделі мәселе Ұлы қыпшақ (қазақ) даласына еуропалық зерттеушілердің келуімен XIX ғасырдың басында көтеріле бастаған. Олар үшін көшпелі патриархалдық қоғамда өмір сүріп отырған елдің санасында «Алтын ғасыр» кезеңінің сақталып қана қоймай, оның сарқыншақтарын арадағы күнделікті өмірде ұшырастыру таңғаларлық жайт еді. Еуропадан материалдық, мәдени және саяси дамуда көп артта қалып қойған қазақ тарихында ондай жағдайды кездестіру батыстық зерттеушілер үшін үш ұйықтаса түсіне де кірмейтін тосын жайт болып көрінді. Халықтар мен елдерді, ұлттар мен ұлыстарды батыстық және азиялық деп жіктеуден туған еуропалық құндылықтар өлшемі, оның талабына сай келмегендерді дұрыс бағалап түсінуде үлкен қол байлау болды. Бірақ ғылыми ой аса сезімталдық таныта алуға қабілетті және жаңа білімді жаңғыртуда өзіндік мінез де таныта алады. Зерттеушілер қазақ даласында танымдық мақсатпен неғұрлым ұзақ болған сайын, қазақ тарихындағы әділ соттың «Алтын ғасырын» шынайы құбылыс ретінде нақты әрі салмақты бағалай түсті.

Тарихи зерденің кемшін қыры сол, өткен ұрпақтардан қалған, оның ішінде әсіресе халықтың қоғамдық жүйесінің құрылымы мен құндылықтарын бейнелейтін өнеге мен үлгіні кейінгі ұрпақ сабақтастыра алмай, тарих көшінде қалдырып, жоғалтып алып та жатады.

Қазақстанды жан-жақты жүйелі зерттеу ісі кештеу қолға алынып, Ресей империясының отарлау саясатымен тұспа-тұс басталды. Қазақ қоғамының ортағасырлық саяси-құқықтық тарихына қатысты заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасыры» туралы пікірді алғаш ауызға алған орыс зерттеушілері. Бұл орайда А.И. Левшин бірінші болып қалам тербеді. Ол Ресей империясына адал қызмет еткен мемлекеттік қайраткер және Петербург пен Мәскеудің азиялық мұрағатында, Қазақ даласын басқару жөніндегі аймақтық ведомостволарда еңбек ете жүріп, халықтың «қаймағымен» етене жақын араласқан ірі шығыстанушы-ғалымның бірі. Оның 1832 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» деп аталатын үш томдық еңбегі, алып Орта Азиялық аймақты танытуға жол ашқан, өзін әлемге танытқан және оған Ресейлік Ғылым академиясының құрметті мүшелігін алып берген еңбек болып табылады. Империялық Ресей үшін А.И. Левшиннің еңбегі ең алдымен саяси тұрғыдан – азиялық аймақтың кең-байтақ бөлігін қарқынды отарлау тактикасын жасау тұрғысынан құндырақ еді. А.И. Левшин өздерін көшпелі қыпшақ немесе Дешті Қыпшақ деп әлі де болса атайтын қазақтардың ортасында олардың қоғамдық-саяси құрылымдарын зерттеумен шұғылданып жүріп, қазақ тарихында «ерекше кезеңнің» өткендігіне көңіл аударады. А.И. Левшин еңбегінің құндылығы, біріншіден – оның халықтың өзінен тікелей жазылып алынған деректер болып табылатындығында. Екіншіден, оларды жазып отырған дала жұртында жүрген сауда керуенінің басшысы немесе шытырман оқиға желісімен жүрген саяхатшы емес, Шығыс елін тану саласында түбегейлі білімі бар тәжірибелі ғалым, халықтың қоғамдық және өнегелілік тұрмысын зерттеу мен мемлекеттік қызметті қатар атқарған қайраткер болып табылатындығында. Үшіншіден, қазақ тарихының «Алтын ғасыры» соғыстармен және олардағы жеңістермен немесе көшпелі халық үшін маңызды болып табылатын көші-қонды кеңейтумен байланыстырылмайды, керісінше қазақ тарихындағы «Алтын ғасыр» заңдылық пен әділ соттың беделімен сипатталады. Қоғамдық-басқарушылық өмірдің ішінде барлық кезеңдер мен дәуірлерде оның мызғымас адами мәні болған заңдылық пен әділ сот саласы ерекше бөлініп көрсетіледі. Төртіншіден, заңдылық пен әділ соттың «Алтын

ғасыры» қазақ даласының Кіші, Орта және Ұлы жүз болып бөлінетін үш кеңістігіне де ортақ тарихи тағдыр, оның бір сәті – Тәуке ханның басқарған уақытына (XVII ғ. соңғы ширегі мен XVIII ғ. басы) сәйкес келіп жатса, кейде оған дейінгі кезеңдерде де кездесіп қалады. Мұндай «Жаңа тәртіпті» енгізіп, бекіткен адамдарды автор Солон, Ликургтермен қатар қояды.

Сол кездегі Ресей астанасы Петербургтен шыққан орыс зерттеушісі А.И. Левшиннің ізін баса қазақ даласының кемеңгер ойшылы әрі ғалымы Шоқан Уәлиханов та дәл сол тұста осындай ойды білдірген еді. Ол өз еңбектерінде заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасырының» жаңғырығы туралы естіп, жазып қана қойған жоқ, сонымен қатар «Алтын ғасырдың» шынайы бейнесін дәлме-дәл бере білді. Бұл кезеңді ол «Ежелгі халықтық тұрпаттағы сот» бейнесімен астастыра отырып, оны қазақтардың Ұлы даласының өміріндегі тарихи тұрғыдағы ерекше құбылыс ретінде бағалады. Ол: «Наконец, что всего важнее, формы нашего общественного развития находятся в том самом безыскусственном периоде, когда они представляют наибольшую аналогию с результатами высшего, культурного развития»¹ – деп өз пікірін білдіреді (астын сызған біз – С.З.).

Біз және өзге де зерттеушілер кезінде А.И. Левшинді де, Ш. Уәлихановты да түсінбедік, нақтырақ айтсақ, түсінгіміз келмеді әрі сезімімізді мойындамадық, біздің тарихи санамыз ол кезеңдерде негізсіз таңылған ойлардың шырмауынан шыға алмады. XX ғасырда өмір сүре отырып, көшпелі қазақтардың заңдылық пен құқықтық тәртіп жағдайында күй кеше алу мүмкіндігін теріске шығардық, Ұлы дала мен қазақтардың ортағасырлық тарихына жаңа замандағы еуропалық өркениет пен мәдениет сипаттамасы мен талаптары тұрғысынан қарадық. Оның үстіне үш ғасыр бойы қазақтардың далалық өлкесінің тағдыры мен тұрмысын анықтауда патшалық Ресей мен кеңестік империя кезеңінде, қазақтарда қандай да болмасын мәдени кезеңнің болғандығын жоққа шығару саясаты өктемдік етті. Дәл осы мән-жайлар қазақ тарихындағы маңызды шындықтарды түсініп, зерделеуге кедергі болды.

Шоқан Уәлихановтың ойлары өзгеше терең және шындыққа жанасатын. Ол қазақ жерінде заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасырының» шын мәнінде болғандығын және оның іздерін автордың өмір сүрген кезінің өзінде, яғни XIX ғасырда да көруге болатындығын жазды. Ол Батыс пен Ресейдің мәдени және саяси ілімі мен тарихының ерекшеліктерін жақсы білді және қазақтың «Алтын ғасырын» олармен бір қатарға қойды.

¹ *Уәлиханов Ч.* Собрание сочинения в 5 томах. Т. 1. Алматы, 1985. 494-бет.

Ш. Уәлиханов қазақ әділ сотына берген өзінің жоғары бағасын, бір жағынан, бидің жеке тұлғасымен және мәртебесімен байланыстырса, екінші жағынан, әділ соттың іс жүргізудегі қарапайымдылығымен, жариялылығымен және халықтық сипатымен түсіндіреді. Ш. Уәлиханов қыпшақ-қазақтардың ежелгі даласындағы заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасыры» кезінде маңызды рөл атқарған билердің беделін сипаттайтын негізгі белгі-нышандарын да атап көрсеткен болатын. Олардың бастылары мыналар: а) бидің соттық билігі оның «жеке беделіне» негізделді; ә) шешендік өнермен бірге соттық дәстүрлерді білуі қазақтарға «би» деген атақты берді; б) айыптаушыға қарсы күдіктенуден бас қа нақты айғақтар болмаған жағдайда билер ант беруді қолданатын; в) билер соты жария түрде, ауызша өтетін және барлық жағдайда қорғауға жол берілді; г) билер сотының басты ерекшелігі оның әртүрлі қатып қалған рәсімдерден аулақтығында; д) қазақтарда сот көне заманнан бар және бітімгершілік қағидасына негізделеді.

I

Ш. Уәлиханов атап көрсеткен Билер сотының негізгі белгілері тарихи деректерді талдаудан алынған ойлау процесінің ой қорыту нәтижесі ғана емес, ол сонымен бірге Ш. Уәлихановтың кезіндегі қазақ қоғамындағы әділ соттың күнделікті көрінісі болып табылады. Ол өткір ойлы ғалым ретінде өмірдегі шындықты қаз-қалпында бере білуге де қабілетті еді.

Қазакиядағы «көне нысандағы» заңдылық пен әділ сот деп ондағы өнегелілік мөлдірлік пен тазалықты, оның қазақ-қыпшақ аталатын халық бірлігін қамтамасыз етуге бағытталғандығын айтуға болады. Бұл шындықтың көшпелі халықпен біте қайнасқаны соншалық, талай уақыттар мен дәуірлердің тезіне қарамай, оның идеялары мен институттары бұқара халықтың санасында ғасырлар бойы сақталды. Сонымен бірге олар мүдделі күштердің ырқына көне қомайтын, көзге көрінбейтін, рухани, қуатты күш те бола білді.

Қазақ әділ сотына терең де әділетті сипаттаманы XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген ойшыл, ақын әрі көне қазақ құқығының білгірі Абай Құнанбаев та беріп кетті. Оның айтуынша, көшпелі қазақтар өздерінің сауаты, мәдениеті және тұрмыс-тіршілігі жөнінен өз заманындағы халықтардан әлдеқайда артта қалса да, қазақтар екі құндылығымен осы халықтардан әлдеқайда жоғары тұрды. Абай осы ойын былай деп тұжырымдайды:

«Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білім, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған, бірақ бұл

замандағылардан артық екі мінезі бар екен... Ол екі мінезі қайсы десең, әуелі – заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ал ел басы, топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе, халық та оны сынамақ, бірден бірге жүгірмек болмайды екен... Екіншісі – намысқор келеді екен. Аты аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен... Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді. Бұлардан айырылдық. Ендігілердің достығы – бейіл емес, не күндестік, не тыныш отыра алмағандық»¹.

Заңдылық пен әділеттіліктің «Алтын ғасырының» жаңғырықтары қазақтың ұлан-байтақ далалық өлкесін мекендеген көшпелі және жартылай көшпелі халықтардың ХІХ және ХХ ғасырлардағы өмірінен де көрініс тауып жатты. Оның халықтың санасында мықтап орын алғандығы соншалықты, отарлаушылар оны халық жадынан өшіруде алдау мен арбаудың, қоқан-лоқы көрсетудің сансыз түрін қолданып, арамтер болуларына тура келді. Дегенмен Қазақстанда халықтың көзі ашық бөлігі Қазақстанның ежелгі және бүгінгі тарихында заңдылық пен әділ соттың алтын ғасырына тән адалдық пен әділдікті идеялық бағыт ретінде қарастырды.

ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басында қазақ өлкесіндегі отарлық әкімшілікте қызмет еткен барлық ресейлік орыс шенеуніктері қазақтардағы тәуелсіз билер сотының қоғамдағы рөлін ерекше атап өткен еді. Ал қазақтардың тұрмысы мен ішкі басқару құрылысын жақсы білген және зерттеген Ресей империясының тағы бір шенеунігі Д'Андре өзінің жоғарыға жазған ресми мәлімдемелерінің бірінде: «Природный ум, особые душевные качества с присоединением к тому опытности и примерной приветственности есть качества и имеет с тем все достояние, посредством которых бий может иметь право носить это почетное имя... Кроме всеобщего уважения, бий никакими особыми правами и привилегиями в Орде не пользуется. Хорошая молва в народе о беспристрастном суде бия по сути единственное отличие его от простолюдина»² – «Ерекше болмысымен табиғи ақылдылығына қосымша тәжірибесі мол және адамгершілігі бар билер шын мәнісінде «би» деген құрметті атаққа ие бола алады... Жалпы жұрттың құрметінен өзге, би Ордада ешқандай ерекше құқықтар мен жеңілдіктерге ие емес. Халық арасында билердің әділ соты туралы жағымды пікірлер шын мәнінде олардың қарапайым жұрттан жалғыз айырмашылығы болып табылады», – деп бидің

¹ Құнанбаев Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. Алматы, 1997. 72–74-бб.

² Материалы по обычному праву казахов. Сб. 1, Алматы, 1948, 124–125-бб.

жеке қасиеттерінің мәнін ашып көрсетеді. Осы бағыттағы бірқатар жұмыстардың авторы Л.Ф. Баллюзек: «Обязанность судьи лежит на так называемых биях. Это звание в сознании народном принадлежит тем немногим, которые с природным умом и даром красноречия соединяют в себе глубокие познания в коренных обычаях народа и в исторических о нем преданиях»¹ – «Соттың міндеті билердің мойнында. Халықтың санасында бұндай атақ табиғи ақылдылығы мен шешендігіне қоса халық әдет-ғұрып заңдарын, олардың тарихын терең білетін кейбір адамдарға ғана беріледі», – деп жазды.

Қазақ-қыпшақ даласындағы заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасырымен» үндесіп жатқан «ежелгі билер соты» бұқара халық санасында ХХ ғасырдың басына дейін шынайы бейнесін сақтады. Оның халық санасына ықпалының күшті болғандығы сонша, күштеп таңылған әділ сот пен құқықтың ешбір басқа нысаны оның орнын баса алмады. Қоғамдық ой мен ұлттық мәдениеттің, ғылымның көрнекті өкілдерінің көзқарастары мен пікірлері халықтың тағдырына қатысты маңызды мәселелерде әр алуан болса да, қазақ құқығы, оның көне нысаны, қазақ тарихындағы заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасыры» туралы мәселеде бір арнаға тоғысты. Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ХІХ және ХХ ғасырлар тоғысында өмір сүрген, еуропаша білім алған Ә.Бөкейханов өз заманындағы сот ісін жүргізуден гөрі ежелгі қазақ даласындағы сот әділдігін жоғары бағалай отырып, былай деп жазды: «Бұл биді, билікті жоғалтып, қазақты орыс судьясына қарату керек деп орыс айтады, шариятқа қарату керек деп біздің молдалар айтады. Біз мұның екеуіне де қол қоймаймыз»². Белгілі зерттеушілер Нысанбек Төрехұлов пен М. Қазыбеков билер соты мен әділ сот туралы қазіргі заманғы көзқарастар арасынан жақындық іздей отырып: «Осы күнгі айтып жүрген жариялылық, демократиялылық, адамгершілік пен гуманистік дегеннің өзі осы емес пе?» деген ойға келеді. Аты әлемге әйгілі ғалым және академик Ұлттық Ғылым академиясының тұңғыш президенті Қ.И. Сәтбаев та «ежелгі билер сотын» жоғары бағалады.

«Алтын ғасыр» ретінде тарихқа енген «көне нысандағы» қазақ әділ соты келесідей басты қағидаларға сүйенді әрі негізделді: а) бидің көшпелі қазақ қоғамының әдеттік-құқықтық жүйесінің негізгі нормалары мен логикасын жетік білуі; ә) билер соты мен билердің адалдығы; б) соттық шешімдердің мәнін адамгершілік пен әділеттілік құрады; в) соттың жариялылығы, ашықтығы; г) билердің

¹ Бұл да сонда, 163-б.

² «Қазақ» газеті, 1914, № 50.

сот шешімін негіздеу мен дәлелдеудің құралы ретінде шешендік өнерді меңгеруі; д) билер сотының тараптарды өзара татуластыруға бағытталуы.

II

Әрбір халықтың тарихында оның жеткен жетістігі саналатын айнымас құбылыстар болады. Ондай сезімдер көбінесе ұлттық шеңбердің аясында көрші елдермен, жақын шетелдік этностармен қарым-қатынаста көрініс беріп отырған. Олар көп жағдайларда жергілікті деңгейден әрі аса алмады. Көбіне-көп бұл өнер мен әдебиетке, музыка мен сәулет өнеріне, технология мен ғылымға, халықтық және ұлттық ментали тет ерекшеліктеріне, т.б. қатысты болды. Бірен-саран жағдайларда олар жергілікті деңгейден де көтеріліп, жалпы азаматтық құндылықтарға айналып та жатады. Соның бірі Орта Азияның ұланғайыр кеңістігін алып жатқан заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасыры» ретінде танылып, тарихқа енген көшпелі өркениеттің мұрасы – қазақ құқығы болатын.

Бір кездері ежелгі қазақ даласындағы ұрпақтар мұрасы болып табылған заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасыры» қайтадан біздің тарихымыздың құрамдас бөлігіне – алтын бетіне айналуда және болашақта жалпы өркениеттің мұрасына да айналар деген үмітім бар. Ежелгі қазақ даласындағы заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасырдың» негізін құраған идеялар адами маңызы бар көшпелі өркениеттің өзгеше құбылысы болып табылады. Уақыт өте келе қазақ құқығы әлемдік құқықтық жүйелердің ішінен лайықты өзіндік орнын алатындығына сеніммен қараймын.

БИЛЕР СОТЫ ТӨРЕЛІГІНІҢ ОН ҮЛГІСІ

I

Би – көшпелі қазақ қоғамындағы сот ісінің басты тұлғасы. Тіпті істі басқа жолмен шешу қисындырақ болса да, халық бәрібір билерге, билердің кесіміне жүгінуді жөн санаған. Бұқара санасында тарих пен жұрттың жадына терең бойлаған соттық істер мен дала заңының тасымалшысы және сақшысы ретінде қалыптасқан би-қазылар дауласушы жақтардың дәнекершісі боп есептелетін. XIX ғасырда Қазақстанды отарлаған орыс әкімшіліктері органдарында қызмет етіп, көнекөз билер қауымының соңғы тұяқтарын көріп-білген орыс шенеуніктерінің мынадай сөздері сақталған: «Мінсіз адалдығымен көзге түсіп, өзінің табиғи даналығын салт-дәстүрлердегі терең таны-

мымен ұштастыра білген ілуде бірі ғана халық санасындағы би лауазымына ие болған. Би – халық шежірешісі, заңгері немесе заң маманы» (Козлов И.). Қазақтардың тұрмыс-салтын біліп қана қоймай, тілін де жетік меңгерген А. Леонтьев қазақтардың қарапайым құқықтарына арналған кітабында би-қазылар қызметінің мәнін айқындайтын бірқатар нұсқау-нормаларына тоқталған: «Бидің билігі – жұрттын бірлігі» – «Судебное решение бия служит единению народа»; «Билік айтқан би емес, бітім тапқан би болар» – «Творящий только суд не является бием, а бием – судьей является тот, который приводит к примирению и перемирию сторон». «Көп жылдар бұрын, – деп жазды Крафт И. – Ұлы даладағы бір бидің даналығы және әділдігімен атағы шығыпты. Оған тіпті шалғайдағы дауласушылар да арнайы келіп, әрқашан әділ әрі жедел шешім алған... Ең ақылды және ең әділ адамдар би боп есептелетін, олар ресми түрде сайланбағандықтан, жеке бір рудың немесе партияның өкілі еместін. Халық арасында кімнің адал және ақылды адам ретінде атағы шықса, дауласушылар соның алдына барып жүгінетін. Күллі далада үш, көп болса бес би болған шығар және олар әрбір істі ары мен халық дәстүріне сүйеніп қарастырған».

Қазақстанның батыс бөлігін басқару орталығы болған Орынбор қаласында және Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясында қызмет еткен, қазақ тілін жақсы білген шығыстанушы-ғалым А. Словоохотов қазақ билер сотын «халық ақиқатының жаршысы», «дауласушы жақтардың дәнекершісі» деп атаған. Ол Орта Азияның басқа да түркі тілдес халықтарында болмаған осы сипаттас билер сотының көшпелі қазақ халқында қалайша қалыптасып, кең қолдау тапқанын анықтауға тырысты. «Быт кочевника настолько точно определен, степная жизнь так резко обособлена, стоит в таком противоречий с бытом земледельца, что кочевнику-степняку нечего заимствовать от земледельца – поселянина. То, что составляет культурное богатство после днего, чем он гордится и что создает, не подходит к условиям степной жизни привольного кочевья» – «Көшпелінің тұрмыс-салты анық айкындалып, далалық өмірге бейімделіп, ерекшеленгені сонша, тіпті отырықшы халықтың тұрмысына қарама-қайшы ғана емес, олардың өмірінен алып-қосары жоқ. Отырықшы ойлап тапқан және мақтан тұтатын мәдени құндылықтар емін-еркін көшіп жүргендердің салтына сәйкес келмейді», – деп жазды ол. Автордың есептеуінше, би-қазылар өз бойларына осы «емін-еркін көшу» өмірінің барлық қасиет-құндылықтарын дарытқан. Оның ойынша, би «халықтың шежірешісі, құқықтық сана-сезімін саралайтын заң маманы» болып табылады. Қазақстандағы отарлау әкімшілігінде он жылға жуық

қызмет еткен тағы бір атақты шығыстанушы-ғалым, профессор В.В. Григорьев өз зерттеулері барысында мынадай тұжырымға келген: «Мы видим у киргиз (казахов – С.З.) такое превосходное судо производство и такие порядки следственного и судебного процесса, каким могут позавидовать многие издавна цивилизовавшиеся народы» – «Қазақтардың саңлақ сот ісі мен соттық-тергеу процестерінің тәртібіне бұрын өркениет еткен елдер қызыға қарар еді».

II

Би-қазылар, тіпті өз тайпасы жайлаған жерлерден тыс аймаққа және өз жүзіне ғана емес, басқа жүзге де танымал болған әйгілі билер де аппарат немесе арнайы білімі бар адамдар ұстамаған, тек кейбіреулері шабармандарды қажет еткен. Жыл мезгілдеріне қарай жер-суды иемдену барысында, күнделікті күйбең тірлік пен шаруашылықта және жалпы көшпелі өмірдің тұрмыс-салтына байланысты туындаған басқа да даулы мәселелер жөніндегі маман да, сарапшы да, бағалаушы да осы билер еді. Олар осындай жан-жақты болу үшін дала мектебінде тәрбиеленіп, шынығатын. Би-қазылардың пайымы, тәжірибесі мен даналығы олардың соттық кесім-шешімдерінен айқын байқалады. Төменде осы төреліктердің типтік үлгілері келтірілген. Даулы істерде көбіне үш нәрсе басымдық танытатынын айта кеткен жөн: жылқы, әйел тағдыры және ер адамның қазасы.

1. «Бота дауы» немесе кейін күллі Орта жүзге танылып, әйгілі би атанған, ал ол кезде жиырма жастағы Төле бидің тәжірибелі би шеше алмаған күрмеуі қиын істі қалай шешкені туралы даудың мәні мынадай еді. Көршілес көшпелі қауымның екі тұрғыны аруанадан туған ботаны бөлісе алмай, дауласып қалады. Және екеуінің де айтқан уәждері мен дәлелдері сырттай қисынды боп көрінеді. Сөйтіп, олар дау-дамайымен тәжірибелі Әлібек бидің алдына барады. Төленің әкесі Әлібек би жүгіне келгендерді қарсы алып, шағымдарын тыңдап болған соң, екі-үш күн ауылында қонақтауларын өтініп, өзіне мұрсат сұрайды. Осыдан-ақ даулы мәселенің мәнісін анықтап, ақиқатын ашу және шындық пен әділдікке негізделген нақты шешім шығару жолында бидің солқылдақтық танытып тұрғаны байқалады. Сондықтан дауласушы жақтардың көңіліне күдік орнайды. Екі жақтың өзара арыз-талаптары тыңдалған алғашқы сот кезеңіне қатысқан Төле де Әлібек бидің кібіртіктеп қалғанын көреді. Әкесін мақтан тұтатын жас жігіт алыстан арнайы келгендердің күдігі мен наразылығы әулетінің атағына дақ түсірер деп уайымдайды. Сондықтан ол осы қиын істің күрмеуін шешу үшін әкесінен рұқсат сұрайды. Ұлын

сот істеріне баулып жүрген әкесі баласына жолын беріп, даулы жақтардың алдынан өтеді. Билер соты алаңында Шолпан жұлдыздай жарқырап келе жатқан Төленің беделіне қанық дауласушылар бұған қарсы болмайды. Төле би дәстүрлі ережелерді ұстана отырып, оларды сотқа шақырады. Ботаға таласушы екі жақ кезегімен уәждерін ортаға салып, ботаның иесі екендіктерін дәлелдеуге тырысады. Бота өте бағалы, көшпелі қоғамда аңызға айналған бірөркешті, әдемі, әлді әрі сымбатты аруанадан туғандықтан, дау-дамай қыза түседі. Талапкер өз құқығын былайша қорғайды: Әдетте буаз малдар туар алдында оңаша қалғанды қалайды, оның да буаз аруанасы туатын күні жақындағанда табыннан бөлініп, дала кезіп кетеді. Бір апта бойы іздеумен болған иесі ботасын аңсап, мазалы күй кешкен інгенін тау бөктерінен әрең табады. Көзі жасқа, дауысы қайғыға толы аруана дегбірсізденіп, даланы кезіп жүр екен. Егер оның ботасы шала туған болса немесе қасқырларға жем болса, інген сол арадан алысқа кетпес еді, қайта сол жерді айналшықтап, қан тамған орындарды иіскелеумен болар еді. Бірақ ондай нақты орын байқалмағандықтан, талапкер ботаның ұрланғанын түсініпті. Енді, міне, бірнеше айдан соң жоғалтқан ботасын жауапкердің табынынан табады. Асыл тұқымдыларға тән ерекшелігіне, енесіне ұқсас көзқарасы мен дауысына қарап, өз ботасын жазбай таныпты. Бірақ талапкер бейбіт түрде ботасын қайырып беруді өтінгенде, жауапкер үзілді-кесілді бас тартқан. Ал жауапты адамның айтуынша, оның да аруанасы жуырда туыпты, сондықтан ботаға таласудың еш қисыны жоқ. Оның үстіне бота енесінің қасынан шықпайды, түйе де оны шеттетпейді, қайта бауырына басады екен. Жауапкер ертіп келген түйеші де осыны растап отыр. Сөйтіп, екі жақ та ботаға деген құқығынан айырылғысы келмей, отырып алады.

Төле би жай ғана кесім емес, дауласушы екі жақ та еріксіз мойындайтын, ақиқатпен ұшталған әділ төрелік айтуы тиіс еді. Сот процесінің негізгі қатысушылары мен олардың жақтаушыларының куә сөздері сенімді шешім қабылдау үшін жеткіліксіз болады. Оның үстіне екі жақтың айтқан сөздерінің салмағы бірдей болғандықтан, жағдай қиындай түсті. Бағалы жануарды ешқайсысы да қолдан шығарғысы келмейді. Төле би сот өтіп жатқан жерге бота мен екі енесін алдырады. Жас бидің төрелігін тыңдау үшін көрші ауылдардан да ағылған жұрт тына қалған. Төле би қасындағы көмекшілеріне шөккен ботаның артқы сирақ-санын қыл арқанмен қатты қыса байлауларын өтінеді. Осыны ауырсынған бота бақыра бастағанда інгендердің бірінің көзінен жас парлап, ботаға қарай жүгіре жөнеледі, ал екіншісі бей-жайлық танытады. Төле би-қазы ботаның табиғи

түйсікке еріп, жан дауысы шыққан ұрпағын қорғауға ұмтылған түйеге тиесілі екендігін, ал оның иесі – талапкер екендігін жария етеді. Жиналғандар Төле бидің кесімін бірауыздан қолдайды. Ал жауапкер асыл тұқымды ботаға қатты қызыққандықтан, төлінен айырылған өз түйесіне ертіп жібергенін мойындаған. Осыдан кейін Төле бидің атағы асқақтай түскен еді.

2. «Сөздің атасы кім? Анасы кім?» Ой мен қисынды жаттықтыратын осы тектес сауалдарды талқылап, пікірталас тудыру әрекеттері қазақ қоғамында жиі көрініс тауып, әдетке айналған.

Кейде мұндай сауалдардың салдарынан дау-жанжал да туындап кететін. Осындай бір оқиға: бірде Қазыбек бидің ауылының маңына бір сауда керуені аялдайды. Ондағы саудагерлер өзара келісе алмай, жанжалдасқан сайын аралары шиеленісіп келе жатыр еді. Әлгі ауылда әйгілі Қаз дауысты Қазыбек би тұратынын білген олар екі топқа жарған дауларын айтып, бидің алдына баруға бел буады. Бір топты негізінен өзбектер құраса, екінші топта қазақтардың саны басым екен. Олар «сөздің атасы кім, анасы кім?» деген сауал төңірегінде таласып келе жатқан. Өзбектер тобы бірде сөздің атасы – ислам, анасы – исламға деген сенім екендігін айтса, енді бірде сөз пайда табудың көзі болғандықтан, оның атасы – манат, яғни ақша, ал анасы – сол ақшаны табу амалы екендігін дәлелдемек болады. Ал қазақтар тобы сөз атасы – би, анасы – шешендік, яғни қызыл тіл екендігін дәлелдеп бағады. Бұл дау сауда керуенінің бірлігіне қауіп төндіріп қана қоймай, екі жақты қанды қақтығысқа итермелеп тұрған еді. Осы оқиғаны баяндаушылардың айтуынша, Қазыбек би қалың ойға батып, жауабын кешіктіре былай деген: «Сөздің атасы – бірлік, Сөздің анасы – шындық». Даулы жақтар Қазыбек бидің жауабына тәнті болып, араз боп кірген үйден достасып шығады.

3. «Бір әйелге екі еркектің таласы». Бұл оқиғаны Дала аймағының батыс бөлігінде күнелткен қазақтардың аузынан орыс шенеунігі И.Крафт жазып алған: «Көп жылдар бұрын би алдына бір әйелді ерткен екі еркек келіп жүгінеді. Еркектердің біреуі сол уақыттың өлшеміне сай сауатты екен, өз кезіндегі сауаттылар өздерін молда санап, ру әміршісінің қасында хатшылық және Бұқара мен Ресей елшілері келгенде, аудармашылық қызметін атқаратын. Ал екіншісі – билеушінің босағасында жүрген сауатсыз малай екен. Сондарынан еріп келген сымбатты, жалғызбасты әйел де әміршінің сарайында қызмет ететін көрінеді. Әлгі екі еркек осы нәзік жандыға таласып жүр екен. Бұл орайда, олар сұлудың қалауын сұрамастан, би сотына бас ұрады. Билер сотының ережесіне сәйкес, алдымен екі жақ та қазының кесіміне сөзсіз көнетіндерін бекітетін жоралғыларды орын-

дайды. Сосын кезектесе, әйелдің тек өзіне тиесілі екендігін растайтын айғақтары мен дәлелдемелерін ортаға салады. Би екі жақты да мұқият тыңдаған соң, әйелді қалдырып, үш күннен кейін келулерін өтінеді. Еркектер кеткен соң би үй шаруасымен айналысып жүрген әйелдің жүріс-тұрысын бақылап, тамақ әзірлеу әдісі мен дастарқан жаю мәнеріне назар салады. Және оның жазу құралдарын жақсы жинай білетінін, отырықшылардың өміріне тән астарды даярлауға ұмтылып, «мәдениеттірек» еркекке ұнағысы келетінін байқайды. Осыдан-ақ би әйелдің көшпелі емес ортаның тұрмысына бейімделген сауатты еркек үйінде жиі болатынын түсінеді. Үш күндік мерзімнен кейін қазы түсініктеме бере отырып, өз кесімін айтады, дауласушы екі жақ та қисынды шешімнің әділдігін мойындайды».

4. «**Жорға дауы**». XVIII ғасырда өмір сүрген Кіші жүздегі Сырым би (кейін ұлт-азаттық көтерілістің басшысы болған) өзінің байқағыштығымен танылып, көптеген күрделі сот процестерінің Төбе биі болып сайланған. Бірде оның алдына екі адам келеді: бірі – бидің руласы әрі жақын туысы, ал екіншісі – алыстағы басқа рудан шыққан жергілікті би. Жауапкердің жақын туысы екендігін білсе де, талапкер – кедейлікке ұшыраған жергілікті би Сырым биге жүгінуді ұсынады. Себебі, билер сотының ерекшелігі сол, әсіресе биік деңгейдегі Сырым сияқты билер «Тура биде туған жоқ» деген қағиданы қатты ұстанатын. Даулы мәселенің мәні: Талапкер-бидің айтуынша, жергілікті бір қайраткерді еске алу мақсатында ұйымдастырылған ат жарыста бас бәйгені жеңіп алған оның жорғасын атақты атбегілер аса жоғары бағалап, болашағы зор асыл тұқымды ат екендігін болжапты. Бұл жорғаның табыннан бөлек жайылып, түнгі қотанға кейде келіп, кейде жайылымда қалатын әдеті бар екен. Бірде ол үйірге мүлде қосылмай, ізім-қайым жоғалады. Екі жыл өткен соң, шағымданушы би шалғай жердегі Әлімұлы руларының жайлауындағы үлкен тойға қонақ боп барған екен. Осы мерекеге орай өткізілген ат жарыста ол шабысына, артқы аяғын сілтейтін әдеті мен сыртқы жабу-түгіне қарап, бұрынғы жорғасын жазбай таниды. Бірақ жорғаның жаңа иесі жануарды қайтарудан бас тартады. Жауапкер шындықты жасырмастан, өз түсініктемесін береді: ол талапкер-бидің ауылынан алыс жерде табыннан ажырап, қасқырлардың талауына түскен жаралы атты табады. Оның сұлу мүсіні мен отты көзіне тәнті болып, бағып-қағады. Жылқы жазылған соң нағыз жорға екені білінеді. Жауапкер жануарға деген құқығын ежелгі қыпшақ-қазақтардың «Жұртта қалған жұрттікі» деген заңымен бекіте түседі. Табыннан тыс жайылатын жорғаның жоғалуына жануарын үйір ішінде жүруге үйретпеген талапкердің өзі айыпты. Және жорға өзге тайпаның

жайлауынан, яғни жауапкердің руы жайлаған өрістен табылған, сондықтан «Адасқан малдың түбі екі жыл» деген қағида да аяқ астынан олжалы болған адамның құқығын қорғап тұр. Осылайша жауапкер куә беру барысында «Жарғы» заңдар жинағына сүйеніп, жорғаны қожайынына қайтаруға міндетті емес екендігін дәлелдеп бақты. Ал сот қазысы – Сырым би қазақтың «Жарғысын» тереңірек білгендіктен, «Тапқан қуанады, таныған алады» немесе «Тапқан ие, таныған – иесі» деген құқықтық нормаларды келтіре отырып, ұзақ-сонар сөзін айтады. Бұл нормалардың күші қалған қағидаларға қарағанда басым еді, бірақ даулы жақтардың жауапкершілік деңгейі жеке-жеке қаралатын. Сырым би де осыны ескере отырып, балама шешім қабылдайды:

а) жауапкер жорғаны бұрынғы қожайынына қайтаруы тиіс, ал талапкер екі жыл бойы әлгі атты емдеп, баптап, бәйгеге қосқаны үшін материалдық шығынын және жылқыға бауыр басып қалған жауапкердің жан күйзелісі үшін моральдық өтемақысын төлеуге міндетті;

ә) өтемақының көлемі бір жылдың ішінде екі рет өтетін ат жарыстарда берілетін төрт бәйгелік жүлдені, яғни жиырма құнанның құнын құрауы қажет (бір бәйгелік жүлде – бес жылқының құны). Бидің пайымына сай, егер жорға аман болса, екі жылда төрт жүлдені қанжығаға байлатар еді;

б) немесе жорға жауапкерде қалып, ол бұрынғы қожайынына екі жүлдені – он құнанның құнын төлеуі тиіс.

Жорғаның бұрынғы иесі кейінгі кезде кедейлік күнін кешкендіктен және жануарды баптап, бейгеге қайта қосу үшін тағы да уақыт өткізіп, шығындалатынын ойлап, би-қазы айтқан талапқа сай тұлпарды жауапкерге қалдыруды ұйғарады. Оның бұл шешіміне жиналған қауым куә болады. Ал Сырым бидің төрелігін халық әділ әрі дөп кесім ретінде қабылдайды.

5. «Таңбалы ат тұяғынан». Халықарасында бұл соттық кесімді әртүрлі билердің меншігіне жатқызады, алайда барлығының мағынасы бір. Би алдына тұлпарға таласқан екі адам келеді. Бір нұсқаға сәйкес, атағы жаңа шыға бастаған биді көре алмағандар, оны халық алдында сүріндіру үшін қасақана дауласқан. Ал келесі нұсқаға сай, керісінше дауласушылар бидің тілектестері болғандықтан, оны жаттықтырып, тәжірибесін шыңдау мақсатымен алдына жорта барады. Жұрттың айтуынша, би-қазы шағымданушылардың шикілігін іштей сезсе де, өзінің білімі мен даудамайды шешу қабілетін көрсетуге бел буады. Ол жануарды танудың үш кезеңін өткізеді. Атты өзі тектес бірнеше жылқының қасына қойып, дауласушылардан өз жүйрігін көрсетулерін

өтінеді. Екі жақ та даулы атты нұсқайды. Ендігі кезекте би әлгі жануарлардың бәрін жабулап тастап, жанжалдасқан еркектерден атты аяғына қарап тануларын ұсынады. Бұл жолғы сынақтан да олар сүрінбейді. Ақыры би таласушылардан аттардың қасына жақындап, өз жануарының жүгенінен ұстауларын сұрайды. Осы әрекеттердің бәрін жіті бақылап тұрған би-қазы еркектердің бірі аттың нағыз қожайыны екендігін жария етіп, ал жалған сөйлеген екінші даугерге теріс пиғылы үшін айыппұл салады. Мұндай шешімге би мынадай қисынмен келген еді: алғашқы екі кезеңде ол даулы жануардың екі ер адамның біріне сәл серпіліс танытқанын байқайды, бірақ нақты шешім шығару үшін бұл жеткіліксіз еді. Үшіншіде, даулы жақтар жылқыға жақындап, жүгенін ұстаған шақта, ат иесін анық танып, жылы қабақпен бір тұяғын көтере түскен. Өзінің байқағыштық қабілетімен би дұрыс шешім қабылдаған еді.

Аты-жөні анық сақталмаған қазының осы бір соттық оқиғасы «Таңбалы ат тұяғынан» деген атаумен ел есінде қалды.

6. «Елін тапқан нар дауы». Әйтеке бидің төрелігі туралы бұл аңыз 1962 жылы Қызылорда облысында жазып алынған болатын. Әңгімеге сүйенсек, аталмыш сот ісі Әйтеке бидің атағы асқақтап тұрған XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басы аралығында көрініс тапқан. Сырдария өзенінің алқабында асыл тұқымды аруана-нарларды өсіріп-өрбітетін әлдебіреу бір түйесін шалғайдағы Түрікмения тұрғынына сатады. Араға екі жыл салып, әлгі жануар бір апталық жолды-сулы тосқауылы бар бес жүз шақырымдық жерді басып өтіп, бұрынғы қожайынына қайтып келеді. Бұл оралудың астарында талай қиямет-қайым жатыр еді. Қазақтың көшпелі малшылары осындай асыл тұқымды нарлардың қасиет-киесін жақсы білетін. Әсіресе, бұл тұқымның аруаналары өздері туған қотан мен қожайындарына бауыр басатындары соншалық, бөтен жерге біразға дейін бейімделе алмай, кейде тіпті бұрынғы ауылдарын аңсап, қашып келеді екен, халықтың айтуынша, туған жерінде өлгенді қалайтын көрінеді. Бөтен елге сатылған әлгі аруана да осының кебін тартады: оның қасіретті күйін байқаған жаңа қожайыны алғашқы жылы-ақ буаз болған малын әрдайым күзеттіріп қояды. Бұл тұқымдас түйелер буаз кездерінде алысқа ұзамайтын және ботасына сондай үйір келетін. Бір түні туған қорасын аңсаған аруана біраз есіп, қатайған ботасын ертіп, туған жеріне қарай қашып шығады. Соңдарынан қуғыншы келіп, ботаның мойнына құрық салғанда, ботақан қатты қышқыра бастайды, ал енесі салт атты қуғыншыны таптап, босап шыққан ботасын ертіп кете барады. Жолда оларды үлкен өзен күтіп тұрған еді. Алайда ботақан суға түскенімен, дарияның терең жеріне

келгенде, қорқыныштан жағаға қайта шығады. Аруана ботасының қасына оралғанда, көмескі дыбыстардан қуғыншылар тобының жақындағанын сезіп, төлін өзеннен жүзіп өтуге мәжбүрлемек болады, бірақ мұнысынан түк шықпаған соң, ботаканын бір теуіп құлатып, қуғыншылардың тұзағына түспесін деген оймен таптап өлтіреді, ал өзі арғы жағаға жүзіп өтіп, туған жеріне жетеді. Бұл оқиға көршілес-қазақтар мен түрікмендердің қарым-қатынасын шиеленістіріп жібереді. Түрікмендер қазақтардан аруананы қайтарып берулерін және мерт болған қуғыншының құнын өтеп, ботаның да орнын толтыруларын талап етеді, себебі аталмыш қайғылы оқиғалар қазақ жерінде орын алған, оның үстіне мұның бәрі – Отанына оралуды аңсаған аруананың ісі, сондықтан «оның Отаны» жауапқа тартылуы тиіс. Қазақтар өздерінің наразылықтарын білдіріп, түрікмендердің талаптарын орындаудан бас тартады. Бұл даудың өрши түскені соншалық, тіпті түрікмендер мен қазақ руларының арасында «соғыс» басталу қаупі туындайды. Әйтсе де, екі жақты қанағаттандыратын шешім табыла қоймады. Ақыр соңында олар Қазақстанның оңтүстік-батысында ғана емес, басқа да көршілес аймақтарға атағы шыққан Әйтеке биді Төбе би қып сайлайды.

Әйтеке би даурыққан бұқараны басу үшін екі жақтың өкілдеріне, алдымен олардың мүддесін қорғаушы аға билерге, кейін аруананың бұрынғы және жаңа иелеріне, сосын жиналғандарға назар сала, мынадай сауалдарға жауап берулерін өтінеді:

а) «Ұрлық жоқ, зорлық жоқ, қорлық жоқ жерде қандай айып түрлері болады?»; ә) «Еліне қайтқан ерге кім борышты? Жеріне сағынышпен қайтқан нарға кім борышты?»; б) «Нар тәуекел» басында үлгі болып нардан қалды ма, адамнан қалды ма?»; в) «Ұрпағын жауға қимай өлімге қиса, кім жауапты?».

Әйтеке би қалың бұқараның басын қосқан сот процесінің қатысушылары мен жалпы жиналған қауымға жасаған үндеуі арқылы даулы екі жақ арасындағы қатты кернеуді босатып қана қоймай, басты мақсатына да жеткен болатын: ол жиналғандардың өз ботасының жанын пида ету арқылы туған жеріне оралған жануарға деген аяушылық сезімін тудырып, жандандыра түседі. Бұқараның түсінік-пайымы мен дауласушы жақтардың жауап, сөздерін мұқият тыңдасымен, Әйтеке би екі жақтың аға билерінің қолдауымен өз төрелігін ортаға салады: а) аруананың алғашқы қожайыны түйені өзіне қалдырып, түрікмен жағына ақшасын қайтарады; ә) ботасын жоғалтқан аруананың жаралы жанын емдеп, жүдеу түрін бұрынғы қалпына қайта келтіру шараларына жұмсалатын шығынның орнын толтыруға түрікмендерге төленетін ақының жартысы алынады; б)

құлазыған даладағы қуғыншы өлімі мен асыл тұқымды анасының аяғында мерт болған ботаның зауалы – тағдырдың жазғаны. Әйтеке би өз шешімін мына мазмұндас сөздермен бекіткен екен: аруана өзі аңсағандай өмір сүруге лайық және ол өзінің осы бір жанкештілігімен туысқан халықтардың жанын жақындата түсті. Бидің осындай кесімі ұзаққа созылған дау-дамайға нүкте қойды.

7. «Құланның туған бесті жүйрік ат дауы». Бұл оқиғаның мазмұны мынадай: Жылқы үйірінің айғыры табыннан бір байталды бөліп, айдаладаға қалдырып кетеді. Дала кезіп жүрген әлгі байтал жабайы жылқы-құландар табынына қосылып, келер жылы құлындайды. Дәулетті адамның малын бағып жүрген бір жылқышы далада еркін күн кешкен құландардың арасындағы құлынды биені байқап қалады. Жылқышы мен оның табынынан үріккен құландар қаша жөнеледі, олармен бірге әлгі бие де кете барады, ал қатты шабысқа қатайып үлгермеген құлыны сондарынан қалып қояды. Табыншы әкелген құлыншақты бай қожайын дәстүрлі түрде бір биеге теліп жібереді. Сөйтіп, есейген құлын бесті болған шағында талай ат жарыстың бас бәйгесін қанжығаға байлатады. Осындай жарыстардың бірінде тұлпардың иесіне бір адам келіп былай дейді: «Мынау менің жылқымнан шыққан ат. Мұның менікі екендігін сүйегінен таныдым. Атты қайдан алдың?» Жүйріктің қожайыны: «Өз жылқымның баласы. Өз биеннен туған. Ел біледі», – деп жауап береді. Екі жақ та егесіп, өз дегендерінен қайтпай, бестіге таласып отырып алады. Іс насырға шаба бастағандықтан, дауласушылар әділдік іздеп, сол аймақта атағы жайылған Ақтайлақ бидің (1742–1838) алдына барады. Екі жақтың айтқандарын тыңдаған би, дәлел-айғақтары бір-бірінен асып түспегендіктен, «мамыр айында қой қоздағанда келіндер, сонда өз кесімімді айтамын» деп әлгілерді шығарып салады. Көктемде екі жақ Ақтайлақ бидің ауылында қайта бас қосады. Енелерін күткен жүздеген қозы қорада қамалып тұрған еді. Қошақанын емізу үшін өрістен қайтып келе жатқан қойлардың бірін нұсқап, Ақтайлақ би бестіні даулаған адамға былай дейді: «Қамауда тұрған төлдердің ішінен мына қойдың қошақанын тауып ал да, енесіне әкеп қос». Талапкер қойдың өзіне тән ерекшеліктері мен белгілерін жіті бақылап болған соң, қошақандарды сұрыптауға кіріседі, сосын көп қозының ішінен біреуін таңдап алып, қойдың қасына әкеледі. Сөйткенше болған жоқ, жаңағы қой өз төлін танып, иіскелеп, емізе бастайды. Сол мезетте Ақтайлақ би істі талапкердің пайдасына шешіп, мынадай төрелік айтады: «Бұл ат иесі енесінен қалған жас құлынды биесіне беріп, өлтірмей мал қылып асырап, қазір міне бәйге ат болды. Мұның еңбегі зор. Сондықтан асыл аттың басын жеті бестіге кесем.

Аттың иесі – сен, аттың жарым бағасын төле де атыңды ал, болмаса атты иеленіп жүрген кісіден жарым басын ал да, сонымен бітісіңдер». Жиналғандар Ақтайлақ бидің шешімін толығымен қолдап, әділдік орнағанын айтысты.

8. «Бала дауы». Билер сотында қаралған кейбір дау-жанжалдардың күрмеуі тым күрделі болғандықтан, қарапайым, дәстүрлі-процессуалдық әдістермен түбіне жету қиын, тіпті мүмкін емес еді. Мұндай кездерде, жағдайға қарай, дауласушы жақтарға психологиялық ықпал жасау әдісін пайдаланатын. Халықтың тарихи жадында әйгілі Қазыбек бидің (1667–1763) атымен байланысты бір оқиға сақталып қалған. Сот ісін шебер жүргізу өнерімен атағы шыққан Қазыбек биге бір балаға таласқан екі әйел жүгінеді. Олардың бірі бұрын сәбиін жоғалтып алып, енді мына әйелдің үйінен тапқанын, бірақ баласын қайтара алмай жүргенін жеткізеді. Екінші әйел бұл баланы өзі туғанын айтумен болады. Екі жақтың да не куәгері, не айнымас айғағы жоқ. Біраз толғанған Қазыбек би баланы екі әйелдің ортасына қойып, қолдарынан ұстатқан соң, өткір дауыспен: – Егер сіздер өз еріктеріңізбен баланың нағыз анасының кім екендігін мойындамасаңыздар, мен баланы екіге бөліп тастаймын. Сонда екеуің де баланың мәңгілік бейнесіне ие болып, ауылдарыңның қасында көміліп жатқан бала бейітіне барып тұрасыңдар, – деп, қылышын қынабынан суырып алады. Осы мезетте баланы жоғалттым деген әйел жан ұшыра айғайлап, жылап жібереді: – Ойбай, би, баланы жармаңыз, мен одан бас тартамын, әйтеуір қайда жүрсе де, аман болсын, – деп ол баланы өз денесімен қалқалап, бидің семсерінен қорғамақшы болады. Ал екінші әйел: – Ең болмағанда баланың жартысы менікі болсын, – деп қарап тұрады. Қазыбек би аяғының астында жалынып тұрған әйелді тұрғызып, өз орнына барады да, кесімін жария етеді: – Ешқандай ана өзінің туған баласын өлімге қимайды. Сондықтан мына бала «тірі жүрсін, жармандар» деп зар жылаған әйелдікі екені сөзсіз.

Бидің бұл дана шешімі туралы әңгіме күллі қазақ даласын шарлап кетеді.

9. «Ұрғашы түлкі дауы». Әйтеке бидің (1681–1766) алдына түлкіге таласқан екі егде аңшы келеді. «Балам, біздің дауымызды шешіп берші. Мен мына түлкінің терісін алмақ оймен, жаздың басынан бері жүнінің жылтырап өскенін күтіп, інін аңдып жүр едім. Терінің тамаша қалыпқа енуі үшін бір айдай уақыт қажет. Алайда мына адам әлгі аңды інінен жырақ жүрген кезінде атып алыпты», – дейді алғаш сөйлеген даугер. Ал екіншісі: «Мен оның ізіне түсіп, дала кезіп жүрген жерінен атып алдым, сондықтан түлкі менікі», – деп ақталады. Осы

жерде аздаған ақпарат бере кетейік. Әйтеке би XVII–XVIII ғасырларда өмір сүрген ең атақты және данышпан би-қазылардың алғашқы үштігіне кірген. Төле би мен Қазыбек би сияқты ол да халық жандында терең сақталуда, сонымен қатар өткен ғасырдағы саяхатшылар, шығыстанушылар мен ұлттық қайраткерлердің жазбаларында Әйтеке би жайлы құнды деректер мен әңгімелер, сондай-ақ бірегей соттық төреліктері туралы мағлұматтар жиі кездеседі. Түлкіге қатысты осы оқиғада да оның табиғи көрегендігі айқын байқалады. Ол мәселенің мәніне терең үңіліп, бүге-шігесіне көз жеткізген соң, түлкінің өлігін қарап шығып, өз кесімін айтады: – Егер түлкі еркек жынысты болса, атып алған аңшының олжасы болар еді, себебі еркек аң қаңғыма өмірді қалайды. Бірақ түлкі ұрғашы болғандықтан, олжа інді аңдып жүрген адамға тиесілі, себебі ұрғашы аң алысқа ұзамай, інін күзетумен болады.

Бидің қисынды шешіміне ел ғана емес, аңшылардың өзі тәнті болып, ризашылығын білдіріпті.

10. «Шідер ат сақтайды, ат ер сақтайды, ер ел сақтайды».

Төле бидің алдына иесінің киіз үйінің маңында жайылып жүрген аттың аяғындағы шідерді шешіп алмақшы болған ұрыны әкеліп, ата-баба заңы бойынша жазалауын сұрайды. Би төрелігінің мәні түсінікті болу үшін мынадай дерек бере кетейік: Жылқы малы қазақ қоғамы мен хандықтарында аса қастерлі де құнды жануар болып табылады. Жылқы ұрлау, айдап әкету, барымталау немесе жаралау сияқты әрекет жасағандарды дала заңы қатаң жазалаған. Бұл жануарлар сыртқы жаудан қорғанудағы басты құрал және көшпелі өмір мен күнделікті тұрмысқа ыңғайлы көлік рөлін атқаратын. Есім хан мен Тәуке ханның заңнамасында жылқы өліміне деген жауапкершілік ер адамның қазасынан кейінгі екінші орында тұрған. Және бір қызығы, қазақтың «Жарғы» заңдар жинағы жылқы құнына байланысты айыппұл көлемін белгілемеген, себебі аттың бағасы түрі мен түсіне, шығу тегіне қарап анықталатын, бұл міндет би-қазылардың құзырына қалдырылған. Енді Төле би қарауындағы шағымға қайта оралайық. Көшпелі қазақтарда ат аяғын тұсайтын құралдың бірнеше түрі болған: «тұсау» алдыңғы екі сирақты тұсайды; «өре» қатарлас орналасқан артқы сирақ пен алдыңғы сираққа салынады; «шал шөре» – алдыңғы оң аяқ пен артқы сол аяққа немесе алдыңғы сол аяқ пен артқы оң аяққа; «шідер» – алдыңғы екі сирағы мен артқы бір сирағына. Аталмыш оқиғада шідер қолды бола жаздаған. Бұл бұйым – өрілген теріден және ат қылының арқанынан жасалатын қымбат зат. Шідер, әдетте, бағалы жануарға салынады. Ұры мен куәгерлердің сөздерін мұқият тыңдаған Төле би, деректерде

жазылғандай, «қарапайым болып көрінетін істің шешімін ойлап, ұзақ отырады». Сосын өз кесімін жария етеді: Ұрлық жасауға ұмтылған адам шідерді үш жылқының артқы бір-бір аяғына кигізіп, үшеуін үш жаққа айдауы тиіс. Егер шідер үзіліп, жылқылардың ең болмағанда біреуі босап шықса, айыпталушы жауапкершіліктен мүлде босатылатын болады. Бірақ шідердің мықтылығы сондай, үш атты да ұстап тұрады. Сондықтан Төле би «Шідер ат сақтайды, ат ер сақтайды, ер ел сақтайды» деген даналыққа сүйеніп, ұрыға шідердің «қызметтік» құнына сай айыппұл салады. Осы ұстаным мен шідердің беріктігін сынау тәжірибесін ескере отырып, би «Бұл шідер – үш ер» деп түйін жасайды. Төле бидің осы төрелігі мен берілген жазаның қисынды дәйектемесі жиналғандарды бей-жай қалдырмады.

III

Би-қазылар лауазымы, қызмет дәрежесі, яғни қоғамдық беделінің деңгейіне қарай бөлінеді. Төбе би – сот құрылымындағы жоғарғы саты. Әдетте, жан қуаттарының құндылығына үйір көшпелі қазақтардың кезеңінде бұл атақ бедел мен кәсіптік деңгейдің белгісі болып табылатын. Өз жүзінде, белгілі бір аймақтар мен ірі рулық қауымдарда үлкен құрметке ие болған билер Төбе би аталатын. Олардың лауазымы шыққан аймағы мен ықпалы өтімді өңірлердің атауымен қоса айтылатын. Мысалы, XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың басында өмір сүрген Төле би – Ұлы жүздің Төбе биі, Қазыбек би – Орта жүздің Төбе биі, Әйтеке би – Кіші жүздің Төбе биі болып есептелген. Өз кезінде дауласушы жақтардың қалауымен күрделі істерге талай рет Төбе би болып сайланған билер бұл атаққа тұрақты түрде ие болған. Олардың алдына әділдік іздеп басқа жүз бен рулардың өкілдері де келе беретін.

Билер сотына келмес бұрын дауласушы жақтар маңызды, күрделі әрі шиеленісіп кеткен істеріне Төбе би таңдау мәселесін мұқият талдап, талқылайтын. Айта кететін жайт, өз руының абыройына нұқсан келтірмеуді көздеген әрбір жақ алдынала өзінің Төбе биін, қазіргі тілмен айтсақ, қорғаушы – заңгерін анықтап алады. Мәселен, XIX ғасырдың ортасында Жетісудағы Алтынемел шұрайлы қыратын иемденуді көздеген Матай мен Жалайыр руларының арасында үлкен қақтығыс болады. Бұл рулардың жерлері ғана емес, билеуші-сұлтандары да бөлек еді. Осы қантөгісте Жалайырдан төрт кісі, Матай руынан үш адам қаза табады. Екі жақ та өздеріне тілектес руларға «мият» жариялайды, яғни билер сотында қолдауларын сұрайды. Тезек төренің қол астындағы жалайырлықтар Шу өзенінің бойында көшіп

жүрген Дулат руына шабарман жібереді. Ал матайлықтар Арғын тайпасына үміт артады. Іс насырға шаба бастайды: бірнеше адам құрбан болған қақтығыс қандастар арасындағы соғысқа ұласуы ықтимал еді. Тез арада билер сотын шақыру керек болды. Бұл үшін алдын ала бірқатар маңызды мәселелерді шешу қажет: қайда және кімге жүгіну керек, әділ және адал сот өткізу үшін кімді Төбе би қып сайлайды? Өз кезегінде, даулы екі жақ сотта шағымдарын жеткізетін өз билерін дайындайды, осы билер өзара келісіп, Төбе биді сайлаулары тиіс. Көрші руларға аттандырған шабарманы оралған соң, Жалайырдың билеушісі Әли сұлтан белгілі билердің Кеңесін құрады. Олардың арасында Сұраншы батыр (Шапырашты руынан), Туғанбай би (Талғар өңірінен), Қарабай би мен Диқанбай би (Ботабай аймағынан), Сары би (Сары Үйсін руынан), Байғазы би мен Көбекбай би (Қасқарау аймағынан), Дәуітәлі би (Сәмбеттен) және тағы басқалары болған еді. Қызу пікірталас пен талқылаудан кейін ру қауымының мүддесін қорғау үшін ақсақалдар сотына баратын билерді анықтай бастайды. «Алдағы сотқа осы жиналған билердің барлығы бара ма, әлде басты бір өкілді жібереміз бе?», – деп сұраған сұлтанға кейбір қызба жандар «бәріміз барып, матайлықтарды қанжоса қылайық» деп шуласады. Сонда өз өңіріне танымал Бөлтірік би «Біз бәріміз ағайындымыз, бір-бірімізбен қанша кырылыссақ та, ақыры бейбіт шешімге келуге міндеттіміз. – Бұл – ата-бабамыздың өсиеті» деп тоқтау айтқан көрінеді. Осы сөздерден кейін ең тәжірибелі биді таңдауға кіріседі. Әркім өз тегінің биін ұсынады. Сиқымнан шыққан Шомай биді ұсынғанда: «Ол көбіне ұсақ-түйек істердің шешімімен шектелген, ал қазіргі жер дауы өте маңызды» деген уәж айтылады. Сәмбет ауылынан келген Дәуітәлі «тым толық және ебедейсіз» болғандықтан, қолдау таппайды. Ал Қарабай бидің «биден гөрі жауынгерлік қабілеті басымырақ» екен. Атақты Сұраншы батыр «сөзбен емес, семсермен шабысқанды жақсы көреді». Үйсіннен шыққан атақты Сары би туралы «көбіне әйелдер арасында болғанды ұнатады және солардың дауын шешкенді жөн көреді» деген наз айтылады. Жиналғандар арасында жасы үлкен бір дана манадан бері үндемей отырған еді, енді сол салмақты дауысымен жұртты өзіне қаратып, қызыл тілімен қыза сөйлейді: «Мұндай үлкен дауға ауыздыға сөз бермейтін, аяқтыға жол бермейтін, айтулы шебер адам бару керек. Әз ата Ысты аруағы деп ауыздарыңа алмайсындар. Бұл дауға Ысты Бөлтірік барсын. Онан шешен, онан тапқыр қайсың барсың, – деп біраз тоқтайды да, оған серік Кебекбай би болсын, қасына еріп Байғазы би барсын». Данышпан қарияның ұсынысы қабылданып, Алтынемелге Жалайыр руының мүддесін қорғау үшін әлгі үш өкілді аттандырады.

Матай тайпасында да осыған ұқсас жағдай болған еді. Ұзақ айтыс пен талқылаудан кейін, матайлықтардың мүддесін қорғау міндеті Құнанбай би (басты өкіл), Құсбек төре және Тәнеке би сынды белгілі тұлғаларға жүктеледі.

Оқиғаның одан әрі өрбуі тіпті қызық. Бес-алты күннен соң елшілер алдын ала белгіленген сот өтетін жерге келеді. Матайлықтар Қоянкөз атты қотанның бір жағына арнайы салынған киіз үйге түседі. Қотанның келесі жағына жалайырлықтар тоқтайды. Олардан бөлек түрлі ру-тайпалардан әдейі келген қонақтар қаншама. Оларға да ондаған киіз үйдің шаңырағы көтеріледі. Сот өтетін жердің тұрғындары елшілер мен басқа да келушілерді, дәстүрге сәйкес, қонақжайлылық танытып, қарсы алумен болады. Соттың жартылай ресми бөлімі екі жақтың алғашқы елшілерінің – Бөлтірік би (1771–1854) мен Құнанбай бидің (1804–1885) кездесуімен ашылады. Келіссөздер, әдеттегідей, мейірбандық пен сыйластық шеңберінде жүріп, даулы іс бойынша ортақ шешімге келу мақсаттарын айқындайтын қисынды фәлсафалық сөз жарыстарын өткізеді. Ақыр соңында, Төбе би болып Бөлтірік би сайланады. Осы лауазымға тағайындалмас бұрын ол «Мен айтсам істің дәлелін, биліктің әділін айтам» деп ант етеді. Қолда бар деректерге сүйенсек, ол осы антынан таймаған. Бөлтірік би Алтынемелдің тарихын суреттеп, оның көп ғасырдан бергі иелерін атап, шатқал және құдықтардың атауларын және Алтынемелде мекен еткен талай халық жайлы сыр шертетін көк тастарда сақталған жазу – белгілерді мысалға ала отырып, өз сөздерін бекіте түседі. Сол халықтардың ішінде Жалайыр одағы да бартын, соңғы жүзжылдықтарда салынған мазар-бейіттерде олардың ата-бабасының аты-жөні жазылып, сақталғаны да рас. Би шешімі айғақ пен дәлелге толы болғандықтан, келесі жақ амалсыз келіседі. Билер сотында көрініс тапқан бұл оқиға Жанғара Дәдебаевтың еңбегінде, дәлірек айтсақ, 1994 жылы Алматы қаласында басылған Бөлтірік биге арналған кітабында суреттелген.

Ру-руға бөлініп, жайлауларда көшіп жүретін әрбір қауымдас-тықтың, мейлі ол үлкен немесе шағын болсын, өз биі болатын. Және би біреу емес, бірнешеу еді, сондықтан халықтың таңдау мүмкіндігі болған. Көбіне, олар көшке жақын және адалдығымен, білімімен, даналығымен аты шыққан, яғни сот ісінің талаптарына сай биге жүгінгенді жөн санайтын.

Осы орайда, сот ісінің мәні мен түпкі мақсатын айқындайтын нұсқаулар мен қағидалар жүйесі болғандығын және билер сотында осы мақсатқа жетудің өзіндік әдістері мен негіздері қолданылғанын айта кетейік. Аталмыш қағидалар қысқа-нұсқа және еске оңай

сақталатын ұйқас түрінде айтылған. Кез келген дәрежедегі би-қазы осы заңдылықтарды біліп қана қоймай, оларды ұтымды пайдаланып, қажет болса, қаралып жатқан жайтқа сәйкес қисынды мазмұны мен бағдарына сай түсініктеме беруі тиіс. Кейде мәнерлі және ұйқасты болуы үшін қағидалардың негізгі ойына басқа бір саланың нұсқаулығын қосады. Мәселен, «Дау мұраты – біткен, қыз мұраты – кеткен» деген нұсқауда бұл анық көрінді, яғни алғашқы негізгі ойды кейінгісі үстемелеп тұр. «Дау түбі – бітім» деп қысқа қайыруға да болады. Билер сотында «екі жақты келістіре» отырып, қоғамдағы тұрақтылық пен қауымдардың, жалпы халықтың ынтымақтастығын нығайту – басты мақсат пен міндет болып табылады. Әйгілі Қазыбек бидің «Сөз атасы – бірлік, Сөз анасы – шындық» деген даналығы да билер сотындағы пікірталастың мақсаты шындық пен әділдікке негізделген халық бірлігін бекіту екендігін меңзеп тұр.

АБАЙ – ҰЛЫ БИЛЕРДІҢ СОҢҒЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БІТІМ-БИЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ

Абай Құнанбайұлы (1845–1904) – Шығыс ойшылдарының өнегелі үлгілерін игерген қазақ әдебиетінің классигі, мандайалды ақын, кемел ойлы философ ретінде тек қазақ топырағына ғана емес, бүкіл әлемге әйгілі. Мұхтар Әуезов айтқанындай, «Соның барлығымен қатар Абайдың ел ішінің ең үлкен, ең іргелі биі болғанын да еске алу керек!». «Билікке келгенде Абайдай әділ, таза, дұрыстығы күшті биді Тобықты іші бұрынғы заманда да көрген жоқ деп айта аламын», – дейді замандастарының бірі².

Ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрып, жол-жора ережелеріне негізделген қазақ заңдарының күші әлі де Ресей отаршылық дәуірінде де жойыла қоймаған ортада, оларды қазақ халқының бірлігі, тыныштығы, болашағы үшін жаңаша көзқараспен мейлінше пайдалана білген, XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген ірі тұлғалардың алды Абай. Оның шешен-би ретінде атқарған қызметі, жол-жора ережелеріне енгізген жаңа үлгілері көшпелі қазақ халқының рухани өмірінің дамуына едәуір әсерін тигізді.

Абайды күні бүгінге шейін ұлы ақын деп қарап келдік. Бұл орынды. Орынды болса да, жеткіліксіз. Ұлы ақын өлең сөзбен бейнелеген жүрек сырын, терең ойын тек арманы етіп қалдырмаған. Сол үшін күрескен. Шешендік, билік жолы оның халықтық сана-болмысты биіктетудегі негізгі құралы саналған. Абай – тұтас тұлға. Оның би

¹ Құнанбаев А. «Қоқпай әңгімелері». Толық жинақ, 2-бөлім. Алматы, 1940. 275-бет.

² Сонда. 376-б.

атануы, биліктері – тұтас тұлғаның күрделі болмысының бір қыры. Ол «Ұлы дала» заңын үлкен қоғамдық күш деп санады. «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» деп жазды.

Абайдың ақындығын билік, шешендік өнерімен ұштастыра қарау міндет. Сонда ғана ұлы адамның ұлылығы биігінен көрінбек. Абайдың өмірбаянын, тарихтағы орнын оның би болып атқарған қызметінен бөліп қарау біржақтылық екендігі айқын. Солай бола тұрса да, өкінішке орай, бүгінге шейін Абайдың биліктері ол туралы зерттеулерден сырт қалып келді. Оның себебі де бар. Қоғамды топқа емес, қарсылас тапқа бөліп, тап күресін уағыздаған Кеңестік идеологияның үстем болған кезеңінде «би» дегенді әшкерелеумен болдық. Оның көшпелі елдің өзіндік мекемесі екендігін, ғасырлар бойы ел тарихының арқауы болғанын біле тұра, оны ғылыми тұрғыдан зерттеуден бас тарттық. Енді өмір өзгерді. Қазақтың өз алдына тәуелсіз ел болуына байланысты ақтаңдақтарды жоюға мүмкіншіліктер туды. Абайдың жораға түсуі, биліктері ежелден қалған әдет-ғұрып ережелеріне сүйене отырып, заманына сай кейбір жаңалық енгізгені – зерттеуін күтіп жатқан Абай өмірбаянындағы ақтаңдақтар. Көп дүниеден құр қалдық. Ел арасына кезінде кеңінен тараған Абайдың биліктері мен соған байланысты шешендік сөздеріне куә болған, болмаса, атадан ұрпаққа тарағанды жеткізер қариялар бүгінде жоқ.

Академияның ғылыми кітапханасының қолжазба қорында Абайдың биліктері жөнінде бірен-саран ғана мағлұматтар кездеседі. Халқымыздың ауыз әдебиетін зерттеушілердің, я болмаса оған жанашыр, әуесқой ата-бабаларымыздың, азаматтардың жеке қорында да кейбір ақпарлар әлі де сақталуы мүмкін. Кеңес дәуірі кезіндегі ашаршылық, кең тараған қуғыншылық, босқыншылық жылдары талай қолжазбалар өртенген, жойылған. Олардың орны толмас қасіреттері тиген. Өткен ХХ ғасырдың 50-60- жылдары ел арасынан, соның ішінде Тобықты, онымен аралас-құралас көрші тайпалардың қарияларынан ауызша сақталған Абайдың билік үлгілерін әдейі жинағанмын, ол кезде Ұлттық академияның құрамындағы философия және құқық институтының директоры болуымды пайдаланып, іздену жұмысына көпті көрген, елдегі саусақпен санарлық сыйлы кісілердің бірі, Абайдың ағасы Құдайбердінің баласы Ақат, сонымен бірге Тобықты топырағынан шыққан қариялар С. Қасимаңұлы, Ә. Қайнарбайұлы сияқты басқа да ақсақалдарды тарттым. Бірқатарын институттың уақытша қызметкерлері ретінде орналастырып, олардың жүріп-тұруына тиісті ақысын төлеп, мүмкіндік жаса-

дым. Солармен бірге өзімнің карауымдағы қызметкерлер Мұстафа Ысмағұлов, Рысбек Сарғожаұлы, Нұролла Өсерұлы, тағы басқалар да іздену, жинау ісіне өздерінің үлесін қосты. Осы зерттеуге байланысты Академияның кітапханасындағы қолжазба қорымен біркелкі таныстым. Абай туралы бұрын-соңды жарияланған еңбектер, әртүрлі пікірлер зерттелді, жинақталды. Өкінішке орай, әртүрлі себептермен зерттеу жұмысы қорытындыланбады, тоқталып қалды. Енді міне, 50 жыл араға салып, жиналған құнды қолжазбаларымды көпшілікке ұсыну мақсатымен, сол еңбектерге қайта оралған жағдайым бар. Оған негізгі себеп болған отаршылықтан құтылып, қазақ тәуелсіз мемлекетінің құрылуы. Сонымен бірге кезінде әйгілі жазушы Әбдіжәміл Нұрпейісовтің ұсынысы да қамшы болды. Соңынан Абайдың шешім-биліктерінің бір бөлігі Әйтеке биге арналған жинаққа енді¹.

I

Билердің атасы аталатын ертедегі Мөңке би, орта ғасырдағы «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», бері келе «Жеті жарғы» аттарымен ұлт тарихына енген заң-ережелерінің халықтық қасиеттерін өнеге ұстаған, оларға дәуіріне сай кейбір құнды толықтырулар енгізген XIX ғасырдағы ірі тұлға – «Төбе би» атанған ұлы Абай. Үш жүзге әйгілі Төле, Қазыбек, Әйтеке, келесі буын – Сырым, Есет, Саққұлақ сияқты әрі әділетті бітім-биліктерімен, ел басқару, ел мүддесін қорғау тәсілдерімен қазақ топырағында ерекше орын алған іргелі тұлғалардың жолын ұстаған соңғы билердің бірден-бірі, ғаламаты да Абай. Бұл мақала осы жөнінде айтылмай келген, зерттеуден түрлі себептермен сырт қалып жүрген Абайдың бір үлкен қыры – биліктері мен шешендігіне арналды.

1909 жылы Петербургте жарық көрген, Құнанбай балалары даярлаған Абай өлеңдерінің басылымында: «20 жасында Абай халық ортасында Мөңкедей бас шешен болды... Қазақтың ескі заманы болса, бұрынғы қазақтың атақты биінің бірі болмағы анық еді», – деп жазған.

Абайдың өзіне сөз беріп көрелікші. Ол бұрынғы билермен өз кезіндегі Ресей отаршылдығы дәуіріндегі билердің айырмашылығын, заманның өзгеруімен бірге билердің де өзгеріп бара жатқандығын, әділдіктің азайғандығын өкінішпен суреттейді: «... Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жо-

¹ Әйтеке би. Алматы: Атамұра, 1998. 116–154-бб.

лын», Әз-Тәуке ханның «Күлтөбенің басында күнде кеңес» болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек. Әм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендіктен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ»¹. Ресей патшасының отарлау саясаты қазақ сахарасында талай өзгерістер енгізді. Солардың бірі – билердің үкімет тарапынан сайлануы, олардың көбін жергілікті әкімшіліктердің қолшоқпарына айналдыруы.

II

Абайдың шын мәніндегі би болып қалыптасуына өскен ортасы әсерін тигізді. Жораға түсу, билік ісі – Ырғызбай-Құнанбай әулетінде атадан балаға тараған дәстүр. Арғынның ішіндегі Тобықтының аты Абайдың арғы аталарының бірі, Ырғызбай² кезінде шыға бастады деген бар. Зерттеушілердің айтуынша Ырғызбай беделді би болған. «В памяти слышавших его надолго сохранились песни, скорого ворки, пословицы» – дейді М.С. Сильченко³. Мықты билердің қатарына кірмегенімен, оның өмірі өз руына жүрген. Ауыз әдебиетінде құнын ала алмаған даугердің «мойынбасы былқылдап, Ырғызбай жүрді араға», – деген сөзі кездеседі. Сірә, бір сөзді, бір түйінді басшы болмаған сияқты. Тобықтыны қонысы көршілес рулармен теңеген, оның ықпалын күшейте түскен – әрі биі, әрі көсемі Кеңгірбай. Ол қартая келе өзінен тараған ұрпақ ішінен беделге ие бола бастаған ағасының баласы Өскембайға⁴ өз жолын өз қалауымен берген.

Болжауы дұрыс болған. Өскембай елге беделді, қазақтың жол-жоралғы ережелерін әділдікке сүйене отырып қолданады. Тобықты ішінде сол кезде «Ісің адал болса, Өскембайға бар, арам болса, Ералыға бар» деген мәтел тараған (бұндағы Ералы – Кеңгірбайдың баласы). Өскембайдан туған Құнанбай ойшыл, сырлы, терең сөздің шебері, мінезі катал, бір сөзді, ескі әдет-ғұрып салты мен дінді қатар ұстаған Тобықтының әрі биі, әрі басшысы. Өз әулетінің шеңберін місе тұтпай, қарадан шықса да, Қарқаралы округінің аға сұлтаны болып бекейді. Абай осындай ортада өсті. Өмірден өнеге алуға жастайынан талпынған бала аталары би болғандықтан, ел билеу, шешендік үлгісінде тәрбиеленеді. Құнанбайды көзі көрген, онымен араласқан

¹ *Құнанбаев Абай*. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2-том, Алматы: Ғылым, 1977.

² Ырғызбай шамамен 1750 жылдары туған.

³ *Сильченко М.* Абай. Алма-Ата, 1945, Т. 6.

⁴ Бір мағлұматтарға қарағанда Өскембай 1778 жылы туып, 1850 жылы 72 жасында дүниесінен кеткен.

саяхатшы А. Янушкевич 1846 жылы жазған естелігінде былай деп суреттейді: «Құнанбай таңғаларлық төкпелі шешен, тоқтамай жүретін сағат сияқты ертеңгі оянғаннан кейін ұйқыға кеткенше тыным жоқ, сөйлеумен болады. Қазақтар оған минут сайын келіп, кеңес сұрап жатады, ол болса ежелгі шешендер сияқты белін таянған күйі суырыла сөйлеп отырады».¹

Абайдың өзі айтқандай «Адамға үш алуан адамнан мінез жұғады: ата-анасынан, құрбысынан, әсіресе солардың қайсысын жақсы көрсе, содан көп жұғады»².

Сөздің қоғамдық құны, аты шулы билердің билік үлгілерінің (прецедент) қадірі кете бастады. Бірақ та түгелдей жойыла қойған жоқ. Бұрынғы әділ, шешен, бұқара елдің камын жоқтайтындардың сынықтары әлде де, бірен-саран болса да, кездесетін. Абай солардың ішіндегі көрнектілерінің алды болды.

Арман әртүрлі. Атадан туып елдің азаматы, «көштің басы» болсам деп аңсаған жас жораға түсіп, шешен, тапқыр атанып, көпшіліктің көзіне ілінсем деп армандайды. Заманында Төле би: «Тұман түбі жұт, ақыл түбі құт, елге бай құт емес, би құт», – деп тегін айтпаған.

Дарын-талабына сай би болам, сөзімді жүргізем деген үмітті кісі көрнекті ата-бабаларының артына қалдырған түйінді, өрнек сөздерін, өсиет-мұраларын игеруі шарт! Оларды өзіне үлгі етеді. Осы жолда жетілуіне қарай өседі.

Абай жасынан қарттардың қызықты әңгіме-аңыздарына, сөз таластарына, ауыз әдебиетіне әуес болып өсті. Атақты ел басшыларының, билердің кеңесін тыңдауды әдет етті. Әкесі Құнанбайдың, басқа да Тобықты ішінде атағы шыққан үлкендердің ойлы сөз өнерін, ата-бабадан қалған атаулы жол-жоба, шешім, келісім, билік үлгілерін үйренді, жадына құйды. Абай ата жолын қуады деп оған Құнанбай сенім артты. Қартая келіп, Тобықты ұлысының тізгінін бұдан былай да ұстап тұру мақсатымен Құнанбай баласын Семейдегі Ахмет-Риза медресесіндегі оқуын бітірткізбей, елге шақыртады да, би болып билік айтудың сырына баулиды. Оны қасына ертіп Қоянды жәрмеңкесіне, Қарқаралыға, тағы басқа жерлерге апарды. Белгілі ақсақалдар, билер кеңесіне қосады. Мұхтар Әуезов осы кезең туралы былай деп жазады: «Отец вернул его в аул и начал постепенно приучать к разбирательству служебных дел, к будущей административной деятельности главы рода. Вращаясь в кругу изошренных вдохновителей межродовой борьбы, Абай, наделенный от природы

¹ Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Алматы: «Қазақстан». 1966, 184-бет.

² Абайұлы Т. Әкем туралы. // «Социалистік Қазақстан» газеті, 1945, 15 қараша.

недюжинными способностями, постигает тончайшие приемы ведения словесных турниров, где оружием служили красноречие, остроумие и изворотливость. Так как тяжбы решались не царским судом, а на основе веками существовавшего обычного права казахов, Абай должен был обратиться к сокровищам казахской народно-речевой культуры»¹.

Абайдың мұрасын зерттеушінің бірі М.С. Сильченко да осыны қуаттайды. Әкесі оны 13 жасынан бастап «стал при влекать к решению спорных дел и управлению родом», – дейді². Тағы бір еңбегінде: «Незаурядные способности сына, его ораторские данные и знание поговорок, изречений биев и других видов устного народного творчества вскоре сделали юношу весьма популярным в среде окружающей отца феодально-родовой верхушки тобуктинского рода»³.

Абай ерте жетілді. Жас кезінен-ақ ел көзіне түсті. Оның тапқырлығы мен шешендігі, әдет-ғұрып ережелерін игергендігі, әділ де қисынды шешімдері көпшіліктің ойынан шықты, ел билеуге өзірлігін көрсетті.

Болжауы мол әкесі Құнанбай да Абайды түсінді. Ол әлі жиырмаға толар-толмас жас болса да ел билеу жұмысына араласуын көздеді. Семейдегі оқуынан алдырып, болыс сайлауына қатынастыру ойы да осыған байланысты еді.

Абайдың баласы Тұрағұлдың естелігінде: «Әкем әуелі Құдайберді болыс болып сайланғанда оның кандидаты (орынбасары) болып тағайындалды», – дейді. 1868 жылғы реформадан кейін әкесі оны өз болысына управительдікке ұсыну қимылын жасайды. Бір мағлұматтарға қарағанда Абай оған келісімін бермейді. Осының салдарынан әке мен бала арасында үйлеспеушілік, реніш туады. «30 жасында көршілес Қоңыр-Көкше Тобықтыға бірінші рет управитель болып, Абай әкімшілік жұмысын өзінің әділеттігі мен жігерін ел басын біріктіруге, ұрлық-қорлыққа мейлінше тыйым салуға, оқу-білімнің пайдасын, надандықтың зиянын көпшілікке түсіндіруге пайдаланады»⁴. Абайдың өлеңдері мен өмірін терең зерттеушінің бірі Сәбит Мұқановтың жазуынша, «ол кезде белең алған ұрлық-қарлыққа, барымтаға, тағы ондай қиянаттарға қатты тыю салған. Қиянатшыларға кешірім істемейтін қатал болған»⁵.

¹ Ауэзов М. Жизнь и творчество Абая Құнанбаева. – В сб. «Жизнь и творчество Абая». Алма-Ата, 1954, 7–8-бб.

² Сильченко М.С. Творческая биография Абая. Т. 9. Алма-Ата, 1957.

³ Сильченко М.С. Абай – классик казахской литературы. Стенограмма лекций. Алма-Ата, 1949, 4–5-бб.

⁴ Қазақ ҚСР Академиясының ғылыми кітапханасы, қолжазба қоры. № 629-іс, 61-б.

⁵ Мұқанов С. Абай туралы. Монография. Қолжазба.– Қазақ ҚСР ғылыми кітапханасы, қолжазба қоры. № 620-іс, 59-б.

Әсіресе, сауатын ашқан кей аша бастаған сезімтал жастар арасынан Абайды жақтаушылардың көбеюімен бірге қарсыластары да бой көрсетті. Өз ата-бабасының, өз ауылының кертартпа ескі салтының шырмауынан шықпаған күндестердің күңкілі көбейді. Абайдың оқығандығы, сезгіштігімен алға қарай көш бастауға ұмтылуы оларға үйренген «тыныштығын» бұзатын өрескел іс болып көрінді. Патша ұлықтарының атына Абайдың үстінен арыз берушілер де табылды.

Араға үш жыл салып, Абай болыстық жұмысты тастады. Кейін, ол жыл шамасы өткеннен соң, осы елге тағы бір рет болыс болады. Саналы кезінде қоғам өмірінен қол үзбеді. Округ, болыс бастығы сайлауларында өзінің туыстары ішінен ақылдыларының өтуіне көп күш жұмсады. Елді «түзетемін» деген ойына да күмән түсті. Ілияс Жансүгіровтің ойынша, Абайдың «Ел бұзылды» атты өлеңінде түпкі сарын «басшыға, әсіресе, елді түзетем, бастаймын деген өзіне бағынбағандығын көп арман қылады»¹.

Сол кезде Орта жүздің әкімшілік орталығы болған қалалары Омбы мен Семейге тоқталып, тұрақтап, қазақтардың ата-баба заңдары, ережелерімен шұғылданған орыс оқымыстылары жер ауып, ия болмаса, бостандық аңсап келіп оқыған жас орыс мамандары Абай ауылына соқпай, онымен ақылдаспай кетпеген. Солардың ішінде П.Е. Маковецкийдің 1886 жылы жарық көрген қазақтың әдет-ғұрып заңдарына арналған кітабына Абайдың тікелей қатысы бар. Оның Абаймен жақын, сырлас, тамыр-таныс болғаны мәлім. Апталап, айлап Жидебайда қонақ болып, келіп-кетіп жүрген. Абаймен тығыз аралас-құралас жүрген туыскандарының, шәкірттерінің айтуына қарағанда, Абай өзінің қолжазбасын Маковецкийге берген, соның атымен шығарғанға келеді. 1909 жылы Петербургте басылған Абай өлеңдері жинағының алғы сөзінде былай деп көрсетілген: «... Макаутскийдің атына басылған қазақтың ескі әдет-ғұрпы деген кітапты жазып аламын деп жүрген Грус (Гросс – С.З.) ...әм Михаэлис Абайдікіне қонақ болып келіп кетіп жүрген»². Гросстың еңбегіне Абайдың көмегі мен әсері мол болған. Мұхтар Әуезовтің ертеректе шыққан бір еңбегінде: «Гирос (Гросс – С.З.) айдалып келген соң қазақтың ескі жорасы бойынша айтылатын билік кесім сияқты ескі әдет заңдарын жиып, қарастыруға салынған, сонымен бұ да Абаймен араласып, қырға шығып, 3-4 айдай Абайдың ауылында жатып қайтқан»³.

¹ *Жансүгіров І.* Абай. Толық жинақ. Кіріспе сөз. Алматы, I бөлім, 1993, 24-б.

² *Әуезов М.* Абайдың туысы мен өмірі. – Абай. Толық жинақ. Қызылорда, 1933, 361-б.

³ Сонда.

Абайдың өскен заманында билер сан жағынан көп те, шын мағынадағы билер саусақпен санағандай болатын. Би атағын атап та беру, сатып та беру тараған-ды. Ауыл басына кемінде бір биді ұлық тағайындады. Бұрынғы, ел бұзылмай тұрғандағы адал билердің салтын, өнерін, әділеттілігін, тапқырлығын, ойшылдығын сақтағандар сирек кездесетін еді. Соның бірі Абай болды. «Сұңқар даусымен, тұлпар шабысымен» дегендей, Абайдың тапқырлығы, сөз қисыны мен ой қисынының ұштасуы, үлкендердің алдында қаймықпай айтысқа түсе алатындығы жасынан-ақ сезіледі. «Тегін емес», дарынды жас екендігі байқаудан өтеді. Ел арасында «Құнанбайдың Ыбырайы», кейде «Құнанбайдың Абайы» деген сүйсінген көтеріңкі ат кеңінен тарай бастайды. Әділ би, шешен би аты көпке тарап, Абай тарихта өткен ұлы билердің қатарынан саналады.

Ғасырлар бойы қалыптасқан үлгі бойынша би атағына ие болу үшін алдыменен ақылдылығымен бірге тапқырлығын, әсіресе үлкен ойшылдығын үлкендер алдында, жиын алдында жасынан бастап көрсетуі, сөйтіп көпшілік сынынан өтуі қажет. Абай да осы жолдан өтті. Бір-екі мысал келтірейік. Академия кітапханасының қолжазба қорында Мұхатов Ғалымжан атты азаматтың ертеректе ел ішінен жинап, тапсырған мына дерегі жатыр. Қаракесекпен жапсарлас отыратын Қареке руының адамдары бір жылы ел жайлауға шыққанда Тобықты руның бес айғыр үйір жылқысын барымталап алыпты. Дау шешімін таппайды, таласқа айналып, екі рудың араздығын күшейтеді. Кейін осы рулардың арасындағы дауды бітіруге Тобықтыдан Құнанбай бастаған қырық кісі Қареке еліне келіпті. Қареке жағынан Камен би бастаған халық жиналып, екі ел бір төбенің басына отырыпты. Жол сырын аңғарғаннан кейін Камен би: – Уа, Құнеке! Желілеген жылқы жалғыз сіздікі емес, желпінген тақым жалғыз біздікі емес, көрген көз, қалған із жоқ, айып кімнен? – дейді. Сонда Құнанбай не айтар екен деп қасындағы баласына қарайды. Абай кідірместен: – Рас айтасыз, биеке! Желілеген жылқы жалғыз біздікі емес, желпінген тақым жалғыз сіздікі емес. Тай мініп, тайлақ жетектеген әр елде бар, Қара үнгелдің бойымен жылқы қуып, қансорпа қылған қай елде бар? Көрген Тобықты аз болса, Құдай көрді, – депті. Камен би бала сөйлейді деп ойламаған, сасып қалыпты.

Сонда ол: – Япырым-ай, Тобықтының үлкені тұрғанда, кішісі сөйлейді екен-ау! – дейді. Абай оған: – Биеке, оның не ерсілігі бар? Үлкенім жол айтады, өзім дау айтамын. Ал сіз дауыңызды өзіңіз айтып отырсыз, жолыңызды кім айтады? – деп жауап қайтарады. Камен би сөзден ұтылып: – Тіліңді тәңір кессін. Менің заманымның сұрқылтайы мынау екен, – дейді де, орнынан ұшып

тұрып, жігіттеріне қарап: – Тобықтының жылқылары біздің үйірге қосылғаны рас болса, қайырындар, – деп бұйрық береді. Сонымен Қаракелер барымтаға алынған жылқының барынын көзін қайырып, жоғының төлеуін беріпті. Бұл даудың қансыз, қауіпсіз, жөнімен біткеніне Қаракелердің өздері де қатты риза болып, Абайға алғыс айтады, Құнанбайға айыпқа қасқа тоғыз жол беріпті¹.

Абайдың кейбір мүлік-мұрасын 1932 жылға шейін қолында сақтап келген (тоғызқұмалағына шейін), қызы есебінде болған келіні Камалияның айтуынша: Абай анасы Ұлжанның бауыры Сақтыбаймен, оның дәлелдеп айтатындығына сүйсініп, әңгімелескенді ұнататын. Бір күні Абай Сақтыбайға: – Біз: Тәңірберді, Ысқақ, Абай, Оспан төртеуміз кедей болып сенің қолыңа барсақ, сен бізді қалай пайдаланар едің? – дейді. Сақтыбай ойланбай-ақ: – Тәңірбердіні жылқының қосағасы қылар ем, Абайды дауға, Оспанды саудаға, Ысқақты қонаққа салар едім, – депті. Мұны естігенде Абай қанағаттанғандай қарқылдап күлетін².

Абайдың өткір тілін, әсем сөзін, талай шиеленіскен дауларға түсіп айтқан ақылды биліктерін баяндайтын біраз естеліктер, материалдар бар-ды. Әділдігі, шешендігімен Абай жиырманың үстіне жаңа шыққан кезінен-ақ үлкен беделге ие бола бастады. Оның атағы оязной түгіл («уездный начальник»), Семей губернаторына жетті. Ел арасында «Аузымен құс тістеген» ақпа дәугер, алмас тілді ақын, әділ билік иесі деген атақ та кеңінен тарады. Абайдың беделінің артқаны сонша, өзі ресми қызмет орнында болмаса да болыс сайлау науқанында оның сөзі, ұсынысы жүріп отырған. Абай қолдаған үміткерлердің ісі онынан туған.

Біздің қолымызда кезінде жиналған елуден астам Абай биліктері, оның үстіне Төбе би болып ресми танылған кезіндегі оның басшылығымен жасалған ережелер де бар. Осы кітапта Абайдың жер дауы және мал дауына қатысты бірқатар бітім-биліктеріне ғана талдау жасап, оқырмандарға ұсынып отырмыз. Осылардың өзінен де көп мағлұмат алуға болады: Абайдың қазақ халқы өміріндегі, ақындығына қосымша, бұрынғы ел қамын ойлаған, әділдіктің арқауы болған ұлы билердің мұрагері, соңғы өкілдерінің бірі болғандығы байқалады. «Абайға жүгініске барсақ, билігіне құлдық» деу әділ бітім іздегендердің арманы болыпты.

¹ Ғылыми кітапхана. Қолжазба қоры, № 631 іс, 23–24-бб.

² Сонда, № 628 іс, 195-бет.

1. Абай және жер дауы

Ежелден белгілі талас-тартыстың бірі – жер дауы. «Жер Құдайдікі» деген заманның өзінде-ақ жайлау, шұрайлы қоныс үшін жауласуға шейін барған мезгілдер болған-ды. Бірақ жердің кеңдігі бір қонысты, ұнамаса тастай беріп, екінші қонысқа ауысу мүмкіншілігі бар уақытта жерге таластың көп өзгешеліктері болатын. Таластың көбі ұлыс, үлкен рулар арасында болатын да, жеке шаруа, ауыл арасында сирек кездесетін, рудың өз ішіндегі жанжалдар көбінесе сыртқа шықпай, ақсақал, билердің шешімдерімен бітетін. Сол себепті ұлыстың, рулардың ішкі өміріндегі қайшылықтарға арналған әдет-ғұрып, жол-жоба тәртібінде жер дауы жайлы ережелер аз. Ертеде, дәлелдеп айтсақ, XVIII ғасырдың ортасына шейін жерге жеке меншік деген бүгінгі мағынадағы ұғым көшпелі қазақ елінде болмады. Бұдан жер кімдікі болса, соныкі, иесіз жатты деу де қате. Ауыл-ауылдың, ру-рудың жайлауы, күздігі, қыстақ орындары бөлінгендігі белгілі, бірақ та тарлық болмайтын. Қоныстары ауысып отыратын, малдары қосылып жайылатын, оларды айыратын заманда жер дауының үлкен қоғамдық маңызы болған жоқ.

Абай кезіндегі жағдай өзгеше. Қазақ қоғамының өміріне, соның ішінде жер қатынастарына да үлкен өзгерістер енді. Жайлау-қоныстың тарылуы, ішкі әлеуметтік қайшылықтардың өсуі ру, ауыл ішіндегі «туысқандық» байланыстардың әлсіреуіне, бұрынғы көшпелі қауымның уақ-уақ болып бөлшектенуіне, жеке шаруа, ия болмаса әрбір ата баласының өз алдына бөлінуіне әкеліп соқты. Жер иеленуде жеке меншіктік өріс алды. Тек қыстаудың айналасындағы қыстық жер емес, жайылымы, су бұлағы, шалғын сайы бар орындар ана ауылдікі, мына адамның жері болып бөлінді, белгіленді. Малды ауыл, малсыз ауыл, әлді-әлсіз ата баласы, бай-кедей болып жіктелу көбейгендіктен, қонысқа талас, күшпен басып алу – жер дауын көбейтті.

Жораға түскен жер дауын шешуде ескі тәртіп, дәстүрмен қатар жаңа ережелер туды. Бұрын жер таласында қонысты жерді қай ру, ауыл бірінші боп бұрын игерді, қазған құдығы, жер аттары мола-мазарлары, тасқа ойған ру таңбалары дәлел ретінде бағаланатын.

Соңғы уақытта жерді бөлуде, айыруда атпен жүріп тас тастау, меже салу, бақан тігу, шоқы-төбеге белгі салу өріс алды.

1. Абайдың өзінің інісі Оспанға тарттырған айыбы. Кенжесі ретінде Құнанбайдың қара шаңырағына ие болған Оспан содыр мінезді, дандайсыған, сотқарлау болыпты.

Жазда Оспан жайлауға көшіп кеткенде, қыстаулар, қора-қопсы бағып қалған 12 үй жатақтар ой-ойдағы тың жерлерге ағаш, соқаға

сауын сиырларын жегіп, бірлесіп 20-25 десятина жерді жыртып, азды-көпті тапқан бидайларын, арпаларын шашып, егін егеді. Оны тұяқтыға таптатпай, тұмсықтыға шоқытпай, қорып өсіреді. Маңдай терлері кетпей, егіндері көбінесе бітік өседі, алқаракөк болып бұл жылы да толқып тұрады. Күш көлігінің, құрал-сайманның жетімсіздігінен кеш егілген егіс кеш пісетін-ді. Дегенмен жатақтар бала-шағасына көжелік, кеспелік астығын жинап алатын.

Бір жылы Оспан жайлаудан жылқысын айдатып көшіп келе жатқан кезінде жатақтардың жайқалып өскен егісін көріп жылқышыларына:

– Ой-ойдағы жатақтардың егініне жайыңдар! – деп әмір береді.

Жатақтардың егіндерін Оспанның жылқысы аузымен орып, тұяғымен таптап күйе жегендей етеді. Сорлы жатақтар зар жылап, күркелерінің түбінде жер шұқып, іштері күйіп өкінеді де қалады. Бұл кез Қоянды жәрменкесіне елдің жүрер қарсаңы екен. Қояндыда билердің төтенше съезі де тағайындалады. Абай осы съезге шақырылады. Ол Қояндыға бара жатып, жатақтардың үстімен жүреді. Жол-жөнекей әрбір ойпанда құрым жапқан олардың күркелерін көреді. «Сусын ішелік», – деп аттың басын бұрып, бір күркеге тіреледі. Алдынан бір бүкірейген шал шығады, сәлем бергеннен кейін, Абайды танып: «Қуыс үйден құр шықпа», – деп, шал Абайды күркеге кіргізіп, сусын ұсынады. Сол жерде Абайға Оспанның егінді таптатқанын, соның салдарынан шиеттей бала-шағаның қатықсыз көжеге зәру болып қалғанын айтады.

Абай шалдың сөзін үндемей отырып тыңдайды да: – Ал ақсақал, қасына серік ерт те, қос атпен маған еріп жүр, мен ертең жолдағы Оспанның үйіне барамын, сонда осы әңгімені жалғастырайық, – дейді.

Шал: – Біздің 12 қос жатақтың аяқ ылау қып мінері жалғыз сабау бұт, жауыр дөненнен басқа біздің көлігіміз жоқ, – дейді. Бұдан кейін Абай өзінің жеккен шеткі атын доғарып, шалға береді де: – Менің атыма біреуің, дөненге біреу мініп, ертең сәскеде, мен Оспанның үйіне барар кезімде келіңдер, – деп тапсырады. Келесі күні түске таман шал, қасында тағы бір жатақ, Оспанның ауылына түсіп, Абайдың шақыруымен інісімен бас қосқан үйге кіреді. Болған оқиғаның растығына көз жеткеннен кейін Абай Оспанға: – Қазір өзің бар да, жылқыдан құнан-тайы, аты бар, маған 24 жылқы айдап әкел, – дейді. Оспан аң-таң, қапелімде орнынан тұра қоймайды. Абай Оспанға зәрін тігіп, қадала қарайды. Оспан үйден шығып, жылқыға кетеді.

Жылқыға бара жатып Оспан қиялданады: «Егер Абай жылқыны жатақтарға беріп айдатса, қайтар жолына 3-4 жігіт жіберіп, жылқыны қайта үйіріне қостырайын» деп, әдіс-айла құрады.

Оспанның үйден қитығып шыққанын жаратпаған Абай: – Бұл содыр, соқтықпа неме, жылқыны айдап үйіне бір әкетер, бірақ, жатақтарды ауылына жеткізбей, өзінің сойылын соғатын көңілдерестерін жіберіп, «ана екі жатақтың жұлынын үз де, жылқыны айдап үйіріне қос» деп те әрекет жасар» деп іштей топшылайды. Оспан 12 ірі жылқы, 12 құнан-саяқтарды айдап келіп, Абайға: – Ал жылқы келді, тілегіңді орындадым, әкеңнің малын қайда, неге жаратқан қызығына қарауға рұқсат етіңіз, – деп, қыр көрсетіп сөйлейді.

Абай екі жатақтың қасына өзінің жанында еріп келе жатқан Қонды шабарманын қосып: – Мына 24 жылқыны айдасып, жатақтарға барып, 12 үйге, біріне де қиянат етпей, бір ірі, бір құнаннан бөліп бер. Бұл менің Оспаннан әперген әрі төлеуім, әрі айыбым, – деп айтыңыздар, қорықпай малдансын, қажетіне ұстасын, – дейді, де Оспанға: – Бері кел, «кұлдық» де, – деп бұйырады. Оспан ашуланып: – Тағы қандай әкеңнен қалған малға мырзалық етесің? Тек шаңырақты қорлама, – деп зіл айтады. Сонда Абай: – Әкеңнің шаңырағының қасиетін сақтасаң, көлеңкеде жүрген, жай-лауға көпсең қыстауыңды күзететін, әйелдері іркітінді құрт, жүнінді киіз, малыңның көңін отын ететін жатақтарда әкеміздің құны кеткен жоқ, сен неге оларды қорлайсың? Алты ай жаз ауруға дем салғандай етіп күтіп, бәйек болып өсірген 12 үй жатақтың егінін әкеңнің жылқысына неге жегіздің? «Жер ортақ – өсімінде менікі-сенікі жоқ» деуін жатақ елінің табанының етін, маңдайының терін бағаламау, ел дәстүрінің ата заңында бар ма? Білмесең бар, ана Нұрсейіттен сұрап біл... жерді, суды сен жаратқан жоқсың, жер-су Құдайдікі, соны кім пайдаланып, игілікке үлес қосса, соныкі. Сен жерге малыңды жайып өсімін алсаң, жатақ күш-қуатын жұмсап, жерден өнім алуға тиіс. Әкеңнің дәулетінде менің де үлесім бар. Мен сол өз үлесімнен емес, сенің үлесіңнен жатақтарға айып әпердім. Менің шешіміме қарсы болсаң, Қояндыда болатын билердің съезіне жүр. «Әдепсіз өскен ұл-қыз өлген ата-анасының сүйегіне тіл тигізеді», – деген бар. Сен өзінді олардың қатарына жатқызбаудың амалын ойла, – депті. (Абайдың бұл билігі 1960 жылы Жалғызтөбе ауылының тұрғыны қарт Исақов Айыздың айтуынша жазылды, Сыбандармен құда, сүйегі – Кіші жүз, Байбақты руы).

2. Абайдың туысы, Тәкежанның баласы Әзімбай күшіне, сүйемеліне сеніп, аз Жігітек руының егініне 30 жылқысын жіберіп, жайдырады. Бұны басынғандық деп санап, жылқыларды егін иелері ұстап алады.

Әзімбай ашуланып, 150 адам жинап, сойылдасады. Бірақ жылқыларын қайтара алмайды. Енді ол 300 қол жинап жатқанда оған қарсыласудың қиындығын білген Жігітектің бас адамдары Базаралы мен Дәркембай түн ішінде Абайға кісі жібереді. Абай ертеңіне егін басында Әзімбайдың, Жігітектен Базаралының шағымдарын тыңдап келіп, желінген, тапталған егін үшін, сойылдасқаны үшін Жігітектердің қолында тұрған 30 жылқыны соларға қалдырады. Әзімбай Семей қаласындағы орыс сотына шағым түсіреді. Сот Абайдың билігінен асып түсе алмапты. (Бұл оқиға 1962 жылы шілде айында «Горный» совхозының тұрғыны Едіжанұлы Әбіштің айтуынша жазып алынды, 82 жаста, туған жері Семей облысы, Шұбартау ауданы).

3. Оразбай мен Абай. «Ащы судың арғы жағы» аталатын Ертіске құлар жолдағы Уақтың жерін Тобықты Оразбай Аққұлұлы «жылқысы Ертістен су ішкізуге бөгет болды» деп, 100 кісілік қол жіберіп, сойылдасып басып алады. Осы тартыста Уақ руының жігіттері Оразбайдың бес мықтысын түсіріп қалады. Семей оязының ресми сотына Оразбай арыз береді. Тергеу жүргізіп бітіре алмай, орыс әкімдері бұл істі Абайға жолдауды мақұлдайды. Ол үшін екі жақтың жүгініске отыруға келісімі керек. Бір жағы, сүйегіміз бір ғой деп келіссе, екінші жағы Абайдың әділдігіне сеніп келіседі. Абай екі жағына да тартпай, жүгіністен соң «Қара қылды қақ жарып» мынадай бітім жасайды:

– «Анау Ащы су кезінде Уақтікі болатын, оны әкем Құнанбай тартып алды, оның бергі жағы – Ащы судан Доғалаққа шейін Жиреншенің әкесі Шоқа тартып алды. Ащы суға шейінгі орынды Оразбайдың әкесі Аққұл тартып алды. Ащы судың арғы жағы Уаққа қалсын. Қолға түскен бес кісіні Уақтар Тобықтыға қайтарсын. Олардың мінген бес жылқысы (аты) жеріне рұқсатсыз кіргені үшін айыбы ретінде Уақта қалсын».

Оразбай бастаған Тобықтылар Абай Уақтың сөзін сөйлейді, оларға болысты деп қатты даурыққан. Бұл оқиғаны есінде сақтаған, көп білетін 82 жастағы қарт Әбіштің айтуына қарағанда, Оразбайдың Абаймен өштесуі осы биліктен басталады. Жүгініс соңынан Оразбайлар «Аруақ атсын!» – деп айқайлағанда, Абай:

– Мені ататын аруақ сен емес, – депті. Оразбай: – 3000 жылқыны осы жолға салдым, – деп істі қуатынын білдіреді. Сонда Абай:

– Құнанбайда 7000 жылқы бар, жылқы сөйлейтін болса, сөйлетіп көр, оны да қосып көр, – депті. (1962 жылы жазылды. Айтушы Едіжанұлы Әбіш).

4. «Әкенің салған белгісі, бітім сөздің желісі» деген бар. Бұл

биліктің тарихы 1958 жылы, 73 жасқа келген Әрхамның айтуынша жазылды.

Ол Кәкітайдың баласы, Кәкітай Абайдың інісі Ысқақтың баласы.

Абайдың туып-өскен Шыңғыс болысымен іргелес – Қызыладыр болысына қарасты Мамай ішіндегі Еламан руынан Жамантайдың екі ұлы болады: Тезекбай, Көжекбай. Әкесі көзінің тірі кезінде оларға малын, жерін бөліп береді. Тезекбай кедей болып, бір сиыр, бір аттан артық бітпейді. Ер жеткен төрт ұлы бар. Көжекбай малды болып, байып, өзіне тиісті жерінің жайылым шөбі жетпей, ағасы Тезекбайдың жеріне ат майын, ұсақ мал беріп, жыл сайын малын жаяды.

Байлықтың арқасында оныңабыройы өсіп, бес старшын Мамайдың басты адамдарының арасында ықпалы жүреді. Соларға сүйеніп ағасының жерін өзіне қаратып, меншіктеп алуды ойлап, Еламанның атқамінерлері Қосқан, Тұрарларды бірнеше рет қонақ қылып, ортаға жүргізеді. Олар Тезекбайды Көжекбайдың үйіне шақырып алып:

– Мына ағайынды екеуіңнің жерің бөлінбепті. Біздер ағайын болып, билік айтып, жерлерді бөліп берейік, – дейді. Тезекбай:

– Жерді әкем Жамантай өзі тірі кезінде бөліп берген. Қайта бөлуге рұқсатым жоқ. Жүгініске келісімім жоқ, – дейді. Тілімізді алмады деп ызаланған Қосқан мен Тұрар Еламанның бірталай кісілерін шақырып, жерді еріксіз бөліп, Тезекбайдың көп жерін Көжекбайдың меншігіне қаратып, меже салып, таспенен белгілейді.

Көжекбай алған жеріне малын жаяйын десе, Тезекбай төрт баласымен бірге балта, шоқпар алып, жеріне жолатпайды. Дау өрши түседі. Қалай да болса Тезекбайды көндіру үшін бес старшын Мамайдың болыс-билерін, елубастарын шақырып, бір семіз тай сойып, Қосқан мен Тұрардың жерді бөлуін актілетіп, бекітіп алмақшы болады. Болыс-билер Тезекбайға: – Ақсақал, бір старшын Еламанның басты адамдары бөліп берген жеріне Көжекбайдың малын неге жайғызбайсың? Олай болса бізге билетіңіз, біздер біржолата дауларыңызды аяқтайық, – дегенде, Тезекбай: – Мен билікке Абайды аламын. Абай алдына барып жүгінелік, – дейді. Болыс-билер:

– Абай бөтен болыстың адамы, ал біздер болсақ туысқан, бір болыстікіміз. Бізге неге сенімсіздік туғызасың? Біз шешкелі жиналдык, – деп бірсөзділігін білдіреді. Тезекбай: – Төрт балам мен өзімді қырып тастамасандар, берер жерім жоқ, жүгінетін жүгінісім де жоқ, – деп көнбейді. Оның қарсылығына қарамастан Қосқан мен Тұрардың биліктерін бекітіп, мөрлерін басады. Бұдан кейін де Тезекбай төрт баласымен Көжекбайдың малын өз жеріне жайдыртпайды. Төбелес-тартысқа бара алмай, Көжекбай Абайдың алдына барудың аяласын ойлайды. Қосқан мен Тұрарға: – Мына Тезекбай төрт бала-

сы мен өзі өлмей тұрып, жерді беретін емес. Енді өзі қалап отырған Абайына барып сілесін біржолата қатырып алсақ қайтеді... Сондықтан Абайға жақындасуға сіздердің қандай мүмкіншіліктеріңіз бар? – деп сұрайды. Сонда Тұрар: – Мен Абайдың ең жақсы көретін баласы Мағауиямен жақсы едім. Сен малыңды аямасаң, мен Мағауияға барып, Абайды бұрғызудың амалын ойлайын. Көжекбай: – Малымның ішіндегі екі жыл мінілмей, құр жүрген бурылала атым бар, соны Мағауияға беріп, неғылсандар да, осы жерді алып беріңдер, – деп Тұрарға жалынғандай болады. Тұрар бурылала атты жетектеп, Мағауияға барып істің жайын баяндайды.

– Бір болыс Мамайдың билігін бекіттіріп беруге көмектес, әкенді көндірі, – дейді. Сонда Мағауия күледі де: – Ақсақал, менің әкем пара алып, билігіңді теріс айт дегеніме көне ме? Бірақ та өзім үш күннен кейін Ақшоқыдан Жидебайдағы әкеме барғалы отырмын. Бұл сөздің мәнін айтайын. Лайықты бітім табар, мына бурылала атыңды өзің алып кет, – деп жауап беріпті.

Тұрар Мағауияға сөзім өтпеді деуді ар көреді де, Көжекбайға бұрып айтады: – Мағауия үш күннен кейін Абайға барып, біздің тілегімізді орындап бермек болды. «Атты содан соң алғызып мінермін» деп кейін қайырды, – дейді. Бұған Көжекбай сеніп, Тезекбайға: – Үш күннен кейін Абай алдына барып жүгінілік. Бірақ осы дауды қайталамау үшін әкеміздің атын атап, Абай айтатын шешімге ризамын деп ант ішсін, – деп хабар береді. Тезекбай: – Менің қолым Абайға жетсе болғаны. Абай бар жерімді Көжекбайға алып берсе де ризамын. Ата-бабам Мамайдың, әкем Жамантайдың аруағы атсын, – деп ант етіп, өз сөзінің байлауын айтып жауап қайырады.

Енді Көжекбай бес старшын Мамайдың бес басты кісісімен, Қосқан мен Тұрарды ертіп, айтылған күні Абай ауылына аттанады. Тезекбай да бір баласын ертіп, ол да Абай ауылына жүреді.

Жүгініс кезінде Көжекбай:

– Әкем өлгеннен кейін, маған тиісті жерге мына Тезекбай қора салып алып, баласының көптігін, бәрінің ержеткендігін істеп, малымды жайғызбай қойған соң, Еламанның ақсақалдарын, басшыларын шақырып, билік жүргіздірген едім. Оған да Тезекбай тоқтамағасын, бір болыс Мамайдың болысын, биін, мынау отырған жақсы адамдарын жинап, әктілеп, бөлген жерді бекіттіріп алған едім.

Тезекбай оған да көнбей, өлермендік қылып, сіздің алдыңызға билікке келіп отыр. Мен де бір болыс Мамайдың игі жақсы басшыларының сөзін аяққа баспас деп сізге келдім, – деп айтып, сөзінің аяғын жұмбақтатып кетеді.

Абай: – Тезекбай, сен барлық Еламанның, бір болыс Мамайдың бөлуіне, айтқан билігіне неге көнбейсің? – де генде Тезекбай: – Әкем Жамантай тірі кезінде, Көжекбай екеуіміздің жерімізді бөліп меже салып, тас қойып белгілеп беріп кеткен еді. Бүгінде Көжекбайдың малы көбейіп, абыройы өсіп, менің жерімді зорлық етіп алғысы келеді. Еламанның басшылары Қосқан мен Тұрар ат пен астың билігін айтады, өзге Мамай адамдары ақша мен ру партиясының билігін айтады. Сондықтан әділетті билік естісем бе деп сізге келіп отырмын. Нендей билік айтсаңыз да менің бұлтарарым жоқ, көндім, – депті. Екі жақты тыңдай келіп Абай: – Көжекбай, сен мына Тезекбайға бір семіз жылқы, үш семіз қой соғым бер. Қыстай барлық малыңды Тезекбайдың жеріне жайып шық. Ал Тезекбай, сен жаз шыққанша, Көжекбайдың малын жеріңнен қайтарма. Қар кетіп, жер қарайған соң өзім барамын. Бұдан жиырма жыл бұрын әкелерің Жамантайдың екеуіңе жерін бөліп беріп жатқанын көргенім бар еді. Сондағы белгілерді тауып, орталарыңды тындырып қайтамын. Сонда Көжекбай:

– Абай, сіздің бүгін жүруіңізді сұраймын. Бір болыс елдің жақсыларының билік актісінде әкеміздің бөлген жерлері көрсетілген. Сол кезде салған белгілерді көрмесеңіз де болады, – деп ұсынады.

Оған Абай: – Ай, Көжекбай, ісің ақ болса, актілерің хақ болса, бурылала атты Мағауияға неге бердің? Әкең Жамантайдың бөлігін, билігін мен екі ете алмаймын, – деп билігін қорытындылайды. Бұны естігенде Тезекбай орнынан ұшып тұрып: – Билігіңізге ризамын. Құлдық етемін. Бұл Сары Сайтан (Көжекбай) Сіздің де қолтығыңызға кірем деген екен-ау, – деп, ырзалық білдіреді.

Жаз шыға Абай өзі барып, Көжекбай мен Тезекбайға жер бөлгендегі әкесінің салған межесін, белгі тасын тауып, жерді Жамантай бөлгендей етіп бөліп, екі ағайын арасындағы созылған дауды тындырарлық етіп шешіпті.

5. XIX ғасырдың соңғы жылдары Көтібақ руы Айқынбай деген кісінің бәйбіше, тоқал – екі әйелі болады. Оның әрқайсысынан екі-екіден төрт бала болады. Айқынбай өлгеннен кейін жер еншісін бөліскенде өзді-өзі келіспей, бәйбішеден туған Кәріпбай бір анадан туған інісі Оспанбаймен жер бөлу туралы жанжалдасып, төбелесіп, Оспанбайға айып тарттырмақшы мұқату ойымен төбелес кезінде өзінің шекесін өзі пышақпен тіліп жіберіпті. Бұдан кейін көлденең ағайындар Оспанбайға екі ат-шапан айып кесіп, билік айтады.

Осыған орай Оспанбай сары бурасын және бір атын айыпқа төлейді, бірақ риза болмайды. Бөлінбеген жерге тоқалдың балалары да үміттеніп қалады, «біздің де үлесіміз бар» деп, жер таласы

қайта қозғалады. Ауыл ақсақалдарының кеңесімен Айқынбай балалары Абайға жүгініске барады. Жора үстінде Кәріпбайдың өз шекесін өзі кескені анықталады. Абайдың билігі бойынша көлденең ағайындарының Оспанбайға кескен ат-шапан айыбы өзгертіледі, оның берген малын Кәріпбай қайтаратын болады. «Жер бәйбішеге екі есе, тоқалға бір есе есебімен бөлінеді. Бәйбішеден туған Кәріпбай мен Оспанбай екі есе жерді екеуі тең бөліп алсын. Ал тоқалдан туған екі ұл – Иманбай мен Жаманбай бір есе жер алып, тілектеріне сай, өзді-өзді бөліспей, риза болсын», – осылайша Абайдың билігімен жер дауы біткен-ді. (айтушы – Әрхам Көкбайұлы Ысқақов. Одан Көтібақ руынан Базарбай Науанбайұлы жазып алған. 1958 жылы ол 68 жаста).

6. Абайдың Еркежанды жүгініске отырғызуы. Абайдың інісі Оспан өзімен аралас-құралас жүрген әрі сенімді құрдасы Көтібайға (Керей руының Тобықтыға сіңген Құнанбай кезіндегі бір бөлігі): – Менің көзімнің тірісінде Көтібай, сен менен енші алып, бөлек шықшы, – деп оның еншісіне бір сиыр, бір бие, бір түйе, он қозылы саулық, оның үстіне әкесі «Құнанбайдың шиі» аталатын қорықтан Майтүбек дейтін жерді шабындыққа бөліп беріпті.

Оспан өлгесін, үш жылдан кейін, ел бауырға, яғни күзгі жайлауға көшіп келіп, шабылған шөпті қораға тасу басталғанда шаруаны аралап жүрген Еркежанның (бұл кезде Абайға атастырылған) көзіне Майтүбекте үюлі-үюлі шөмелелер түседі де:

– Мына шөпті неге қалдырдыңдар? – деп, тасушыларға сұрау салады.

– Бұл шөп – Көтібайдың шөбі.

– Көтібай ешқандай шөпті арқалап әкелген жоқ. Шөпті қораға тасындар, – деп Еркежан бұйырыпты.

Көтібай бата алмай жүріп, Абайға барады. Сөз де айта алмай, үнсіз отырып кетейін деп тұра бергенде, Көтібайдың көзінен сорғалап аққан жасты Абай сезіп қалады да:

– Әй, Көтібай, бері келші, отыршы, сен неге жыладың? – дейді.

– Әншейін.

– Әншейін емес, бері кел, сенің көзіңнің жасында бір сыр бар. Үш түрлі жылас бар: шын жылас, біреуді мадақтап жылау, сонсоң біреуді алдап жылау... Сенің көзіңнің жасы – шын жыластың жасы. Сырыңды айтшы, неге жыладың? – деп Абай тежеген соң Көтібай: – Кенже Оспан есіме түсіп кетті, – дей салады. Сонда Абай: – Әкем бір, шешем бір, ең жақсы көретін кенже бауырым Оспанға бұл күнде мен жыламағанда, сен жылайтын себебің не? – дейді.

– Өзіңіз білесіз, Оспан маған енші беріп еді. Сонда маған шабындыққа Майтүбекті ұсынған. Биыл шауып қойған шөбімді Еркежан бәйбіше қораға тасыттырып, үйіп алыпты.

– Шөп сенікі екенін біле ме?

– Тасушылар айтқан екен, оған қарамапты Еркежан бәйбіше.

Далада шаруашылықпен жүрген Еркежанды Абай шақырттырып алыпты. Үйге кіріп келген Еркежанды Абай өзінен жоғары, ең төрге отырғызыпты. Оған Абай:

– Кәдімгідей жүгініп отыр, – дейді.

– Болды емес пе?

– Енді екі қолыңды салалап, тізеңнің үстіне сал. – Бәрін орындағаннан кейін Абай Еркежанға:

– Мына Көтібайға сені қыздай алған байың Оспан марқұм, менің туған інім кезінде шабындық берген, оны өзің білесің. Сонша тарлық жасап, сол шабындықта үйген шөбін қораға неге тасытып алдың? Осының артын аңғардың ба? Көрген-білген әділдікті Абай алдымен үйінде орнатып алсын деп көзімізге шұқып, жүзімізге таңба салмай ма? – деген Абай сұрауына Еркежан тіл қатпай, үндемей, өң-түсі қашып отырып қалады. Көтібай бұның бәрін тыңдап, үнсіз отырады.

Шөп тасушыларды Абай шақырып алып: – Көтібайдың шапқан жерінен қанша шөп тасып алдыңдар? Енді сол қораға тасыған шөпті Көтібайдың шөбінен екі есе артық етіп, оның қорасына тасып, үйіп беріңіздер, – деп билігін айтыпты. Бұл билікті естіген Еркежан үнсіз жүгініп отыра беріпті (айтушы: Қасен Балғабайұлы, Абай ауданы, 1958 жыл).

2. Абай және жесір дауы

Жесір дауы – Қазақ қоғамында көп тараған даулардың бірі. Салт-дәстүрді мейлінше мықты ұстаған, ру тәртібінің әлі қаймағы шайқалмаған ерте кезеңдерде жесір дауы аз кездесетін. Абайдың заманында, яғни ХІХ ғасырдың екінші жарымында көшпелі қазақ елінің шаруашылығына да, әлеуметтік-саяси жағдайына да, тұрмысына да, санасына да бірталай өзгерістер енді. Жесір дауы көбейді. Оның жаңа түрлері шықты. Ел басына талай алуан қиыншылық туған кезде жесір дауы халықтың күйзелісін күшейте түсті, іштей ыдырай беру себебінің біріне айналды.

Ресей патшасының отарлау саясатымен бірге қазақ халқына Еуропа мәдениетінің рухани байлығының лебі келе бастады. Адам теңдігі, жыныс теңдігі сияқты жаңа ұғымдар қазақ сахарасында, әсіресе

оқыған, сезімтал жастар арасында тарайды. Ескі салт-дәстүрді, әдет-ғұрып заңдарын бұзбай ұстауды көкसेген топтар құрылды. Бұларды ескінің адамдары деуге болады. Жаңадан бой көрсете бастаған топтардың пікірі – қазақ қыз-әйелдерінің ауыр халін жеңілдету, олардың бас бостандығы мен теңдігіне мән беру, осы арада әдет-ғұрып заңдарын ақылмен пайдалану. Бұл ағым Еуропа мәдениетінен хабары бар, озық ойлы көзқарасты орыс, татар интеллигенциясымен аралас-құралас жүрген халықты оқу-білімге, ағартушылыққа шақырған қазақ азаматтарының арасында болды, осындай жаңа ағымның ірі өкілінің бірі Абай еді.

Қазақ салт-дәстүрінде, әдет-ғұрып заңында әйел мәселесіне, жесір дауына арналған ережелер көп-ақ. Олар «құда болып құрмаласудан» бастап, «қалыңмал», «шымылдық байғазы», «беташар», «ақ баталы жесір», «ақ некелі әйел», «әменгерлік» сияқты қыз-әйелдердің өміріндегі орнын қамтиды. Осыларға байланысты дау-таласты шешу ретін баян етеді. Әйел нәсілінің теңсіздігі мен қоғам өміріндегі әйел орнын кемітетін ескі әдет-ғұрыптардың, заң ретінде жүрмесе де, әсері әлі де жоқ емес еді. Оған «Қудалық қырқынан шыққан ұл-қызға жүре бастайды» атты салт куә. Әйел, жесір туралы қағида-ережелер әдет-ғұрып заңында ерекше мол орын алған. Олар қысқаша тұжырымды нақыл сөз өрнектерімен берілген. «Әйел құны – ердің жарты құны», әменгерлік – «ерден кетсе де – елден кетпейді», айыпқа «қыз бастаған тоғыз» беру, қызды бітім құралы ретінде ұстау, «қатын мал иесі емес», «қатын қайратты болса, қазан қайнатуға ғана жарайды», тағы осылар сияқты қағидалар күшін әлі жоймаған.

1. Абай өзінің беделін, білімін, әдет-ғұрып заңдарына жетіктігін, би атағын қуғын, жәбір көрген, азды-көпті бас бостандығын тілеген қыз-әйелдерге көмекке жұмсады. Абайдың туысқан-тумаларының жазып қалдырған естеліктерінде осы туралы бірталай деректер бар. «Әкем жесір әйелге, жетім балаға қатты қарайласатын», – дейді келіні Камалия. Оның айтуынша, бір күні Әліман деген жас әйел «әкеме қарсы қарап отырып, көзінің жасын моншақтатып жіберді де, ауыр күрсініп: «Менің күйеуімнің (аты Шөте) өлгеніне бір жыл толып еді. Жасым 23-те, жалғыз еркек балам бар. Туысқандар мені бірімізге тиесің деп тыныштық бермей жатыр. Мен байға тимеймін, маған көз қырыңызды салыңыз, басымды талқыға түсірмеңіз. Ағажан, алдыңызға арыз айта келдім», – деп көз жасын тыймай жылады. Біраз әңгімелесіп, қал-жағдайын сұрасып болып, Абай осы жесір әйелдің ауылы – Топай руының басты адамдарына хат жазып берді де: – «Енді ешкім тимейді, үйіңе қайт, балаңды тәрбиелеп өсір, шаруаңа ие бол», – деп ақылын айтып шығарып салады».

Ақбордақ дейтін жесір женгесін (Мамай руынан, кедейдің қызы) қайнысы (Құнанбай ауылына жақын адам) әмеңгерлікпен алам деп зорлық істеп, қараңғы үйге қамап қойыпты. Әйел қамаудан қашып шығып, Абайға келеді. Абай бұл әйелге де бас бостандығын алып береді.

2. Жас кезінен өнерге үйір, домбыра тартумен бірге скрипканы да Абайдың қолдауымен игере бастаған бір шәкіртінің баласы – Мұқа Семей дуанына қарасты елдің болысының баласы өлгеннен кейін, оның Батиха атты келінін алып қашады. Әдет-ғұрып тәртібі бойынша «ақ баталы жесір» өлген күйеуінің туыстарының біреуіне шығуға тиісті. Қашып кеткенге жаза да, айып та үлкен. «Жаным қалса, Абай арқылы қалады» деп, Мұқа сүйгенімен Абайдың ауылына барып паналайды. Іс дауға айналып, Абайға сөз тие бастайды. Дауды өршітпеу мақсатымен Абай өзі барып кездесіп, шешендігі мен беделін салып Әлімқан болысты тоқтатады.

Келініне ол бостандық беруге көнеді. Бұл жерде Абаймен сыйластығы да қымбат болған сияқты. Кейін Мұқа мен Батиханы Абай өзінің қарауына алыпты. Олар Семейдегі «Народный дом-да» – қазақ халқының әні мен күйінен концерт беруге қатынасқан (жаздырған: Ақметқали Жанбосынұлы, 60 жаста, сүйегі Уақ, Семей қаласы, 1962 жыл).

3. «Өз жесірін өзі алса – бітім жақын» деген, Абай атымен аталатын, қағидаға айналған шешімнің шығу тарихына тоқталалық.

Семей уезіне қарасты Көкен болысынан Нұрке Шыңғысұлы мен Абай әрі замандас, әрі дос екен. Достықтың аяғын құдалықпен жалғастырмақ боп Нұркеннің қызын Абай Мағауия деген баласына айттырады. Қазақ ғұрпымен мал алысып, Мағауия Нұркенің қызына жасырын күйеу болып келіп, қызбен жолығады. «Қол ұстату» деген күйеудің малымен, жыртыспен баратын, белгілі тойы болмақ болып, Абай Мағауияны қайнына жүргізбекші болғанында Мағауия «Нұркенің қызын алмаймын, күйеу болып бармаймын», – деп, көнбейді. Абай баласына зорлық қылмайды. Ойлансын, жастық қылмасын, Нұркемен менің достығымды айырмасын деп Мағауияға ойланарлық сөздер айтады. Кейінгіге қалдырады. Бұл хабар Нұркенің ауылдарына да естіліп, қыздың құлағына да шалынады.

Осындай күндер өтіп жатқанда Нұркенің қызы әкесімен де, Абаймен аралас, оларды қатты сыйлаушы, үйге келіп-кетіп жүретін Көкше-Тобықты, Белағаш болысында тұратын Айтқазы Жексенбайұлы деген жігітпен кездеседі де, басындағы қиын жағдайын айтып келіп: – Сізді сыртыңыздан естуші едім адал, намыскер жігіт деп, енді өзіңіз кез болдыңыз. Абай баласының жесірі болған соң, сыртқы көзге ба-

сым байлаулы. Сөзге тұрсаңыз ерлік қылып мені алып қашыңыз, жар қылмай, күн қылсаңыз да ризамын, жалғыз-ақ Мағауияның мазағынан құтқарсаңыз болды, – деп қыз Айтқазыға жабысады. Айтқазы үйіне қайтып, қызға уәде байласқан күні түнде 10 жігітпен келіп қызды алып қашады. Нұрке қызының қашып кеткенін білген соң Абайдан ұялып, не қыларын біле алмай сасады да, Абайға хат жазып кісі жібереді. «Өзіңіз Семейге келіңіз, сол жерде ақылдасайық», – депті.

Хатпен танысқаннан соң Абай: «Нұрке қызын өз қолынан берген жоқ шығар, Айтқазы екеумізбен де дос еді. Бүгін оған аттана шауып жаулық іздемейік. Бір айдан кейін өзім Семейге барамын, сонда бір ақылы болар» деп жауап қайтарады.

Нұрке Абайдың сөзін күтіп жата береді. Айтқазыға кісі жібермейді. Айтқан мерзімде Абай Семейге келеді. Нұрке Абайға бұрынғы достық қалпында амандасып, сөйлесіп отырады. Қайтатын мезгілі болғанда Нұрке сөз бастайды: – Абай, екеуміз әуелден дос болып едік. Тобымызды сүйек айырсын деп, құда болып, екі баланы қостық, кінә сіздің баладан да болды. Менің балам шыдамсыздық қып қашып кетіп, мені Сізге қарабет қылды, Сізден қатты ұялдым. Ендігі ақылын өзіңіз табыңыз, – дейді. Сонда Абай:

– Әй, Нұрке, сөзіңнің бәрі рас, бірақ өз басың таза, көңілің ақ болған соң ұялуың жөн емес. Тентектік екеуміздің баламызда да болды деп өзің айтып отырсың. Ендігі менің тапқан ақылым өзіміздің бұрынғы достығымызды айырмай жүре беру. Айтқазы Тобықтының баласы, алса өз жесірін өзі алды, зорлықпен алған жоқ шығар. Қыз мұңын шаққан соң, ерлік мінезі ұстаған шығар, мен оны да кінәлап қумаймын. Осы кездесуімізбен аяқталсын, басқа ақылым жоқ, – депті.

Бұл сөзден кейін Нұркенің көңілі тынып, үйіне қайтады.

Өзі жасырын Семейге келіп, осы әңгіменің бәрін естіген Айтқазы Абайдың жатқан пәтеріне келіп, үйге кірмей, есік алдында тұрып бір жолдасын Абайға жібереді: Барып, Абайға менің сәлем беруге келіп, есік алдында тұрғанымды айт дейді. Абайдың рұқсатымен үйге кіріп, төмен келіп отырады. Сонда Абай: – Әй, Айтқазы, бұрынғылар айтқан, «досың да ер болсын, дұшпаның да ер болсын» деп, бір жағы сен менің інім, бір жағы досым едің, ерлік бетінді мен қайырамын ба? Бұрынғы орныңа отыра бер, – дейді. Айтқазы: – Абай аға, өзіңіз ерке қып өсірген соң өлерімді білмей өрге шауыппын. Сіздің менің ісімді кек көріп айдатып, байлатқаныңыздан «өз тентегім» деп кешірім қылғаныңыз ауыр болды. «Өлімнен ұят күшті» деген осы екен, кінәлі болғанымды біліп, өзіңізге келдім, – дейді. Абай: – Мен басынан

кешкем, енді шын кештім, – дейді де, басқа әңгімеге көшеді.

Кейін бұл іс күтпеген жерден үлкен шиеленіске айналды. Абаймен басы араз, бір жақ елге басшы болып жүрген Оразбай Жалпақ деген жерде болған Семейге қарасты 4 уездің төтенше билер съезінде, Абай мен Нүркенің келмегенін пайдаланып, Тобықтыдан келген билердің басын қосып: – Бұл Нүрке аяқ астында отырған аз ауыл Уақ еді. Тобықтының алалығын пайдаланып, Абайдың жесірін басқа біреуге беріп жіберді. Оған Абай кектеніп жауласуға маған сенбеді.

Нүрке Оразбайға қосылып кетер деп қорықты. Сондықтан Нүрке мал да, айып та бермей кетті. Біз түбі бір Тобықтының баласымыз, Абаймен араздығым үшін ел намысын сатпаймын. Осы съезде Нүркеден жесір даулап, берген қалыңмалымызды айыбымен қайтар деп съезге арыз түсірейік, – дегеніне бірқатар Тобықтының билері еріп: – Абай кешсе де, біз кешпейміз, жесір көптің жұмысы, – деп желігіп, Абайдың жақыны Қазыбек дейтіннен арыз түсіреді. Нүркені съезге шақырады, бірақ ол келмейді. Арызды караушы билер Нүрке съезден қашты деп қорытындылап, сыртынан Қазыбекке 15 түйе қалыңмал төлесін, 10 ат айып төлесін деп билік айтады.

Нүрке Тобықтының бұл билігін кек көріп, Көкен болысының басшыларын жинап, Тобықтыдан жер даулатпақ болып үш уәкілдің атынан уезге арыз түсіреді. Аямай шашқан ақшаның арқасында Семейден землемер барып, Шыңғыстың Сарша, Ақжол, Білде, Жылыөзек деген бірталай қоныстарын Көкенге береді. Бірақ көрші отырған Абайдың қонысына тимейді. Жері кеткен Оразбай, басқа да Тобықтылар амалы жоқ Абайға барып: – Біз Нүркемен жауласпай, жерімізді қумай отыра алмаймыз. Сен өз жеріме тимеді деп Уаққа бар ағайынның жерін тонатып қоясың ба? Жок, Тобықты аруағын жоқтайсың ба? – дейді. Сонда Абай: – Ей, ағайын, тыныш жатқан Нүркеге өздерің тиістіңдер. Мен Нүркеде жесірім кетті, малым кетті, соны даулап алып беріңдер деп сендерге айттым ба? Екіншіден, осы жер бөлігінде Нүрке мен менің қатысым болды ма? Қонысымды өзіме сұрадым ба? Енді келіп тыныш жатқан маған Нүркемен жаулас-даулас дегендерің жөн бе? Менен басқа Тобықты баласы Уақпен жауласуға жетерсіңдер! Жәй жатамын, тынышыма қойыңдар, – деп, іске кіріспейді.

Жері кеткен ел Абайға өкпелеп, Оразбайдың айналасына топтанады.

Екі болыстың, Көкен мен Шыңғыстың арасында, бірін-бірі қаралап түскен арыздар көбейіп, жанжал күшейе түседі. Арқат деген жерде уез әкімнің өзі қатысқан билердің төтенше съезінде Нүрке жақ басым болып, Тобықтының ұрыларды сүйейтін адамдарына мал кескізіп, абақтыға жабу үкімін шығара бастайды. Нүрке уез басшыларымен

сөздес болған соң оларға қарсы тұрып, қайрат қыларлық Тобықты адамы болмайды. Тобықты мықтылары сасқан соң үйінде жатқан Абайға тағы да кісі жіберіп: – Нұрке уезге өзінің сөзін сөйлетіп, Тобықтыдан мал мен бас алып жатыр. Бір тоқтау қылмаса, Тобықты елдіктен кетті. Әншейінде қадірін білмейді екенбіз. Енді бізді туысқан дейтін болса келсін, – деп шақырады. Абай көптің сұрағына шыдай алмай, Нұркеге хат жазып, кісі жібереді. Абайдың хатын оқыған соң Нұрке уез әкіміне барып, Тобықтымен қазақшылап өзінің бітіспек болғанын айтып, съезді тарқатады. Ақыры Тобықтыда ақым бар деген Уақтың кісілерін Нұрке Абайға жүгініске жібереді.

Екі жағы да Абайдың шешімін барына мал, жоғына күмән алып тоқтасады. Тобықты мен Уақтың қарым-қатынасы бұрынғы сыйлас-көршілес қалпына қайта келеді. Ел аузында бұл оқиға «Өз жесірін өзі алса – бітім жақын» деген Абай билігі ретінде сақталды. (Ғылыми кітапхана, қолжазба қоры. «Абай» туралы материалдар», № 628 іс, 160–163-бб).

3. Абайдың інісі Ысқақ Мұқыр елінде болыс болған 1870 жылдардың аяғы. Құнанбай қартайып, қажылық жолына түсіп, ел билеуден қалған кез.

Ысқақ болыс Есболат пен Жуантаяқ деген елдердің ортасынан үй тіккізіп, билер съезін ашады. Бұндайда әр уақытта басшылықты Абайға берген. Бұл жолы да солай болды. Билер кеңесінде қаралған көп даудың бірі – қыз Қадишаның арызы. Оның тарихы: Тоқалдан туған шешесі ерте өліп, жетім қалған қызы Қадишаны әкесі Пазыл (Жуантаяқ ата баласы) Есболатқа құда болып, бір жігітіне атастырады. Қадиша оны менсінбейді. Бопан – Ақбота елінен Олжабай деген жігітпен көңіл қосып, серт байласып, кетпекші болады. Бұрында Қадишаға сөз айтып жүрген жігіттер бар-ды. Оларға көнбейтін. Олардың бесеуі бірігіп, аңдып жүріп Олжабай мен Қадишаны ұстап алып, Олжабайды сабап, екеуінің аяғына кісен салып, Абай басқарған билердің съезіне алып барып, жазалауын сұрайды. Жүгініске отырар алдында Абай аяқ-қолдарын кісеннен босатады. Қадиша өзінің сөзін өлеңмен айтады:

*Қадиша менің атым, әкем Пазыл,
Жастықта жасарспай ма құрған әзіл.
Айдалып бұл съезге келіп тұрмын,
Бетіме айдай таңба түсіп әжім.
Алдыңа келіп тұрмын Абай аға,
Бар шығар Сіздерде де мендей бала.
Айдаған кісен салып жиын топқа,
Бар ма еді, бұрынғыдан қалған мұра?*

Қыздың әкесі Пазыл жағын, оның құдасы Есболат адамдарын, кісендеген бес жігітті тыңдағаннан кейін Абай тұжырымын жариялайды: – Мына Қадишаның басы бос болсын, өзі сүйген Олжабайға барсын. Пазыл жағы Есболаттан алған қалыңмалдарын қайырып берсін. Бес жігіт кінәлі болса да кінәсіз, олар әдет-ғұрып салтына сүйенген, олардың пайдасына Олжабайдан бір түйе айып кестім. Осымен бітісіңдер. Сонда Есболат жағы: – Абайжан, Пазылда мал жоқ, келіміз кетсе де, малымызды кетірмеңіз, – депті. Бұл сөзге Абай: – Олай болса, мына Олжабай мен Қадишаны жазықсыз ұрып, кісен салған бес жігіт сендердің малдарыңды төлесін, – деп кеседі.

Бұндай әділ билікті бұрын естімеген, мүмкін деп те ойламаған Олжабай мен Қадиша бостандық алғанына ризалығын білдіріп, қуанғаннан көздеріне жас алып, Абай ағасының алдына тәжім етіп жүріп кетеді. (Бұл биліктің желісі мазмұны жағынан бірдей, үш жерден алынды: Ғылыми кітапхана, қолжазба қоры, № 631 іс, 25–27-б.; Абайдың әдеби-мемориалдық мұражайы, «Абай туралы естеліктер», Кәрім Ақбергенұлының материалы; Кеңгірбай ұрпағы Ахметбек Мұртазаұлының айтуынша 1958 жылы жазып алдық).

4. Сыбанның қызы Зылиқаны Керейдің Шақантай деген жігітіне айттырады. Қалыңдық ойнап жүргенде күйеу бала қайтыс болады.

Жасы алпысқа келген Сабатыр әменгерімен, жібермеймін деп Зылиқаны тоқалдыққа алмақ болады. Қыз қарсы, көнбейді.

Сыбандықтар қызын Сабатырға бергісі жоқ. Қыздың қалыңмалы әуелде 200 қара болып тағайындалған-ды. Екі атаның арасында екі жылға созылған жанжал ұлғайып, барымталап жылқы шауып алу өріс алады. Соның біреуінде Керей жақ Сыбанның 170 жылқысын барымталайды. Бірнеше рет биліктен өтеді, бірақ та бітіске келмейді.

Қарқаралы уезі мен Семей уезі бас қосып, Аягөзде шақырған съезінде бұл дауды бітірсе, Абай бітіреді деп қорытынды жасап, екі жақтың келісімін алып, Абайды Төбе би сайлайды. Абайдың сұрауы бойынша, оған көмекке Ысқақ пен Шәкәрімді, Жиренше мен Оразбайды береді. Тергеу үстінде бұлардың өздерінің арасында пікірталас туады, көпшілігі қызды Керей шалына тоқалдыққа беруді жақтайды. Абай өзінің билігімен Зылиқаға бас бостандығын береді.

Оның тумалары Керейден алған қалыңмалын қайтарады.

Барымтаның білінгендері толық есепке алынып, білінбей, күмән ретінде қалғандары «сырымта» болып есептен шыққан. Дау бітіп, елдің өзара тыныштығы орнаған. (айтушы: Зылиқаның тумаларынан естіген Бірім ақсақал; Семей облысы, Покровка ауданы, Қарасуда тұрады, сүйегі Уақ, 196 жыл).

5. Мұқыр болысына қарасты Көкше руынан бай Шоламбайдың 23 жастағы жалғыз баласы Әзімқан қайтыс болады. Жетісіне жетпей жасы 70-тен асқанда өзі де дүние салады. Екі жас әйел жесір қалады.

Әзімқанның әйелі Батырбай 22 жаста, ұл баласы Балтақай 2 жаста, Шоламбайдың тоқалы Аналық 25 жаста, Ырғызбайдың нәсілінен, өзі сұлу, ақылды, «ұжымақтың қор қызындай» деп аталған. Қаралы жыл өткен соң сырт ағайын, Көкшенің басшылары жиналып, екі жесірге орын белгілейді. Әменгер көп. Тек Шоламбайдың әкесі Бозамбайдың 10 баласының тұқымдары бар. Ақсақалдар алдымен Аналықтың тағдырын шешті. Өйткені ол байдың әйелі, оның үстіне Ырғызбайдың нәсілінен, «разы болмаса Көкшенің күлін көкке ұшырады» деп сескенді. Аналықты маңдайалды жігіттердің бірі Нұрымбайға (Бозамбайдың үлкен баласы Сатының ұрпағы) тигізуге байлау қылады. Екі жағы да риза болып, еншісіне тиген 100 жылқы, 150 қой, жасау-жабдығымен Нұрымбай ауылына көшіріліп жіберіледі.

Екінші жесір Батырбайға бозамбайлықтардың арасында талас ұлғая түсті. Кенжеғұлдың баласы Алтынқан бұл рет менікі, «мен аламға» салады.

«Қатынды алам, ал маған бұйыртпайды екенсіңдер, малдың жарымын алайын. Саты тұқымы үлкен марқалығынан бір қатынды алады. Мен Кенженің тұқымы бола тұрып қалайша қатыннан құр қалам? Егер айтқаным дәл келмесе өлемін я біреуді өлтіремін, бірге айдалам» деп жерді қамшысымен сарт-сарт еткізіп, жапырылып жатқан көкөрай шалғынды таптап, шаңын шығарады. Оны Батырбай ұнатпайды.

Көпшілік те ұйғармады. Алтынқан тоқтамға көнбеді. Жиын-жиылыс бірнеше күнге созылады. Ақырында жесірді Бозамбайдың екінші баласының тұқымы Шыңғайға тигізуге байлау жасалады. Батырбай ырза болмайды, неке оқытамыз дегенде неке суын ұрттамай, ойбай салып үйден шыға жөнеледі. Шыңғайды үйіне кіргізбейді. Аузы дуалы ақсақалдар жесірге де, Алтынқанға да ақылын, сөздерін тыңдата алмайды. Алтынқанға: «150 жылқы, 100 қой енші берелік, тоқта, шырағым» десе де, «Батырбайды мен аламын» деуін қоймайды.

Жиылыс сайын бозамбайлар көпшілік алдында керілдесе, боқтаса келіп, жұдырық жұмсап таяқтасып кетеді. Бас жарылады, қол сынады.

Жесір Батырбай мен оған әменгерлікке ұйғарған Шыңғайдың арасы шиеленісе түсті. Жазған күйеуі оны көндіремін деп төбелесуге

шейін барады. Батырбай көнбеді, кейде Шыңғайды көтеріп соғып тепкілеп тастайды, ауыл адамдары айырып алады. Шыңғай зорлықпен үйге кірем десе, қолындағы қарыс пышағын жалақтатып, бір қолына баласын ұстаған бойында, көне келіп көріңізші, қайнаға, Құдай біледі жарып тастаймын, нең бар менде, мен байға тимеймін деп ойбай салады. Осылай күндер өтіп жатты...

Алтынқан бүлік салуын да тоқтатпайды. «Батырбайды қайтсем де мен аламын» деуін қоймады. Әсіресе ел жайлауға шыққанда қонысы Шыңғай ауылымен қатарлас келсе, екі жақ болып қолдарына сойылшоқпарын ұстап төбелесулерін қоймайды. Қызыл жоса болады, бас жарылады, қол сынады, төбелеске қатындары да араласады. Көшіп келе жатқан бейбіт елдің түйесі үркіп, жүгі аударылып, қазан-аяғы қирайды.

Бүлік асқынып, насырға шапқасын тағы да көпшілік жиналады. Бұл жолы сырт ағайындары – Тобықты мен Мұқырдың бірқатар жақсылары бас қосады. Олар Батырбайды Шыңғайға көндіруге тырысса да, нәтиже шықпайды. Алтынқанға да бұрынғы жоба мен сыбағанды ал да, әуреленбей-ақ қой десе – ол да өрши түседі. «Қатынды алам, басымды тіктім» деп отырып алады. Шыңғайға да: «Көнбеген, разы емес қатынды қайтесің, еншіңді берелік» десе, ол да көнбейді. «Билік екеу ме, мені мазақтайсыңдар ма? Батырбай некелі қатыным, көнбесе төрт аяғына төрт қазық қағып тұрып керіп көндіремін» деп бураша шабынады. Ақсақалдар айтқан ақылын алғыза алмай, өздері де қиналады, әуреге түседі. Ақырында Олжай ақсақалдың пікірі қабылданады. Оның ұсынысы: Бұрын талай тазды емдеп едік, аузымыздың дуасы кеткен екен. Біздің шын ұшығымыз бозамбайларға – бай балаларына даритын емес. Менің ойымша, бұларға Абайдан басқаның емі қонбайды, Құдай біледі, Абайдың алдында біздің алдымыздағыдай бұлар тұра жүгіріп төбелесіп кетпейді. Тіпті даурыға да алмас деп ойлаймын, Абайдың салауаты басып кетер десе, оны көпшілік мақұл көреді.

Ауыз керісіп отырған, алакөз болып алған бозамбайларды шақырып, ақсақалдар өз байлауларын естіртсе, олар: қайда айдасаңдар да барамыз, би таңдамаймыз, – деп мақұл алыпты. Сонымен көпшілік Абайды шақыртпақ болады. Болған істің жағдайын айтып хат жазылады.

Абай Мұқыр елінің болыс, басшыларын тілмәш, стражниктерін де қатыстырып, Тасқұдық дейтін Бозамбай ауылдарының жерінде билер мәжілісін шақырады. Бұрыннан Абай келген жиынға адам көп келетіні мәлім. Бұнда да солай болады. Тікелей жұмыстары болмаса да, Абай келді деген хабарды ести сала атпен ерте шығып

кештетіп жететін қоныстардағы адамдар көп жиналады. Олар Абай сөзін тыңдағысы, есіткісі келеді, көрмегендер оны көріп қайтады. Жиын басталады. Абай сөзін көпшілікке, ақсақалдарға арнап былай бастапты: – Қазақ әдетінде әке дәулеті, жер, су, мал-мүлік еркек баласына мирас. Әкенің мирасқоры еркек баласы. Жетімге, жесірге болысу ата-баба, мұсылмандықтың белгісі. «Жетім жыласа, жер-көк тітiрейдi» деген үлгі сөз бар. – Енді болыс, тілмөш, стражниктерге қарап: – Қол астарыңыздағы елде екі жас-жарым-жетімнің малын талап алып үлесіп, сүймеген жесірді еріксіз ұрып-соғып, көндіргісі келеді. Күш қолдарында емес пе? Болыстық ұзын найза, жүйрік ат сықылды емес пе? Не шаппай, не шанышпай тентекке бір сөйлесіп, есекке бір сөйлесіп, ұрыға бір сөйлесіп, құрыға бір сөйлесіп, көлендеп көзден тайып, тасалап, доң көрінбей жүргендерің мақұл ма? Протокол жазып, қол қойғызып жоғары ұлыққа бермейсіздер ме?

Абайдың бұл сөздері жиналғандарға, соның ішінде Бозамбай тұқымдарына қатты әсер етеді.

...Бұдан кейін Абай үйді шамалы уақыт оңашалап, болыс, басшылармен сөйлесіп алып, жесір әйел Батырбайға атасқандарды бір-бірлеп шақыра бастайды. Алдымен түгі сыртына тепкен Алтынқан келеді. Абай оған жиылыста отырған басшыларды атайды: волостной управитель Әбен Бітімбайұлы, волостной писарь Алексей Познаков, ақсақалдардың ішінде Олжай Сапақұлы, тағы басқалар, – деп келіп сөзді өзіне арнайды. Абай: – Бұл адамдар сіздердің асқынып кеткен жанжалдарыңызды әділетпен жайғастыруға, ұғындыруға жиналып отыр. Егер бұл жанжал бұл топтың басынан асып ұлғайып кететін болса, бастығы сіз болып жанжал иелері тиісті орындағы жоғары ұлық алдында (орыс әкімдері) жауапқа барасыздар. Сол үшін өзіңзді Хакім алдында деп есептеп, тымағыңызды қолыңызға алып, қамшыңызды тастап, төрге қарай жүгініп отырыңыз. Енді жете алмай жүрген арманыңызды ашусыз айта беріңіз, – дейді. Алтынқан бозарып, өзгеріп, бұрын малдың жарымын аламын деп жүрген, енді: – Маған үлкен үйдің малының керегі жоқ, қатынның қара басын алсам, іргеден шығарып алсам деймін, арманым сол, – деп бітіреді.

Абай: – Бұл қатынды алған адам іргеден шығарып алмайды, кім болса да байдың үйіне кіреді, дәулетін өсіремін, өшірмеймін, өз басым ішіп-жемеймін деп, ант етіп, уәде береді. «Дос жылата, дұшпан күлдіре айтады» деген, Сіздің байдың үйіне кіріп қатын алуыңыздың тіпті орайы жоқ, қыдырлы табалдырықтан аттайын дегеніңіз өзіңзді-өзіңіз білмеушілік, – деп айта келіп, – көпшілік бұған айтарыңыз бар ма? – дегенде ақсақалдар: Бұрыннан осыны айта-айта жағымыз қарысты, – деп бірауыздан сөйлейді. Алтынқан көнбейді:

– Атқа мінгеннен басқа қандайлық тентек мінезім бар? Бір де біреуге бұрын ұмтылып көрген жан емеспін. Алыс жол барымтаға барғанда Тобықтыдан лақ азық алмай кететінімді ақсақалдар анықтайтын шығар, – деп қарсылық істерін мойнына салады. «Сіз ұрлығыңызбен тұрмайсыз, әліңіз келетін адамды, аз атаның баласын алып ұрып тепкілейсіз, қадірлі ақсақалдардың айтқан ақылын алмайсыз!» – деп Абай біраз қысады. Алтынқанның көнбеске лажы қалмайды. Аяғында: – Абай аға, міне, Құдайға шүкір пейілім, қатынды қойдым, енді ақсақалдар бұйырған енші малымды беріңдер, – дейді де қағазға қол қояды.

Шыңғай шақырылды. Абай мен Шыңғай арасында болған айтысты келтірейік. Абай: – Шыңғай аға, Сізге жесір келініңіз телінген екен, келініңіз Сізге разы болмапты деседі. Үйіне Сізді жуытпай бай-балам салғандықтан, жанжалдан жанжал туып, ұлғайып, асқынып кетіпті.

Бүгін бұл жұмысты бітіріп, мүлдем тоқтатуға бастығы болыс, тілмәш боп, ақсақалдар келіп отырмыз. Келініңіз разы болмаса да, алғаным алған дейсіз бе? Қысқаша ғана жауап беріңіз. Шыңғай: – Абайжан, қатын алайын деген ойымда жоқ еді. Жоқ жерден ақсақалдар маған тигізді, некемізді қиғызды, мал сойып, тойшық та жасады. Неке екеу емес, біреу, алған қатыным алған деймін. Абай: – Шыңғай аға, азырақ сөз тыңдаңыз. Адам баласының өмір жүзінде екі-ақ досы болады. Бірінші – әке мен шеше баласы үшін жанын қияды, жылы жүрегі бір суымайды. Екінші – алған қатыны. Өзі бөтен елдің әлпештеп өсірген қызы болса да, құдалық жүргенде, көп естіп жүрген болса да күйеуін көргенше сағынып, тісі қышиды да жүреді.

Ұрын келген күні жеңгелері апарып тапсырғанша құмартқан жүрегін баса алмай құбылып, аузына дәм салуды да ескермейді. Еркектен әйелдің құмарлығы күшті. Аты көп бірбеткей жаралған, қара қайраты аз болғанмен жігер, намыс, ар-ұяты еркектен әлдеқайда жоғары...

Бірін-бірі сүймеген әйел мен еркектен бала тумайды. Туа қалса, көбі жарымес, мылқау я мүшесі кем болады. Келініңіз Сізді ұнатпайды екен. Өзіңізді ұнатпаған, пейіл бермеген безер жесір әйелді алғанда қандайлық рақат көрем деп ойлайсыз? «Жалақты мінген жауызды бағады, соқырды мінген ақсақты қағады» дегенді бұрынғы өткен ақылды аталарымыз айтқан. Ұрып-соғып, күшпен көндірмекші көрінесіз. Ойлап қараңыз, Шыңғай аға, заңда әйелді зорлау қылмыстың ең жоғарғысы саналатынын есіткен шығарсыз. Разы болмаса да келініңізді алғаным алған десеңіз, Шыңғай аға,

ақсақалдардың сізге айтқаны айтқан, байлауы байлау көрінеді.

Бетіңізден қайтпайтын болсаңыз, жетім баланың малын есеп алып санап, қолыңыздан Законға лайық қолқағаз (расписка) аламыз да тарқаймыз. Ескеріңіз, ақыл-ойы жетпеген жетім малы қазына малы есебінде ғой, ішпей-жемей ол малды өсіресіз, Балтақай (2 жасар баланың аты) оң-сол қолын танығанша сізден уақыт-уақыт есеп алып тұратын нанымды адамнан үш кісі сайланады: Ойла-нып айтасыз ба, жоқ көзір айтасыз ба? Жауап беріңіз. Шыңғай: – Абайжан, разы емес қатынды қайтесің деген көпшілікке көнбеп едім. Өмірімде алдынан кесе өтпеген, атын атамаған Олжекемнің де (Олжай ақсақал алғашқы байлауды жариялаған) тілін алмап едім. Алтынқанмен, осындағы тағы да бұзғыштармен көрісейін деп едім. Басымды байлаған да едім.

Сіздің бүгінгі сөзіңізден, қарағым Абай, зәрем ұшып кетті, сен өтірік айтпайсың ғой. Мен шықтым. Келін разы болған күнде де байдың үйін баға алмаспын. Құдайшылыққа араз ашуым жоқ, жесірді біреуіне тигізе беріңіз.

Бұдан кейін ақсақалдар, отырған қауым Абайға қарап: Қарағым, өзін осында бір Бозамбайға жіп тақ, айтқаның айтқан болсын. Біз бата берейік, шеберлігіңізге разымыз, тәңірі жарылқасын айтамыз, өртті өшіруге айналдың, ендігісін де өзін жайғастыр, – депті. Осыдан кейін Бозамбайдың қартайғанда алған тоқалынан туған Мырзақанды, таласқа түсіп жүрген басқаларды да шақырып, оларды пиғылдарынан қайтарады.

Жесір Батырбай кіреді. Жауап қатпай, Абайдың алдында жылайды. Абай Батырбайға: – Сөзді өзіңе қалдырдық. «Өзі қылған өкінбейді» деген бар. Кімнің болса да етегінен ұстайтын күнің нақ осы сағат екенін есіңе алып, жауап бер. Мүмкін бүгінге шейін ақсақалдардың аузына ілінбей келген Бозамбайдың біреуіне бейіл берген шығарсың. Енді ақсақалдардың қарсылығы жоқ, ойынды айт, ұялма дегенде, Батырбай бір қызарып, бір бозарып, жанындағы Құнбазарға ақырын-ақырын күбірлеп еді. Атағаны Садықан екен. Ол Уақбайдың ортаншы баласы еді.

Абай Садықанға шамалы уақыт насихат айтып, жетім балаға рақым көзбен қарап, жақсы тәрбие беріп, сегіз жасқа толған соң оқуға бер деп, уәдесін алып, жақсы өмір сүрулеріне тілектес екендігін білдіріпті.

Барлық Көкше және Мұқыр елі болып, Абайдың шеберлікпен жанжалды басып, тоқтау салғанына рақмет айтып, разы болыпты.

Кейінірек Садықан Мұқыр елінің болысына сайланыпты. Оған

Абайдың көмегі де болыпты. (Бұл естелік ретінде жазылған. Оның авторы Малдыбайұлы Берікбол 1939–40 жылы Ғылыми кітапханаға тапсырған. Әңгіме Әзімқан өлгенде «Мұқыр болысында Көкшеде едім» деп басталады. Қолжазба қоры, 1450-іс, 21–22-бб).

3. Абай және мал дауы

1909 жылы Петербургте жарық көрген Абайдың өлендер жинағында, осыны баспаға даярлаған жақын туыстары алғы сөзінде былай деп жазған: «Абай 30 жасында барша халық ортасында атағы жайылып белгілі болды. Бөтен елдің басшы адамдары құда-тамыр болып жақындық қылып, араздық, жаулық қылмай жүрді. Ұрлық қылған кісіге, зорлық қылғандарға жазаны аямай салып, қатты қысымшылық көрсетуші еді. Ұры ауылының маңынан жүре алмаушы еді».

XIX ғасырдың екінші жартысы қазақ қоғамының ішкі қайшылықтарының бұрынғыдан да гөрі шиеленіскен кезеңі. Ресей патшасының Қазақстанды отарлау саясаты тамырын кеңінен жая бастады. 1822–1824 жылдары хандықты жойып, орнына өкімет өмірімен тағайындалған әкімдер, билер арқылы тікелей басқару жүйесі енгізілді. 60–70-жылдары Қазақ сахарасын басқарудың жаңа тәртібі орнатылды. Жоғарғы өкімет билігі түгелдей патшаның өз адамдарының қолына, губернатор, уездің әкімі (уездный начальник – «оязной») карамағына көшті. Ел болыстарға, болыс старшина, ауылдарға бөлінді. Жергілікті халықтың уәкілдерінің шағын билігі осы араға ғана жүрді. Қылмыстық істер жаңадан құрылған патша сотына – «орыс сотына» берілді. Билер соты «жергілікті» азаматтық талас-дауларды ғана қарайтын. Бұндай саяси биліктегі өзгерістер халық қарсылығын, қозғалысын туғызды.

Шаруашылық күйзелісі, ғасырлар бойы қалыптасқан ел басқару тәртібінің бұзылуы, билердің сайланып-қойылуы ұрлық-зорлықты көбейтті. Елдің тыныштығын алды, бұрын да айтарлықтай болмаған халықтың бірлігіне көп зияны тиді. Абайдың өз сөзімен айтқанда, «ел басына қиындық пен әуре туды, күйзеліс әкелді. Ұрлық, барымта, бұзықтық көп болғандықтан «әне алып кетті, міне алып кетті» деп кемпір-шал, қатын-қалаш, жас бала тыныштықпен асын іше алмаушы еді».

Жалпы мүлік ұрлығы емес, мал ұрлығы көшпелі Қазақ ұлыстарында басқа қылмыс түрлеріне қарағанда бұрын да көп тараған. Оның бірталай себептері бар. Солардың ішінде, әсіресе, еске алатындары:

а) Халықтың шаруашылық, тұрмыс негізі мал, «байлық малда», «Малы бардың асы бар, асы бардың малы бар» – Өмір сипаты еді. Ұрлықпен айналысып күн көрушілер әр уақытта, әр жерде болмақ. Оның үстіне, Ресейдің отарлау, қанау саясатының салдарынан, құнды жайлауынан қуыла бастаған қазақ халқы шаруашылық күйзелісіне ұшырады. Кедейлік көбейді, сонымен бірге ұрлық өсті; ә) Бітпеген дау, алынбаған айып, төленбеген құн, осылардың арты барымтаға әкеліп соқты. Ертеде барымта орындалмаған бітім мен билікке жауап ретінде қолданылса, кейін мал шапқынына айналды; б) Ру-руға, ру жіктеріне бөлініп, натуральды шаруашылығы басым, бірлігі аз елде шапқыншылық, зомбылық, әлсізге әлдінің өмірі етек алады.

Халықтың тыныштығына тікелей қауіп төнгенде, «жау жағадан алғанда» ғана «бірлік», «ынтымақ», «бас қосу» ұрандары естіледі; в) Табиғилығы басым қарапайым елде кеткен кек, қорланған намыс, бітпеген бітім, кейде ғасырлар бойы арадағы тұтанар өрттің шоғына айналған; г) Қоныстары алшақ елдің малдарын түнделетіп айдап кету, малшыларын байлап кету ертеректе жастардың, ұландардың жігіттігін әсірелесе, енді ұрлыққа айналды.

Хан менен төре қайда? Би менен бай қайда? Олар орыс алған ұрлық-зорлықпен неге табанды күреспеді? – дегенге келсек, көшпелі қазақ елінде басқару тәсілі әр уақытта осал болды. Бытыраған рулардың, ру бөлімдерінің өз алдына ханы я болмаса төресі, биі бар-ды.

Олардың қарамағында, хандық дәуірдің өзінде де, бағынышты, жарлығын орындайтын арнайы жасақталған тұрақты (аппараты) тобы болған емес. Атшы, қосшы, хабаршы, шабарман сияқтыларды ұстады. Олар ең алдымен мырзалардың қосшысы, жеке дәулетін қорышы ретінде жүрді. Төре-билердің арасында билікке, қонысқа таласушылық күнделікті әдетке айналған-ды. Халықтың, ұлттың тұтастық бірлік сезімі ел басына қауіп туғанда ғана, жау жағадан ала бастағанда ғана оянатын. Осындай жағдай қазақ қоғамының әлеуметтік, шаруашылық өзгешелігінің, саяси құрылысы, дәуірінің өзіндік ерекшелігінің туындысы.

Құнанбай – Абай заманында, елдің, бүкіл ұлттың болашағы мен тағдыры таразыға түскенде өріс алып бара жатқан ұрлық үлкен-кіші ұлыс көлемінде ауыр кеселге айналды. Бұны түсінген де бар, түсінбеген де бар. Көзі ашықтар, оқығандар, бірен-саран орыс-еуропа мәдениетінен нәр алғандар жастар арасында оқу-білім пайдасын уағыздаумен бірге, ұрлық-зорлықтың қиянатын тереңірек түсінді, онымен күреске шақырды. Құнанбай, Абай сияқты ел басшылары ұрлықпен қатты арпалысты. Олардың күрестері өздерінің әулеті, ру көлемінде табыссыз да болған жоқ. Дегенмен де ұрлықтың тамыры-

на балта шабылмады. Ұрлықпен күрескендер тым аз еді. Көп жерде ру, ауыл басшыларының өздері ұрлыққа дағдыланып, ұрылардың сүйенішіне, қолдаушысына айналған-ды.

Абай өзінің беделін, Кеңгірбай – Құнанбай әулетінің беделін ұрлықпен күресуге салды. Сөздің қадірі жүрген жерде шешендігін пайдаланды, жораға түскенде әдет-ғұрып, өнеге болып қалған ережелер жөніндегі білімділігіне сүйенді. Жүгініске отырғызып, билігін айтты. Осындай батыл да қатал істерімен Абай ұрлық-зорлыққа біраз тыйым салды, шек қойды. Оның ұрлықпен, тағы басқа да қылмыстық істермен нәтижелі күресі аты мен беделін бұрынғыдан да асырды. Абай әділ, кемеңгер би атанды.

Халықтың, ұлттың қамқоршысы ретінде танылған, тарихта аты қалған Мөңке, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке, Қаражігіт, Есет сияқты аты шулы билердің, ел басшыларының жолын Абай қуды. Әділдікті ұран қылып ұстады. «Әділ бидің туғаны жоқ» дегенді паш етті.

Абайға жүгініске келген даугерлер үш топқа бөлінетін. Біреулері – ұрыларды жазалайды деп, олардың басшыларынан қанағат, жәрдем көрмей, ұрланған малын қайтару мақсатымен талапкер ретінде келетін. Екіншілер – жақ болып таласып, дау шиеленісіп, сүйек дағына айналып, елді аздыра бастағанда өзара бітімге келе алмай Абайдың билігіне құлдық деп келетіндер болатын. Үшіншілері – басқа билердің шешімін мойындамай, қайта қарауды талап ететін.

Абайдың ұрлық жөніндегі биліктері әділдік, шындық жолындағы күресін айқындайды, көпшілік санасына сіңген әдет-ғұрып заңдарының ізгі тәртібін ретті пайдалана білгенін көрсетеді. Баласы Тұрағұлдың «әкем іздеп кеп жүгінгенге аз да болса салмағын досына сала айтатұғын секілді еді, тумаға тартуды ол әдет қылмады, ұры сүйегіш адамға ризалығы жоқ еді», – дегендері осыған айғақ.

1. Абайдың төмендегі билігі үлгі, мұра болып «бір дауда екі сыбаға тимейді» деген атпен қазақтың жол-жоба ережелеріне енген. «Абай былай шешкен» екен деген тәртіп басқа билерге сүйемел болған. Абай билігінің осы үлгісі туралы хабар бірінші рет 1945 жылы республикалық газетте жарияланды. Екінші ретте 1962 жылы Семей облысы Абай ауданының тұрғыны Жандыбаев Рахымның аузынан жазып алынды. Бұл биліктің екі нұсқасының мазмұн жағынан айырмашылығы жоқ та, кейбір кісі аттарында азды-көпті өзгешеліктер бар. Енді оның шығу себебіне келелік.

Мамай руынан Еламан ұрланған құнанын Сарбас руы ішіндегі Құлжабайдан көреді. Екі жақ келісе алмай, тартысқа түсіп, ақыры Абайға жүгініске баруға келіседі. Екеуін де тындағаннан кейін бірден

бітімін айтпай, «өзара келісерсіңдер» деп екібесіндіге шейін үзіліс жасайды. Сол уақыттың ішінде Абай өз адамдары арқылы қосымша хабар алып, іштей шешімге келеді. Абай жауапкер Құлжабайға: – Құнанын қайтар, – дейді. Еламан, әлде ризалығынан ба, әлде көпсөзділігінен бе, «айтарым бар тағы да» деп, сөз алып, ұрлықтың мәнісін қайталап ұзақ баяндайды. Абай намазшамға шейін үндемей отырып тыңдайды.

Абай: – Сөйлеп болдың ба, Еламан? Болсаң, – дейді де Құлжабайға қарап: – Енді сен құнанды берме, – деп кесім шығарған. Еламан: – Бұл не дегенің, Абай? Абай: – Құнан саған тиген еді. Оны сөзге айырбастадың. Құнанның орнына сөз алдың. «Саған бір дауда екі сыбаға тимейді», – деп, соңғы бітім шығарған. Соңынан Абайдың бұл билігіне «атымыз шықты» деп, екі жағы да риза болыпты.

2. Ел аузына ілігіп, ұрпақ қуалаған Абайдың бір билігі «шынын айтқан шығынсыз құтылар» деп аталады. Ережелерге Абай қосқан үлгі ретінде саналған. Бұл да өзара байланысы жоқ екі адамның аузынан 1958–1962 жылдары жазып алынды. Айтушылар: Бекшойын Алпысұлы, Абай ауданының тұрғыны, аудандық заготскоттың Ақшидегі базасында темірші-ұста (1958 жыл), Жақсыбек Кәпірбайұлы, Семей облысы, Аягөз ауданы, жасы 95-те (1962 жыл).

Биліктің айтылуы былай:

Найман руынан Тана дейтін кісінің бәйгеге түсіп, жүлде алып жүрген «Қаракөз» деген аты болыпты. Сол атты Танадан Абай кісі жіберіп сұрапты. Оған Тана: – Мұрын елінде былтыр сауын айтқан бәйге бар еді. Қаракөзді соған арнап жаратқанмын. Бүрсікүні жүргелі отырмын. Бәйгеден кейін ат Абайдікі, – деп жауап беріпті. Келесі күні кермесінде байлаулы тұрған Қаракөзді ұры алып кетеді. Тана Абайға кісі жіберіп: – Екеуімізге ортақ Қаракөз ұрланды. Қолым жеткен жерге сұрау салдым. Ізі табылмады. Абайдың абыройы бар, тапсын да алсын, – деп хабарлапты.

Сол жылы Абайдың бір баласы қайтыс болып, Ескененің кісілері Абайдікіне бата оқу үшін келеді. Олар қайта бастағанда Абай: – Олардың ішінде Балақазы дейтін болуы керек, соны шақыршы маған, деп, зайыбы Еркежанды жұмсайды. Еркежан аттанып жатқан көпшіліктен: – Сіздердің іштеріңізде Балақазы дейтін кісі бар ма екен? – дегенінде, біреу: – Иә, мен Балақазы, – дейді. – Сізді мырза шақырады.

Балақазы «Абай ұрыны жек көреді» дегеніне қанық, «Абайдың алдында жаныңды сауғаласаң, шыныңды айт» сияқты сөздерді құлағы естіген, қатты үрейленіп «ойпырмай, ажалым жеткен екен», – деген оймен Абайдың үйіне кіріп келеді. Абай: – Балақазы деген

кісі сенбісің? Балақазы: – Иә, менмін. Абай: – Еркежан, үйдің жанында кісі бар ма?

– Жоқ.

– Ендеше өзің де үйден шығып тұр, біздің әңгімеміз бар, – дегенде Балақазы «өлетін жерім келген екен» деп ойға батып, өңі бозарып, іштей шындығын айтуға көшеді. Абай: – Әй, Балақазы! Есінде ме, өткен жылы найман Тананың Қаракөз атын ұры әкетті. Көрген-білген, естіген жерің бар ма? – дегеннің өзінде-ақ Балақазы іштей шошып, «Абай біліп қойған екен, өзім айтпасам болмас» деген оймен: – Өзім кетерде ауылдың сыртындағы сайға арқандатып кетіп едім, – дейді.

Абай: – Сайға арқандатып кеткенің рас па?

Балақазы: – Рас. Абай-аға, шындығымды екі рет айттырдыңыз. Бірінші рет үйіңізге кіргенде іштей айттым. Екінші рет алдыңызда.

Абай: – Жарайды, шындықты мойындадың. Жаратылысын ұрлықтың құлы емес, шындықтың құлы екен. Егерде өтірік айтқан болсаң, аямайтын едім. Келісімге келелік: – Солатты саған бұйырдым. Бұдан былай ұрлығыңды тый, егер де екінші рет ұрлық қылсаң, аяу күтпе, – деп қайтарыпты. Осыдан кейін ол ұрлығын мүлдем қойып, Абайдың сырттан сыйласы болып кетіпті. Бұл шешім ел ішіне тез тарап, «Абайдың алдына барсаң, шыныңды айт», – деген аңызға айналыпты.

3. Абайдың ел арасына кең тараған билігінің бірі «Най ман Төлеу» 1958 жылы руы Қаракесек, туған жері Семей облысы Абыралы ауданы, Дегелең Қаратұмсық орны Шахаман совхозының тұрғыны Үйсінбайұлы Ғабдрахманнан (65 жаста) жазып алынды. 1880 жылдары Шар өзенінің бойында Қарамолада шақырылған билердің төтенше (чрезвы чайный) съезінде Абай Төбе би болып сайланады.

Сонда Найман руынан талапкер ретінде Борсықбай, Торсықбай, Сасай деген билерінің Тобықты, Уақ, Керей руларының адамдары мынадай малымызды барымталады, ұрлады және кісі өлімі болды деген шағымы олардың бір топ билерінің қатысуымен қаралады.

Жауапкер жағы Найманның билеріне: – Не дауларың бар? Не талап етесіздер? Ұрланған малдарының белгісі бар ма? Ұрыны ұстадыңдар ма? Сайға құлап өлген адамдарыңның да құнын сұрайсыздар ма? – депті. Найманның билері Борсықбай мен Торсықбай кезек-кезек сөйлеп, түйіні: – Бүгінге шейін бұл рулардың басшыларына сөзіміз өтпеді, қолымыз жетпеді, малымызға төлеу, кісімізге құн ала алмадық. Енді Абайдың алдынан ағын тілеп отырмыз деп, шығындарын баяндайды. Бірақ та талас сөзде Найманның «кісіміз сайға түсіп өлді» дегені дәлелді, ұтымды болып шықпайды. Сол кезде Сасай би артынан сөз алады: – Әй, Тобықты, Уақ, Ке-

рей! Айқайлап жылқымды алмасаң, ел шауып қиқуды салмасаң, жатқан төсектен сасып тұрып, артыңыздан кумаса, жыра мен сайға жығылып кісім өлмес еді. Нақақтан кісім өлмесе, жалған жала жабар ма едім? Сақалыммен бұнда келер ме едім? Уа, Абай мырза, билігіңе құлдық, кеміне де, артығына да көндік, дауласа-дауласа шаршадық, – депті.

Абай орнынан қозғала түсіп: – Уа, бұл сөйлеген кім еді? – деп сұрайды.

– Найманның Сасай деген биі осы кісі, – депті біреу.

Абай билігінде: – Уа, ала жіпті аттамайтын Сасай би жүгініске келсе, мынау сөзді Сасай би айтса, Тобықты, Уақ, Керей, Найманға «аз беріп, көп жарылқар», – деп кесім айтыпты. Бұған түсініп, екі жақ та көніпті.

Төлеу беріп, бітім малын алғанда ер құнына нар беріпті, түйеге тайлақ, атқа тай, қойға қозы, сиырға бұзау беріпті. «Аз беріп көп жарылқардың» мәнісі осы екен. Абайдың бұл айтқан билігі «Найман – Төлеу» аталып, қариялардың айтуынша, осы күнге шейін мақал болып келеді. «Ұры сүйегіш адамдарға ризалығы жоқ еді»¹, – дегендеріне осы айғақ.

4. Бір күні үйде отырғанда «Найман Көріпжан қажы келіп тұр» деп тыстан біреу хабар берген соң Абай мәсісін, бешпетін киіп, көрпе салғызып, келгенді үйге кіргізеді.

Абай: – Е, қажы неғып жүрсіз? – деп сұрайды.

Қажы: – 7–8 жылқы алғызып, соны қуып келіп қалып едім.

Абай: – Қажы-ай, 7–8 жылқы алғызып, соны қуып келгенің не қылғаның, бір бала-шағаны жіберсеңіз де Тобықтының ұрысы әкелген болса алып бермеуші ме едім? – деп ренжиді.

Қажы: – Бір ашумен шығып кетіп едім, – деп ұялып қалыпты.

Абайдың тексеруінен кейін күмән Шодыр баласы Смағұлға түседі.

Абай оны жүгініске шақырады. Тұрағұлдың айтуынша, Көріпжан қажы Абай үйінде түстеніп отырғанда ағасы Тәңірберді Смағұлды ерте келеді. Абай Тәңірбердіге: – Сіз нағып жүрсіз? – дейді.

Тәңірберді:

– Оспанның сұрауымен мына Смағұлды саған билікке ертіп келдім. Соның жағынан менің де жүгініске қатысу ойым бар. Айыбы жоқ сияқты.

Абай: – Сіз атшабар болғаныңыз ба? Ісіңіз жемісті болсын, – деп жақтырмай, қаталдана сөйледі. Абайдың бұл сөзіне Тәңірберді өкпелеп, көп уақыт араласпай қояды. Артынан оларды татуластыру

¹ Ғылыми кітапхана. Қолжазба қоры, № 629 іс, 52-б.

үшін Оспанның үйінде үлкендердің жиыны болды. Сол жиынға мен де қатынасым дейді Тұрағұл¹.

5. Қазақ халқының әдет-ғұрып, жол-жоба ережелері бойынша, дауларды қарау, шешімге келу істің қисыны мен қайшылықтарын ажыратуға да, бидің (Төбе бидің) жораға түсуіне де байланысты. Шешендігі үлкен іргелі би сұрақты сүйегіне тиетін етіп беріп, арына артып қадай беріп, кейде жұмбақтап, даугерлердің сырын алады, жауабынан сезеді. Мұндайда іс тез бітеді. Арқатта болатын билердің төтенше съезінде Абай Төбе би болғанда Қытай жерінде тұратын он екі Абақ Қаракерейдің бір айғыр үйірін шектес Найман ауылдары айдап кетіп, бермей қояды. Оязнойдың шақыртуы бойынша съезге Найманның уәкілі ретінде бір қажысы келеді.

Жүгініс кезінде Абай оған: – Қажы, анауыңыз не? Мынауыңыз не? – деп жұмбақтап сұрайды. Қажы бұндай сұрақ береді деп ойламаған, әзірлеген бұрма жауабын ұмытып, жұмбағына жұмбақпен шынын айтуға мәжбүр болады. Қажы: – Анауым ақырет үшін, мынауым дүние үшін, – депті. Куәсіз ұрлықты мойындағанын түсініп, Абай сол бойда билігін жариялапты, Керейдің ұрланған малын тұяғын тұяқтай қайтарыпты.

Бұндағы Абайдың сұрағы мен қажының жауабының шешімі:

Абайдың «Анауың не? Мынауың не?» – дегені: Не үшін қажыға бардыңыз? Қажы бола тұрып ұрлық істеттіруіңіз қалай? – дегені.

Қажының жауабы: «Анауым ақырет үшін» дегені – тәнімнің болашақта тазалығы үшін Мекеге қажылыққа бардым, «мынау дүние үшін» дегені – Бұл ісім өмірдегі күн көріске керек болды деген ойды білдіргені.

6. «Әкем Нұғыман «Абайдың алдына жүгініске барғанмын» деп өзі айтып отырушы еді», – дейді оның баласы Сәбит. Нұғыманның жалғыз атының кісенін ашып Діндібай, Қарала дейтін ағайынды екеуінің балалары ұрлап алып кетеді. Олар бұрын да ұрлықты кәсіп жасаған.

Атын сұрап барған Нұғыманды ұры ауылының үлкендері тыңдайды, шешім айтпайды, аяқсыз қалдырады. Азар дегенде 3 сом ақша жинап, Абайға барыпты. Кіріп барғап Нұғыманға Абай шаншыла қарайды. Абай: – Не жұмыспен келдіңіз?

Нұғыман: – Атымды Діндібай, Қарала дейтіндердің ұрылары алған еді. Сұрап ала алмаған соң сізге 5 сом таба алмай, 3 сом ғана тауып әкелдім, атымды алып берер ме екен деп. – Абай онан әрі шаншыла қарайды: – Әй, Нұке-ай, ана бір жылдары Найман елінің дауына барған уақытымда Найманның бір байы менің сөзімді

¹ Ғылыми кітапхана. Қолжазба қоры, № 629 іс, 52-б.

сөйлесін деп 80 сом ақшаны шытқа орап жібергенінде, оны алсам, үш уез бас қосқан съезде әлгі байдың сөзін сөйлесем, Абай ғаділетті 80 сомға сатты демей ме? Пара жеді десе сүйегіме таңба емес пе? Ел қарғысының астында қалмайын деп қайтарғанмын. Ал бүгін сен 3 сом беремін деп отырсың. Шіркін, сол үш сомды ал дегеніңіз үшін үш күн босағада кісен салып отырғызар ма еді?! Қайыр-қайыр. Анау Белағаштағы Айтқазы болыстан алған үлгің ғой! Сол болыстар сықылды ғаділетті ақшаға айырбастамаймын. Ертең атыңды алған ұрыны шақыртып, атыңды алып беремін. Ана 3 сомыңды үй керегіне жұмса, – депті. Айтқанындай, Нұғыманның ұрланған аты қайтарылыпты. (Айтушы – Нұғыманов Сәбит, Абай ауданы, «Заготскот», 15 шілде, 1962 жыл).

7. Абайдың алысқа, иә үлкен думандарға барғанда мінетін атын «Ақерін» депті. Қарамолада төтенше съезд болатын жылы Найманның ішіндегі Қыржы ата баласынан шыққан атақты ұры Аюбай Тобықтыдан барымта ретінде алған жылқыларының ішінде Ақерін кетеді. Абайдың шағым сұрауы бойынша сол съезде Найманның белгілі билерінің бірі Жұмақан (Қисық баласы) Ақерінді қайтару ісін қарайды. Жүгініске шақырылған Аюбай Абайдан да, Жұмақаннан да кешігіп келеді. Жұмақан Аюбайға:

– Неге кешіктің Аюбай? Жұмақан Ыбраймен (Абаймен) құда дедің бе? (Абайдың баласы Ақылбай Жұмақанның қызын алған). «Құдалыққа құн кешпейді» деген бар емес пе? Мен ел аруағын сатам ба? Абайдың Ақерін атын алғаның рас па? Аюбай: – Алғаным рас, барымтаның ішінде екен. Бірақ оның көзі жоғалды, – дейді.

Жұмақан Абайға қарап: – Ақерін атыңызға «екі бесті» кесемін, – деген.

Абай: – Сен Жұмақан болсаң, мен Абай болсам, Ақерін мен мінетін атым болса, «екі бесті» Ақеріннің орны емес, бірақ өкпем жоқ, тәлемін алмаймын. Ақерін Аюбайға кетсін, сонымен бұл дау бітсін, – дегенде қатысқандар Абайдың ақылы мен ел тыныштығын жоғары санайтындығына риза болған (Айтушы: Кәріпбайұлы Жақанбек, 95 жаста, Семей облысы, Аягөз ауданы, 1962 жыл).

Осы келтірілген Абай биліктері мен билік шешімдерінен қазақ әдет-ғұрып ережелерінің сыр-сипаты, қасиеттері туралы, шешендігі үлкен іргелі билердің үлгісін, тәртібін ұстаған Абай сияқты сырлы асыл сөздің иесі атанған, әділдігі мен адалдығы арқасында, ел намысын жоғары ұстаған жеке адамдардың – билердің тұлғасы көз алдымызда елестейді. Қаймағы бұзылмай тұрған ерікті, ерлікті, адам басын сыйлайтын ерте замандағы қазақ әдет-ғұрып заңдарының қоғам өміріндегі алған орнын сипаттайды.

ҚАЗАҚ ХАНДАРЫНЫҢ ЗАҢ ШЫҒАРУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕ ШОЛУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

I. Қазақ құқығының («Жарғы») бастаулары және қайнар көздері

Қазақтардың құқық әлемі мен құқықтық дүниетанымы тереңде жатыр. Қазақтар және олардың ата-бабалары өмір сүрген Орталық Азия мен Еуразия кеңістігінде сан империялар мен әлеуметтік-саяси жүйелер бірін-бірі толассыз алмастырумен болды. Қазақтар мен олардың ата-бабалары жер шарының осы бөлігінде шешуші, басты орынға ие болған көшпелі мал өсірушілердің конфедерациясына кірді. Мұның өзі барлық көшпелі қоғамға тән жалпы жағдай болатын. Қазақтың көшпелі қоғамы аясында, оның дүниені және құқықты тануда өзіндік ерекшеліктері болды. Адамгершілік құндылықтарға негізделген дала демократиясының институттары кең құлаш жайған көшпелі қоғамда пікірталас қисындылығының құралы ретінде әділ сот пен шешендік ділмарлықтың рөлін өте жоғары қойып, өзін-өзі басқару еркіндігіне деген ұмтылыс айқын сезілді. Бұл қырынан қазақ қоғамы, өзі қалыптасқан көшпелі далалық негізін әлдеқайда басып озды. Егер әлемде көшпелі өркениет болған және әр жерде өзінше көрініс тапқан деп болжасақ, шын мәнінде көшпелі өркениет түсінігі өміршең десек, менің пікірімше, көшпелі өркениеттің ең дамыған нысаны Қазақстан аумағына тән болған. Бұл қандай да бір субъективті ой шеңберінде көшпелі аймақтардың бірін жоғарылату, асыра мадақтауға бағытталған зерттеу елесінің нәтижесі емес. Бұның сырын жағрапиялық, әлеуметтік-саяси, адами-өнегелік құндылықтармен астасып жатқан үш фактордан іздеген жөн.

Бірінші фактор – Орталық Азияны мекендеген тұрғындарының басым бөлігі үшін ортағасырлық тарихи жағдайда өмір сүрудің бірден-бір негізін құраған мал шаруашылығын дамытуға барлық жағынан қолайлы болып келген, халқы сирек қоныстанған ірі табиғи кеңістіктің болуы. Көшпелілер осы шөбі бітік, суаттары мол, жайылымдық-шабындық алқаптар, орманды аймақтар, кең далалық кеңістік кіретін – солтүстікте Ертіс-Енисей аймағынан бастап, оңтүстікте Балқаш көлі мен Сырдария өзеніне дейін, батыста Орал, Еділ-Жайық алқабынан Қаракұм, Мойынкүм құмдарына дейін, шығыста Жетісудың қайнар көздеріне, Жоңғар қақпасына дейін жүз мыңдаған шаршы шақырым жерді алып жатқан, көшпелілер үшін «Пейіш бұрышы» ретінде танылған ұлан-ғайыр жер сілемін қоныстанды. Осы кең аумақ Қыпшақ даласы аталып, тарихқа «Шығыс

Дешті Қыпшақ» ретінде енді. Шыңғыс өз заманында осы жерді ірі әрі маңызды аймақ атауымен өзінің үлкен ұлы Жошыға берген еді. Кейіннен осы жердің көп бөлігінде өзге ордалардан айырмашылығы мол «Ақ Орда» құрылды.

Екінші фактор – осы ұлан-ғайыр жерде еркін психологияға ие көшпелілер бірлестіктерінің өмір сүруі. Оның қайнар көзі мен негізін мыналар құрады: а) көшпелі өмір үрдісі еркіндігі мен оның дәстүрлі мәдениетін қызу қолдаушылар; е) ғұн, қыпшақ, моңғол және тимуридтер империясы қол астындағылардан түрлі себептермен бөлінген қоныс аударушылар. Осы империялар билеушілері үздіксіз, халықты қажытқан жорықтар жасады. «Қоныс аударушылар» үшін бұрынғы келген орнында қысымға ұшырау, сондай-ақ үйреншікті дүниеге көзқарас және көшпелі тұрғындар дүниетанымына қайшы келетін жаңа ережелерді, оның ішінде клерикалды-діни, милитаристік мекемелер ережелерін күшпен қабылдануға ұмтылу айтарлықтай рөл ойнады; б) жайылымдық-көшпелі жерлерді және өзін-өзі басқару еркіндігін іздеушілер. Қыпшақ даласы көшпелі тұрғындарының дүниетанымы негізінен өз базасы шеңберінде өзінің көп ғасырлық тұрақты дамуы барысында қалыптасты.

Үшінші фактор – Қыпшақ даласы (Шығыс Дешті Қыпшақ) деп аталған кең-байтақ аймақ көшпелі өркениет пен еркін көшпелілердің көп жағдайларда жалпы адами құндылықтарымен үндес мәдениетін бойына сіңірді. Қоғамда сөз құдіреті мен әділ сот құдіреті өмірлік күшке ие болды. Ол бай мен кедей, ақсүйек пен бағыныштыларға бөлінген әлеуметтік, теңсіздікке негізделген қоғамның өзінде де жеке және қоғамдық санада үлкен күшке ие болды.

Қазақ құқығы («Жарғы») – Шығыс Дешті Қыпшақта (Қыпшақ даласында) көшпелі қоғам дамуының жалпы және ерекше жолын көрсететін селективті құқық. Ол Орталық Қазақстан тарихында көптеген ғасырлар бойында бірін-бірі алмастырған көшпелі бірлестіктердің құқықтық массивтерінің табиғи іріктелуі болып табылады. Әрине, онда ғұндар мен түрік қағанаттарының, қыпшақтар мен Моңғол империясының іздері бар. Ескеретін жайт, қазақ құқығы («Жарғы») Қазақ хандығында басты рөл ойнағанымен, ол жалпы мемлекеттік құқық болып саналмады және тек хандық көлемінде ғана әрекет етіп қойған жоқ, оның аумағы одан да кең еді. Бұл мемлекеттің көшпелі халқына қатысты еді әрі отырықшы халық құқығымен қалалық құқық пен егіншілік құқықтан айтарлықтай бөлек өмір сүрді. Бұл олардың арасында өзара байланыс болмады дегенді білдірмейді, бәріне бірдей ортақ құқықтық нормалардың барлығын жоққа шығармайды. «Дала

құқығына» ішкі тұрақтылық пен консервативті сипат көбірек тән еді. Отырықшы орталықтармен тығыз байланыста бола тұрып, ол өзінің ішкі «мені» мен құрылымын өзгерткен жоқ, керісінше, оның негізі – көшпелі қоғам нығая түсуімен бірге далалық құқық та күшейе түсті. Көшпелі бірлестіктер үнемі Орта Азия хандықтары мен ордаларының экономикалық тұрақтылығы мен әскери қуатының негізі және тірегі болды. Қалалар мен отырықшы орталықтар жиі үздіксіз жүргізілген өзара тартыс пен соғыс жылдарында талан-таражға ұшырады, қирады. Ал көшпелі бірлестіктер өмір-күйінің ширақтығына, өмір сүру кеңістік аясында терең ұғына алу бейімділігіне байланысты осындай ауыр сынақтарға аз ұшырады. Егер де мұндай жағдай орын алса, көшпелілердің басына түсе қалса, олар өздерінің өмірге икемдігі арқасында ежелгі қалпына тезірек оралады. Көшпелі қазақ қоғамының тұрақтылығы мен бекемділігіне рулық құрылыммен қатар, «Дала заңдары» да айтарлықтай ұйытқы күш болды. Көшпелі қоғам өз қалпында, өз негізінде қаншалықты сақталса, оған тән «Дала заңдарының» қоғамдағы алатын орны да соншалықты мықты болды. Керісінше, ежелгі құқықтық мекемелер мен заңдардың өз күші сақталса, көшпелі қоғамның талай қиын кездерден өтуіне, ішкі бірлестігінің сақталуына зор жәрдемін тигізді. Осы тұрғыдан алғанда көшпелі қоғамды оның ішкі заңдарынан бөліп қарау ретсіз.

Қазақ құқығы («Жарғы») кең-байтақ қыпшақ даласында еркіндік пен бостандық саясында, көшпелілердің дүниетанымы, өзіндік теңдік, өзін-өзі басқару ұғымдарының негізінде қалыптасып, дамыды. Бұл оның Орта Азияны мекендеген басқа көшпелілерден ерекшелуге мүмкіндік береді және оның мәні де осында. Көшпелі қазақ қоғамында реттеуші нормалардың рөлі басым болды және олар әдеттегі, дәстүрлі жүріс-тұрыстың басым бөлігіне тарады. Халық санасында оларды «әдет заңдары», «дала заңдары», «билер заңдары» деп атады. Олардың нормалары әрі қисынды, ұтымды, әрі ықшам мәні терең, бір естігенде есте қаларлықтай үйлесімді. VIII–IX ғасырлардағы түркі тіліндегі жазба ескерткіштердегі бір қағанның (ханның) үндеуінде мынандай сөздер бар: «Ей, түрік! Жоғарыдағы аспан құламай, төмендегі жер тесілмей сенің мемлекетіңді, әдетіңді кім жоя алады?»¹. Қасым хан тұсында «Хан болсын, ханға лайық заң болсын» деген ұран таратылды.

Қазақ құқығының («Жарғы») негізгі қайнар көзіне көшпелі қоғамның талаптарына бейімделген әдет-ғұрыптар, қоғам мен мемлекет өмірінің ішкі және сыртқы жағдайлардың әсерінен тез өзгеріп

¹ Древнетюркская цивилизация: памятники письменности. Алматы, 2001. 249-б.

отыратын әдет-ғұрып нормаларын толықтырып әрі үйлестіріп отыратын билік үлгісі билігі (прецеденттері); хан заңнамасы жатты.

Қазақ хандығы тарихында Қасым хан заңдары, Есім хан заңдары және Тәуке хан заңдары деген атпен енген заңдар белгілі. Олардың әрқайсысы өзіндік атауға ие. Осы атауларда оларға берген көпшілік халық бағалауы мен сезімі бейнеленген, актілердің ерекшелігі, мәні, бағыты қамтылған, көрініс тапқан. Бұндай халықтық сын көзі әсіресе, қазақтардың көшпелі қоғамында айқын байқалады. Онда ауызша шешендік, ойдың кеңдігі, айқындылығы, қысқалығы және оны есте сақтау ыңғайлылығы ерекше орын алды..

Төменде Қасым хан мен Есім хан заңдары қарастырылады, бірақ та әзірше нақты мәліметтердің табылмауы әртүрлі көзқарастар мен талқылауларға жол ашуда.

2. Қасым ханның мемлекеттік саясаты және заңдары

Қасым ханның есімімен «Қасым ханның қасқа жолы» деп аталған кешенді заң жинағы қазақ тарихында сүбелі орны бар маңызды құқықтық құжат. Заңның мазмұны, бағдары, мақсаты Қасым ханның мемлекеттік саясатымен тығыз байланыста құрылып, өзара үндестікте өрілген.

2.1 Қасым ханның саясаты, ұстанымы және көзқарасы

Қазақстан тарихында Қасым ханның алатын орны ерекше. Хан тағына 1511 жылы отырған кезінде қазақ хандығының құрылғанына¹ әлі жарты ғасыр да өтпеген еді. Ол жер көлемі аз, бытыраңқылық сипаты басым, ортақ мемлекеттік билік әлі қалыптаса қоймаған ұлыстардың басын біріктіріп, өзінен кейінгі ұрпаққа сол кездегі жер көлемі ең үлкен (шамамен, қазіргі Қазақстан аумағы), бірлігі мықты мемлекетті қалдырып кетті.

Шын мәнінде мұндай жетістік оның хан тағында болған ресми он жылдың (1511-1521) көлемінде атқарылған шаруа емес. Бұл жетістік Қасымның әлі хандық мәртебеге ие болмай тұрғанында, Бұрындық хан тұсында «екінші хан» есебінде жүріп ел басқарған кезеңдерінен бастау алатын 50 жыл ішіндегі қажырлы еңбегінің нәтижесі.

¹ Қазақ хандығының дербес құрылған кезі XV ғасырдың 60-жылдары. Хандықтың алғашқы хандары болған сұлтандар Керей мен Жәнібек өз қол астындағы ұлыстармен сол кездегі Қыпшақ даласын билеп тұрған Өзбек ханы Әбілқайырдан бөлініп, ауып көшіп кетті.

Ел ішінде әлі хандық мәртебеге ие бола қоймаған Қасым сұлтанның беделінің артуы, ел басқарушылық қабілетінің айқын танылуы Бұрындық ханның халық алдындағы беделін азайта берді. Дей тұрғанмен Қазақ мемлекетінің шекарасы мен аумағын кеңейтуге қосқан хан Бұрындықтың да үлесін жоққа шығаруға болмайды. Уақыт өткен сайын Қасым сұлтанмен екі арадағы келіспеушілік өрши түсті, сонымен бірге кешегі Бұрындық хан қол астындағы рубасылардың бірқатары Қасым сұлтан жағына шығып кетуі салдарынан Бұрындықтың Қыпшақ даласындағы хандық билікті тастап, Самарқан қаласындағы туыстық-некелік байланыстағы Шыңғыс тұқымынан тарайтын жақындарына кетіп қалуына себепкер болды.

Қасым сұлтан Қазақ хандығының негізін салушылардың бірі Жәнібек ханның үшінші ұлы еді. Шыңғыстектілердің билік құру жүйесінде үлкенді тану қағидасы қатаң ұсталды. Сол себепті Жәнібек ханмен қатарлас ел билеген Керей хан өзінің тегі, жасы және қол астындағы ұлысының көлемі бойынша да, билігі жөнінде де Жәнібек ханнан жоғары тұрды. Керей хан өлгеннен кейін билікке оның ұлы Бұрындық келді. Бұрындықтың Жәнібек ханға қарағанда таққа мұралығы лайықты деп есептелді. Бұрындықтың ресми хан тағында отыруы Қасым сұлтанның күн санап өсіп келе жатқан беделіне, оның мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатына шешуші ықпал етуіне кедергі келтірмеді. Алғашқыда Бұрындық хан Қасым сұлтанмен мақсат-мүдделері бір болғандықтан тату қарым-қатынас ұстады, ал кейіннен Қасым сұлтанның бедел-абыройының күшейе түсуіне байланысты арақатынастары суи берді.

XV ғасырдың соңғы ширегі мен XVI ғасырдың алғашқы ширегінде Бұрындық хан мен Қасым сұлтанның қатарлас хандығы кезінде, әсіресе Қасым сұлтанның билікті өз қолына алғаннан кейінгі дәуірде қазақ хандығы бытыраған қазақ көшпелілерінің жерлерін біріктіретін орталыққа айналды. Қазіргі Қазақстан аумағына тең, ал хандықтың қарамағына көшкен Ертістің солтүстік аймағында орналасқан «орман халықтарын» қосқанда одан да көлемді жерге Қазақ хандығы ие болды. Бұл сол кездегі Қазақ мемлекеті дамуының нақты көрінісі еді.

Қазақ хандарының мемлекет аумағын кеңейтудегі әскери және бейбіт жолмен жүргізген шараларымен қатар, маңызды рөл атқарған тағы бір құбылысты атауға болады. Бұл «қазақ» этнонимінің көшпелілерді бірлікке шақыратын әлеуметтік-саяси, рухани ұран мәнине ие болған тарихи кезең. Белгілі шығыстанушы В.П. Юдин өз еңбектерінің бірін «қазақ» деген ұғымның этимологиясына арнап, «К этимологии этнонима «казак» (қазақ)» еңбегінде былай деп

жазды: «В XIV–XVI веках «казаками именовались также целые коллективы, которые по какой-либо причине уходили от своего народа» – «Қазақ этнонимінің этимологиясына қатысты айтар болсақ, XIV–XVI ғасырларда «қазақ» деп – әртүрлі себептермен өз ортасынан бөлініп кеткен біртұтас ұжымдарды атаған»¹ – деп көрсетеді. Мұның әртүрлі себептері болды: тұрған орталығында қысым, жәбір көру, қоныс тарлығы, көшпелілердің ішкі өзара тартыстары, ұзаққа созылған жорық-соғыстардың әсері.

Алғашқыда Өзбек хандығынан Керей мен Жәнібек сұлтандардың бөлініп, Моғолстан (Жетісуда) жеріне орналасуы және оларға өзге де үлкенді-кішілі көшпелі рулардың келіп қосылуының сыры, қазіргі тілмен айтар болсақ, көшпелілердің еркіндікте, азаттықта өмір сүруді қалағандығында жатыр. Бұл жолда көшпелілерге көптеген қиындықтарды бастарынан кешіруге тура келді. Еркін өмір сүруге деген ұмтылыс олардың ерлігі мен төзімділігін күшейтті. В.П. Юдин жазғандай, «қазақ» деген атау батырлықтың, өжеттіліктің, төзімділіктің көрінісіне айналды, ал кейбіреулерге тіпті үрей де тудырды. Зерттеушінің пікірінше, «Очень рано привело к тому, что вокруг них стали создаваться легенды и жизнь их была опоэтизирована» – «Осының барлығы олар (қазақтар) туралы аңыздардың пайда болуына әсер етті және олардың өмірі өлең-жырға айналды»².

Белгілі бір ұлттың (халықтың) атауын білдіретін «қазақ» (қазак) ұғымымен қатар, көшпелі қауымның әлеуметтік атауын беретін «қазақ» (қазак) ұғымының арасында тығыз байланыстың болуымен бірге, өзіндік ерекшеліктер де бар. Ұлт ретіндегі «қазақ» ұғымы көшпелілердің саяси бірлесуінің көрінісі болса, ал әлеуметтік атауға ие болған «қазақ» термині сайын даланың төсінде еркін мекендейтін, бостандықты аңсаған, шашырап жүрген көшпелілердің жекелеген бірлестіктерін суреттейді. Тарихи деректерге қарағанда «қазақ» деген әлеуметтік атау Қазақ хандығы құрылмай тұрып, IX ғасырлардан бастап белгілі болды. Оның қатарына еркіндік аңсап қоныс аударған, орталықтан «қашып шыққан» ер жүрек ру бөлшектерін жатқызды. Қазақ хандығы үшін еркіндік, азаттық, бостандық құндылықтары бір жағынан, осы тұрғыдағы бірлесіп мемлекет құруының көрінісіне айналса, екінші жағынан, қазақтардың ұлт деңгейіне көтерілуіне бірден-бір себеп әрі айтарлықтай күш болды.

¹ Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVI веках глазами востоковеда. Алматы, 2001. 148-б.

² Сонда, 149-б.

2.2 Қазақ хандығы Орта Азиядағы ірі мемлекеттердің біріне және қазақ халқын біріктіру орталығына айналды

Қасым ханның Қазақстан тарихындағы орны оның дана да дарынды, өз Отанына берілген басшы ретіндегі бейнесімен ерекшеленеді. Оның жартығасырлық уақытта атқарған мемлекеттік, саяси және дипломатиялық қызметі мен ұстанған саясатын бір сөзбен түйгенде, қазақ халқы мен жерін біріктіру орталығына айналдырды десек артық айтқандық емес. Қасым ханның қызметі мен жеткен жетістігі осылай бағаланғаны абзал.

Алғашқыда Қаратал мен Шу өзенінің аңғарын мекендеген Қазақ хандары Керей мен Жәнібектің қол астында, кейбір мәліметтерге карағанда, 10 мыңдай халық болған. Арада бір ұрпақ ауысар мезгілде Қасым хан билігін мойындаған халық саны 1,2-2 млн адамға жеткен¹. Сондай-ақ Орта Азия аумағында қазақ хандығы жер көлемі үлкен, ықпалды бес мемлекеттің бірі болып танылды. Бұған негізінен екі түрлі маңызды фактор әсер етті. Біріншісі қазақ хандығы тонау мен соғыс, жерге талас пен ірілі-ұсақты билеушілердің қысымдарынан зардап шеккен көшпелілер үшін еркіндік аймағы ретінде танылса, екіншіден, бұл Қасым ханның тарих сахнасында ел сенімін арқалаған мықты қолбасшы, дарынды ел басқарушы, ірі дипломат және реформатор ретіндегі атақ-абыройы еді. Кезінде Әмір Темірдің жаулауынан кейін құлаған, күш-қуаты әлемге мәшһүр болған Ақ Орданың (Алтын Орда) даңқымен теңесерліктей жағдайға енген қазақ хандығы Қасым хан тұсында ірі мемлекетке айналды.

Қасым хан Бұрындық ханның тұсында оның келісімімен, ал өзі дербес хан болған кезінде өз еркімен Өзбек хандығы, Моғолстан және Ноғай Ордасына жорықтар жасап, жорықтарды сәтті аяқтап отырды. Жорықтардың сәтті аяқталуының себебі Қасым ханның ішкі саясатты сол кездегі елдің мүддесіне сай жүргізе білуінде еді. Оның ұстанған саясаты көрші көшпелі халықтардың бірігуге деген қызығушылығын арттырды. Жүргізілген саясаттың жасампаздығы да сонда, оның халық жиналысының, рубасылар мен билер сотының, көшпелі қоғамның әдеттік-құқықтық арналарының қуаты мен күшін билік жүргізуге ұдайы қатыстырып отырғанында жатыр.

Көшпелілер мекендеген Қыпшақ даласында әскери жорықтардың сәтті өтуіне Қасым хан қатты көңіл бөлді. Күн санап өсіп келе жатқан сарбаздар саны, олардың жауынгерлік борышқа адал болуын талап етті. Ол «Хан борышы жорықта ту көтеру, сарбаз борышы ханға еріп

¹ *Пищулина К. А.* Юго-Восточный Казахстан в середине XIV– начале XVI веков. Алматы, 1977. 204-б.

жан беру» ұранын халық санасына енгізді, соған негізделген әскери тәртіп қалыптастырды. Әрбір жорық алдында халық кеңесін тыңдап, көпшілік мақұлдауын әдетке айналдырды. Бұл қағида «батыр болсын, жорық болсын, жорық жолы мақұл болсын» деген мазмұнда нұсқа сөзбен әдіптелді. Сол кезеңнің жылнамашысы Қазақ хандығын бұрынғы Шыңғыс хан иелігіндегі аумақта атақ-даңқы жаңғырған ірі мемлекетке теңейді. Оның айтуынша, бұл өңірде «қайсарлығымен және күшімен бүкіл әлемге мәшһүр қазақтар» тұрды. Бұрындық хан мен Қасым ханның сарбаздары қаһары жағынан да, саны жағынан да аса қауіпті күшке айналғанын тілге тиек етеді. Қазақ басшысының бұйрығы шығысымен-ақ «в тот же час являлись четыреста тысяч колчанов богатырей, каждый из которых равнялся десятерым молодецким воинам» – «сол сәтте әрқайсысында он жауынгердің күші бар төрт жүз мың сарбаздар топтаса қалатын»,¹ – деп суреттеледі.

Сондай-ақ тағы бір маңызды мәселеге тоқталған жөн. Қазақ хандығы құрылмай тұрған кезеңде дала өңірінде өздерін «қазақпыз» деп атайтын түркі тілдес көшпелі ру-тайпалары көрініс бере бастады. Олардың көбі өз биліктерін сонымен бірге еркіндік пен кең жайлауды ансаған көшпелілер еді. Қазақ хандығының аумағының кеңейе түсуіне бұл құбылыс та өзінің онды әсерін тигізді. Еріктілер мекендеген аумақтар Қазақ мемлекетінің шекарасын кеңейте түсті.

Қасым хан ірі билеуші ретінде таныла отырып, бір орталыққа бірігу бағытындағы стратегиялық жоспарын тек қол астындағы қазақ жерлері мен ұлыстарына ғана емес, сонымен қатар көршілес түркі тілдес хандықтар мен ордаларға да қолдана бастады. Орта жүздегі Жошы хан кесенесі, Кеңгір өзенінің бойына аты аңызға айналған Алаша ханға арнап күмбез-ескерткіш орнатылуы, Қасым ханның тікелей қатысуының нәтижесі болуы мүмкін². Көпшілік санасында Алаша хан Орта Азияны мекендеген түркі тілдес халықтардың ортақ беделді ханы саналғаны мәлім. «Алты алаштың баласы», «Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда» деген ұрандар Қасым ханның көзқарасы және ұстанған саясатымен біте қайнасып, бірін-бірі толықтырып отырды. Баса назар аударатын бір ерекшелік, ол түркі тілдес Алаш ұрпақтары арасында қазақтың үлкендігін және маңызды біріктіруші орталық тетік күшке айнала бастағанын мо-

¹ *Фазлаллах Иби Рузбихан Исфхани Михман* — наме-ий Бухара Р.П. Жалиловтың аудармасы. М., 1976. 92-93, 147-б.

² Археологтар *Ж. Смаилов, О. Ошановтардың* қатысуымен 1997-1998 жылдары Алаша ханның кесенесіне жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесі, кесененің XVI ғасырда тұрғызылғандығы туралы дерек берді, яғни бұл Қасым хан билік құрған кезеңге келеді. Қараңыз: «Древнетюркская цивилизация: памятники письменности», – Алматы, 2001. 533-б.

йындату еді. Осы саясат «Қазақбайдың баласымыз, алты алаштың ағасымыз» деген ұранға ұласты.

Қасым хан көршілес мемлекеттерде болып жатқан өзгерістер мен оқиғаларды жіті бақылап отырды. Ондағы болып жатқан қайшылықтарды, ру-тайпалардың көңіл күйін, Қазақ хандығына және өзіне деген көзқарас-ұстанымын өз мүддесіне, хандықтың аумақтық шекарасын кеңейтуге тиімді пайдалана білді.

XVI ғасырда Қазақ хандығының шекарасы бейбіт жолмен Түркістан қаласына және оған жақын орналасқан оңтүстіктегі Сайрам, тағы басқа қалаларға дейін, Алатау, Жетісу өңіріне дейін кеңейтілді. Өзбек сұлтандары 1514 жылы Түркістан қаласын Қазақ хандығының жері деп тануға мәжбүр болды. Қасым хан жоспарында Ташкентті басып алу, иемдену басты назарда болды. Қазақ хандығы әлсіреген Ноғай Ордасын ығыстыра отырып Жайықта орналасқан Сарайшық қаласына қазақ хандығының үстемдігін қайта орнатты. Қасым хан бірінші болып Еділ (Волга) өзенінің бойына өз әскерлерімен ат басын тіреді. Көршілес мемлекеттер Қазақ хандығын халықаралық қатынастың маңызды субъектісі ретінде бағалап, онымен тату қарым-қатынас орнатуға тырысты.

1514 жылы Өзбек хандығының ұсынысымен Қазақ хандығы арасында, Мауреннахрда (Сырдың орта ағысы) орналасқан севефидтер мемлекетіне¹ қарсы одақ құру туралы келісімсөз жүргізілді. Бұл келісім XVI ғ-дың 20-жылдарына дейін сақталды. Өзбек ханы Ұбайдуллахтың өтініші бойынша, Қасым хан өз қыздарының бірін оған әйелдікке берді. Ұзатылған қыз хан сарайында «қазақ ханым» деген атқа ие болады. Өз кезегінде Қасым ханның ағасы Әдік сұлтан да шейбанидтер (өзбектер) басшысы Күшкінші ханның ұлына үлкен қызын ұзатады. Бұл қыз «Аман-бике ханым» деп аталып, Қожа Ахмет Йасауи кесенесінде жерленген. Осы кезеңдегі Өзбек және Қазақ хандығы арасындағы мұндай дипломатиялық және некелік-туыстық қарым-қатынас, олардың күштерін біріктіріп қарсыластарымен күресетін күшті одаққа айналуына әсер етті.

XV–XVI ғасырлардағы Қазақ хандығының тарихын зерттеуші Н. А. Атығаевтың еңбегінде былай делінген: «В начале третьего десятилетия XVI в. Казахское ханство явилось одним из крупных и могущественных объединений Центральной Азии. В то время его границы на юго-востоке охватывали значительную часть Жетысу, район рек Каратал и Аягуз; выходили на северо-западе к р. Волге, на севере

¹ Бұл мемлекет XVI ғасырдың бас кезінде Өзбек мемлекетінің оңтүстік-батысында ирандық және әзірбайжандық түркі тілдес тайпалардың негізінде құрылған болатын.

и северо-востоке они проходили в районе гор. Улытау и озера Балхаш, а на юге выходили на правобережье Сырдарьи, включая оседло-земледельческую зону городов Туркестана. В состав Казахского ханства в годы правления Касымхана входила почти вся этническая территория казахского народа. Численность населения государства в те годы превышала 1 млн человек. Авторитет верховной власти в то время был очень высок» – «XVI ғасырдың 30-жылдарының басында Қазақ хандығы Орта Азияның ірі және мықты мемлекеттерінің біріне айналды. Ол кездері оның билігі оңтүстік-шығыстағы Жетісудың біраз бөлігін, Қаратал және Аягөз өзендерінің аймақтарын қамтыды, солтүстік-батыста Еділ өзеніне тіреді, солтүстікте және солтүстік-шығыста Ұлытау таулары мен Балқаш көлі арқылы өтті, оңтүстікте Түркістан қалаларының отырықшы аймақтарын қамтып жатты. Қасым ханның билік құрған жылдарында Қазақ хандығының құрамына Қазақ халқының бүкіл дерлік этникалық аумағы кірді. Ол жылдардағы мемлекеттің халық саны 1 млн адамнан асты. Жоғарғы биліктің беделі де өте қуатты болды»¹.

2.3 Қасым ханның заңдары туралы деректер жайлы

Қасым ханның саяси-құқықтық сипаттағы заңдар жүйесінің құжаттық немесе сол кезеңдердегі жазба нұсқасы бізге жетпеген. Тіпті Қазақ хандығының ішінен болмаса да, бір дәуірде өмір сүрген алыс және жақын Шығыс мемлекеттерінің жазбаларында да ондай мағлұматтар кездеспейді. Мұндай жазбалардың бола қоймауы да ықтимал. XVI–XVIII ғасырлардағы Орта Азияның тарихын зерттеуші ғалымдар, шығыс әдебиеттері мен қолжазбаларын қарау барысында қазақ хандарының реформалары, заңдары, оның ішінде Қасым ханның заңы туралы да ешбір мәліметтің кездеспегендігін бірауыздан қуаттап отыр.

Мұның өзіндік себебі бар. Орта Азия халықтарының өмір сүрген орта ғасырлар кезеңі шыңғыстектілердің билік үшін тартысқа толы дәуірі еді. Тарих сахнасында ауысып отырған ірілі-ұсақты мемлекеттік құрылымдар арасындағы үздіксіз соғыстар мен бітпес жорықтар негізінен бай аймақ есептелетін Сыр мен Мауреннахр өңіріндегі Түркістан, Ташкент, Бұхара, Самарқан қалаларына биліктерін жүргізу үшін болды. Сол кездегі шежірешілер көбінесе хан-сұлтандардың сарайының маңында топтасатын. Олардың жазбаларында негізінен жорықтағы жеңістері мен түскен байлықтар, әс-

¹ *Атыгаев Н.А.* Казахское ханство в XV– середине XVI веков. Рукопись диссертации. Алматы, 2003, 96-б.

кербасылар мен ел билеушілердің өмірбаяны суреттеліп, ел басқару және заң жүйелеріне көп мән берілмейтін.

Қазіргі таңда көптеген авторлар тарихи зерттеулерінде Қасым ханды қазақ мемлекеттілігінің тарихында сәтті әскери және мемлекеттік қызмет жүргізген ірі саяси қайраткер ретінде ғана таниды. «Қасым ханның қасқа жолы» деп аталатын заң жинағы болғандығы да арақидік айтылады. Ал Қасым ханның реформаторлық және заңшы-фармашылық қызметі туралы, сондай-ақ оның түзген заңдары туралы ешқандай нақты жазба деректер келтірмейді. Осы күнге дейін оның заң жобаларының нұсқасы табылған жоқ, табылуы да күдікті мәселе. Бұл жағдай да зерттеуді қиындатады. Дегенмен де тарихтың жекелеген деректерін салыстыра отырып, Қасым ханның заңы туралы шолу, негізді болжаулар жасау мүмкіндіктері бар. Халық жадында қалған тарих қойнауындағы көшпелілердің ауызша мәдениеті бізге көлемді ақпарат кешенін ұсына алады. Олардағы рухани құндылық, дұрыс пайдаланса жазбаға түскен тарихи еңбектерден кем саналмайды.

Бұрынғы еңбектерде көрсеткеніміздей көшпелі қазақ қоғамына төн екі құдіретті рухани құндылық болды. Олар – Сөз құдіреті мен Әділ сот құдіреті. Қазақтар билік айтуды өнер деп білген, «Өнер алды – қызыл тіл» деп бағалаған. Қаймағы қалың қазақ тілінің бай сөздік қорынан бастау алатын суырыпсалма шешендік көшпелілер өмірінде жоғары деңгейде бағаланатын. Қызыл тілдің құдіреті қатынас құралы ретіндегі бейнесімен бірге, руаралық қатынастан бастап, ұлысаралық маңызды мәселелерде мүдде-мақсатты қорғап-сақтайтын дәрежедегі күшке ие болушы еді. Әрбір көшпелінің еске сақтау қабілеті өте жоғары және кең еді, сол себепті де олар айтылған сөзді, әсіресе өмірлік маңызға ие мәнді сөздерді қағып алып, табан астында қолдана білуші еді.

Мемлекет өміріндегі билік жүргізу, басқаруға арналған нормалар қысқа әрі нұсқа, еске сақтауға ыңғайлы нақыл сөздермен көркем өрнектелетін. Бұл көшпелілердің есте сақтау қабілетінің молдығына сүйенеді. Сонымен бірге хандардың жарғыларының жазбаша нұсқаларының болуын жоққа шығармайды. Дәлірек айтсақ, Қасым ханның жарлықтарының жазбаша түрлерінің болуы мүмкін. ХІХ ғасырда өмір сүрген оқыған қазақ азаматтарының қолдарында, қойын дәптерде сол заң нұсқаларының көшірмелері болғандығы туралы ақпараттар кездеседі. Өкінішке орай, олар аштық, репрессия, қуғын-сүргін жылдарында жоғалып-жойылып кеткен, кешегі Кеңес үкіметі кезінде қалған құжатты сақтаушылардың үстінен іс қозғап, оларды абақтыға жабу кең өріс алғандығы көпке мәлім. Сондықтан да жазбалар жоқтың қасы.

Қазақ хандығының өміріне қатысты мәліметтер, әсіресе Қасым хан заңдары туралы деректердің аймақтық, шетелдік шығармаларда кездеспеуінің басты себептері мыналар: а) ортағасырлық тарихи әдебиеттерге дәстүрлі тән нәрсе, олардың тек хроникалық сипатта жазылуы. Жазбаларда негізгі мәселе ретінде билеушілер арасындағы жүріп жатқан шайқастар мен жаулап алушылар, олардың жорықтары мен жеңістері, некелік-туыстық қарым-қатынастары бейнеленеді. Мемлекет пен қоғамдық құрылыс, қоғамдық өмір, басқару мәселелері қамтылмады; ә) Орта Азиялық кеңістіктегі көшпелілердің экономикалық, әлеуметтік-мәдени негіздері мен саяси режимі талай ғасырлар бойы езінің алғашқы формасынан айтарлықтай өзгеріске ұшырамай, тұрақты түрде сақталды. Өзгере қалған жайттар тек санаулы ғана шамада болды және олар қалыптасқан қалыпты бұза алмады. Ғұн, қыпшақ, моңғол империяларына да, кейін Қазақ хандығына да осы құбылыс тән болатын. Қоғамдағы қалыптасқан режимдегі кішігірім өзгерістермен, жаңа құбылыстар санаулы ғана хатқа түсірушілердің назарына іліккенімен, олардың деңгейі сарай тапсырмаларын орындаудан аса қоймады; б) Орта Азияға ХІХ ғасырға дейін билігін жүргізген шыңғыстектілер үшін «Шыңғыс ханның жасағы» деп аталатын заңдар жинағының рөлі жоғары болды. Белгілі бір аумақты билеуші шыңғыстекті хандардың жарлықтары «жасау» нормаларының көлеңкесінде қалып қойды. Сондықтан да жекелеген хан заңдары – жарлықтарына маңызды көңіл бөлінбей, олар хатқа түсірушілердің назарына ілікпеді.

Қасым хан түзген заңдар туралы деректер негізінен тек ауызша тарихнамада аңыздар мен оқиғалар сипатында ғана ұрпақтан ұрпаққа жеткен. Қазақ ортасында кең дамыған ауыз әдебиетінің бұл үлгісінде өте құнды мәліметтер кездеседі. Деректер легінің ішінен тамырын тереңнен тартатын түбірлі мәліметтерді суырып алып зерттеу, қазіргі зерттеушілердің назарында болуы тиіс. Зерттеудің қиындығы тек бұл тұста емес. Мұндай мәліметтер талай тарих қойнауынан өтіп, бізге жетуіне байланысты оларға сын көзбен қарауды, терең талдауды керек етеді. Өткен ғасырдың 50–60-жылдары Қазақ Ұлттық Ғылым академиясының Философия және құқық институтында менің жетекшілігіммен, сол кездегі ауызша тарих қойнауының білгірлері арнайы топтастырылды. Оларды штатқа енгізіп, облыстар мен аудандарға іссапарға жіберіп, көшпелі қазақтардың заңдары туралы, олардың құқықтық өмірінен хабар беретін ауызша, жазбаша сипаттағы сақталған деректерді жинау тапсырылды. Солай жиналған материалдар ішінде Қасым

хан, Есім хан, Тәуке хан туралы, олардың заңдары туралы мәліметтер де кездесті. Сол деректер көзін өз зерттеуімізде кеңінен пайдаландық.

2.4 Қасым ханның заңдары туралы

Қасым ханның заңдарында оның саясаты және қоғам мен оның әр- түрлі топтарына көзқарастары мен қатынасы, оның жоғарғы билеуші ретіндегі билігінің соншалықты нақты және танымал болғандығы әрі хандықты қалай басқарғысы келгендігі, нені аңсағандығы көрініс тапты. Енді Қасым хан туралы тарихи деректермен таныс шығыстанушы зерттеушілерді тыңдап көрелік. А. Чулошниковтың пікірінше, «Последние годы его правления, прошедшего в общем довольно мирно, окончательно упрочили его влияние и стяжали ему славу и любовь всего народа. Не принадлежащий к числу обычных завоевателей Азии, он никогда не руководился в своей деятельности одними личными честолюбивыми интересами, почему и пользовался необычайной популярностью среди всех своих многочисленных подданных» – «Оның билік құруының соңғы жылдары жалпы алғанда бейбіт өтті және оның халық арасындағы беделі мен билігі нығая түсті. Ол Азияның әдеттегі жаулап алушылары қатарына жатқан жоқ, бірақ ол ешқашан өз қызметінде өзіншіл жеке мүдделерді басшылыққа алған жоқ, сондықтан да көптеген өзіне бағыныштылар арасында ерекше танымал болды»¹. М. Вяткиннің айтуына қарағанда «Во всем Дашт и Кипчаке, как говорили современники, не было такого могущественного султана после Джучи, как Касым», и далее: «Последние годы ханства Касыма были годами мира и относительного благосостояния казахов» – «Оның замандастарының айтуынша, бүкіл Дешті Қыпшақта Жошыдан кейін дәл Қасым сияқты күшті сұлтан болған емес» дей келе, «Қасымның хандық құрған соңғы жылдары қазақтардың бейбіт әрі берекелі өмір сүрген кезеңі» дейді².

С.Г. Кляшторный мен Т.И. Сұлтанов былай деп жазған болатын: «Қасым хан, по отзывам современников – Бинаи, Ибн Рузбихана, Бабура, Хондамира, мирзы Хайдара, – любил хороших лошадей, был их большим знатоком, отличался военным талантом, личной отвагой и смелостью вести других; на основе их высказываний создается образ человека с высокими моральными качествами, до-

¹ Чулошников А. Очерки по истории казах-киргизского народа. Орынбор, 1924. 127-б.

² Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР. ОГИЗ, Госполитиздат, М., 1941, 84-87-бб.

стойными подражания» – «Бинаи, Ибн Рузбихан, Бабыр, Хондамир, Хайдар мырза замандастарының айтуына қарағанда, Қасым хан сәйгүлік жылқыларды жоғары бағалаған, олардың мықты білгірі болған, әскери талантымен, өзге халықты өз соңынан ертетін жеке айбынымен және батылдығымен өзгешеленді; олардың келтірген сипаттамаларының негізінде еліктеуге лайықты жоғары моральдық қасиеттері бар адамның бейнесі көзге елестейді»¹. Қасым хан туралы мұндай сипаттама «Қазақ КСР тарихы» курсына да кірді².

Қасым хан бірқатар елеулі реформалар жүргізді. Олар тарихта және ұрпақтар санасында «Қасым ханның қасқа жолы» деген атпен қалды. Бірақ бұл реформаның орыс тіліндегі аударма атауы бәрібір оған деген халықтың таңдануын, сүйсінуін толық жеткізе алмайды. Басқарушылар мен көсемдердің әрекеттерін бағалауда халық өте сыншыл келеді. «Қасым ханның қасқа жолы» деген эпитет елбасына деген құрметті білдіруі де мүмкін. Себебі бұл көшпелі қазақтардың дәстүрі еді. Мысалы, құрамына көптеген көшпелі ұлыстар кірген Ноғай Ордасының негізін қалаған, аты аңызға айналған Едіге бидің батырлығы мен халық үшін еткен қызметін ескерген халық оны «Ел қамын жеген Едіге» деп атады.

Өз заманының өлшемі бойынша, Қасым ханның реформалары ғасырлар бойы тұтастай қалыптасқан көшпелілер өмір-салтына нұқсан келтірместен белгілі бір жаңалықтар енгізді әрі олар көлемді болды. Оның реформалары негізгі бағытына қарай қазақ жерлерін бір ұлысқа біріктіру, көшпелі халықты ыңғайына сәйкес тиімді орналастыру саясаты деп атауға болар еді. Ол әкімшілік-аумақтық бөліністі жетілдірді, әсіресе басқару жүйесінде қыпшақ даласында қолданыстан шыға бастаған араб, моңғол сөздерінің орнына қазақ және түрік терминдері мен ұғымдарын енгізді, көшпелі ұжымдардағы дәстүрлі институттар мен «халықтық» қағидаларды бекітті, билердің және билер сотының рөлін күшейтті, көшпелілер арасындағы дінбасылардың ықпалын әлсіретті.

Қасым ханның заңдары жаңалығымен бірге, көшпелі қауымдарда күші бар немесе бір кездері күші болған ел керегіне жарайтын, құқықтық нормаларды жаңа тілектерге сай етіп қолдану тәртібіне арналған ережелер. Олар жалпылама емес, заңдылық пен тәртіпті, қазақ мемлекеттілігі мен елбасының беделін нығайтуға бағытталған, қоғамдық-саяси қатынастардағы демократиялық және азаматтық қағидаларды нығайту мақсатында жасалды.

¹ Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алматы, 1992. 274-б.

² История Казахской ССР, Т. I. Алматы, 1997. 366-б.

Мәселен, ол жаза шарасы ретіндегі өлім жазасын шектеді. Ертеректе ол Шыңғыс ханның «Жасағы» бойынша да, көрші ордалар мен мемлекеттердің бірқатарының заңдары бойынша да жазалаудың кең тараған түрі болып есептелді. XIX ғасырда өмір сүрген атақты билердің айтуына қарағанда, екі жағдайда ғана өлім жазасын қолдануды қалдырған: Біріншісі, «қанға – қан», екіншісі керуен тонағаны үшін қолданатын «керуен соғу» деп аталатын өлім жазасы. Қасым хан сонымен қатар Шыңғыс хан ұрпақтары мен рубасыларының өзара қарым-қатынастарын реттейтін бірқатар нормаларды енгізді.

2.5 Хандықтың көшпелі халқын үш жүзге бөлу

Қазақ хандығы аумағының батысында Еділ мен Жайық (Орал мен Волга) өзендерінен шығысында Жетісуға дейін, солтүстігінде Ертіс-Енисей алқабындағы «орман халықтарынан» оңтүстігінде Түркістан, Сайрам және Ташкент қалаларына дейін кеңейіп, яғни шамамен қазіргі заманғы Қазақстан шекараларына тең келетіндей Орта Азияның далалық аймағындағы ұлан-байтақ кеңістікте мемлекеттілік құруы қазақ ру-тайпалар мен әр түрлі халықтардың араласуына, қоныстарының өзгеруіне алып келді. Өмір сүруі жайылымдық кеңістіктерді игерумен байланысты көшпелі ұжымдарды орналастыру қажеттілігі жөнінде бірінші кезекте болғандықтан, оларды басқаруды реттеу мәселелері әкімшілік-аумақтық реформаларды жүргізуді кейінге қалдыртпады. Осы арада Қасым хан түркі тілді халықтар әлемінде бұрын-соңды белгілі тәжірибелерді пайдаланды, сонымен бірге кейбір жаңалықтарды да енгізді.

Қазақта үш жүздің пайда болуына қатысты әдебиеттерде әртүрлі пікірлер бар. Олар көбінесе үстіртін болжауларға негізделген. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, қазақ жерінің үш жүзге бөлінуі XVI ғасырдың екінші жартысы мен XVII ғасырдың басында – Хакназар және Есім хандардың кезінде жүргізілген дейтін болса, кейбіреулер оны Тәуке хан қайтыс болғаннан кейінгі (1718 жылы) кезеңде ел арасындағы қайшылық, тартыстардың күшеюімен байланыстырады. «Үш жүздің дүниеге келуі Шыңғыс хан ұрпақтарының өзара билікке таласуының нәтижесі еді», – деп көрсетеді¹. Біздің ойымызша, қазақ жүздерінің өмірге келуі қазақ мемлекеттілігінің белгілі даму кезеңіндегі қажеттіліктен туған болатын. Бұл Қасым хан билік құрған кезеңге тұспа-тұс келді.

¹ Даширов К. История казахского государства XV–XIX веков. Алматы, 2001. 78-б.

Хандықтың аумағын үш жүзге бөлу ойдан шығарылған жоқ, сырттан да әкелінген жоқ. Елді аумаққа бөлу жүйесінде «Орда», «Жүзі», «Қанат», «Сырт» терминдерін пайдалану бұрын да болған, ол ерекше жаңалық болмады. Қазақ хандығының негізін қалаушылар Керей мен Жәнібек хандардың бастапқыда өз жерлері – ұлыстары болған, оларды бастапқыда үлкен, Орта жүз не орда деп атаған. Ол жерлер сонымен жаңадан қосылған аумақтардан өзгешеленді. Қазақ тарихын зерттеген алғашқы қазақстандық көрнекті зерттеушілердің бірі А.П. Чулошников былай деп жазды: «Так в самом начале обозначились те две старшие (большая и средняя) орды, которые легли в основу единого казахского союза, образовавшегося позднее из слияния трех орд» – «Осылайша, бастапқыда екі орда (үлкен және орта) белгіленді және кейін оған үшінші орда қосылып, тұтас Қазақ мемлекетіне айналды»¹. М.Х. Әбусейітова мен Ю.Г. Баранова қазақ жүздері туралы алғашқы ақиқат жазба дерек XVIII ғасырдың басына жататындығына сүйене отырып, «По-видимому, в конце XVI начале XVII в. произошло разделение казахского народа на жузы» – «Сірә, XVI ғ-дың аяғы мен XVII ғ-дың басында қазақ халқы жүздерге бөлінген», – деп болжамдады. Сонымен бірге олар елді жүзге басқару алғаш жазба дерек пайда болғанға дейін орын алған деп болжайды. Олардың пікірінше, белгілі билеуші сұлтандар өздерін «ханмын» деп санаумен бірге өз ұлыстарын «Жүз» деп те атауы ықтимал»². Сондай-ақ өз заманында Ақ Орда «Жуз Орда» деген атпен белгілі болғанын да айтып кету керек. Х. Маданов Қазақстан тарихының хронологиялық кезеңге бөлінуі туралы жазғанда қазақтың үш жүзінің пайда болуын XV–XVI ғасырға жатқызып, шындыққа жақын келген.³

Қазақ хандығының үш жүзге бөлінуі оның әлсіреуінің және ішкі талас-тартыстардың белгісі болған деген пікірмен келісуге болмайды. Осыған орай, бұл қате пікірдің жақтастары жүздердің пайда болуын Қасым ханның билік құрған заманынан алыстатып жазған. Себебі Қасым ханның кезінде орталық биліктің беделі күшейген еді. Біздің пікірімізше, хандықтағы көшпелі халықтың үш жүзге бөлінуі жекелеген хандарға, олардың билік құрған уақытына байланысты емес. Ол кеңейіп келе жатқан мемлекетті басқаруды күшейтудің әдісі ретінде аумаққа бөлу қажеттілігімен байланысты.

¹ Чулошников А. Очерки по истории казах-киргизского народа. Орынбор, 1924, 104-б.

² Әбусейітов М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII–XVIII вв., Алматы, 2011, 160-161, 247-66.

³ Маданов Х. Қазақ халқының арғы-бергі тарихы. Алматы, 1995, 246-б.

Хандықтың үш жүзге – «Кіші жүз», «Орта жүз», «Ұлы жүз» болып бөлінуі сірә Қасым ханның кезінде болған. Жүздердің бұлайша аталуы да кездейсоқтық болмаса керек. Оның түбірі көне заманға кетеді. Елді үш бөлікке – үш жүзге бөлу Шыңғыс ханның кезінде де және оның ұрпақтары кезінде де болған. Жерлер оң қанат, сол қанат және орталық болып бөлінген. Бұл әскери және әкімшілік бөлініс еді. Бұл тәртіп бүкіл дерлік қыпшақ даласына (Шығыс Дешті Қыпшақ) тараған. Жошы ханның кезінде де болған.

Қасым көне дәстүрге сүйене отырып, қазақ даласын үш бөлікке бөліп, әрқайсысын қазақша «жүз» деп атады. Ол «бөлік», «жақ», «қанат» деген ұғымды білдірді. «Жүз» сөзі халықтың бейбіт өміріне сәйкес келеді. Ал «қанат» деген әскери уақыттағы жорықтық өмірге сәйкес келеді.

Енді қалайша және не себептен жүздер кіші, орта және ұлы деп аталғандығы туралы мәселеге келсек. Моңғол империясындағы әкімшілік әскери-аумақтық «қанатқа» бөлінудің өзіндік мақсаты болды. «Орталық» деп хан ордасы орналасқан аумақты атаған. Ол көбіне оңтүстікте орналасты. Бұл тәртіп Шыңғыс хан ұрпақтарының заманында да орын алды. «Орта жүз» – Қасым ханның негізгі ордасы – Ұлытау аймағын қамтыды. Ол хандықтағы дәстүр бойынша басты хан болып есептелетін Бұрындық ханның кезінде сұлтан бола тұра, оның Жайықтағы (Оралдағы) Сарайшық қаласындағы ордасына аз баратын. Ол өзінің көп уақытын көшпелілер арасында, көшікандарда өткізетін, ал Бұрындық хан хандық тақтан кеткен соң, яғни 1510 жылдан бастап, Қасым хан солтүстіктегі Ұлытау аймағында, бұрынғы Жошы ханның мекені орнында көп уақытын өткізетін. Бірақ Сарайшық қаласы қазақ ханының ресми ордасы болып қала берді. Осылайша хан ордасы орналасқан жер «Орта жүз», яғни «орталық» аталып кетеді. «Ұлы жүз» мазмұны бойынша хандықтың ерекше құрметтелетін, қадірленетін бөлігі еді. Мемлекеттің бұл бөлігін «Ұлы жүз» деп атау себебі: а) Қазақия тарихында маңызды рөл атқарған ірі рулық-тайпалық одақтар Жалайыр, Қаңлы, Үйсіндер осы өңірде мемлекеттілігін құрды; ә) бір кездері Шыңғыс ханның ордасы болған Моңғолияға жақын болды; б) Бұл аумақ Орта Азияның басты қалалары болып есептелген Бұхара және Самарқан қалаларына баратын жолда жатты. «Кіші жүздің» еншісіне Қазақ хандығының қалған бөлігі түгел тиді әрі ол Ноғай Ордасымен, Өзбек хандығымен көп соғысты және үнемі Түркістан, Сайрам және Ташкент қалалары мен аудандарына бақылау жасау үшін талас-тартыстар жүргізді. Осылайша Қасым хан бұрынғы басқару жүйесін жетілдіріп, оған бірқатар жаңалықтар енгізді.

2.6 Көшпелі қауымдар ішінде халық жиналыстарының, би соттары рөлінің артуы

Қасым ханның замандастары да, зерттеушілер де оның Қазақ мемлекетінің басшысы ретінде үлкен беделге ие болғандығын айтады. Ол көпшіліктің «ең сүйікті басқарушысы»¹ болды деп көрсетеді. Ол қажет болған жағдайда сыртқы жауларға қарсы жорықтарға қысқа уақыт ішінде 300 000 сарбаз жинап алатын. Сонымен бірге көп жағдайда ол аз әскермен де жорықтардан жеңіспен оралатын. Бір сөзбен айтқанда, ол көшпелілердің рухын көтере және қолдай білді, ол көшпелі хандықты басқара білді. Қасым ханға мұндай сәттілік өзінен-өзі емес, ең алдымен, оның көшпелілер өміріне, сана-сезіміне «енуі» нәтижесінде туындаған құбылыс. Ол мемлекеттік билік тарапынан дәстүрлі қоғамдық, саяси және мәдени құндылықтарды, мемлекет пен халық мүддесін қолдай білді. Қасым ханның саясаты мен жаңалықтарының логикасы осындай болды. «Қасым ханның қасқа жолы» атты Қасым хан заңдарының түпкі сыры мен мазмұны осындай еді. Бұл заңның солай деп аталуының өзінен Қасым ханның ішкі саясатының маңыздылығы сезіледі.

Қасым ханның дүниетанымынан көрінгендей, ол ең алдымен өз саясатын билігі мен беделі рулық-тайпалық бөлімдерде күшті болған рулық көсемдер мен ақсақалдар тарапынан қолдауға ие болуына ұмтылды. Ол солардың басы қосылған «Кеңесті» ханның жанындағы тұрақты органға айналдырды. «Кеңесте» ең өзекті ішкі-сырт мәселелеріне, соғыс пен бейбітшілікке, көшпелілердің қоныстану тәртібіне, ұлыстар, рулар мен ұжымдар арасындағы дауларды шешуге байланысты мәселелер талқыланды. Бұл мәселелердің барлығы руға, тайпаға бөлінген топтардың арасындағы байланыстар мен «туыстық» сезімдерді, халық арасындағы бірлікті сақтау тұрғысында қарастырылды. «Әділеттілік» ұғымы қоғамдағы моральдық нормаға айналды. Сонымен бірге Қасым ханның кезінде оған алыс-жақын туыстар болып келетін Шыңғыс тұқымында сұлтандарды да, бұрынғы беделі сақталмаса да биліктен қол үзіп кетпегендерді ел басқарудан алыстатқан жоқ.

Билер мен ру ақсақалдарының «Хан өздігінен өлім жазасын қолданбасын, өлім жазасын халық өзі шешетін болсын» деген талабы, сірә көпшілік айтатындай Майқы бидің (XIII ғ.) кезінде емес, Қасым ханның кезінде қалыптасып, енгізілген. Қалай де-

¹ Чудовишников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа. Орынбор, 1924. 127-б.

сек те мұндай қағида Қасым ханның билік құрған кезінде нақты күшіне енген. Қазақ хандығының тағдырындағы тағы бір маңызды жағдайлардың бірі жергілікті рулар арасындағы да, жалпы саяси істерде де сот ретіндегі билердің рөлінің күшеюі болды. Олар әкімшілік-басқару жүйесінен соттық функцияны атқарушылар ретінде бөлініп шыққандықтан, әділдікке сүйенгендіктен көшпелі ұжымдар ішінде үлкен беделге ие болды. Бастапқыда «Тура биде туған жоқ, туғанды биде шындық жоқ» деген қағиданың екінші бөлігі кейін «туғанды биде иман жоқ» деп өзгертілген болатын.

Билердің және билер сотының қоғам мен көшпелі қауымдағы рөлін арттыру Қасым хан саясатының негізгі бөлігі болды және мемлекет пен құқықтық тәртіпті нығайту шаралары болып табылды. Дәл осы Қасым ханның кезінде «Қара қылды қақ жару», «Әділ қазы – алтын таразы» деген қағидалар да қалыптасқан. Аңыз бойынша, Қасым ханның өзі «Ел билігін екі ауыз сөзбен шешкен» екен. Бұл үлгі болып бекіген. Билер де «Ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен». Билерге, билер сотына деген халықтың оң болмысы «Би болсын, би түсетін үй болсын» деген қағидада сақталған.

Шыңғыс хан кезінде және оның ұрпақтары кезінде көне түрікше «юрт» – қазақша «жұрт» ұғымы орын алған. «Жұрт» деп көшпелі халық орналасқан көші-қонды атаған. Ол жерлердің көлемі туралы Шыңғыс ханның тірі кезінде ұлдарына бөліп берген ірі жер иеліктері жайлы мәліметтер бар: Жошыға – 9000 жұрт, Шағатайға – 8000 жұрт, Үгедейге – 5000 жұрт, т.б. берілген. Қасым ханның кезінде «жұрттық» бөлініс бұрынғы мағынасын өзгертті. «Жұрт» ұғымы «халық» ұғымының синониміне айналды.

Қасым хан өзге Шыңғыс хан ұрпақтарына және өз ағайындарына қарағанда халықтық, парасатымен, далалық тұлғасымен өзгешеленді. Қасым ханның жорықтардан тыс уақытта көбінесе қазақ көшпелілері арасында болуы, олармен бірдей өмір салтын кешкендігінен көрінеді. Қасым хан өзі және өзінің қол астындағылар туралы: «Мы люди степей. Здесь не бывает дорогих вещей и изысканных блюд. Самое большое наше богатство – лошадь, а самая вкусная еда – ее мясо; самый приятный напиток для нас – ее молоко и то, что из него приготавливается. В нашей стране нет садов и зданий. Местом наших развлечений – является пастбища коней» – «Біз даланың адамдарымыз. Мұнда қымбат заттар мен ерекше тағамдар болмайды. Біздің ең қымбат қазынамыз – жылқы, ал ең дәмді тағамымыз оның еті; біз үшін ең тәтті сусын оның сүті және одан дайындалатын тағамдар. Біздің жерде бау-

бақша мен ғимараттар жоқ. Біз демалатын жер – жылқылардың жайылымдары болып табылады»,¹ – деген.

Қасым хан көшпелі қоғамдарды олардың ішкі жүйелерін «қазақыландыру» саясатын жүргізді. Оның тұсында өз заманында түркі тілді шығыс көшпелі қоғамына күшпен, я билеумен енгізілген моңғолдық, араб-ирандық, сондай-ақ діни терминологиялардың күші жойыла бастады. Мұндай жағдай арнайы хан жарлығының күшімен емес, ел басқарудағы жаңарған тәртіптердің салдарынан болды. Осылайша, моңғолдың «нойон» сөзі көшпелі рулық-тайпалық ұжымдарда қазақ-түрік сөзі «би» ұғымымен ауыстырылды. Моңғолдың «нунтук» сөзінің орнына қазақтың «ауыл», түріктің «жұрт» сөзі қолданыла бастады. «Жұрт» термині «халық» ұғымын білдіре бастады. Ал «жүгініс», «құрылтай», «мәжіліс», «кеңес», «отырыс» сияқты қоғамдық институттар бұрынғы күшіне енді. Нысаны бойынша ұжымдық, мазмұны бойынша халықтық бұл институттар көшпелі қоғамдардың ішкі өмірінің ұйымдық нысанына айналды. Олар сонымен бірге жария биліктің де нысанына айналып, «көшпелі – ру – хан» өзара қатынастарын білдірді.

Біз тек қана Қасым ханның саясаты мен жаңалықтарының кейбір бағыттары мен қырларын ғана қарастырдық. Қазақ мемлекеті мен халқының тарихында өзінің соғыс пен бейбітшілік, әділ басқару және көшпелі қоғамның дәстүрлі мәдени, «халықтық», демократиялық құндылықтарын қолдау саясатымен өзгешеленген Қасым хан ерекше құбылыс болып табылады. Қазақ халқының белгілі ұлдарының бірі ретіндегі оның есімін ел есінде сақтау және қалпына келтіру ұрпақтарымыздың және барша қазақстандықтардың қасиетті парызы болып табылады.

3. «Есім ханның жарғы мұрасы», «Есім ханның ескі жолы»

«Есім ханның ескі жолы» – біртұтас құжат емес. «Есім ханның ескі жолы» Есім хан билігі тұсында (1598–1628) түрлі кезеңде қабылданған, Шыңғыс ханның «Жасағы» немесе Тәуке ханның «Жеті жарғы» секілді заңдар жинағының топтамасы емес. Есім ханның қол астына қарайтындар және оның кейінгі ұрпақтары Есім ханның жаңалығына «Есім ханның ескі жолы» немесе «Есім хан салған ескі жол» деген ерекше атау берді. Бұл – Есім ханның саяси қызметі мен оның негізгі құқықтық ережелерінің мағыналы атауы. Осы ережелердің нақты жақтарын түсіну үшін ең алдымен

¹ *Мухаммед Хайдар Дулати. Тарихи Рашиди*, перевод с перс. языка Урунбаева А. и др. 2-изд. Алматы, 1999. 327-б.

Есім ханның жүргізген саясаты мен ұстаған билік – басқару әдісіне тоқталған абзал.

XVI ғасырдың 50-жылдарының соңы мен 60-жылдарының басында дүниеге келген Есім сұлтан Шығай ханның ұлы еді. Шығай хан өлген соң, 1598 жылға дейін хандық тақта оның үлкен ағасы Тәуекел хан отырды. Осы кезде Есім сұлтан Қазақ хандығында ең алдымен көптеген соғыстар мен жорықтарда батыл жауынгер, ысылған әскербасы, сондай-ақ ашық-жарқын билеуші, өзінің көшпелі ұлысында көреген басқарушы ретінде зор бедел мен даңққа ие болды. Сол заман тарихшыларының кейбір еңбектерінде, Баһадүр хан мен Есім сұлтан басшылығындағы қазақтар қырғыздармен бірлесе отырып, 1580-1581 жылдары Өзбек хандығының билеушісі II Абду-аллах Оратөбеде соғысқаны жайлы мәлімет бар¹. Бұл кезде Есім хан 20 жас шамасында еді.

Құқықтық ережелерімен белгілі Есім хан билігі кезеңі мен оның саясатының мемлекеттік сипаты жайлы сөз қозғағанда сол дәуірдегі көшпелі бірлестіктерге тән екі жағдайды назардан тыс қалдырмау керек. Біріншіден, XV-XVIII ғасырларда Орта Азия елдері билеушілерінің мәртебесі мен беделі, даңқы бұрынғыдай ең алдымен олардың ұстанған сыртқы саясатымен байланысты болды. Сол замандағы үстем тап билеушілері өздерін билік пен байлықты иелену үшін осы дүниеге келдік деп есептейтін. Мұндай ұғым әсіресе Шыңғыс ханның тұқымдары – сұлтандарға, одан қала берді үлкен ру-тайпа басшыларына да тән қасиет болатын. Олардың ұлдарының саны 20–30-ға, ал кейбіреуінің ұрпағының саны 120-ға жеткен. Олардың барлығы үстемдікке, билікке таласқан, араларында тартысқа жол ашты. Қазақ хандығы осы жалпы процестен тысқары қалған жоқ. Сол себепті Есім ханның елдің жоғары билеушісі ретінде күрес айдынындағы сынақтан өтуі тиіс еді. Екіншіден, көшпелілер немесе көшпелілерден құралған қоғам, хандық соғыс пен бейбітшілік өмірдің талабына мейлінше сай келетін. Оларды өмірдің өзі осылай шынықтырған, көшпелілердің отырықшыларға қарағанда бір ерекшелігі өздерінің көшпелілігі арқасында қанды қырғын мен талан-таражға белгілі деңгейде азырақ ұшырады. Сол себепті олардың орталығында тұрақтылық, бірлік деңгейлері Қазақ хандығында билеуші хан, сұлтан, рубасшыларының олардың көшпелілердің мүддесіне байланысты көзқарастары мен ішкі-сыртқы саясатын ақылдылықпен жүргізулеріне байланысты өлшеніп отырған.

¹ *Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г.* Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII–XVIII вв. Алматы, 2001. 260-б.

Есім хан Қазақ хандығының әлсірей, ыдырай бастаған кезінде, ыдырау жағдайында таққа отырды. Сыртқы жаулар мен (Жоңғар мемлекеті, орыс мемлекеті және т.б.) ішкі тартыстарда күш ала бастаған шайқас барысында хандық таққа ие болады. Мемлекет бірлігі, ел тыныштығын сақтау, сыртқы басқыншыларға жол бермеу, сонымен бірге қолдан келсе, билік шеңберін кеңейту ханның алдында тұрған басты міндет болды. Есім ханның саясатының бағытын төрт бөлікке бөлуге болады: а) көбінесе Өзбек хандығы (Шайбан әулеті) бақылауында болған Мауареннахрды, Сырдарияның бай даласын, Сайрам, Сығанақ, Самарқан, Ташкент қалаларына Қазақ хандығының ықпалын жүргізуі; ә) Қазақ хандығын бөлшектеу, жерлерін басып алуға тырысқан сыртқы басқыншылыққа тойтарыс беруді ұйымдастыру; б) хандық карамағындағы сепаративтік күштермен, өз алдына билеуге ұмтылған топтармен күресу; в) ішкі тұрақтылықты сақтау, көшпелілердің дәстүрлі әдет құқықтарына сүйене отырып, елдің бірлігін нығайту басты мақсат болды. Қасым хан ісі мен саясатын жалғастыру, оларды үлгі етіп ұстауды Есім хан міндетіне алды. Бұл салада жетістіктер мен қиыншылықтар қатар жүрді.

Есім хан талай рет қиындықтармен бетпе-бет келген, оны хандық таққа екі рет отырғанынан да көруге болады. Ол 1598 жылы, екінші рет ішкі бәсекелесінен жеңілісіне байланысты хандық міндетін орындауды тоқтатуға мәжбүр болып, араға 12 жыл салып тақты қайта иеленді. Есім хан Қазақ хандығының жоғарғы билеушісі, сонымен қатар қолбасшысы және Ташкент қаласын билеуші болып жариялағанымен, Ташкент қаласында қазақ билеушісі Тәуекел ханға қолшоқпар болған Тұрсын сұлтан Есім ханның хандық позициясының алғашқы тұрақсыздығын пайдаланып, өзін қалалық аймақтың тәуелсіз билеушісі етіп, Қазақ хандығында іс жүзінде екінші хан ретінде жариялады. Ол Есім ханды жою үшін ашық күреске шықты. Өзара бірнеше шайқастардан соң Тұрсын сұлтан жеңіске жетіп, Есім хан 12 жыл қуғында жүрді. Дегенмен, Есім хан көшпелі рулардың шақыруы, қолдауы аясында жаңа соғысты бастап, Тұрсын сұлтанды биліктен аластатты. 1623 жылы қазақ хандығының барлық жеріне бақылау жасау Есім ханның қолына өтті. Тұрсын сұлтан 1626 жылы тағы да хандық тақты қара ниетпен басып алуды ойлады, бірақ Есім хан жағына өткен жақтастарының қолынан қаза табады.

Есім хан өз заманында қорғаныс пен жаулаушылық соғыстарда тек ірі жеңістерге қол жеткізген жоқ, сонымен қатар бірнеше жеңілістің де ащы дәмін татты. Ұйымдастырушы, халық жүгін арқалаған реформатор, қолбасшы ретіндегі дарынына қарамастан Қазақ мемлекеті

өзінің жақсы кезеңін бастан кешірген жоқ. Қазақ жерін біріктірген даңқты, есімі аңызға айналған Қасым ханның ең бағалы мұрасы – оның мирасқорлары (осы арада 70-80-жылдар ішінде 4 хан алмасты) тұсында жойыла бастады. Есім хан қазақ мемлекетінің біртұтастығын сақтау үшін жанкештілікпен күресті. Оның көшпелі ұжымдар мен ұлыстардың өзін-өзі басқаруы саласындағы, кезінде Қасым хан реформа жасаған басқару мен биліктің дәстүрлі тәртіптерін сақтаудағы қызметі айтарлықтай табысты болды. Есім хан Қасым ханға ұқсауға, көшпелі мәдениетті тұрақтандыру жолындағы оның саясатын басшылыққа алуға тырысты. Есім ханның осы бағыттағы істері, бастамалары мен басқару тетіктері көшпелілер тарапынан кең қолдауға ие болды. Олар ұрпақтан ұрпаққа жетіп «Есім ханның ескі жолы» деген атпен үлгілі қоғамдық модель ретінде орнықты. Билік пен қоғамды басқаруда Есім ханның жеке қасиеті мен дүниеге көзқарасы көрініс тапты. Оның қызметіне терең мән берген шығыс авторлары оның іскерлік және адамгершілік қағидаларына, көшпелі қоғам басқарушысы мәртебесі мен абыройы қағидаларына адалдығы жөнінде ортақ пікірде болды. Ішкі саясатта ол көшіп-қонуға ыңғайлы жерлерді, ауылдар мен олардың бірлестіктерінің қыстақтарын анықтауға, билердің әділ соттық билігін сақтауда көшпелілер бірлестіктерінің бірлігі мен өзара жауапкершілігін қамтамасыз ету жолында бірталай еңбек етті.

Есім хан өміріндегі бір әскери эпизод – оның әскери адамгершілік келбетін, хандықтың беделін нығайтудағы күш-жігерін көрсетеді. Жазба мәліметтерге сәйкес, 1598 жылы Орда билеушісі Тәуекел хан өзінің бауыры – қазақ халқының болашақ ханы Есім сұлтанмен бірге саны 100000-ға жуық үлкен әскерге қолбасшылық етіп, Мауареннахрға басып кірді. Олар алғашында Түркістан, Әндіжан, Ташкент және Самарқан қалаларын иеленді. Хан Есім сұлтанды Самарқан билеушісі деп жариялап, оның жанына 12000 сарбаз қалдырып, өзі Бұхараны бағындыруға аттанды. Дегенмен, Тәуекел хан қала маңында Бұхараны қорғаушылардан жеңілді. Бұған ызаланған Есім сұлтан сол кезде «Бұхараның болмашы күшінен жеңіліске ұшырауы» барлық қазақтар үшін «үлкен ұят» екенін айтып, ханға шабарман аттандырады.¹

Есім хан Қасым хан дәстүрін жалғастырды, ірі көшпелі ұжымдар, рубасылары мен билерін жинап, олармен ақылдасуды әдетке айналдырды, олардың кеңестері мен талаптарын тыңдап, негізінен көшпелі бірлестіктер мүддесін ескере шешім қабылдады. Ол ұзын бойлы кісі

¹ *Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII–XVIII вв. Алматы, 2001. 212-б.*

болған секілді. Сол себепті болар, далалықтар оны «Еңсегей бойлы ер Есім», «Бойлы қылыш – бойлы Есім» деп атаған. Сол жылдар оқиғаларын артынша қағазға түсірген шығыс тарихшылары Есім ханды көшпелілер және олардың ақсүйектерімен қарым-қатынаста қарапайым, жұмсақ болса, соғыста ер жүрек, батыл, табанды еді деп суреттейді.

Бүгінде Есім хан заңдарының мәні мен негізгі бағыттары белгілі. Бұл ғасырлар бойында қазақ көшпелі қоғамында қалыптасқан көшпелілер өмірінің қатаң жағдайларына бейімделген дәстүрлі әдет-ғұрып пен құқықтық тәртіпті жандандыру, нығайту болған.

Біз бұл еңбегімізде Есім ханның мемлекеттік және заң шығару саласындағы қызметі аясында оның заңдарының бастаулары мен негізін қарастыруды мақсат тұттық. Осы заңдардың дәл нормативті аспектілеріне келсек, бұл алдағы зерттеулер еншісінде.

ҚАЗАҚ ҚҰҚЫҒЫ «ЖАРҒЫ» ТУРАЛЫ¹

Әлемде, оның мәдени арналарында тарихи өлшем бойынша айтарлықтай маңызды, бірақ соған қарамастан адамзат үшін әлі де жұмбақ болып қалып отырған, лайықты деңгейде бағаланбаған құнды құбылыстар көп. Олар көбіне-көп тарих қойнауының шырғалаң қатпарларында шырмалып, өркениет дамуының сарабал жолдарынан түрлі себептермен тыс қалып қойды. Дегенмен олар өзінен-өзі тіпті тарихи тұрғыдан айтарлықтай маңызды, айтарлықтай құнды болған жоқ. Олардың ішінде халықтар мен мемлекеттер тарихында толық кезенді қамтыған әлеуметтік-мәдени құбылыстар болды. Бүгінде қарқынды технологиялық даму мен шеттетушілік жағдайында еркіндік, демократия және адамның табиғи құқықтары құндылықтарына қайта көз жүгірту осы мәдени құндылықтарға деген қызығушылықты арттыра түсуде. Қазақтың «жарғы» құқығы (бұдан былай – қазақ құқығы) осындай тарих қойнауында шырмалып қалған мәдени құндылықтардың бірі.

Көшпелі өркениет адамзат тарихында болған десек, онда оның өзіндік ерекшеліктерімен толастай түскен байтақ аймағы Ұлы дала аталатын, жер шарының Орта Азиялық бөлігі саналмақ. Сол кездегі осы аймақтағы елдердің этникалық құрамын негізінен түркі тектес халықтар құрады, сондықтан да бұл даланы мәдени-этникалық мағынада Түркістан, Тұран деп атаған. Қазақ құқығы – «Қазақия» деп аталған ұлан-ғайыр «еркін» аймақта орналасқан, түркі тілді

¹ Бұл жана идея әдебиеттерде алғаш рет қойылып, айтылып отыр. Оған 10 томдық «Қазақтың ата заңдары» іргелі еңбегін дайындау барысында келген едік.

көшпелі өркениеттің төл туындысы әрі мәдени жемісі, әрі мұрасы.

Қазіргі Қазақстан аумағын мекендеген халықтар өмірінде көптеген ғасырлар бойы астан-кестен оқиғалар және өзгерістер болды. Осындай қилы тарих шырмауынан көне дәуірдің мұрасы ретінде ұрпақтар үшін қазақтар екі мәңгі құндылықты сақтап қалды – ол Сөз күдіреті мен Заң күдіреті.

Әдеттік-құқықтық жүйенің мәдени және демократиялық дәстүрлеріне негізделген Қазақ құқығы өзінің реттеушілік мәнін ХІХ ғасырға дейін, кейбір жағдайларда ХХ ғасырдың басына дейін жоғалтпай сақтап келді. Қазақ құқығының бұлай ұзақ өмір сүруін екі негізгі жағдаймен түсіндіруге болады: біріншіден, көшпелі өркениеттің шаруашылық-тұрмыстық, дүниетанымдық негіздері қазақтың кең даласында жаңа дәуірге дейін сақталды. Екіншіден, Қазақ құқығы халықтың тыныс-тіршілігінің өзегімен қисындас болатын, халықтың өзіне жақын, теңдес, жалпы адам баласының мәңгілік рухани бітім-болмысына, талабына сай болатын.

Қазақ құқығы – қазақ халқының және барлық көшпелі өркениеттің мәдени байлығы. Ол мыңжылдық тарихы мен ерекшелігі және өміршеңдігімен, адам еркіндігін жақтаған сипаттарымен әлем назарына ілінді. Ұлы далада, көшпелі өркениеттің негізін құраған қыпшақтар даңқының үстемдігінің ерте құлдырауы, тиісінше қазақтың құқықтық мәдениетінің беделі мен рөлінің құлдырауына соқтырмағандығы таңғаларлық жағдай. Бұл қайшылықты Қазақ ата заңының аумағы кең даланың «еркіндік» қабілетінің сақталуымен, «оқшау» орналасуымен түсіндіруге болады.

Дегенмен, орта ғасырлардағы қазақ даласындағы мәдени-шаруашылық тоқыраудың белең алуы, өркендеп өскен басқа елдерден көш-құрым артта қалуы қоғам дамуына да әсерін тигізбей қоймады. Ұлан-байтақ Орталық Азия аумағы тарих сахнасының соңғы шебіне ысырылып тасталды да, ұзақ уақыт бойына ұмыт қалды. Жат елдердің көшпелілер даласын отарлау саясатының іске асуына байланысты қазақ қоғамы тарих бетіне қайта ене бастады. Бұл өзгерістер қазақ құқығының кейінгі тағдырында да және оған баға беруден де көрініс тапты.

Қазақ құқығы әлемге дамыған күйінде ХVІІ–ХVІІІ ғасырларда жеткенімен, әлі күнге дейін, ғасырлар өтсе де толғандырады және мәдениеттің мәңгі құндылығы ретінде халық санасында сақталды. Ғасырдан ғасырға өткен оның руханилығы мен мақсаттарының мәңгіліктілігі сонша, бүгінгі күні де заманның өзгергендігіне қарамастан, «далалық құқықтың» рухы мен үлгісін жандандыруға, оның жекелеген институттарын игеріп, ұлттық құқықтық мәдениетті

байытуға талпыныстар жасалуда. Тарихта сирек кездесетін бұл құбылыстың құпиясы қазақтың «жарғы» құқығының бірегейлігінде әрі оның көбіне-көп қазіргі заманғы өркениеттің идеалының рухы мен қағидаларымен үндестігінде. Құқықтық руханилығы мен халықтық сипаты, ондағы соттық биліктің ерекшеліктері, сондай-ақ батырлық рух ортағасырлық көшпелі қазақ қоғамындағы реттеушілік жүйенің негізін құрайды. Бұлар қоғам дамуының барлық кезеңдерінің жалпыадамгершілік құндылықтары болып қала бермек.

1. Қазақтың «Жарғы» заңдарындағы «Алтын ғасырдың» ашылу тарихы жайлы

Ортағасырлық жазушылар шығыстық көшпелі қыпшақтар атаған, тарихта өздерінің батырлығымен өрі еркіндік сүйгіштігімен белгілі болған ұланғайыр аумақты алып жатқан Қазақстанның саяси-құқықтық тарихын зерттеу өте кеш басталды және ол Ресейдің отарлау саясатымен тұспа-тұс келді. Бұған негізгі себептік фактор – бұл аймақ Азия – Еуропа, Азия – Азия деген негізгі жолдардан оқшау жатыр. Қазақ қоғамының ортағасырлық саяси-құқықтық тарихына қатысты заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасыры» туралы пікірді алғаш ауызға алған орыс зерттеушілері. Бұл орайда А.И. Левшин бірінші болып жазған еді. Ол – Ресей империясының мемлекеттік қайраткері, Шығыстағы отарлау саясатын қолдаушы және Петербург пен Мәскеудің азиялық мұрағатында, Қазақ даласын басқару жөніндегі аймақтық ведомстволарда еңбек ете жүріп, халықтың «қаймағымен» етене жақын араласқан ірі шығыстанушы-ғалымның бірі. Оның 1832 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» деп аталатын үш томдық еңбегі, алып Орта Азиялық аймақты танытуға жолашқан, өзін әлемге танытқан және оған Ресей Ғылым академиясының құрметті мүшелігін алып берген еңбек болып табылады. Империялық Ресей үшін А.И. Левшиннің еңбегі ең алдымен саяси тұрғыдан – азиялық аймақтың кең-байтақ бөлігін қарқынды отарлау тактикасын жасау тұрғысынан құндырақ еді. А.И. Левшин өздерін көшпелі қыпшақ немесе Дешті Қыпшақ деп әлі де болса атайтын қазақтардың ортасында олардың қоғамдық-саяси құрылымдарын зерттеумен шұғылданып жүріп, қазақ тарихында «ерекше кезеңнің» өткендігіне көңіл аударады. А.И. Левшин еңбегінің құндылығы, біріншіден, оның халықтың өзінен тікелей жазылып алынған деректер болып табылатындығында. Екіншіден, оларды жазып отырған дала жұртында жүрген сауда керуенінің басшысы немесе шытырман оқиға желісімен жүрген

саяхатшы емес, Шығыс елін тану саласында түбегейлі білімі бар тәжірибелі ғалым, халықтың қоғамдық және өнегелілік тұрмысын зерттеу мен мемлекеттік қызметті қатар атқарған қайраткер болып табылатындығында. Үшіншіден, қазақ тарихының «Алтын ғасыры» соғыстармен және олардағы жеңістермен немесе көшпелі халық үшін маңызды болып табылатын көші-қонды кеңейтумен байланыстырылмайды, керісінше, қазақ тарихындағы «Алтын ғасыр» заңдылық пен әділ соттың беделімен сипатталады. Қоғамдық-басқарушылық өмірдің ішінде барлық кезеңдер мен дәуірлерде оның мызғымас адами мәні болған заңдылық пен әділ сот саласы ерекше бөлініп көрсетіледі. Төртіншіден, заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасыры» қазақ даласының Кіші, Орта және Ұлы жүз болып бөлінетін үш кеңістігіне де ортақ тарихи тағдыр, оның бір сәті – Тәуке ханның басқарған уақытына (XVII ғасырдың соңғы ширегі мен XVIII ғасырдың басы) сәйкес келіп жатса, кейде оған дейінгі кезеңдерде де кездесіп қалады. Мұндай «Жаңа тәртіпті» енгізіп, бекіткен адамдарды автор «Солон, Ликургтермен» қатар қояды.

Сол кездегі Ресей астанасы Петербургтен шыққан орыс зерттеушісі А.И.Левшиннің ізін баса қазақ даласының кемеңгер ойшылы әрі ғалым Шоқан Уәлиханов та дәл осы тұста осындай ойды білдірген еді. Ол өз еңбектерінде заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасырының» жаңғырығы туралы естіп, жазып қана қойған жоқ, сонымен қатар «Алтын ғасырдың» шынайы бейнесін дәлме-дәл бере білді. Ол әділ сот пен өнегеліліктің куәсі ғана емес, оның тірі кейіпкері де бола білді.

Қазақ әділ сотын ол «шешендік пен соттық дәстүрлердегі» білімі терең судья-билер бастаған «көне халықтық нысандағы сот» деп атайды. Оның айтуына қарағанда, бұл судья-билер атағы әлемге деректермен, сайлаумен емес, жеке еңбегімен мәшһүр болған Гетенің және Шекспирдің аттарымен теңестіріледі¹.

Қазақтарда көне заманда, орта ғасырларда көптеген басқа көшпелі далалық қоғамдар мен мемлекеттерге қарағанда өз Солондары, Ликургтері, Шекспирі мен Гетесі, «көне халықтық нысандағы соты», халық арасында әділдігі мен ақыл-парасаты үшін беделге ие болған, соттық қызметтерді атқарған шешен-билері болғандығын Шоқан Уәлиханов өзінше түсіндіреді. Ол: «Народ наш имеет богатую и не лишнюю поэтических достоинств замечательную литературу, более близкую к индогерманскому эпосу, чем к восточным произведениям этого рода»². – «Біздің халықтың бай поэтикалық әдебиеті

¹ *Валиханов Ч.* Собрание сочинений в 5 томах. Т.І. Алматы, 1985. 494-523-66.

² Сонда.

шығыстық шығармаларға қарағанда өзгешелеу, үнді-германдық эпосқа жақындау келеді», – деп атап көрсеткен.

Қазақ әділ сотына терең де әділетті сипаттаманы ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген ойшыл, ақын әрі көне қазақ құқығының білгірі Абай Құнанбаев та беріп кетті.

2. Қазақтың «Жарғы» заңдарының қалыптасу ерекшеліктері туралы

Қазақ құқығы дүниесі мен құқықтық дүниетанымы қазақтар мен олардың ата-бабалары өмір сүрген Орталық Азия мен Еуразия кеңістігінде сан алуан империялар мен әлеуметтік-саяси режимдер бірін-бірі толассыз ауыстырып отырған ғасырлар қойнауына кетеді. Қазақтар мен олардың ата-бабалары жер шарының осы бөлігінде шешуші, басты орынға ие болған көшпелі малшылар конфедерациясына кірді. Мұның өзі барлық көшпелі қоғамға тән жалпы жағдай болатын. Қазақтың көшпелі қоғамы аясында, оның құқықтық дүниетанымы өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Адамгершілік құндылықтарға негізделген дала демократиясының институттары кең құлаш жайған көшпелі қоғамда пікірталас қисындылығының құрамы ретінде әділ сот пен шешендік ділмарлықтың рөлі өте жоғары қойылып, өзін-өзі басқару еркіндігіне деген ұмтылыс айқын сезілді. Бұл қырынан қазақ қоғамы, өзі қалыптасқан көшпелі далалық негізін әлдеқайда басып озды. Егер әлемде көшпелі өркениет болған және әр жерде өзінше көрініс тапқан деп болжасақ, шын мәнінде көшпелі өркениет түсінігі өміршең десек, менің пікірімше, көшпелі өркениеттің ең дамыған нысаны Қазақстан аумағына тән болған. Бұл қандай да бір субъективті ой шеңберінде көшпелі аймақтардың бірін жоғарылату, асыра мадақтауға бағытталған зерттеу елесінің нәтижесі емес. Мұның сырын – жағрапиялық, әлеуметтік-саяси, адами құндылықтармен астасып жатқан үш фактордан іздеген жөн.

Бірінші фактор. Орталық Азияны мекендеген халықтардың басым бөлігі үшін ортағасырлық тарихи жағдайда өмір сүрудің бірден-бір негізін құраған мал шаруашылығын дамытуға барлық жағынан қолайлы болып келген, халық сирек қоныстанған ірі табиғи кеңістіктің болуы. Көшпелілер осы шөбі құнарлы, суаттары мол, жайылымдық-шабындық алқаптар, орманды аймақтар, кең далалық кеңістік кіретін – солтүстікте Ертіс-Енисей аймағынан бастап, оңтүстікте Балқаш көлі мен Сырдария өзеніне дейін, батыста Орал, Еділ-Жайық алқабынан Қарақұм, Мойынқұм құмдарына дейін, шығыста Жетісудың қайнар көздеріне, Жоңғар қақпасына

дейін жүз мыңдаған шаршы шақырым жерді алып жатқан, «Жаннат бұрышы» деп аталған ұлан-ғайыр жер сілемін қоныстанды. Осы кең аумақ Қыпшақ даласы аталып, әдебиетке «Шығыс Дешті Қыпшақ» ретінде енді. Шыңғыс хан өз заманында осы жерді ірі әрі маңызды аймақ атауымен өзінің үлкен ұлы Жошыға берген еді. Кейіннен осы жердің ірі бөлігінде өзге ордалардан айырмашылығы мол «Ақ Орда» құрылды.

Екінші фактор. Осы ұлан-ғайыр жерде еркін психологияға ие көшпелілер бірлестіктерінің өмір сүруі. Оның қайнар көзі мен негізін мыналар құрады: а) көшпелі өмір үрдісі еркіндігі мен оның дәстүрлі мәдениетін қызу қолдаушылар; ә) ғұн, қыпшақ, моңғол және Темір әулеті империясы қол астындағылардан түрлі себептермен бөлінген қоныс аударушылар. Осы империялар билеушілері үздіксіз, қажытқан жорықтар жасады. «Қоныс аударушылар» үшін бұрынғы келген орнында қысымға ұшырау, сондай-ақ үйреншікті дүниеге көзқарас және көшпелі халықтар дүниетанымына қайшы келетін жаңа ережелерді, оның ішінде клерикалды-діни, милитаристік мекемелер ережелерін күштеп қабылдануға ұмтылу айтарлықтай рөл атқарды; б) жайылымдық-көшпелі жерлерді және өзін-өзі басқару еркіндігін іздеушілер. Қыпшақ даласы көшпелі халықтарының дүниетанымы негізінен өз базасы шеңберінде өзінің көпфасырлық тұрақты дамуы барысында қалыптасты.

Үшінші фактор. Қыпшақ даласы (Шығыс Дешті Қыпшақ) деп аталған кең-байтақ аймақ көшпелі өркениет пен еркін көшпелілердің көп жағдайларда жалпы адами құндылықтармен үндес мәдениетін бойына сіңірді. Қоғамда Сөз күдіреті мен Заң күдіреті өмірлік күшке ие болды. Ол бай мен кедей, ақсүйек пен бағыныштыларға бөлінген әлеуметтік теңсіздікке негізделген қоғамның өзінде де жеке санада бастапқы күшке ие болды.

Қазақ құқығы («Жарғы») – Шығыс Дешті Қыпшақта (Қыпшақ даласында) көшпелі қоғам дамуының жалпы және ерекше жолын көрсететін селективті құқық. Ол Орталық Қазақстан тарихында көптеген ғасырлар бойында бірін-бірі алмастырған көшпелі бірлестіктердің құқықтық массивтерінің табиғи іріктелуі болып табылады. Әрине, онда ғұндар мен түрік қағанаттарының, қыпшақтар мен Моңғол империясының іздері бар.

Ескерілуі тиіс жайт, Қазақ құқығы («Жарғы») Қазақ хандығында басты рөл ойнағанымен, бүкіл хандық көлемінде жалпы мемлекеттік құқық болып саналған жоқ. Бұл мемлекеттің көшпелі халқына қатысты еді әрі отырықшы халық құқығынан – қалалық құқық пен егіншілік құқықтан айтарлықтай бөлек өмір сүрді. Бұл олардың ара-

сында өзара байланыс болмады дегенді білдірмейді, бәріне бірдей ортақ құқықтық нормалардың барлығын жоққа шығармайды. «Дала құқығына» ішкі тұрақтылық пен ұстамдылық көбірек тән еді. Отырықшы орталықтармен тығыз байланыста бола тұрып, ол өзіндік тұрғысы мен құрылымын өзгерткен жоқ, керісінше, оның негізі – көшпелі қоғам нығая түсуімен бірге далалық құқық та күшейе түсті. Көшпелі бірлестіктер үнемі Орталық Азия хандықтары мен ордаларының экономикалық тұрақтылығы мен әскери қуатының негізі және тірегі болды. Қалалар мен отырықшы орталықтар жиі, үздіксіз жүргізілген өзара тартыс пен соғыс жылдарында талан-таражға ұшырады, қирады. Ал көшпелі бірлестіктер өмір-күйінің ширақтығына, бейімділігіне байланысты осындай ауыр сынақтарға аз ұшырады. Егер де мұндай жағдай орын алса, көшпелілердің басына түсе қалса, олар өздерінің өмірге икемдігі арқасында ежелгі қалпына тезірек оралды. Көшпелі қазақ қоғамының тұрақтылығы мен бекемділігіне рулық құрылыммен қатар, «Дала заңдары» да айтарлықтай ұйытқы болды. Көшпелі қоғам өз қалпында, өз негізінде қаншалықты сақталса, оған тән «Дала заңдарының» қоғамдағы алатын орны да соншалықты мықты болды. Керісінше, ежелгі құқықтық мекемелер мен заңдардың өз күші сақталса, көшпелі қоғамның талай қиын кездерден өтуіне, ішкі бірлестігінің сақталуына зор жәрдемін тигізді. Осы тұрғыдан алғанда көшпелі қоғамды оның ішкі заңдарынан бөліп қарау ретсіз.

Қазақ құқығы («Жарғы») кең-байтақ қыпшақ даласында еркіндік пен бостандық саясында, көшпелілердің дүниетанымы, өзіндік теңдік, өзін-өзі басқару ұғымдарының негізінде қалыптасып, дамыды. Ру ішіндегі және руаралық байланыстарда, сондай-ақ басқару қатынастарында шыншылдық, әділдік және адалдық сияқты моральдық құндылықтарды тәрбиелеп, бекітуге ерекше көңіл бөлінді. Бұлар қоғамдық идеология деңгейіне дейін көтерілді және қоғамдағы игіліктің, құқықтық тәртіп пен бейбітшіліктің күшіне айналды. «Ар» түсінігі адамдық қадір-қасиет ұғымынан да үлкен ұғым, адамның рухани негізін білдірген қоғам мен қазақтың «жарғы» құқығынан көрініс тауып, жоғары бағаланды. «Ар» ұғымына адами мазмұн берілді. Оның мазмұны мен салмағы келесідей нормативтік және сондай-ақ моральдық қағидалардан көрінеді: «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы»; «Өлімнен ар күшті»; «Жігіттің құны – жүз жылқы, ардың құны – мың жылқы».

Қазақтың «Жарғы» құқығының бірегейлігі оның көшпелі өркениет шеңберінде туындап, сол дәуірдің арман-мақсаты мен көптеген құндылық белгілерін қамтуында. Бұл орайда ол әлемдегі

тарихи маңызы бар құқықтық жүйелер арасында өзінің лайықты орнын иелене алады және иеленуі тиіс те.

3. Билер соты – қазақ құқығының белгісі

Қазақстан тарихындағы құқықтық тәртіптің «Алтын ғасырында» қоғамның басты, маңызды құрылымын арнайы дайындығы бар, дала құқығын жақсы меңгерген және мінсіз жеке өнегелілік қасиеттері бар билер бастаған сот құрады. Олар дана ақсақалдар алдында және халықтың алдында сынақтан өтуі тиіс еді және өтті де. Билер соты көшпелі қазақ қоғамының да, әділ сотының да белгісі болды.

I

«Бий есть живая летопись народа, юрист и законовед его» – «Би – халықтың тірі шежіресі, заңгері әрі заң шығарушысы»¹ – бұл анықтама Қазақстандағы (Ақмола қаласындағы) отарлау әкімшілігінде қызмет еткен, ерекше тапсырмалар жөніндегі Ресей шенеунігі И. Козловтың 1882 жылы қазақтардың әдеттік-құқықтық нормалары мен құқықтық құрылымдарын арнайы зерттеу негізінде жариялаған еңбегінен алынды. Аталмыш анықтама ХІХ ғасырдың өзінде Ұлы далада сирек болса да кездесіп қалатын, «Алтын ғасырдың» соттық дәстүріне адал болған билерге қатысты еді. Олардың кейбіреулері тіпті «көне нысандағы» қазақ әділ сотының даңқын жаңғыртуға да тырысты. Қазақтардың соттық-құқықтық жүйесін жақсы білгендердің барлығы осындай пікірде еді. Зерттеуші А. Крахалевтің пікірінше, «В отношении справедливости суда киргизы (казахи) очень требовательны... Справедливость – присутствие ее всего важнее» – «қырғыздардың (қазақтардың) сот әділдігіне қатысты көзқарасы өте қатал... Әділдіктің болуы – ең маңызды талап».

Қазақ әдет-ғұрып құқығы жүйесінде билердің мәртебесіне қатысты, халықтың құқықтың санасына мықтап енген және дәстүрлі менталитеттің мазмұнын құраған бірқатар қағидалар мен нормалар бар. Олар қысқа да нұсқа нақыл сөздерден көрініс тапқан: «Атаның баласы болма, адамның баласы бол»; «Туғанына бұрғаны – биді Құдай ұрғаны»; «Таста тамыр жоқ, биде бауыр жоқ». Әділдік пен ақиқат, оларға жетуге тырысу Қазақ құқығы нормаларына негізделген сот ісін жүргізуге және билердің соттық шешімдеріне іргелі негіз болған, яғни: «Атаңның құлы айтса да, әділдікке басыңды и», «Тіл жүйрік емес, шын жүйрік».

¹ Козлов И. А. Обычное право киргизов. В кн. «Материалы по казахскому обычному праву». Сб. 1. Алматы, 1948. 223-б.

«Көне нысандағы» қазақ соты көшпелі өркениет дәуірінде пайда болып, дамыған құбылыс ретінде қабылдануы мүмкін және зерделене алады. Қазақтар өздерін және өз мемлекеттілігін «Киіз туырлықты қазақ хандығы» деп атаған. «Көне нысандағы бұл сот әрі халық соты, әрі сот төрелігі бола білген. Ол әмбебап сипаттағы дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың институционалдық нормативтік құрылымдарына, сондай-ақ таптық, касталық, жергілікті бөлінушіліктен дербес биліктік нормативтік ережелерге негізделген үнемі даму үстіндегі құқықтық кеңістікте іске асырылды.

Жалпы этникалық мүдделер әдет-ғұрып құқығы нормаларынан жоғары қойылды. Бұл «Әдет әдет емес, жөн – әдет» деген ережеден көрініс тапты. Сот рудың, аумақтың немесе аймақтың атынан емес, тәуелсіз судья-бидің, әділдіктің атынан шығарылды. Қазақ құқығында қысқа да нұсқа ережелерден көрініс тапқан билердің билігінің моральдық және императивтік күші болды. Оның негізгі нормасы келесідей ережелерден көрініс тапты. «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», «Туғанына бұрғаны – биді Құдай ұрғаны». Қазақтардағы билер сотының келесі бір маңызды ерекшелігі – біріншіден, қарастырылатын даулы істің материалдық-мәндік мазмұнына қарағанда, рухани мазмұнына көбірек көңіл бөлінді, екіншіден – «әділеттілікпен» моральдық қағидаларды басшылыққа алу. Халықтың санасында үнемі «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің білімі мен ары бар», «Бай мал сақтайды, би ар сақтайды» деген сөздер жаңғырып тұрды. Осындай моральдық-нормативтік қағидалар әділдіктің «Алтын ғасыры» кезеңінде бидің санасында сайрап тұрды. Бұл орайда атақты Әйтеке би ұрпақтарына келесідей сөздерін қалдырған еді: «Менің өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі болды».

Қазақ соты дауласушы тараптарды келісімге келтіруге тырысып істі шешетін, сондай-ақ дауды шешу барысында жеке және қоғамдық сипаттағы теріс әрекеттерді жоюға тырысты. Осындай қиын мақсаттарды шешу үшін билердің далалық даналар мектебінде (кітаптар бойынша емес, өмір мектебінен) оқып, данагөй ақсақалдардың алдында сыннан өтіп, өткір ойлы, шешен тілді болуы, сондай-ақ қазақ құқығының білгірлері болуы міндетті еді. Тек осылай болғанда ғана билер соты өз айналасында Ұлы даладағы әділдік пен құқықтық тәртіптің «Алтын ғасырын» орната білді.

II

Қазақтың билері өздерінің атқаратын қызметтері мен заңдық қадір-қасиеті бойынша Орта Азия хандықтарындағы билерден, бегі-бектерден елеулі түрде өзгешеленді. Қазақ билерінің жалпы әлеуметтік топтан, сондай-ақ үстем таптан кең-байтақ түркі тілді кеңістікте бөлініп шығуына қазақ-қыпшақ көшпелі өркениеті жағдайы әсер етті. Орта Азияның тарихи қалыптасуының ортақтығына қарамастан, қазақ билері өз ортасынан бөліне білді. Қазақ-қыпшақтардың Ұлы даласында билердің дамуы Орта Азиялық аймақтың басқа бөліктеріне қарағанда өзге жолмен дамыды. Қазақ билері негізінен соттық қызметтер атқарса, көрші түркі халықтарындағы билер әкімшілік және басқарушының қасында кеңесшілік қызметтер атқарды. Қазақ билері көшпелі және жартылай көшпелі қоғамдағы соттық-құқықтық басқару саласындағы аталар даналығы мен білімін меңгерген топ ретінде қалыптасты.

Әдеттік құқықтық нормативтік байлығын меңгеру және оны өмірде қолдана білу, шешендік пен әділдікті қатар ұстай білуі – билердің «аттестациясының» басты шарты болды.

«Көне нысандағы» қазақ билерінің рөлі мен орны қысқа да нұсқа ережелерден көрініс тапты: «Биі жақсының елі жақсы», «Батыр елін жауға бермейді, би елін дауға бермейді».

Қазақтардың ауызша халық шығармашылығын зерттеушілердің барлығы қазақтардың Ұлы даласында «би» және «шешен» ұғымдары синонимдер деген ортақ пікірге ие. Көп жағдайда биді шешен деп таныған, ал егер шешен ақылды болса, ол биге айналған. Қазақтардағы соттық «шешендік өнер» тек сөздік байлық қана емес, дәлелдемелік және мазмұндық күшке де ие болды. Ол мынандай нақыл сөзден көрініс тапты: «Сөз тапқанға қолқа жоқ». XVIII ғасырдағы атақты билердің бірі Қазыбек би туралы «Ағын судай әйгілі шешен» деген қанатты сөз бекітілген. Атақты зерттеушілердің бірі Балтабай Адамбаевтың пікірінше, «би-шешен» түсінігі қазақтардың сөздік қорынан Жиренше шешеннің (шамамен XV–XVI ғасырлар) заманынан бері бөлініп айтылып келеді. Ол: «би» мен «шешен» деген атаулар тіпті революцияға дейін қатар қолданылып, кейде бірін-бірі ауыстырып келгені кездейсоқ емес», – дейді¹.

Қазақ құқығында шешендік, сөз қисынын таба білу дәлелдеу және сендірудің құралы болды. Орта ғасырлардағы қазақтарда сөз құдіреті тіпті жаңа заманға дейін аса жоғары бағаланды. Бұл Ұлы даладағы келесідей қағидалардан көрініс тапты: «Ердің құнын екі ауыз сөзбен

¹ Қазақтың ата заңдары (Древний мир права казахов), Т.2, Алматы, 2003. 43-б.

бітірер би», «Өнер алды – қызыл тіл», «Тіл жүйрік емес, билікте шын жүйрік». Үнемі байсалды, заманымыздың заңғар жазушыларының бірі Қазақстанның өткен тарихындағы соттық билік туралы сөз қозғалғанда, ұстамдылығын шетке ығыстырып қойып былай деп жазған еді: «В своих решениях знаменитые бии, не в пример нашим современным судьям, прежде всего исходили из убеждения, что честь, совесть и достоинство, возведенные в высокий принцип наиглавнейший аргумент в любом спорном вопросе, служит надежной опорой народного благосостояния. И этот аргумент подчас, бывало перевешивал даже столь понятное человеческое стремление одержать верх в прилюдном состоянии соперников»¹ – «Атақты билер өз шешімдерін шығарған кезде кез келген даулы мәселеде ең басты дәлелдің жоғары қағидасы болған әділдік пен қадір-қасиетті, ар-ожданлы халық мүддесін қамтамасыз етудің негізгі тірегі ретінде басшылыққа алды, ал біздің заманымыздың судьялары бұл жерде үлгі бола алмайды».

Арнайы әдебиетте «би» сөзі көне түркі сөзі, ол шығыс билеушілері – хан, сұлтандар кезінде ол маңызды лауазымдық атақты білдірді. Ол әртүрлі түркі халықтарында әртүрлі тарихи кезеңдерде әртүрлі аталды – «бек», «бегі», «би». Бірақ барлық жерде бұл ұғым «билік», «билеу» деген мағынаны білдірді және бұл атақты жоғарғы билеушінің қасындағы кеңесшілер, ерекше құзырлы адамдар, идеологтар иеленді.

Қазақтың «би» сөзі түріктің «билік» элементі бар жалпы атауынан шыққан. Ол терминологиялық белгі мағынасын сақтап қалған. Ал арнайы ұғым ретінде ол басқа синонимдерден өзгешеленді. Қазақ ордаларында, хандықтарында, жүздерінде және руларында, сондай-ақ Орта Азияның қазақ-қыпшақ жерлері аталатын Ұлы даласында «би» ұғымы өзгеше болды, яғни ол көбінесе соттық қызметтерді атқаратын адамға қатысты айтылды. Билер қызметі әділ сотпен тығыз байланысты адамдардың ерекше тобына жатты. Тарихи далалық жағдайда соттық биліктің екі мағынасы болды – дауларды қарастыру және құқық түзушілік. Қазақ билері жерлер мен рулардың әкімшіліктерінен бөлек, тек қана әділ билер мен заңгерлер қызметін ғана атқарды. Бұл – қазақ билерінің алыс-жақын түркітілді елдердегі бек-билерден айырмашылығы. Бидің құқықтық қызметі жеңіл болған жоқ. Би тарихи-құқықтық біліммен қатар Ұлы далада қолданылатын құқық жүйесін де жетік меңгеруі тиіс еді. Ал бұл оңай емес еді.

Қазақ құқығының нормативтік жүйесі үш сатыдан құралды: а) қысқа да нұсқа ережелерден көрініс тапқан негізгі әдеттік-құқықтық

¹ *Нурпеисов А.К.* Мысли, навеянные деяниями предков. В кн. «Айтеке би». Алматы, 1998. 49-54-бб.

институттар мен нормативтік қағидалар; ә) қазақ құқығына оларды құрастырған хандар мен билердің атымен енген ірілі-ұсақты нормативтік құқықтық жинақтар. Ол «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Жеті жарғы», б) соттық прецеденттер – көбінесе «Атадан қалған үлгі» «Биден қалған жол өнеге, жол, жоралғы сөз» деп аталатын атақты билердің биліктері. Олардың әрқайсысы қысқа да нұсқа билік, нақыл сөздерден құралған.

Қазақстандағы билердің соттық биліктері қалалық және жерөндеушілік мәдениетке негізделген құқық нормалары мен ислам құқығының нормалары қолданылатын жекелеген орталық-азиялық жерлер мен елдерге қарағанда зайырлы әрі менталды болды және мемлекеттік билікке көп әсер етті. Қазақ халқының тарихи тағдыры мен мемлекеттілігінде тұтастай бір дәуірді құраған заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасыры» – соттық-құқықтық қатынастар өз дамуында жалпыұлттық құндылық деңгейіне көтерілген қоғамның қалыпты жағдайын сипаттайды.

Қазақ құқығының маңызы Қазақияның этномәдени шекараларындағы өзінің реттеушілік нормативтік рөлі шеңберінен шығып кетті. Ол біруақытта бірнеше қызмет атқарды: реттеушілік, басқарушылық, біріктірушілік, қорғаушылық және адамгершіліктік. Ол кең мағынада алғанда заң да, билік те, қоғамдық болмыс пен өнегеліліктің қайнар көзі де, өнер де, рухани құндылық та болды. Сірә, қазақ құқығының дәл осы белгілеріне сәйкес оның өміршеңдігі мен әртүрлі құқық жүйелеріне – мұсылман құқығына, моңғол құқығына, орыс заңдарына мойынсұнбауын түсінуге болады. Олардың қазақ құқығына әсері қиратушы күшке айнала алмады. Ол көбінесе қоғамның үстем табына, оның жекелеген топтарына әсер етті. Қазақ құқығының реттеушілік қасиеті мен дамуы жаңа заманға дейін сақталған еді.

Қазақ құқығының таңғаларлық өміршеңдігі оның тарихтағы жүйелі-институционалдық құрылым ретіндегі ерекшелігінде емес, барлық халықтар өз тарихының ерте кезеңінде белгілі бір нысанда – қоғамдық және басқарушылық қатынастарды құқықтық реттеудегі әдеттік-құқықтық, соттық прецеденттердің үстемдік кезеңін бастан өткерген. Көптеген халықтарда мұндай кезең тұрақсыздығымен, өтпелілігімен ерекшеленді әрі ұзаққа созылған жоқ және орта ғасырлар дәуірі шеңберін ғана қамтиды. Қазақ құқығы өзінің негізінде әдеттік-құқықтық ережелер мен институттар бола отырып, моральдық құндылықтар мен еркін аймақта қалыптасып дамығандықтан онда көшпелі өркениеттің бейбіт, жақсы қағидалары шоғырланды.

ҚАЗАҚ ҚҰҚЫҒЫН БАҒАЛАУ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ

Астана қаласында Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының ғимаратының алдында XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII бірінші жартысында өмір сүрген үш биге: Төле, Қазыбек, Әйтеке билерге қатар отырған түрінде көрнекті ескерткіш орнатылған. Олар көшпелі шығыс халықтарының әдетінше, төбе басында орналасқан. Олардың бірі сол қолын жүрек тұсында ұстап, халқына тәжім еткендей түрде отыр, екіншісі шешендігімен көрініп, жартылай жұмылған оң қолын алдына тосуда, ал үшіншісінің қолында қағаздары бар. Бұл үш би, олардың көрінісі әрбір қазаққа жақын әрі түсінікті. Бейне бір даналық пен парасаттың лебі есіп тұрғандай. Далалық әділ соттың өлшемі әрі майталманы ретінде танылған үш бидің кескін-келбеті, Республикамыз тәуелсіздік алғаннан бері ұрпақтар үгіт-насихат жүргізбей-ақ «ресми мойындалмаған» Қазақ мемлекетінің символына айналууда. Бұл билерге арналған ескерткіш көпшілік халық тағзым ететін орынға да айналып отыр. Ешбір мемлекетте сот әділдігі өкілдерінің бейнесі мемлекеттік символға дейін көтерілмеген. Бұл халық санасында тарихи тұрғыда қалыптасқан «дала демократиясының» құқықтық жүйесіне берілген жоғары баға.

Қазақ құқығының тарихын шынайы зерттеу соңғы он жыл ішінде, яғни Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан бері (1990 жылдан бастап) орын алған құбылыс. Оған осы томға енгізіліп отырған зерттеушілер мен мәдениет қайраткерлерінің еңбектері айғақ.

Қазақ халқының өз-өзін, тарихын тануда «идеологиялық бұғау» болған, ғасырларға созылған дәуірдің жойылуы нәтижесінде қазақ рухы көтеріліп, көптеген зерттеушілердің еңбектеріне арқау болуда.

I

Қазақ құқығы – жер шарының Батыс-Сібір және Орта Азиялық бөлігіндегі кең далада қалыптасып орныққан көшпелі түркі тілді өркениеттің мәдени құндылықты құбылыстарының бірі. Бұл аймақ тарихи әдебиеттерде қыпшақтардың Отаны – Ұлы дала деп немесе осы жерлерді мекендеген этникалық бірлестіктердің атымен Қазақия деп аталды. Бұл Ұлы даланың дамуында өзіндік ерекшеліктері болды. Олар келесідей: а) бұл мыңжылдықтар бойы табиғи-демократиялық дәстүрлер негізінде бейбіт өмірге ұмтылушы мемлекеттік құрылымдар қалыптастырған, көптеген тайпалар мен этностар көшіп-қонып жүрген кең де «еркін аймақ» болды; ә) бұл жерлерді мекендеген халықтар негізінен дамыған көшпелі мал шаруашылығымен айналысты. Мұның

сыры үлкен аумақты емін-еркін иемдену, біріктіруші ортақ еркін құндылықтардың қалыптасуы және үлкен кеңістікке сай қалыптасқан дүниетаныммен тығыз байланысты еді; б) осы «еркін аймақта» қазақ-түркі этносының біртұтас тілдік мәдениеті және көшпелі қазақтардың өзіндік мейлінше дамыған демократиялық құқықтық мәдениеті қалыптасып, бекіді.

Қазақ құқығы Ұлы дала қыпшақтарының (Дешті қыпшақтар) демократиялық құндылықтары мен ерекшеліктерін бойына сіңіре алғандықтан да «Далалық демократия» құқығы деңгейіне көтеріле алды. Сот билігі беделінің өсуі, жоғарғы сатыға көтерілуі, билердің халық ілтипатына бөленуі қазақ құқығының өзіндік қырын аңғартады. «Шығыстық» тирандық заңдардың қазақ сахарасында орын алмауы, олардың ықпалының әлсіздігі – бұл да қазақ құқығының ерекшелігі. Қазақ құқығында өлім жазасы, түрмелер (зындандар) бас бостандығынан айыру, денеге зақым келтіру, қылмыстық қудалау болған жоқ. Ерекше жағдайларда ғана өлім жазасы қолданылды, онда да рулық бірлестік деңгейіндегі халық жиналыстарында шешіліп отырды. Барлық даулар азаматтық-құқықтық сипатқа ие болды және олар үшін мүліктік жауапкершілік қолданылды.

Қазақ құқығы нормаларының тірі кейіпкері, оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші әрі реформаторы сот нәтижесіндегі үстемдігін ел бірлігіне арнаған, көне дәстүрді берік ұстаған билер деп аталатын ерекше топ еді. Бұл қазақ билері Шығыстағы басқарушы-билерден өзгеше болып қалыптасты. Олар әрі ақын және шешен, көркем сөздің шеберлері, философ әрі ойшыл, әдет-ғұрып құқығының білгірі және оның реформаторы, әскери қолбасшы және басқарушы, ал көзқарасы негізінен – өз қызметінде жергілікті ру мүдделерінен бұрын Қазақия халқының мүддесін жоғары ұстаған, сонымен бірге олар қоғамдық пікірдің бақылауында болды. Қазақ биінің моральдық-құқықтық мәртебесі халықтың – «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» деген талабынан көрініс тапты. Дәл осы пікірді XVII–XVIII ғасырдың басында өмір сүрген атақты Әйтеке би: «Өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі», – деп әдемі айшықтаған болатын.

Қазақ құқығы бойынша сот әділдігін іске асыру әділдік, халықтық және адамгершілік идеологиясына негізделді және оның түп мақсаты дауласушы жақтарды татуластыру болып табылды. Қазақ құқығында бауырласу және некелік одақ құру институты кеңінен қолданылды. Дауды қарастырудағы қарапайымдылық, сот әділдігімен дәлелдеу бостандығының қамтамасыз етілуі, тараптардың және процеске қатысушылардың әрқайсысының өкілдерінің іске қатысу мүмкіндігінің шектелмеуі, тараптарды татуластыруға тырысу және

соттық шешімдердің, тіпті кінәлі тарапқа қатаң жаза тағайындалған кезде де қоғамның алдындағы әділеттігі мен логика заңдарына сай болуын қамтамасыз ету билер сотының нысаны мен мазмұнын құрады.

Қазақ құқығының негізгі қайнар көзі – Ұлы даланың нормативтік ережелер жүйесі қаншама ғасырлар бойы тікелей және жанама түрде әртүрлі мемлекеттер тарапынан қысым көріп, олардың идеологиясының әсерін сезінсе де өзінің таңғаларлық өміршеңдігін сақтап келді. Әрине қазақ қоғамы осындай күштердің әсерінен елеулі түрде өзгеріске ұшырап отырған, бірақ оның құқықтық мәдениеті мен тіл мәдениетін ешкім, ешбір күш өзгерте алмады. Олар мұндай қиын-қыстау жағдайларда, тек өзін-өзі сақтап қана қоймай, ішкі күшке ие болып нығая түсті. Ұлан-байтақ қазақ даласында болған өзгерістер мен төңкерістерге қарамастан сақталып, өзінің бастапқы «мәйегін» жоғалтпаған қазақ құқығының өміршеңдігін, оның негізі, құрылымының өзегі табиғи еркіндік, әділдік, өнегелік идеяларымен үндестікте болуымен түсіндіруге болады. Мұндай құбылыстар Қазақ құқығының басқыншылардың қылышы мен режимінің қыспағынан өзгермей, берік ұстануының себебі болып табылады.

Көшпелі мемлекеттің мәдени және демократиялық дәстүрлеріне негізделген Қазақ құқығы өзін тудырған мыңжылдық тарихи дәуірлерден өтіп қана қоймай, оны нешеме белестерге артына тастап үлгерді. XIX ғасырға дейін кейбір жағдайларда XX ғасырдың басына дейін өзінің реттеушілік мәнін жоғалтпай сақтап келді. Қазақ құқығының бұлай ұзақ өмір сүруін екі негізгі жағдаймен түсіндіруге болады: біріншіден, көшпелі өркениеттің шаруашылық-тұрмыстық, дүниетанымдық негіздері қазақтың кең даласында жаңа дәуірге дейін сақталды. Екіншіден, қазақ құқығы халықтың тыныс-тіршілігінің өзегімен қисындас болатын, халықтың өзіне жақын тәндес, жалпы адам баласының мәңгілік рухани бітім-болмысына, талабына сай болатын.

II

Қазақ құқығын, оның тарихын, нормативтік құрылымын, көшпелі өмірдің демократиялық мәдени құндылықтарын зерттеу кеш басталды. Еуропа үшін қазақ көшпелі әлемі XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында ғана белгілі бола бастады. Бұл жағдайды бірнеше себептермен түсіндіруге болады: 1) ұлан-ғайыр Орталық Азияның «еркін» даласын мекендеген қазақ қоғамы Азия мен Еуропаның біраз бөлігін ертеде дүр сілкіндірген ірі саяси және соғыс науқандарынан тыс қалып отырды. Осыған орай

ерте және кейінгі орта ғасырлардағы әйгілі саясаткерлер мен мемлекет қатынастарының, зиялы қауымның назарына ілінбеді; 2) қазақ қоғамы ғасырлар бойы негізінен мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі, жазу-сызудан гөрі ауыз әдебиетіне, еркіндік пен бейбіт өмірге бейімделген халықтардан құралды. Өркениетке сыртын беріп елеусіз қалған қазақ қоғамында шаруашылықты жүргізудің көшпелі тұрақтылығы көп уақыттар бойы сақталынды; 3) қоғамдық ұйымдасудың көшпелі типін таңдаған көшпелі өмір үшін Сөз бен Заңның үстемдігі әділет құрған заманның тұтастай өзі, ішкі қайнарлары мен қасиеттері, өзіндік ерекшеліктері үлкен қуат беретін күштің бастауы еді. Сөз бен Заң үстемдігі адамның табиғи ажырамас құндылығы деңгейінен қоғамдық пікірдің қажеттілігі сатысына трансформациялана алды. Бұл жүйені орнықтыру және ұрпақтарға ұлағаттап тапсыру мәселесі ешбір мәжбүрсіз және рәсімсіз өзіндік ішкі табиғи арналарымен іске асып әрі жаңғырып отырды. 4) Қазақия кеңістігінің әлемдік тарихи оқиғалардан тысқары болуы себепті шаруашылық жүргізудің жайылымдық-көшпелі режимі ұзақ мерзімге сақтала алды әрі қоғамдық дамуда осы сатыда көп тұрақтап қалды. Бұл құбылыс өз кезегінде бостандықтың халық билігінің бастапқы формаларының әдеттік-құқықтық мәдениет арнасында еркін дамып, жаңғыртылған деңгейге дейін жетуіне мүмкіндік берді. Сараң «өркениетті» әлем қазақ қоғамының сырттай өркениеттен тыс жатқанын бірден көре алды. Осы теріс көзқарас ұзақ уақыт үстемдік етіп тұрды.

Отарлаушылық-экономикалық, мүддені көздеген шет мемлекеттердің сыртқы саясаты XVIII ғасырдан бастап Қазақстанға деген қызығушылығы мен қысымын күшейте түсті. Сонымен бірге қазақ құқығын тануға терең зерттеуге жол ашылды. Бұл бағытта көрші Ресей патшалығы зор белсенділік көрсетті. «Артта қалған» қазақияның ішкі дүниесі Еуропалық деңгейде білім алған зиялы қауымдардың, шығыс халықтарының тарихына әуесқойлардың назарына іліне бастады. Олардың ішінде тәжірибелі зерттеушілерге қазақтың құқықтық мәдениетінің, оның өзіндік бітім-болмысы мен құндылығы ерекше әсер етті. Олар құнды пікірлер білдірді. Орыстың шығыстанушы-зерттеушісі А. Левшин қазақтың құқықтық өмірінде «Алтын ғасыр» дәуірі болғандығы туралы алғаш пікір білдірді (1832ж.). Қазақияда бірнеше жыл болған поляк ұлтының өкілі А. Янушкевич (XIX ғасырдың ортасы) шешендігімен және дүниетаным қабілетімен көпшілікті таңдандырған дала Демосфендері мен Цицерондарын өркениетті әлем кезінде, алдағы уақытта мойындауға мәжбүр болады деп көрсеткен.

Қазақ құқығын зерттеуде үш кезеңді бөліп көрсетуге болады. Оның бірінші кезеңі Қазақ даласын патшалық Ресейдің отарлауымен байланысты. Хронологиялық түрде ол XVIII–XX ғасырдың басын қамтиды. Екінші кезең – Кеңес үкіметімен тұстас (1917–1989 жылдар). Үшінші кезең тәуелсіз мемлекет Қазақ Республикасы (1990 жылдан бастап) құрылған кезден басталады. Алғашқы екі кезеңде қазақ құқығының мәселелерін қарастыру патшалық Ресейдің отарлау саясатына, кейін кеңестік мемлекеттің империялық саясатының бағытына сай жүргізілді. Әдет-ғұрып ережелеріне негізделген қазақ құқығын жүйелі, объективті түрде зерттеу тек соңғы жылдары – үшінші кезеңде бой көтерді.

Патшалық Ресей Қазақстанды отарлау саясатын жүргізу барысында, орыс шенеуніктерінің өздері мойындағандай, ежелгі қазақ ата-зандарының, сондай-ақ саяси өмірдегі және қоғамдық сана-сезімдегі билер соты рөлінің мықтылығы оларды таңғалдырады. Патшалық Ресейдің отарлау саясаты неғұрлым белсенді жүргізілсе, қазақ даласының ежелгі құқық құрылымының оған қарсылығы соғұрлым күшті болды. Кешікпей-ақ қазақ қоғамына ықпалын күшейту үшін, оның құқықтық жүйесін тұсауламай, оны өзінің отарлаушылық пиғылына ыңғайламай отарлау саясатын жүзеге асыру мүмкін еместігіне патшалық өкіметтің көзі жете бастады. XIX ғасырдың 20-жылдарынан бастап патша өкіметі өзінің отарлау саясатын күшпен енгізе алмайтындығын түсініп, ендігі жерде қазақтың құқықтық мәдениетін, құқықтық болмысын түсіну, зерттеу мақсатымен қазақ даласындағы құқықтық нормаларды жинау, оларды бір жүйеге келтіру жұмысын жүргізу туралы бұйрық береді. Мысалы, И.А.Козлов Петербург университетінің заң факультетін бітірген соң (1877 ж.) өзінің сұрануы бойынша Қазақ даласының «Сібір басқармасына» Омбы қаласына жіберіледі. 80-жылдары оның бастамасы бойынша қарамағына Орталық Қазақстанның біраз бөлігі кіретін Батыс Сібір генерал-губернаторы мақұлдаған «Құқықтық әдет-ғұрыптар туралы мәліметтерді жинау» басталады. Ол өзінің 1882 жылы жариялаған алғашқы мақалаларының бірінде «билер сотын» жоюдан сақтап қалудың қажеттілігі туралы жазған. Ол өзі редакциялайтын «Особое прибавление к Акмолинским областным ведомствам» (1888–1894 жылдар) газеті арқылы «Дала заңдары» туралы мақалалар жіберуін сұрап, қазақ әдет-ғұрып құқығының жергілікті білгірлеріне түгелдей, кейбіріне жекелеп өтініш жібереді¹. Қазақ құқығы туралы дәл осындай пікірді орыстың тағы бір жас зерттеуші-шенеунігі Н.Н. Максимов та ұстанған. Ол да И.А. Козлов сияқты Петербург университетінің заң факультетін бес жыл кейінірек бітірген.

¹ Особое прибавление к Акмолинским областным ведомствам. Омбы, 1888. №14.

1883–1898 жылдар аралығында ол Дала өлкесінде (Омбы қаласында) жұмыс істеді, қазақтардың арасында ел аралап, билердің қызметімен, қазақ әдет-ғұрып құқығымен, оның болмысымен танысып, оны зерттеумен айналысты. Ол жариялаған мақалалар мен жазба деректерінің көпшілігінде билердің рөліне және «дала құқығына» жоғары баға берген, сондай-ақ олардың ежелгі маңызының бүгінде төмендеуінің себептерін өзінше түсіндіруге тырысқан. Соған қарамастан ХІХ ғасырдың соңында да бидің шешімі «мүлтіксіз орындалуы тиіс» екендігін байқауға болатындығын жазды¹. Өзге де озық ойлы орыс шенеуніктері сияқты ол да Патша әкімшілігінің көзін қазақ «әдет-ғұрып құқығының жинағын» құрастыру қажеттілігіне жеткізуге тырысып бақты. Өзінің бұл идеясын дәлелдеуде ол қазақ құқығының аз зерттелгендігін, оның нормалары мен институттары түрлі сыртқы әсерлердің салдарынан өзгеріп бара жатқандығын тиек етті, бұрынғы билердің азайып бара жатқандығын түсіндірді. Ол мұсылман құқығы-шариаттың қазақтардың құқықтық өміріне қолданылуына қарсы болды². Осы және өзге де пікірлерді негізді деп тапқан Патша өкіметі, ХІХ ғасырдың 40–60 және 80-жылдарында қазақ қоғамындағы басқару жүйесін және ондағы билердің рөлін зерттеу жөнінде бірнеше рет арнайы комиссия құрған болатын. Патшалық комиссиялардың біркатар қызметінің нәтижесінде қазақтардың әдеттік-құқықтық ережелері туралы көлемді материалдар жиналады. Бұл материалдардың ғылымтанымдық бағасы өте зор болды. Жиналған материалдардың біраз бөлігі кезінде қазақ әдет-ғұрып құқығы нормаларының жинағы түрінде жарияланды. Қазақ әдет-ғұрып құқығы туралы көптеген мағлұматтар КСРО-ның және Ресей Федерациясының, Мәскеу, Петербор, Омбы, Орынбор, Ташкент, Томбы, Алматы қалаларының мұрағаттық қорларында сақталған. Осы кезде қазақ әдет-ғұрып құқығы туралы: «Сборник обычного права сибирских инородцев» (Самоквасов Д.Я., Варшава, 1876); «Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской Орде силу закона» (Баллюзек Л.Ф., Оренбург, 1871); «Обычное право киргизов» (Козлов И.А., Омск, 1886); «Материалы для изучения юридических обычаев киргизов», (Маковецкий П.Е., 1886); «Обычное право киргиз» (Леонтьев А., Москва, 1890) және тағы басқа да зерттеулер, жинақтар бірінен соң бірі шыға бастады.

Қазақстандағы отаршылық-әкімшілік жүйенің мекемелерінде жұмыс істеген білімді орыс шенеуніктерінің, әсіресе жас буын ара-

¹ Максимов Н.Н. Народный суд у киргизов // Журнал Юридического общества при Императорском Санкт-Петербургском университете, 1897, кн. 7., 65-б.

² Максимов Н.Н. О необходимости приступить к составлению сборника Киргизского обычного права «Отчет о деятельности Западно-Сибирского русского географического общества за 1897 год». Омбы, 1899, 9-12-бб.

сында «артта қалған», «мешеулік» қазақ қоғамымен етене жақын танысу, оның құқықтық мәдениетіне деген өзіндік қызығушылықтарын тудырады.

Қазақ құқығы нормаларын жинаудан оларды зерттеуге көшуге бетбұрыс екінші кезеңде – 1917 жылғы Ресейдегі Қазан төңкерісінен кейін жасалды. Ұйымдық тұрғыдан Қазақ КСР-інің Ғылым академиясы мен оның құрамында Құқық бөлімінің (1946 ж.), Философия және құқық институтының (1958 ж.), оның негізінде Ұлттық Ғылым академиясының құрылымындағы Мемлекет және құқық институтының құрылуы (1992 ж.) Қазақ Республикасындағы тарихи-құқықтық зерттеулерге елеулі тың серпін берді.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Қазақ құқығы, оның көне институттарын зерттеуге деген ғылыми құлшыныс кең орын алды. Алғашқыда бұл «Қазақстан тарихының» очерктерін, кейінірек көп-томдық басылымдарын дайындау үстінде жүргізілді және онда Қазақстанның орта ғасырлардағы қазақ тарихын жазуда сол кездегі құқықтық жүйеге ат басын бұрмай өту мүмкін емес болатын. Сонымен бірге әдейі зерттеулер де жүргізіле бастады. Осы жылдары Т.М.Күлтелеевтің, С.Л.Фукстің арнайы құқықтық зерттеулері, «Материалы по обычному праву казахов», Т. 1 (1948 ж.), «Материалы по политическому строю казахов», Т.1. (1960 ж.), «Проблемы казахского обычного права» (1989 ж.) атты еңбектер жарық көрді. Әсіресе Қазақстан тәуелсіз мемлекет дәрежесін алғаннан кейін құнды, күрделі еңбектер, зерттеулер жарияланды. Еліміздің саяси және құқықтық тарихына арналған бірталай кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалды. Олардың ішінде докторлық зерттеулер: З.Ж. Кенжалиевтің «Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет» (1996 ж.), Н.Ө.Өсеровтің «Қазақ құқығы және мұсылман құқығының нормалары» (1998 ж.), М.А. Құл-Мұхаммедтің «Алаш» партиясы қайраткерлерінің саяси-құқықтық көзқарастары» (1999ж.), С.Өзбекұлының «XVII ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі Қазақстандағы қоғамдық-саяси және құқықтық ой-пікірлер» (1999 ж.): ал кандидаттық диссертациялардың ішінен: К.А.Абишевтің «Русская передовая интеллигенция Западной Сибири в истории политической и правовой мысли Казахстана» (1990 ж.), Н.А. Ахметованың «Институт «кун» в обычном праве казахов», Ш.А. Андабековтың «Билердің төтенше съездері» (1995 ж.), Г.З. Ыдырысовтың «М.Сералиннің саяси және құқықтық көзқарастары» (1985 ж.) және т.б. атап өтуге болады.

Кенес үкіметі дәуірінде жасалған зерттеулер қаншалықты маңызды болса да, «таптық көзқараспен» шектеліп, қоғамның қанаушылар мен каналушылар деп бөлінуіне негізделген тарихи-идеологиялық мақсаттарды

көздеді. Сондықтан да билердің, шешендердің, қазақ ата заңдарының білгірлерінің көпшілігі халықтың ауқатты бөлігінен шыққандықтан, оларға деген көзқарас та теріс болды. Қазақ қоғамы және ондағы құқықтық құрылымдар кеңестік дәуірде «үлкен саясатқа» қарсы жүйелер ретінде бағаланды.

Кеңес үкіметі тұсындағы жаппай қуғын-сүргінге ұшырату науқаны кезінде халықтың көзі ашық, оқыған зиялы қауымның қолында сақталған көненің көзі саналатын құнды қолжазбаларды да өртеп, құртып жіберді. Кейінгі кездегі елімізде жүргізіліп жатқан қуғын-сүргін құрбандарын ақтау «ежелгі қазақ құқығын» қайта түлетуге мүмкіндік тудырды.

III

Қазақ қоғамында Сөз құдіретін жоғары бағалаған. Дауласқан даугерлерді, жауласқан ішкі жауларды бір ауыз сөзбен тоқтатқан, сөзден асқан ештеңе болған жоқ. Шешендік өнер адамдардың қарым-қатынастарының отбасылық, рулық, мемлекеттік деңгейлерінде қолданылып, негізгі атрибуттардың бірі болып есептелді. Сөздік қордың байлығы, оны ұстартып шебер жетілгендікпен пайдалана білу ерекше бағаланды. Сөзді саптау мен аяқасты тапқырлық, айтқыштық, топта суырылып шығып сөйлеу ақыл-парасат деңгейінде орындалғанда далалықтар құрметтеген ұлы күшке айналушы еді. Әлеуметтік ортада және ұжымда рухани құнды сөздер тек қарым-қатынас құралы емес, одан да биік, рухани азық деңгейінде аса қызығушылықпен әрі саналы түрде қолданылып отырды. Күшті сақталған рулық бірлестіктердің бейбіт сүйгіш көшпелі өмір сүру образындағы еркіндік пен халықтың алып кеңістікті иемдену әрі мекендеу еркіндігі сөз феноменінің қалыптасуына және қоғамда қуатты күшке айналуына мүмкіндік туғызды. Қазақи сот билігі – билер сотының шешендік сөз күш – құдіретіне негізделген. Би – қазақ құқығы нормаларының тарихи-эволюциялық дамуындағы білгірі әрі шешені болған. Олар бірін-бірі толықтырып, далалық Фемиданың бейнесін көрсетті. Сот әділдігі саласында біреуінің болмауы ақылға сыймайтын әрі мүмкін емес құбылыс деп қаралды. Қызыл тілдің, шешендік өнердің басты қайнары, олардың сақтаушысы әрі реформаторы болып бірінші кезекте сот билігін жүзеге асырушы, ерекше кәсібиленген, қоғамның әлеуметтік қабатының бірі болып табылатын бидің орны ерекше. Қазақ құқығының соттық-процессуалдық нормаларының түзілуінде соттық функцияның еркін іске асуына толық әрі жан-жақты жағдай жасалған. Билер туралы бізге жеткен:

«Ханда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің ары, білімі бар», – деген халық даналығы жоғарыда айтылған ойдың шындыққа жанасатындығын білдіреді. Белгілі жазушы Ә. Нұрпейісов: «С годами я, все чаще оглядывая мысленно скрытые пласты веков казахской истории, все более и более поражаюсь... Три мудреца чьи имена сегодня не сходят с уст благодарных потомков – Төле, Казыбек, Айтеке – не только были наделены Богом великим ораторским искусством. Они точно так же, как Цицерон в древнем Риме, исполняли широкий круг государственных обязанностей – в том числе судьей-биев, утверждая тем самым своими деяниями принципы демократий Великой Степи», – деп жазды. Қазақстандық сыншы-жазушы Г.Бельгер қазақтың үш биі туралы айта келіп, оларды «үш пайғамбар» деп атайды.

Осы томға енгізілген, соңғы он жыл ішінде жарияланған отандық және шетелдік авторлардың көптеген зерттеулері Қазақияның рухани тарихы мен ата заң ережелерінің ерекшеліктерін, байлықтарын мейлінше ашып көрсетеді. Осы арада төмендегі белгілі ғалымдар мен жазушылардың, қоғам қайраткерлерінің пікірлері құнды ойларға толы. Көрнекті зерттеуші Балтабай Адамбаевтың пікірі бойынша: «Қазақ шешендік өнері XII–XIII ғасырларда Майқы би мен Аяз билерден басталады». Аты әлемге әйгілі жазушы, ғалым әрі қазақ тарихының білгірі М.О.Әуезов: «Әрбір хан өз қасында ақылшы болатын биді таңдағанда, ең алдымен сөз тапқыш өткір деген шешеннен, судырлаған ақыннан алатын», – деп жазды. Ұлттық әдебиет тарихын зерттеуші Рахманқұл Бердібаев: «Ұлы билер барлық кезде үлкендікшілі іс-әрекетінің бәрінде ел мүддесін өз бастарының мүддесінен жоғары қойған», – деп жазды.

Қазақ ата заңдарының мәнін тек қана Қазақияның этномәдени шекарасындағы өзіндік нормативтік рөлімен түсіндіруге, шектеуге болмайды. Онда біз аясы кең қазақ құқығын белгілі қысаңдықтың бұғауында қалдырамыз хақ. Ол бір мезгілде бірнеше функция (қызмет) атқарды.

Қыпшақтардың Ұлы даласыныңерте құлдырауы қазақ даласындағы құқықтық мәдениеттің құлдырауына соқтырған жоқ. Бұл қарама-қайшылықты процесте оның ұлан-ғайыр «еркін» даладағы өмірі өз әсерін тигізген болуы мүмкін. Бірақ ортағасырлық қазақ даласының шаруашылық, мәдени тұрғыдан басқа елдермен салыстырғанда артта қалуы да қоғамға өз әсерін тигізбеді. Ұлан-байтақ Орта Азиялық аймақ әлемдік тарихтың сахнасынан ығысып, ұзақ уақыт бойы ұмыт қалған болатын. Бұны да ескерген жөн.

Қазақтың дәстүрлі құқықтық мәдениетін зерттеу бастапқыда Сталин қайтыс болғаннан кейінгі кезеңде, кейін Кеңес өкіметі тарағаннан

соң Республикамыздың өзекті мәселелерінің біріне айналды. Оған тіл мамандары, әдебиетшілер, тарихшылар мен заңгерлер де қатысты. Біртіндеп ортағасырлық қазақ тарихында «соттық-құқықтық өркендеу» кезеңінің тұтас бейнесі құрылды.

Қазақ құқығы мен бидің билігін әртүрлі тұрғыдан зерттеу оларды көшпелі түркі өркениетінің құнды мұраларының бірі ретінде сипаттайды, олардың құқықтық мәдениет аясындағы орны мен ерекшеліктерін ашып көрсетеді.

БИЛЕРДІҢ СОТЫ БҰРЫН ХАЛЫҚТЫҚ БОЛСА, ЕНДІ ОЛ АППАРАТТЫҚҚА АЙНАЛДЫ: ОРЫС ӘДЕБИЕТТЕРІНІҢ НЕГІЗГІ МОТИВИ ОСЫНДАЙ ЕДІ

Орыс әдебиеті мен Ресейдің мұрағат қорларында қазақтың «Жарғы» құқығы мен XIX ғасыр және XX ғасырдың басындағы билер соты туралы жазба қор баршылық.

Қазақтардың құқықтық мәдениеті туралы «көшпелі қазақтардың әдет-ғұрып құқығы», «дала құқығы» және «Шығыс Дешті Қыпшақ қазақтарының құқығы» аттарымен белгілі қазақтың «Жарғы» құқығын жинау, соның ішінде оның нормативтік құрылымын зерттеу Ресейде тек қана XIX ғасырда ғана басталған болатын.

Әрине Қазақстан туралы материалдар бұған дейін жалпы айтқанда орыс мемлекетінің мұрағаттары мен кеңселерінде болған. Олар негізінен хабарламалар, хаттар, күнделіктер және де қазақ жерлеріндегі жағдай туралы жекелеген мәліметтер, Ресеймен қарым-қатынастар, оның өкіметі мен шекаралық органдарының қазақ хандықтарымен, оның жеке өкілдерімен қатынастары туралы мәліметтер еді. Олардың арасында сот және құқықтық жүйе туралы ақпараттар жоқтың қасы еді, бар болғанның өзінде үзінді күйінде ғана кездесетін. XIX ғасыр ортасында Дала өлкесі халқының ішкі жағдайына қатысты Патша өкіметінің де, жеке зерттеуші энтузиастердің де қызығушылығы арта түсті. Соның өзінде қазақтардың өмірінің көптеген жақтары, әсіресе сот және құқықтық мәдениеті өте аз зерттелген әрі түсініксіз сала болып қала берді. Генерал-адъютант Крыжановский XIX ғасырдың 60-жылдары Императорлық Географиялық қоғамның Орынбордағы бөлімін ашар кезде былай деген: «О киргизах имеют в России понятия ложные, что конечно, гораздо хуже, чем полное незнание»¹ – «Қырғыздар туралы Ресейдегі мәліметтер жалған, бұл ештеңе білмегендіктен де ауыр жағдай».

¹ Записки Оренбургского отдела Императорского русского географического общества. Вып. 1-й, Казань, 1870. 27-бет.

Осындай пікірді көптеген жылдар бойы Орынбор әкімшілігінде қызмет атқарған, қазақ тілін меңгеруге құлықтылық танытқан шығыстанушы ғалым Л.А.Словохотов та жазып кеткен. Оның ойынша, дала заңдары мен билер соты туралы орыс авторларының жариялаған еңбектері үстірт жазылып, көбінде ақиқатты бұрмалайды. Дегенмен де осындай кемшіліктерге қарамастан орыстардың қазақтың «Жарғы» құқығы туралы әдебиеттері сан және сапа жағынан да бірталай мәліметтер береді. Бұл әсіресе XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басына қатысты.

I

Қазақ жері XVIII ғасырдың 30-жылдарында Ресей қарауына кіргенімен де, Ресей тарапынан «басқарылмайтын аумақ» болып қала берді. Қазақ жері Ресей үшін Оңтүстік Азияның бай мемлекеттеріне жол ашатын көпір ретінде керек еді. Орыстың I Петр патшасы 1722 жылы парсы жорығы кезінде Астраханда болған шағында қазақ ордаларының жағдайы туралы сұрауларға жауап бергенде: «Киргиз-кайсацкая степь всем азиатским странам и землям ключ и ворота»¹ – «Қырғыз-қайсақ (қазақ) даласы бүкіл Азия елдеріне шығатын жолдың кілті мен есігі» деп көрсеткен. Империяның негізгі күштері, «үлкен саясат» алаңында – Батыс және Оңтүстік батыста шоғырланғанына қарамастан, орыс патшасы Бекович Черкасскийдің ірі отрядын қазақ даласы арқылы Хиуа хандығына жорық жасау үшін аттандырады. Ондағы патша өкіметінің негізгі мақсатын зерттеуші былай түсіндіреді: «Проложить русскому купечеству через степи ее (Средней Азии – С.З.) дорогу к сокровищам Индии»² – «Орталық Азия арқылы орыс саудагерлеріне есепсіз Индия байлығына жол ашу еді».

XIX ғасырдың басына қарай заман өзгерді. Ресейдің Дала өлкесіне деген саясаты да өзгерді. Қазақ жерлері арқылы Азияның оңтүстік елдеріне дәлізді қалыптастырудан бастап, осы жолдың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге дейін өкімет қазақ жерлерін игеріп, оны империяның басқарылатын шеткі аймағына айналдыруға кірісті. Бұл мәселе күрделі және көп кезенді еді. Ол Дала өлкесінің ішкі құрылымына күш көрсету және мейлінше өзгерту арқылы жүзеге асырыла бастады.

Қазақстанда жаңа отарлау саясатын жүргізудің негізгі шарты қазақ қоғамы туралы мүмкіндігінше анық мәлімет алу екенін Ресей өкіметі де түсіне бастады. Дамуында әлдеқайда артта қалған көшпелілер

¹ *Витевский В.Н., Неплюев И.И.* Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 года. Т. I, Казань, 1889-1892, 136-б.

² *Григорьев В.* Русская политика в отношении Средней Азии. СПб, 1874. 11-12-бб.

қоғамын, оның ішкі ережелерін, руға бөліну жағдайындағы қазақ қоғамындағы ұжымдық институттарды басқару мен реттерін, негіздерін түсінуді мақсат етті. Бұндай саясат бірінші жағынан бұрын-соңды жинақталған материалдар мен сипаттамаларға, екінші жағынан жаңа ақпараттарға сәйкес жүргізіліп отырды. Қазақ даласын жаңаша басқарудың схемалары мен үлгілерінің, ойластырылған жаңартулардың жүзеге асуын қамтамасыз ететін заңдардың жобалары дайындалды. Қазақстан Ресейдің сауда-экономикалық, жер мен кеңістік және стратегиялық саясатында тәуелсіз рөлге ие болды.

Дала өлкесінде хан билігінің жойылуы отарлау саясатының жаңа бір кезеңінің басты мәселесіне айналды. Бұндай саясат ХІХ ғасырдың басынан басталды да, 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы Жарғының» жасалуы және қабылдануымен аяқталды, ол тарихқа «Сперанский Жарғысы» деп беделді шығыстанушы ғалым, либерал-реформатор, Ресейдің көрнекті қайраткері, жарғы авторының атымен енді. Бұл уақытқа дейін далада, Кіші және Орта жүздерде Патша өкімшілігінде ресми қолдау таппаған, өз-өздерін сайлаған сұлтандар арасынан шыққан хандар ғана қалды. Ережеден тыс қалмаған Каспийдің шағын аймағында орналасқан өкіметтің өзі де жеке хандық ретінде жариялаған Бөкей ішкі ордасы еді (бұл жерде Жәңгір хан өз қызметінде 1845 жылы қайтыс болғанға дейін отырған). «Жарғыға» сәйкес бұрынғы хан билігі жаңадан құрылған округтер басындағы сұлтандарға ауысты.

Ханбилігін жою қарсаңында, «Сібір қырғыздары туралы Жарғының» қабылдануы және қазақ халқын руға сәйкес өкімшілік аймақтарға бөлуге негізделген қазақ даласын басқарудың жаңа патшалық заң жүйесін енгізу қарсаңында бірқатар дайындық жұмыстары жүргізілген. Петербург билігі тапсырысы бойынша, сонымен қатар Омбы, Орынбор, Ташкент қалаларында орналасқан өлкені отарлау саясатын жүзеге асыруға жауапты губерниялық шекаралық басқармалардың өздері де отрядтар мен топтарды құрып және жекелеген шенеуніктерді казактар шоғырланған алыс және жақын аудандарға, олардың көштеріне жіберіп отырған. Олардың алдарына белгілі бір міндеттер қойылған: білгірлер мен жергілікті әкімдерден билер сотында қолданылатын құқықтық нормалар туралы, олардың үкімдерінің мазмұны мен рөлі туралы ақпараттарды жинақтау, сондай-ақ олар туралы өздерінің бақылаулары мен алған әсерлерін қағаз бетіне түсіру тапсырылды. Олардың алғашқы қатардағы міндеті аймақтар бойынша көшпелі қазақ халқының заңдар жинағын құрастыру еді. Ол кездерде артта қалған және көшпелі елдерде, оның ішінде Қазақстанда да, бейбіт жағдайда ел басқару ісі, билік көбінесе сот билігі арқылы жүргізіледі деген ұғым

үстем болатын. Қазақ даласындағы ішкі құқықтық ережелерді білмей және оларды ескермей Ресейдің империялық мүдделеріне сәйкес келетін Дала өлкесінде қандай да бір тиімді саясат пен реформаларды жүргізу мүмкін емес деген пікір қалыптасты. Осындай бағыттарда жүргізілген белсенді жұмыс үш кезеңге бөлініп өткізілді: бірінші рет XIX ғасырдың 20-жылдарында кешенді заңдарды, соның ішінде 1822 жылы дайындалған «Бұратаналар туралы Жарғы» мен «Сібір қырғыздары туралы Жарғыны» жасау және қабылдау қажеттігіне байланысты; екінші ретінде хан билігін толығымен жою және XIX ғасырдың 40-жылдарында қазақ жерлерінің әкімшілік құрылымын реформалау қарсаңында және оларды басқарумен байланысты; үшінші кезең XIX ғасырдың 60-70-жылдарында өлкеде Ресейдің жан-жақты ықпалын күшейтуге бағытталған, Қазақстандағы басқару мен сот саласында жаңадан ірі реформаларды жүргізуді қамтиды.

Қазақстандағы осы өзгерістердің үш кезеңінде жергілікті соттарда «халықтық әдет-ғұрып құқық нормаларын қолдануды шектеу» саясатымен қатар, дәстүрлі судьяларды-билерді ресми шенеуніктердің бір түріне айналдыру саясаты жүргізіліп отырды. Осы жылдар аралығында қазақтың «Жарғы» құқығы туралы едәуір үлкен нормативтік материалдар жинақталған, олардың кейбіреулері жарияланған. Сонымен қатар билер соты туралы мәліметтер мен пікірлер шоғырланды, олар ертеректе «халықтық сот», «әділ сот» үлгілерін қалай атқарды, сондай-ақ царизмнің империялық саясаты кезінде қандай болды, соған байланысты көптеген материалдар жинақталған.

II

Қазақтың көшпелі қоғамында құқықтық өмір мен соттарды ұйымдастыру туралы салыстырмалы түрдегі қысқа мерзімде жинақталған дәйекті материалдардың жалпы құндылығын айта келіп, олар көбінде Ресейдің отарлау саясатының көзқарасы тұрғысынан жинақталып құрылғанын естен шығармау керек, бұл – біріншіден. Екіншіден, бұл материалдарды негізінен орыс шенеуніктері өздерінің дала көштеріне қысқа мерзімге келген сапарларында жинақтаған, ең бастысы, олар көшпелі қазақ қоғамының дәстүрлі болмысы, өмірі, жергілікті және топаралық (рулық) байланыстардың ерекшеліктерімен, қоғамның ішкі құрылымымен мүлдем таныс емес, не аз білген. Үшіншіден, материалдарды жинақтаудың бірден-бір көзі – жергілікті ақсүйектердің өз мөрлері қойылған жазбаша хабарламалары, шын мәнінде оларды барлық жерде дерлік жергілікті әкімдердің сауатсыздығына байланысты маңайында қызмет атқаратын молдалар

мен діншілдер жазған. Осы хабарламаларда көшпелі қазақ қоғамында белгісіз және орындалмайтын мұсылман құқығының нормалары кеңінен енгізілген. Сонымен қатар олардың ішінде басқа мұсылман құқық жүйелерінен, ресейлік заң жүйесінен алынған нормалар да көптеп енгізілген. Осындай олқылықтарды сол кезде өмір сүрген, көзімен көрген Ш. Уәлиханов, Л.А. Словоохотов сияқты көрнекті ойшылдар мен зерттеушілер атап көрсеткен-ді.

Басылымға енгізіліп отырған көшпелі қазақ қоғамының құқықтық өмірі туралы материалдармен танысу, оқу және бағалау барысында ескеретін маңызды жайттар баршылық. Авторлар көбінде күнделікті өмірде көзге ғана ілінген жағдайларды іліп-шалып қарап, көзімен көргендерді сол кездегі қазақ қоғамының тұрмысымен және азаматтық қоғамымен байланысты түсінуге мүлдем тырыспаған. Қазақтардың нормативті «әдет-ғұрып құқықтары» туралы жинақталған материалдардың негізін құрайтын әртүрлі жазбалардың осы ерекшелігін, жазбалардың белгілі саяси мақсат негізінде дайындалғанын, оларды қазақ қоғамы мен оның өмірімен аз таныс адамдардың жазғанын ескерген жөн.

Ескерер тағы бір жайт, орыстың барлық дерлік авторлары Дала өлкесіндегі жергілікті тұрғындар – көшпелі қазақтар артта қалған номадтар, тағылар деген сол кезеңде кең тараған еуропалық көзқарас шыр-мауында болған. Орыс жазба әдебиет көздерінде, авторлардың қызметі мен беделіне қарамастан, олардың жазбаларында ХІХ ғасырдағы қазақ қоғамы «жабайы», «артта қалған», «мешеу», «бассыздық жайлаған» қоғам ретінде сипатталды. Өзіне әлемдік абырой әперген, 1832 жылы жарық көрген қазақтар жайлы үш томдық еңбектің авторы А.И. Левшин секілді тәжірибелі зерттеуші де өз жазбасын қазақтарда «бассыздық пен өкіметсіздік үстем» деген пайымдаумен бастайды. Оның пікірінше, «Они почти совсем не знают подчиненности... Если будем искать причины оного, то главнейшую найдем в образе кочевой жизни сего народа и бесплодии земель его» – «олар бағыну дегенді тіпті білмейді... Егер оның себептерін іздесек, оның негізі осы халықтың көшпелі өмір сүру салты мен жерінің құнарсыздығында жатыр». Автордың бұл пікірінің астарын түсінуге болатын еді: оның сөзіне қарағанда, ол Батыс Қазақстан қазақтары арасында шөлді және жартылай шөлді мекенде тек 2–3 ай болған. Ол негізінен қазақ даласындағы билеуші орталық Орынбор қаласында жинақталған мәліметтерді пайдаланды. Ресей мемлекетінің Азия ісі орталық ведомствосында жиналған материалдарға сүйенді. Еуропалық дүниетаным тұрғысынан ол үшін көшпелі қоғам көп жағдайда түсініксіз әрі құпия болып қала берді. Дегенмен де өзінің зерттеушілік-танымдық дарынының арқасында өз

көзімен көрген қазақтардың тұрмысы, мінез-құлқы, құрылымы жайлы кеңінен жазып, шын мәнінде Еуропа мен Ресейге көшпелі қазақтардың Дала өлкесін танытты.

Айта кетуіміз керек, бірқатар жат авторлардың қазақ қоғамы «артта қалған», «жабайы», «мәдениеттен жұрдай» деп ойша жоруы бірқатар негізге де ие еді. Өйткені қазақтардың Дала өлкесі ХІХ ғасырда сырт көзге көшпелі халық тұратын басып-жаншылған, кедей, бей-берекет кеңістікті аймақ ретінде танылды. Себебі, ел екі жүз жылға жуық уақыт бойында тұрақсыздық қасіретін тартты, үздіксіз жаппай және жергілікті көтерілістер мен әскери күрестердің, әсіресе отаршылар мен олардың қуыршақтарына және халық мүддесін аяққа таптаған өз билеушілеріне қарсы күрес алаңына айналды, сондай-ақ Ресей мемлекетінің халықты басып-жаншып, біртіндеп жуасыту, Орта Азияда империялық саясатты іске асыру жолында жүргізілген, соның ішінде жазалаушы (карательный) отрядтарының жорығы мен жүгенсіздігі мекеніне айналды. Зор шығындар әкелген, көшпелілер өмірінің ырғағын бұзған осындай және өзге де жаппай іс-қимылдардың барысында Дала өлкесінде жабайылық, бассыздық, жаппай жоқшылық етек жайды. Ең бастысы – ертеде ержүрек жа-уынгер, бостандық пен моральдық құндылықтар рухын қорғаушылар ретінде танылған көшпелі қазақтардың рухани құлдырауына себеп болды. Мұның бәрі ХІХ ғасырдың басында, одан кейінгі жылдары қазақтардың көшпелі қоғамымен алғаш рет бетпе-бет кездескен бірқатар патшалық шенеуніктердің көзқарасына әсерін тигізді. Еуропада, Ресейдің жоғары ведомстволарында Орта Азия халықтары жөнінде «тағылар», «мәдениеті төмен» деген жалған ойдың тарауына айтарлықтай әсер етті.

Ал Сібірде, Орталық Азия көшпелі халықтары арасында бірнеше жылдар болған, оқымысты мемлекет қайраткерлері болса, қазақтардың өмірі мен табиғи болмысын өзгеше сипаттады. Олардың бірі орыстың атақты шығыстанушы ғалымы, профессор В.В. Григорьев еді. Оның замандасы академик Н. Веселовскийдің айтуынша, В.В. Григорьев мына пікірде еді: «Киргизы (т.е. казахи – С.З.) народ буйный, но добрый, понятливый и восприимчивый ко всему хорошему, так что, если бы правителями были люди маломальски порядочные, степь удивила бы Правительство быстрым развитием своего благосостояния»¹ – «Қазақтар жігерлі, мейірімді, тез түсінетін, жақсылыққа бейім халық. Егер де оларды іштей, сырттай басқарып отырған әкімдердің адамгершілігі болса, бұл Дала өлкесі өздерінің жетістіктерімен Үкіметті таңғалдырар еді». Олардың айтуынша, қазақ құқығы ережелері жазбасына іс жүзінде қазақ халқына белгісіз болған немесе көшпелі қоғамда қолданылмаған мұсылмандық құқық жинағы – Құран үзінділерінің енгізілуі негізсіз.

¹ *Веселовский Н. В.В. Григорьев – по его письмам и трудам. СПб. 1887. 120-б.*

Олар еңбектерінде жергілікті тұрғындардың, қазақтардың дін мен оның ережелеріне селқос қарайтындығы, діншіл емес екені атап көрсетілген. «Обычное право киргизов» атты кітаптың авторы, қазақтардың тұрмысымен етене таныс И.А. Козлов қазақтар діни енжарлығымен ерекшеленеді, олардың әдет-ғұрып құқығы заңдарында қазақтардың дінге деген көзқарасын айқындайтын бірде-бір ереже жоқ деп нақты тұжырым жасайды. Ол өзі куә болған мына оқиғаға сілтеме жасайды. Ақмола облысында бір би сотында дәлелдің жеткіліксіздігіне байланысты дәлел ретінде ант беру рәсімі қолданылған. Оның жазуынша: «По прочтении присяги мулла дал ответчику поцеловать слова Корана, ответчик же, выхватив Коран из рук муллы, начал бить им последнего по голове, причем разорвал книгу. Дело это, собственно, о изорвании книги, окончившееся примирением муллы с ответчиком, несколько не говорит о святости присяги, принятой по ал-Корану»¹ – «Молда антты оқығаннан кейін, ол айыпталушыға Құранның сөздерін сүюді ұсынды. Айыпталушы молданың қолынан Құранды жұлып алып, оны молданың басына соқты да, кітапты жыртып тастады. Бұл іс молда мен айыпталушыны татуластырумен бітті. Осының өзі Құран бойынша ант берудің қадірі жоқ екендігін көрсетеді».

Мұның бәрі қазақтардың тарихы мен олардың құқықтық мәдениеті туралы орыс әдебиетінде жиналған материалдардың сапасы мен құндылығына ықпалын тигізбей қоймады. Орыстың атақты шығыстанушы ғалымы Л.Н. Гумилев былай деп жазған еді: «Девятнадцатый век оставил нам в наследство концепцию, согласно которой только оседлые народы создали прогрессивную цивилизацию, а в Центральной Азии будто бы царили либо застой, либо варварство и дикость. Самое плохое в этой концепции было не то, что она неправильна, а то, что она предлагалась как достижение науки, не подлежащей критике. В этом опасность предвзятого мнения»² – «Он тоғызыншы ғасыр бізге тек отырықшылықты халықтар ғана алдыңғы қатарлы мәдениет жасады, ал Орта Азияда не тоқыраушылық, не тағылық пен жабайылық үстемдік құрды-мыс деген көзқарас жүйесін мұра етіп қалдырды. Бұл көзқарас жүйесіндегі ең жаман нәрсе оның дұрыс еместігінде ғана емес, сынауға да тұрмайтын ғылым жетістігі ретінде ұсынылғандығында».

III

XIX ғасырдағы орыс жазбаларында, әдебиетінде бір ерекшелік болды: артта қалған қазақтардың «патриархалдық» өмірінде билер соты

¹ Материалы по казахскому обычному праву. Алматы, 1998. 305-306-бб.

² Гумилев Л.Н. Хунны в Китае. М., 1993. 6-б.

мен зандылық жоғары бағаланды, бұлар қызығарлық құбылыстар деп суреттелді. 1816 жылы экспедиция құрамында қазақ жерін аралаған, алтайлық зерттеуші И.П. Шангин күнделігінде былай делінген: «За тридцать лет перед сим ханы, управляя народом, хотя и по изустным, но строгим и справедливым*законом своих предшественников, самовластно содержали оный в мире и спокойствии»¹ – «Бұдан отыз жыл ел басқарған хандар, оларға мұра болып қалған әрі әділ, әрі қатал ауызша заңдар арқылы өз биліктерін жүргізді, бейбітшілік және тыныштық орнатты».

1824 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторы тапсырмасымен құрастырылған «Қырғыз (қазақ) әдет-ғұрып құқығының жинағында» қазақ даласында сот пен судьялар жөнінде ережелер бар. Онда билер сотының басты ерекшелігі – әділдік болғаны көрсетіледі. Осы ережелерден үзінді келтірейік: «Если судья (т.е. бий) решит дело несправедливо, но без намерения и хитрости, штрафу на него не полагается, а прибегают (истцы) уже к другому судье для справедливого решения». «Но буде дело решено справедливо, и кто-либо из тяжущихся представит потом новые доказательства, то другими судьями оно не перевертывается, а представляется-таки решить то дело тому же бию, который прежде судил оно»². – «Егер де би істі әділ шешпесе, оның түбінде арам ой болмаса, оны жазаламайды. Талапкер басқа әділ биге жүгінеді». «Ал егер де би істі әділ шешіп, соңынан сотқа қатынасушылар жаңа деректер ұсынса, онда істі сол бидің өзі қарайды». Әдет-ғұрып құқығы жинағы алғаш рет құрастырылғаннан 20 жыл өткен соң XIX ғасырдың 40-жылдарында қазақтардың жаңа, толық әрі дұрыс жинағын құрастыру мақсатында олардың әдет-ғұрып құқықтарын жинаудың екінші кезеңі бас-талды. Осы мақсат үшін қазақ даласына шекаралық әкімшілік орталықтардан шенеуніктер жіберілді. Оларға берілген тапсырмада судья ретінде билер рөлін анықтауға, билердің әділ сотына баса мән беру атап көрсетілген еді. Осы шенеуніктер жазбаларынан бірқатар үзінділер келтірейік:

«Невозможно определить, кто из биев более известны по уму и опытности, потому что каждый бий старается разобрать и решить дела киргизцев справедливо и без малейшего отступления от обычаев, которые будучи введены с древнего времени, не изменяются и имеют одинаковую силу во всх киргизских родах». «Всякое преступление, какого бы рода не было, сделанное киргизами в степи, разбирается и решается биями, в каждом роде, отделении и подотделении имеющихся,

¹ Шангин И.П. Дневные записки И.П.Шангина, выданные им в ходе экспедиции в Киргизскую (казахскую) степь в 1816. // Сибирский вестник, 1820, ч. IX.

² Материалы по казахскому обычному праву. Алматы, 1998. 40-б.

которые отличаются опытами справедливости и бескорыстия»¹ (1846 ж. поручик Аитов) – «Билердің ішінен қайсысы ақылды, тәжірибелі екендігін айыру қиын, себебі барлығы да істі әділ, ата-бабалардан қалған барлық руларға ортақ ережелерге сәйкес шешуге тырысады». «Қандай да болмасын қазақ сахарасындағы қылмысты әрбір ру бөлімшелерінің ішіндегі әділдігімен, адалдығымен белгілі билер қарайды, шешеді».

Біз ХІХ ғасырдың 60-жылдарынан бастап, орыс әдебиетінде, әсіресе зерттеу еңбектерінде әлі де тарихи сахнадан толық жоғалып үлгермеген қазақ қоғамындағы «ежелгі үлгідегі» билер әділ соты мен билер-судьялар жөнінде сүйсіне жазылған пікірлер мен мәліметтерді жиі кездестіреміз.

Осындай еңбек авторларының бірі Дала өлкесінде әкімшілік, оның ішінде сот реформасын жүргізген Торғай болысында 12 жыл (1865–1876) әскери губернатор қызметін атқарған, білімді офицер, генерал-лейтенант Л.Ф.Баллюзек еді.

Патша өкіметі мен оның Қазақстандағы отаршыл әкімшілігі ертеде және ХІХ ғасырдағы қазақ қоғамы жүйесінде, әсіресе оның саяси-құқықтық өмірінде билер әділ соты елеулі, тіпті ерекше рөл атқарғанын ерекше таңғаларлық құбылыс деп түсінді. Далада сот ісін жүргізуді орыс мемлекетінің құқықтық нормаларымен түгелдей алмастыруға бағытталған алғашқы саясаттың орнына Патша өкіметі билер соттарын біртіндеп, белсенді түрде қайта ұйымдастырып, оларды ресми сот органы аппаратына айналдыра отырып, империялық мүдде жолында пайдалануға бет бұрды.

ТАРИХИ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ӘДІЛ СОТЫ МЕН БИЛЕР ОБРАЗЫ

Қазақ әдебиеті шығармашылық қызметтің дербес саласы ретінде негізінен ХХ ғасырда Ресейде Кеңес үкіметі жылдарында, яғни коммунистік идеология үстемдік құрған кезде дамыды. Бұл идеологияның ерекшелігі оның мемлекеттік идеология болғандығында. Кеңестік, партиялық шындықты жазу және мадақтау бүкіл саяси аппараттан қаржылай қолдау тауып отырды. Үстемдік еткен «таптық көзқарас» барлық әдеби шығармалардан көрініс тапты. Яғни өткен өмірді сипаттаған кезде ондағы қоғамның бір тобының екінші тобына қанаушы байлар мен қаналушы кедейлердің арасындағы мәңгілік қарама-қарсылығын көрсету мақсаты қойылғандығын білдіреді. Сонымен қатар бұл күресте жоғарылық «төменгі таптың» өкілдері жағында

¹ Материалы по казахскому обычному праву. Алматы, 1998, 97-98-бб.

болуы тиіс еді. Бұл әрі ереже, әрі ресми қағида да болды. Одан бас тарту ресми құрылымдардың саясатын ескермеу ретінде бағаланды да, мемлекеттік және жеке сипаттағы авторды қылмыстық қудалауға дейін соқтырды.

Нақты жағдай келесідей еді: а) ұлттық республикалардағы кеңестік мемлекеттің және оның органдарының ұлттық мәселедегі саясатын анықтаған ресми идеология революция (1917 жылғы большевиктік революция) алдындағы тарихты таптық күрес тұрғысынан, яғни халықтың «ұлт-азаттық күресі» мен өткен заманның барлық қоғамдық және саяси қайраткерлеріне теріс көзқарас тұрғысынан қарасты-руды міндеттеді. Билер, олар жүргізген тәуелсіз әділ сот, олардың қазақ қоғамындағы рөлі қанаушылық жүйенің институттары, яғни халыққа қарсы болып есептелді. Идеологияға айналған тарихи тұжырымдамаға сәйкес Орталық Азия халықтары ХХ ғасырдың басына дейін патриархалды-феодалдық қатынастар сатысында, кейін қалушылық пен далалық жағдайда өмір сүрді, озық ойлылық пен шынайы демократиялық қоғамдық-саяси идеалдар мен институттар болған жоқ деген пікір үстем болды. Дегенмен де тарихи зерттеулер мен жұмыстарға ешкім тура тыйым салған жоқ.

50-жылдардың ортасынан бастап (Сталин қайтыс болғаннан кейін) Республикадағы шығармашылық қызмет бостандығы, әсіресе әдеби шығармашылық саласында кеңейе түсті. Жазушы қауым арасында жылдар бойы сақталып, шаң баса бастаған ойлар мен фрагменттер жарияланған шығармалардан көріне бастады. Дәл осы ойлар мен фрагменттер «Қазақтың ата заңдары» атты еңбектің екінші томының екінші бөлімінен көрініс тапты.

КСРО-ның мемлекеттік идеологиясында болған идеялар ол ыдырап кеткеннен кейін де тұтастай қазақтың әдеби шығармасынан, дәлірек айтсақ, «көне нысанындағы» Қазақ әділ сотының режимі мен билердің өнегелі образдарынан тікелей көрініс тауып отырды.

Атақты жазушы-ойшыл, ғалым, қазақ тарихы мен мәдениетінің асқан білгірі М.О.Әуезов өзінің трилогия-романын ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген ірі ақын, ойшыл әрі ағартушы Абай Құнанбайұлына арнады, бірақ Кеңес үкіметі жылдарындағы идеологиялық бұғаудың салдарынан көптеген мәселенің басын ашып айтқан жоқ. Бұл әсіресе Абайдың би ретіндегі тұлғасының, оның Төбе би, Қазақ даласындағы жоғарғы судья ретіндегі рөлінің толық сипатталмай қалғандығынан ерекше айқын көрінеді. Абай тірі күнінде қыпшақтардың Ұлы даласының ұлы билерінің демократиялық дәстүрлері мен ойларының жалғастырушысы болып есептелген.

Өткен ғасырлар қойнауын сипаттайтын тарихи тақырыптар қазақ әдеби шығармаларында көбейе бастады. Оған халық тарапынан сұраныс та көбейді. Атақты жазушылардың шығармашылығында қазіргі заман тақырыптары, күрделі әрі қарама-қайшылықты өмір, әртүрлі детективтер енді қызығушылық тудырмайтын болды. Бұл жанрларды партиялық басқарма талап еткен болатын. Оны мынандай себептермен түсіндіруге болады: а) кеңестік дәуір жағдайында болған олқылықтар туралы әдеби шығармаларда жазбай кету мүмкін емес еді, бірақ олар туралы ашық түрде айтуға да болмайтын; ә) қазақ халқының өзін-өзі тануындағы қажеттілік міндетті түрде Ұлы дала тарихына, оның өнегелілік бастауларына алып келеді; б) өнегелілік идеалдар мен тарихи құндылықтар халықтың есінде сақталған.

Қазақтардың тарихи әдеби шығармаға құштарлығы ерекше болды және ғасырлар бойғы дәстүрге негізделді.

Өз шығармаларында өткен ғасырларды сипаттайтын көптеген жазушылар сол тарихи оқиғалар болған дәуірді, оның әлеуметтік рухани ерекшеліктерін, онымен бірге халықтың тарихи санасын түбегейлі зерттеуге ден қойған. Олардың кейбіреулері зерттеушілер деңгейіне көтеріліп, Қазақ мемлекетінің ерте және ортағасырлық тарихына байланысты ғылыми еңбектерін жариялады.

Қазақтардың «көне нысандағы» әділ соты туралы пікір көп уақытқа дейін қазақтардың рухани болмысында өз күшін сақтады, ол әсіресе ұлттық зиялы қауымның көзқарастарынан көрініс тапты. Жазушылардың тарихи тақырыптарға арналған және соңғы он жыл ішінде жарияланған шығармаларында билердің әлеуметтік рөлі мен тұлғасы басқа әдеби кейіпкерлердің арасында жетекші орын алады. Әдеби шығармада адамгершілік пен әділеттілік, адамның қадір-қасиеті мен парасаты сияқты өнегеліліктің жоғары қағидаларын көрсету қажет болғанда, жазушылар әділ (сатылмайтын) билер образдары мен билердің соттық процесі құрылымын қолданатын.

Мысалы, М.О. Әуезовтің өзінің Кеңес үкіметі кезінде, яғни идеологиялық шектеу жағдайында жарияланған «Абай жолы» роман-эпопеясында дала демократиясының дәстүрлі нысанында сақталған екі соттық процесс сипатталған. Уақыты жағынан олар қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси жағдайда көптеген өзгерістер болған және ондағы отарлаушы билік құрылымдары мен жергілікті «авторитеттердің» әсері елеулі, яғни бір кездегі әділ, сатылмайтын биліктің мазмұны өзгерген кезеңге, ХІХ ғасырдың екінші жартысына жатады.

Бір жағдайда соттық процестің тараптары: жауапкер – саны аз, жағдайы нашар Жігітек ауылы және оның басшысы Базаралы да,

талапкер – беделді әрі ауқатты Құнанбай әулетінен шыққан Тәкежан және оның соттағы өкілі Шұбар. Соттағы тараптардың екеуі де ұзақ уақыт бойы руаралық тартыста өмір сүрген Орта жүздің Тобықты руына жатады. Істің мәні жауапкер – Жігітек ауылының 40 адамы Құнанбай әулеті тарапынан қысым көріп, кек алу мақсатында 800 жылқысын айдап әкеткен. Бұл соттық процестің басты ерекшелігі мұнда судьялар құрамы басқа рулардан құралды және оған Құнанбай әулетін жақтайтын отарлаушы биліктің өкілі болыстық бастық қатысты. Екінші жағдайда соттық процестің тараптары: жауапкер – Құнанбай ауылынан шыққан әккі барымташы және талапкер – ұрланған жылқыларын даулап алыс ауылдардан келген басқа рудың адамдары. Бұл соттық процестің ерекшелігі – сөздеріне қарағанда әділ биді іздеген талапкерлер күдікті жауапкердің тікелей туысы болып табылатын Құнанбайдың баласы Абайды билік айтуға таңдап алады.

Бұл соттық процестерде қабылданған шешімге қарамастан, оған мынадай маңызды ерекшеліктер тән: а) тараптардың өкілдері болып, ең алдымен қызыл тілдің иелері таңдап алынды; ә) дала шешендерінің образға толы соттық сөздері келтіріледі; б) соттық процестің тараптары – кінәлілер және кінәлі еместер – ең жоғарғы «әділеттілік» қағидасына жүгінеді және сот шешімі дауласушылар үшін қандай болса да мойындап, орындауға дайын екендігін білдіреді; в) билер үшін тәуелсіздік бұрындары қасиетті болған, бірақ қазіргі күні күдікті де, шартты ғана болып отыр деген идея жүргізілген. Бірінші жағдайда да, екінші жағдайда да соттық процесс автор сипаттағандай, мал ұрлау фактісі дауланбағанмен, күнұзаққа жүргізілген. Соттық процесте фактіні дәлелдеумен қатар, фактінің себептерін дәлелдеу және ойды жеткізе білу өнері маңызды орын алған.

Жауапкер Базаралының сотта сөйлеген сөздерінің кейбір бөліктерін келтірелік. Роман авторының сипаттамасында Базаралы «үнсіз отырған үй ішін өзіне еріксіз жалт қаратты».

– Ойдағы ұлық, қырдағы қазақ болып, бас қосқан келелі жиын екен. Ағайын! Көбінің түсінді танымасам да атағынды, тегінді білуші едім... дауға келіп отырған менің мырзаларым – мынау Құнанбайлар болады. Мұның қарсысында мал-пұлы жоқ әрі құны да жоқ, бір шөкім кедей атынан мен кеп отырмын. Құнанбай баласына қайратпен, байлықпен, бақталаспен, не басқа тайталаспен тең келермін дейтін мен емеспін... «Ұзын арқау, кең тұсау» бұнда болғанда, «қысқа жіп күрмеуге келмес» – менмін.

...Құнанбай балаларының өздеріндей жақсыларға беріп жатқан асы мен сыйы мол ғой. Ал түгім жоқ болса да ойлап, барлап қарасандар, менің сендерге беріп жатқан парам, сыйым осылардың

сый-сыбағасынан сонауғұрлым көп екен. Сендердің елдерің болсын, өздерің бол, бұл күнге шейін осы дуанда Құнанбайдан жуанды көрдің бе? Көрмедің! Бұған кәр етеді, бұларға қарсы адам баласы басады деп білдің бе? Білмедің! Ойламадық. Бұлар Құнанбайдан туды ма, тіпті Құдайдан туды ма? – дегендей көруші ек. Менің сендерге берген парам ол – дәл сол Құнанбай баласы да өзіміздей адам баласы екенін таныттым. Ұрсақ оған да таяқ өтетінін, жұлқысаң оның да жыртылатын жағасы барын таныттым. Тіпті одан әрі батыл, бекем ұра берсең, тікейіп тұра бере алмай омақата жығылып, өлуге де бар екенін таныттым. Біле білсеңдер, менің осындай сый бергенім бар! – деп сылқ-сылқ күлді.

Ағам Балағаз осының айдатуымен өлді. Інім – Оралбай, осылар шырмаған кесірдің салдарынан елден безіп жүріп, қу дала, қу медиенде көмусіз қалды. Тәкежан, бар істі істеген менің өзім. Оны істеткен менің бас кегім. Дәл өз басымның кегі. Елден кума, өзімнен қу? Өлтіріп тынасың ба?! Тірідей қара жерге көмдіріп тынасың ба? Есебінді айырғанда, бір өзімнен ғана айырасың! – деген.

Шығарманың авторы сипаттағандай, Базаралының қорғау сөзі процестің қатысушыларына қатты әсер етті. Күнұзаққа созылған соттық жарыссөз – Құнанбайдың баласы Тәкежанның пайдасына – Жігітек ауылының адамдарының барлығынан айдап әкетілген малды үш есе көлемде қайтару туралы билердің шешім шығаруымен аяқталды. Мұндай шешім болжанған әрі күтілген болатын.

Құнанбай әулетінде өткен екінші билер соты біріншісіне мүлдем қарама-қарсы. Бірінші жағдайда билер алдын ала сатылған болатын, екінші жағдайда дала әділ соты «көне нысанында» көрсетілген, яғни би тәуелсіз, ал оның шешімі әділеттілік қағидасына негізделген еді. Атақты Абай Құнанбайұлының баласы Әбіш өз әкесі Абайдың кінәлі тарап (жауапкер) болып табылатын туыстары мен жақындарына, ауылдастарына әділетті түрде үкім айтқандығын өз көзімен көргендігін сипаттап жазды. Абай би ретінде өзінің қандас-туыстарына қатал болды, атақты қазақ билерінің «бүкіл халыққа және әрбір адамға «тең» қызмет етуді өсиет еткен үлгілі сөздерінен ауытқыған емес. Абайға, оның үкімін есту үшін алыс ауылдардан, рулардан арнайы келетін. Бірде Абай «өз елінің» барымташы-ұрысына үкім айтқан еді. Жауапкер-ұрыны психологиялық айыптаудың үзіндісін келтірсек:

«Абай біраз тоқтап, қарсы алдындағы кесек денелі ұрыға көп қадалып қарады. Бір уақыт, сәл мысқылдап күліп қойып, Әбішке (өз баласына) бұрылды.

– Қарашы! Тағдырдың ызалы мазағындай, бұл тынымсыз ұрының аты да, ары да бар адам баласына мысқыл сияқты. Мұның аты –

Мыңжасар! Не деген сорлы ата-ана қойған масқаралық ат! Өлмесе екен деп тіледі ғой! Сондағы адал қасиетті тілек неменеге айналған? Оң тілектің сұмдық масқара тілекке айналғаны, адам қауымына бір қорлық жаза ғой, – деді».

Қазақтың атақты жазушысы Ә.К. Кекілбаевтың «Үркер» романында XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың басындағы қазақ қоғамының нақты саяси-әлеуметтік өмірі шығармашылық образдарда берілген. Бұл кезең халық үшін және оның басшылары үшін ауыр сын, Қазақ мемлекеті мен қоғамы үшін шешуші уақыт болды. Романның басты кейіпкерлері – үлкен саясат деңгейіне дейін көтерілген билерге жетекші рөл берілген.

Автор Қазақиядағы хандық билікті ұйымдастырудың дәстүрлі сатысын келтіреді.

«...Шартапты өзіне шақырып тұрған шаршы төбенің шырқау басында шақырайған зор кілемнің үстінде алтын тақта алшайып алтын тәжді хан отырарды. Тақтың екі жағында қос қанатта тізе қосып ұлыс бегі төрелер мен сұлтандар тізілер-ді. Тақтан сәл төмен, хан алдында қолдарына үш арыстың қамшысын ұстап, үш жүздің төбе билері мен батырлары отырар-ды».

Бұл кезеңдегі биліктік күштер мен топтардың іс жүзіндегі бөлінісі келесідей еді: «Ол тұста тайпа басы төрелердің қатарынан табылғанға билер емес, Орда басы билердің қатарынан табылғанға төрелер масаттанып қалушы еді».

Романда Төле, Қазыбек, Әйтеке сияқты атақты билердің даналығы, философиялық ойлаудың тереңдігі сипатталған және қоғамның өмір жолының заңдары мен болжамдары берілген. Бұл үш бидің халықтың қойған сұрақтарына берген жауаптарынан айқын көрініс тапқан.

«... Осы жолы да, әз Тәукені күллі қазаққа ортақ хан сайлап, Сұлу әжіні күллі қазаққа пір сайлап, «Жеті жарғының» жосығын қабылдаған ұлы жиын аяқталғансын да жиылған жұрт «Ертең елге барғанда айта баралық. Үш би бізге не дейді екен? Соны естіп кеткіміз келеді», – деп тырып етпей тұрып алған-ды.

– Сонда үш биден не сұрайсындар? – деген-ді хан Тәуке.

– Үш би бізге ең әуелі заман құлқыны жөнінде үш ауыз сөз айтсын, – дескен жұрт.

Сонда төбенің басына қамшысын ұстап Төле шыққан-ды.

– О, әлеумет, қалай осы, жылқы біткен көп кісінеп кеткен жоқ па? Әйел біткен көп кісімсініп кеткен жоқ па? – деп қайта түсіп кеткен-ді.

Одан кейін төбеге Қазыбек көтеріліп, сонау мұнартқан көкжиекке қарап тұрып:

– Жылқы біткен көп кісінесе, ел шетіне бір дүбір жетейін деп

жүргені болмасын, әйелдер көп кісімсінсе, қадірлерінің өтейін деп жүргені болмасын! – деп топқа қайта қосылған-ды.

Әйтеке қамшысын көкке көтеріп:

– Ел шетіне дүбір жетсе, атыңның жалы панаң болар, көк сауытың – қатын, көк найзаң – балаң болар, – деген-ді.

Қаракұрым халық үн-түнсіз бастарын шұлғыған-ды.

– Енді не сұрайсындар? – деген хан Тәуке.

– Енді үш би бізге кәрілік пен жастық қақында не мәслихат қосады екен? – деген жиылған көп.

– Үй сыртында төбең болса, ерттеулі тұрған атың ғой, ішінде кәрияң болса, жазулы тұрған хатың ғой, – деген-ді Төле.

– Жалтылдайды екен деп жастықты сөкпе, бәріннің шыққан тегін сол; қалтылдайды екен деп, қарттықты сөкпе, ертеңгі жетер шегін сол! – деген Қазыбек.

– Ар сатып алған атақтан, тер сатып алған мал артық, сақалын тосқан кәріден, еңбегін тосқан бала артық! – деген Әйтеке.

– Тағы не білгілерің келеді? – деген Тәуке.

– Енді бізге үш би: жомарттықтың қандайы жаман, сараңдықтың қандайы жақсы соны айтсын, – деп өңештеген бір шұнақ құлақ, қу сақал.

– Жомарттықта суайттың куәге жомарттығы, молданың дуаға жомарттығы жаман, – деді Төле.

– Жомарттықтың және бір жаман түрі: еркектің жетекке көңілшектігі, ұрғашының етекке көңілшектігі, – деді Қазыбек.

– Дуаға жомарт молда малынан қағылар, куәге жомарт суайт абырой-арынан қағылар, жігіттің көңілшектігі атының соры, әйелдің көңілшектігі – ...соры, ең жаман жомарттық – уәдеге жомарттық, – деді Әйтеке.

– Ең жақсы сараңдық: қасың сұрағанда «барға» сараңдық, досың сұрағанда «жоққа сараңдық», – деді Төле қамшысын қолына қайта алып.

– Көрсеқызардың алдында жаныңа сараңдық лазым, – деді Қазыбек көп алдына қайта шығып.

– Тамыр мен тамырдың арасында боқшаға сараңдық, дос пен достың арасында топсаға сараңдық, – деді Әйтеке би екі бидің соңын ала сөйлеп.

Жұрт бұл жолы бір-біріне бас изесіп, желпінісіп қалысты.

– Тағы қояр сұрақтарың бар ма? – деді Тәуке.

– Енді үш би бізге ұл мен қыз қақында не айтар екен? – деді көпшілік.

– Ұл өссе – ұрпақ, қыз өссе – өріс, – деді Төле.

– Ұл бала аптыққаннан өлсін, қыз бала тұншыққаннан өлсін, – деді Қазыбек.

– Дәулетіңнің қадірін ұлын өскенде білерсің, абыройыңның қадірін қызың өскенде білерсің, – деді Әйтеке.

– Енді үш жорға ерлі-зайыпты екеу туралы бірдеңе айтсын, – деді біреу жиылған жұртты ду күлдіріп.

– Жарақтыдан құтқарса – атың мұра, жалғыздықтан құтқарса – катын мұра, – деді Төле.

– Төсекте қызық көрмеген, тамұқта жаны шошымас, жар құшып бауыры күймеген, ұл сүйіп ерні тұшымас, – деді Қазыбек.

– Азынаған айғырды үйірінде көр, аңқылдаған жігітті үйінде көр, – деді Әйтеке.

Қарақұрым халық тағы да гу-гулей жөнелді.

– Тағы да сұрақтарың бар ма? – деген хан Тәуке.

– Үш би бізге енді адам құлқынан үш ауыз сөз айтсын! – деген жиылған жұрт сол тырп етпеген қалпы.

Қамшысын алып Төле би қайта ортаға шығып:

– Биікке шықсаң – көңілің ашылар, жақсымен тілдессең – зейінің ашылар, – деген.

Қазыбек қамшысын ұстап тұрып:

– Аты жаманның арманы кетер, баласы жаманның дәрмені кетер, – деді.

Әйтеке жұртқа қарап:

– Ниеті жаманның иманы кетер, әйелі жаманның мейманы кетер, Алланың сүйгені – азан, халықтың сүйгені – қазан. Күлтөбеге жақын ауыл біздікі екен. Жиналған көп әлеумет, жүріп дәм татындар, – деді...».

Бұл атақты билердің даналық пен көрегенділікке өзіндік бір жарысы сияқты болды.

Көркем әдеби шығармалардан келтірілген үзінділерде «көне нысандағы» қазақ құқығы, оның институты – билер соты және орта ғасырлардағы Ұлы даланың демократиялық еркін аймағынан бастау алатын соттық биліктің иелері көркем әдебиет шындығында бейнеленген.

СТАТЬИ

- **Казахский суд биев и международная конференция**
- **Қазақ билер соты – жалпыөркениеттік құндылық**
- **Казахский суд биев – общецивилизационная ценность**
- **Халықаралық ғылыми конференцияның Ұсынысы**
- **Рекомендация Международной научной конференции**

КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ И МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ¹

Последний, X том – «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов» почти всецело посвящен Международной научной конференции «Казахский суд биев – уникальная судебная система». Она была организована Юридической компанией «Интеллектуал – Парасат» совместно с Верховным Судом Республики и состоялась 22-23 мая 2008 года в санатории «Алатау», в пригородном районе г. Алматы. Конференция была примечательна и событийна в двух отношениях. С одной стороны, она подвела итоги той огромной работе, которая была проделана коллективом сотрудников Юридической компании «Интеллектуал – Парасат» за прошедшие десять лет по подготовке Десятитомника по истории казахского права в материалах, документах и исследованиях. Этот «Многотомник» по научной, познавательной, социально-культурной и исторической ценности собранных и содержащихся в нем материалов признан научной общественностью уникальным. С другой стороны, что весьма важно и престижно, на обсуждение Конференции выносилась новая научная концептуальная гипотеза в области гуманитарного знания, обоснованная и сформированная нами в ходе подготовки и разработки «Десятитомника» о том, что казахский суд биев, утвердившийся в недрах гражданской и правовой культуры кочевого общества казахов, имеет общекультурную ценность и является институциональной политико-правовой структурой общецивилизационного значения. Суд биев провозгласил и воплотил в своей реальной деятельности фундаментальные принципы моральных и организационных ценностей, столь необходимых для судебной власти без различия исторических эпох. Речь идет о том, что в силу этногенетических (вольность, свободолюбие) и особо благоприятных природно-географических (огромное и раздольное пастбищное пространство), регионально-политических (в стороне от военных потрясений и деспотических, клерикальных режимов), социальных (общность и преобладание племенных и улусных интересов), этнокультурных (сила добра, справедливости и искусство красноречия) особенностей, казахский суд биев, воспитанный и выращенный в такой идентичной историко-этнической и нравственной среде, сумел вобрать и выразить ценностное духовное и материальное начало этих условий и таким образом подняться выше этих условий. Исходя из особой важности, эта концептуальная идея, претендующая на роль нового слова в области гуманитарного знания, а именно

¹ «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов», X том, Алматы: Жеті жарғы, 2009.

«Казахский суд биев – уникальная судебная система», представляла главную тематику Международной научной конференции.

Форум обсуждения проблемы организационно готовился более или менее тщательно нашей частной Компанией в меру ее предельных возможностей за год до его созыва. На этом подготовительном этапе помощь и поддержка второго участника – организатора Конференции – Верховного Суда Республики были кстати и ощутимы.

В начале июля 2007 года, т.е. за 10 месяцев до созыва Конференции, был отпечатан, размножен буклет – приглашение на 4-х языках: казахском, русском, английском и турецком и был разослан предполагаемым участникам. В нем содержался примерный перечень идей и вопросов, выносимых на обсуждение Конференции и на которые ориентировались бы желающие принимать участие в ее работе. Эти требования были следующие.

1. Раскрыть суть и значение высказывания крупного русского востоковеда В.В. Григорьева (XIX век) о том, что правосудию казахских биев «могли бы позавидовать ранее цивилизовавшиеся народы».

2. Генезис, обоснование исторической, национальной и цивилизационной ценности правосудия биев в эпоху его классического развития в кочевом обществе казахов.

3. Общее и особенное в формировании и развитии казахского права «Жарғы» и правосудия биев в кочевом обществе казахов в средние века, основанных на принципах свободы и гуманизма, правды и справедливости, консолидации сообщества и на естественно-гражданской законности.

4. Воссоздание фигуры и казахских биев-судей, прозванных в исторических источниках как судебных деятелей «от ауызды, орақ тілді» – «искусных ораторов», одновременно являвшихся «и юристом, законоведом, и толкователем степных законов».

5. Составляющие источники казахского права «Жарғы» и принципы бийского правосудия: а) обычно-правовые нормы демократического выбора и особенности их формирования в кочевом обществе казахов по сравнению с нормами полукочевых, оседлых соседних тюркоязычных народов и стран с преобладанием земледельческого, городского и мусульманского права; б) законотворческая деятельность казахских ханов (Касым хана, Есим хана, Тауке хана, Абылай хана и др.); в) о роли и значении бийского судебного прецедента в развитии казахского права «Жарғы» и правосудия биев.

6. Казахский суд биев – общекультурная ценность.

7. Суд биев – составляющая историческая ценность национальных идей современного Казахстана.

В качестве базовых материалов для обсуждения к середине 2007 года были уже изданы 8 томов из 10 запланированных «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов», объем каждого из которых составлял от 40 до 50 печатных листов. В них содержались: богатый фактический материал о казахском праве «Жарғы» и о судах биев, а также суждения, размышления, попытки понять и объяснить феномен правосудия биев в кочевом обществе казахов. Дополнительно к этому в начале 2008 года была подготовлена и издана монография С.З. Зиманова «Казахский суд биев – уникальная судебная система», объемом 12,7 п.л. на 4-х языках отдельными книгами: на казахском, русском, английском и турецком. Она была разослана предполагаемым и поименно приглашенным ученым разных стран и в некоторые зарубежные библиотеки. К этой специальной литературе, приуроченной к Международной научной конференции, можно еще добавить довольно значительное количество научных статей, опубликованных особенно регулярно накануне Конференции в журнале «Юрист», в газетах «Қазақ», «Заң газеті», «Юридическая газета». В числе других мероприятий по подготовке к Конференции следует указать на наглядные рекламные и оповестительные меры как, например, на установку биллборда размером 6м x 4м на оживленных местах г. Алматы за 45 дней до начала работы Конференции. На нем выделялись слова русских авторов XIX века о том, что казахский суд биев – это «Суд высокой морали», «Глашатай правды». Этот огромный рекламно-информационный щит вызывал восторг и удивление у многих горожан.

Научная конференция и ее проблематика вызвали значительный интерес особенно среди части научной общественности и работников судебных органов Республик Центральной Азии и России. Откликнулись и были активны отдельные ученые Японии, Китая и Индии. К сожалению, несмотря на своевременные оповещения посольства (в частности, и посла) Турции в Казахстане, с предоставлением нескольких экземпляров, опубликованных к Конференции изданий и материалов для распространения у себя, в стране, заметного отклика со стороны турецких ученых, можно сказать, не было (был только один участник, персонально приглашенный).

Конференция работала в режиме пленарных заседаний (без секции). На ней поочередно председательствовали руководители двух учреждений – организаторов: председатель Верховного Суда Республики Казахстан, доктор юридических наук К.А. Маами и Генеральный директор Юридической компании «Интеллектуал – Парасат», доктор юридических наук, академик АН РК С.З. Зиманов.

В работе Конференции принимали участие 256 человек, из них 37 докторов юридических, исторических, филологических, философских и экономических наук, 35 кандидатов наук только из Казахстана, а также 19 иностранных ученых. Среди них: а) из Казахстана – 12 академиков Академии наук Республики, 5 ректоров университетов, 7 директоров научно-исследовательских институтов; б) из зарубежных стран: из России – 7, из Японии – 2, из Индии – 2, из Китая – 2, из Англии – 1, из Турции – 1, из Республик Центральной Азии – 4 чел.

Работе Конференции придавало повышенное значение то, что в ней принимали участие: Председатель Конституционного Совета Республики И.И. Рогов, который выступил с докладом, Министр юстиции Республики З.Я. Балиева (они были в течение двух дней), личный представитель Председателя Верховного Суда Российской Федерации В.М. Лебедева, а также в качестве почетных гостей: Министр юстиции Королевства Саудовская Аравия г-н Аш-Шейх Абдалла, Председатель Верховного Суда Таджикской Республики Н.А. Абдуллоев.

Предварительных заявок с изъявлением желания участвовать в работе Конференции и с представлением письменных докладов было 72, из них на пленарных заседаниях выступили 53 человека. В ходе и в первые дни после работы Конференции, по следам информационных сообщений о ней, поступило в адрес организаторов Конференции много статей, в том числе ценных и научных, с просьбой включить их в материалы Конференции. После их отбора часть из них с сокращениями вошла в настоящий том «Многотомника».

II

Участники Конференции, представляющие ученых и исследователей с различными конфигурациями позиций и мнений, а также деятелей судебных и других правоохранительных органов, приняли итоговую Рекомендацию. В ней они выразили единодушную солидарность с выдвинутой в докладах идеей и ее обоснованием о том, что казахский суд биев, прозванный наблюдателями XIX века судом «Высокой морали», является моделью правосудия, выражающую свободу человека и гуманизм, справедливость, состязательность и народность в своей деятельности, и тем самым претендующую на признание его общекультурологической ценностью. Участники Конференции придерживаются мнения о том, что на сегодня имеются весомые научные заделы для более глубокой, активной и комплексной разработки этой проблематики с тем, чтобы Казахский суд биев

мог стать одним из исторических стандартов правосудия в идеале.

В Рекомендации Конференции указывалось, что зарождение научной концепции об уникальности правосудия казахских биев, основанного на уважении свободы и морали человека, разработанной казахстанскими учеными, является первостепенным событием в государственно-правовой науке. Участники Конференции выразили пожелание, чтобы идеи и опыты бийских судов служили укреплению законности, улучшению и усовершенствованию деятельности судебных и других правоохранительных органов не только Республики Казахстан. Они выражали надежду в том, что Правительство Республики Казахстан окажет необходимую поддержку в реализации проектов, направленных на глубокую разработку проблематики.

Исходя из настоящей актуальности и престижного для Республики значения более углубленной и комплексной разработки проблемы о казахском праве «Жарғы» и о Судах биев, в порядке реализации Рекомендации Международной научной конференции 16 октября 2008 г. Премьеру-Министру Республики Казахстан К.К. Масимову мною было направлено официальное информационное и деловое письмо. В нем говорилось о том, что исследовательская группа Юридической компании «Интеллектуал – Парасат», разрабатывая в рамках Государственной программы «Культурное наследие» проблемы «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов», сформулировала, выдвинула и обосновала новую неординарную научную идею о том, что казахский суд биев представляет уникальную судебную систему, имеющую общецивилизационное значение. Обсуждению этой идейно-теоретической концепции и была посвящена Международная научная конференция «Казахский суд биев – уникальная судебная система», состоявшаяся в г. Алматы 22 – 23 мая 2008 года. Она была организована Верховным Судом Республики и Юридической компанией «Интеллектуал – Парасат». Конференция была авторитетна и собрала ученых и руководителей органов юстиции дальнего и ближнего зарубежья. Достаточно сказать, что в ней участвовали 256 ученых, специалисты и работники юстиции из 16 стран, в их числе 39 докторов и профессоров только из стран СНГ. Научная конференция признала нашу идейно-теоретическую концепцию перспективной и прорывной в гуманитарном знании и весьма престижной для нашей Республики.

В письме Правительству также указывалось на срочные (ближайшие) и среднесрочные задачи, на необходимость принятия организационных мер, могущих обеспечить реализацию Рекомендации ученых-участников Конференции. Среднесрочные меры и задачи

имеют основную цель – это подготовка к созыву в 2012 году Второй Международной научной конференции «Казахское правосудие биев: как общекультурологическая ценность и его основополагающие принципы». Ее организаторами могли быть и Верховный Суд, и Министерство юстиции, и Министерство образования и науки Республики. А лучше было бы, чтобы ее основным организатором выступило Правительство. Во всяком случае, Конференция должна быть проведена на правительственном уровне с приглашением представителей высших судов и министерств юстиции ряда ведущих стран Европы, Азии и Африки. Эти подготовительные меры и задачи, в частности, включали бы: организацию исследовательского государственного учреждения (центра или лаборатории) «Правосудие биев и казахское право «Жарғы», разработку ряда исследовательских проектов, издание международного журнала под тем же названием с периодичностью три номера в год, начиная с 2010 года, введение в высших учебных заведениях (юридических, исторических и государствоведческих) учебного курса «Правосудие биев – уникальная судебная система» и др. Самой ближайшей мерой и задачей является углубленная разработка существующими силами и в рамках сложившегося исследовательского коллектива Юрической компании «Интеллектуал – Парасат» ряда исследовательских вышеперечисленных проектов в течение 2009 – 2011 годов.

Письмо-записка заканчивалось обращением: «Я прошу Вас, уважаемый Премьер-Министр, употребить свой авторитет и свою власть: а) чтобы при предстоящем тендерном отборе и рассмотрении исследовательских проектов в Министерстве образования и науки РК на 2009 – 2011 годы предлагаемые нами три исследовательских проекта были бы одобрены с соответствующим финансированием; б) дать установку соответствующим ведомствам об изучении и разработке без торопливости проекта мер по выполнению среднесрочных задач обеспечения научной концепции «Казахский суд биев – уникальная судебная система», имеющей общекультурологическое значение».

III

Итак, подготовка и издание «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов» в 10 томах усилиями скромной частной Юрической компании «Интеллектуал – Парасат» завершены. А работа-то получилась далеко «нескромная». Она вылилась в фундаментальный труд политико-правовой истории кочевников-казахов, населявших большую часть огромной территории Центральной Азии. Само по

себе и это ценно и существенно важно для истории идентичности народа. Однако значение труда вышло за пределы этнонациональных рамок.

В материалах труда и исследовательских этюдах, включенных в него, представлены и воспроизведены особенности организации внутренней политико-правовой жизни кочевников-казахов, в которой утвердились и приоритетными были духовность и интересы человека – члена большого и малого кочевого коллектива и общества в целом. Они наиболее впечатляюще ярко и структурно выступали в судах биев, прозванных наблюдателями со стороны, судами «высокой морали и справедливости», «глашатаями правды», судами, которым могли «позавидовать ранее цивилизовавшиеся народы».

Была неслучайно и продумана организация Международной научной конференции «Казахский суд биев – уникальная судебная система», подводящая первые итоги проведенным исследованиям по ходу подготовки и издания фундаментального труда о древнем мире права казахов-кочевников. Ценность материалов Конференции послужила основанием для их включения в X том «Многотомника». Полагаем, что мысли и суждения в них, в свою очередь, открывают просторы для дальнейших исследований.

В процессе работы над многотомным изданием, занявшим почти десять лет, мы ощущали поддержку, реальную помощь со стороны доктора юридических наук, Председателя Верховного Суда Республики Маами Кайрата Абдразаковича; доктора юридических наук, Министра культуры и информации РК Кул-Мухаммеда Мухтара Абраулы; доктора юридических наук, Управляющего директора (члена-правления) холдинга «Самрук-Казына» Сафинова Канатбека Бейсенбековича. Хочется особо отметить постоянный интерес к нашей работе и за многократно оказанную помощь творческому коллективу, доктору политических наук Тасмагамбетову Имангали Нурғалиевичу в период его работы в Правительстве, а особенно будучи акимом г. Алматы. Он помог в издании печатной продукции накануне Конференции. Перед отъездом на другую работу в г. Астану (апрель, 2008), по его личному указанию гороформлением Алматы были изготовлены необходимые выставочные принадлежности для научной Конференции: биллборд (4м x 6м) с установлением на оживленных перекрестках улиц г. Алматы, баннер (2,5м x 6м) для зала заседания, панно (перед входом в санаторий «Алатау»).

Перед государственно-правовой наукой Казахстана встала необычная, нетрадиционная, серьезная и весьма ответственная задача о дальнейшей углубленной разработке и развитии концептуальной

новой идеи, научно сформированной и обоснованной нами, о том, что правосудие казахских биев – это, в первую очередь, суд «высокой морали» и в этом плане оно представляет культурное наследие общецивилизационного значения. Эти задачи настолько значимы и престижны и для науки, и для Республики, что они не могут быть отданы на «рассмотрение» ученых-энтузиастов, и непременно должны стать государственной задачей.

ҚАЗАҚ БИЛЕР СОТЫ – ЖАЛПЫӨРКЕНИЕТТІК ҚҰНДЫЛЫҚ¹

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Құрметті әріптестер!

Баяндаманың басында бірқатар ескерту жасағым келеді. Баяндама тезистік тәртіпте әзірленді. Бұл баяндама үшін бөлінген уақытқа байланысты. Оның үстіне конференция қарсаңында менің «Қазақ билер соты – бірегей сот жүйесі» атты монографиям 4 тілде – қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілінде жарық көрді. Әр кітаптың көлемі 13-14 баспа табақ. Кітаптар конференцияға қатысушылардың қолында. Бұған дейін менің жетекшілігіммен және тікелей қатысуыммен 10 томдық «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов» іргелі еңбектің 8 томы жарық көрді, әр томның көлемі 45-50 баспа табақ. Қалған екі томы 2008-2009 жылдары жарық көреді. Осы «Көптомдық» қазақ құқығы «Жарғы» және көшпелі қазақ қоғамындағы билер әділ сотының нормативтік-реттеушілік мәнін көрсететін деректер мен құжаттардың, заңнамалық актілердің, ғылыми ізденістердің жиынтығын қамтиды. Тағы бір ескерту: баяндамамды өзгешелеу, атап айтқанда, әдетте сөз соңында айтылатын түйіндімен бастаймын. Мәселенің өзектілігі мен маңыздылығына байланысты және оған тындаушылардың назарын аудару үшін осылай істеп отырмын: Билер соты біздің үлгі тұтуымызға, басшылыққа алуымызға лайық, сонымен қатар әлі жазылмаған, бірақ жазылуы тиіс оқулықтарда орын алуға тиіс.

I

Рухани байлық, халықтық демократия және халық билігі өзінің тарихи шеңберіне қарамастан өркениет құндылықтары болып табылады әрі бола бермек. Тарих осы құндылықтардың бір кезде Шығыс

¹ 2008 жылғы мамырдың 22-23-інде Алматы қаласында өткен «Қазақ билер соты – бірегей сот жүйесі» атты Халықаралық ғылыми конференцияда жасалған баяндама.

Дешті Қыпшақтардың Ұлы даласы немесе Қазақия деп аталған Орталық Азия кеңістігінде Билер соты қызметінде кемелденген түрінде көрініс табуына жол ашты.

Жақын уақытқа дейін, яғни ХХ ғасырдың басына дейін дала заңының саңлақтары – билер қазақтар жадынан шыққан жоқ, сонымен қатар олардың ұрпақтары, жекелеген мұрагерлері мен өкілдері әлі тірі еді. Халық өлеңдерінде айтылатын соңғы атақты билер Саққұлақ би – 1888 жылы, Абайдың әкесі Құнанбай би – 1885 жылы, Қашаған би – 1905 жылы, Сапақ би – 1913 жылы қайтыс болды.

Олар және өзге бірқатар тірі билер, ең бастысы халықтың көкейіндегі билер әділ соты орыстың оқыған либерал зиялылары өкілдерінің назарын өзіне аударды. Осы орыс зиялыларының басым бөлігі Орынбор, Омск, Ташкент, Ақмола, Семей, Верный және Перовск калаларында Патшалық отаршылық әкімшілік мекемелерінде жұмыс істеді. Түрлі себептерге байланысты ХІХ ғасырдың басы мен ортасында Дала өлкесіне келген алғашқы орыс ғалымдары да ақыл мен арды тең ұстаған тірі қазақ билерін көрді. Олар Далада жаңа әрі маңызды бір жайға куә боламыз деп ойламаған еді.

Әсіресе, ХІХ ғасырдың екінші жартысында Патша өкіметінің Далалық өлкеге қызығушылығы елеулі түрде арта түсті, ұланғайыр өлкені Империяның басқарылатын шеткі аймағына айналдыру үшін басқару реформасын жүргізу жоспарын көтере бастады. Жергілікті басқару, атап айтқанда, қазақ жеріндегі соттық құрылым туралы мәліметтер жинау және зерттеу туралы ресми тапсырмалар беру, Қазақстанға, шекара және ішкі басқарма органдарына орыс шенеуніктерінің, оның ішінде жоғары білімді жас мамандардың (энтуазистердің) жіберілуі орыс мемлекетінің осы саясатынан туындаған болатын. ХІХ ғасырдың 60-жылдарында өлкетану сапарының ғылыми бөлімін басқару жүктелген генерал-адъютант Крыжановский «Қырғыздар (яғни қазақтар – С.З.) туралы Ресейдегі мәліметтер жалған, бұл ештеңе білмегендіктен де ауыр жағдай» деп жазды. Кейіннен бұл жөнінде Орынбор әкімшілігінде қызмет атқарған өте білікті шенеунік Л.А. Словоохотов жазды. Оның ойынша, Дала заңдары мен Билер соты туралы орыс авторларының жариялаған еңбектері үстірт жазылып, көбінде ақиқатты бұрмалайды: «Бұл жұмыстар біржақты және жалаң болғандықтан, салмақты ғылыми еңбектен гөрі еріккеннің ермегіне көбірек ұқсайды».

Шекаралық басқарма органдарында жұмыс істеген және отаршылық көзқарасқа ие қарт орыс хатшылары, бақылаушылары және күзетшілерінің ортасына оқыған шенеуніктердің жаңа, жас өкілдерінің, оның ішінде парасатты шенеуніктердің келуімен

далалық көшпелілерге деген көзқарас және олардың тұрмыс-тіршілігін бағалау айтарлықтай өзгерді, кейіннен олар туралы жаңа пікірлер туындады. Қазақтардың арасында шамамен он жыл болған орыс шығыстанушысы, профессор В.В. Григорьев былай дейді: «Қырғыздар (яғни қазақтар – С.З.) жігерлі, мейірімді, тез түсінетін, жақсылыққа бейім халық. Егер де оларды іштей, сырттай басқарып отырған әкімдердің адамгершілігі болса, бұл Дала өлкесі өздерінің жетістіктерімен Үкіметті таңғалдырар еді».

XIX ғасырда жазуға ие отырықшы халықтар ғана жаңа, озық жалпымәдени деңгейге көтерілу мүмкіндігіне ие деген тұжырымдаманың үстем болғанына қарамастан, қазақ қоғамының шындығын зерттеген бірқатар орыс авторлары қазақ билер сотының жалпымәдени және жалпыөркениеттілік құндылығы туралы шыннайы идеяны көтерді. Олардың бір бөлігінің пікіріне тоқталайық: Билер «әділдігі және адалдығымен ерекшеленеді» (1846 ж., Аитов); «Халықтың санасында бұндай атақ табиғи ақылдылығы мен шешендігіне қоса халық әдет-ғұрып заңдарын, олардың тарихын терең білетін кейбір адамдарға ғана беріледі» (1871 ж., Л.Ф. Баллюзек); Билер соты «мінсіз адалдығы, табиғи даналығы, айнымас әділдігімен ерекшеленеді» (1882 ж., И. Козлов); Билер «ақиқат жаршысы» (Л.А. Словоохотов) болды; «ең дана және дара адамдар» (1907 ж., А. Зуев); «қазақтардың саңлақ сот ісі мен соттық-тергеу процестерінің тәртібіне бұрыннан өркениет еткен елдер қызыға қарар еді» (1881 ж., В.В. Григорьев).

II

Далалық өлкенің ұлан-ғайыр Батыс бөлігін мекендеген көшпелілер – қазақтардың тұрмыс-салты мен басқару құрылымына байланысты алғашқы анағұрлым толық сипаттама берген орыстың атақты шығыстанушы-ғалымы А.И. Левшин қазақтарға өзінің үш томдық еңбегін арнады. Осы еңбек 1932 жылы Санкт-Петербургте жарық көрді. Ол Қазақстанға келгенге дейін Ресей астанасында азиялық архив материалдарымен, сонымен қатар Орынбор шекаралық комиссиясы материалдарымен танысты. Ол Қазақ даласында, қазақтардың арасында шамамен екі ай болды. А.И. Левшиннің Қазақ даласына «патриархалдық тұрмыс кешіп, артта қалған көшпелі халық» деген жалпы еуропалық көзқараспен келді. Дегенмен, мұндай көзқарас көшпелі қазақтардың өмірі мен тұрмыс-тіршілігіндегі кейбір әдеттен тыс құбылыстарды байқауға кедергі бола алмады. «Қазақтардың көрнекті ақыл иелері, – деп

жазады ол, – маған қазақ халқының тыныш, бейбіт өмір сүрген, заңдар мен әділ сот мерейі үстемдік құрған уақыттары болғанын айтып отырды». Ең бастысы, халық өз тарихының осы кезеңін заң мен әділ соттың «Алтын ғасыры» деп атайды. Оны таңғалдырған жайт, олар осы кезеңді «аңсап еске алған». Сапар нәтижесі жөнінде автор «егер әділ соттың осы «Алтын ғасырын» қандай да бір Дала билеуші хан орнатқан болса, онда ол кемеңгерді Солон мен Ликург қатарларына қоюға болады» деп жазды. А.И. Левшиннен кейін 80-90 жылдан соң Қазақ даласына келген және осы далада талай жыл өмір сүрген өзге орыс зерттеушісі (Л.А. Словоохотов) қазақтардың билер сотын «үнемі аңсайтынын» атап көрсеткен. Ол былай дейді: «Қазақтар өзінің өткен билер сотын мақтанышпен тілге тиек етеді, ал халықтық әділ соттың жарқын күндерінің артта қалғанына жандары ауырады».

Мемлекет халқының өткен сот жүйесі мен билерін аңсап еске алғаны қашан және қай жерде болған? Әрине, қазақ тарихындағы осы шындыққа бірегейлік тән.

Таңғаларлық жайт, билер соты туралы осы «аңсау», олардың даналығы мен адамгершілігіне бас ию қазақтардың қазіргі ұрпағының, оның ішінде оның белгілі қайраткерлерінің санасынан берік орын алған және ала бермек. Академик А.И. Левшин сипаттаған билер әділ соты туралы «аңсаудан» 100-150 жыл өтсе де, үлкен өзгерістер мен төңкерістер болса да, орта ғасыр социализммен, социализм капитализммен алмасса да, қазақтардың басым бөлігі ХХ ғасырдың 20-30-жылдары, 600 мыңнан аса қазақстандық екінші дүниежүзілік соғыста опат болса да, әділдікті ту еткен билер, билер әділ соты олардың қазіргі ұрпақтарының жүрегінен мәңгілік орын тепті.

2-3 мысал келтірейін. Республика Үкіметін шамамен 30 жыл басқарған, Қазақстан Коммунистік Партиясының Бірінші хатшысы болған Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың үйіндегі жұмыс үстелінде оның жақын туысқандарының айтуынша, үш сурет болған: өзінің, жұбайы Зухраның, ортада Төле бидің суреті. Егер өзге қарапайым адам кеңес жылдарында осындай қадамға барса, би суретін жұмыс үстеліне қойғаны үшін ұлтшыл деп, ең болмағанда ескішілдікті дәріптеуші ретінде айыпталатын еді. Екінші мысал. Мемлекетіміздің қазіргі басшысы Н.Ә. Назарбаев тәуелсіздіктің үш жылдығы күндерінде, қазақтың үш атақты биі – Төле би, Қазыбек би және Әйтеке би мұрасы туралы жасаған баяндамаларының бірінде былай деген еді: «Барша қазақ баласы аттарын ардақтап, айтқандарын жаттаған осы үш бабамыздың ел алдындағы еңбегіне,

халық камын жеген қасиетті ісіне сөз жеткізіп баға беру қиын-ақ...»¹. Қазақтың қазіргі атақты жазушысы Әбдіжәмил Нұрпейісов 1998 жылы жазылған «Билер мен шешендер» атты мақаласында былай деп жазады: «Елдің Ұлы азаматтарына тән болған даналық пен жоғары рухқа деген зор сенімге таңғала түсемін». Атақты қазақ жазушысы, философиялық тағылымға толы бірқатар тарихи романдардың авторы Әбіш Кекілбаев XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген танымал қазақ билері туралы «Есімдері дүние тұрғанша ұрпақтардың жадында сақталады» деп жазды.

III

Жұртшылықтың қабылдауы және мойындауы үшін би мәртебесі мен рөлінің қандай талаптарға жауап беруі қажеттілігін айқындайтын және олардың табиғи заңдылықтай болып кеткен тәртіп нормативтерін реттейтін нормалар жүйесі белгіленген. Әдетте, бұл заңдылықтар қысқа да нұсқа, тілге жеңіл, еске оңай сақталатын ұйқас, накыл сөздер түрінде кездеседі:

– «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің ары бар».

– «Батыр дегенді екі қатынның бірі табады, би дегенді ілуде бірі табады».

– «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ».

– «Адал би – әділ би».

– «Елге бай құт емес, би құт».

XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген атақты би – Әйтеке бидің ұрпақтарына «Өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі» деп өсиет қалдыруы да көп нәрсені аңғартады.

Дала өмірінде көптеген ғасырлар бойы астан-кестен оқиғалар және өзгерістер болды. Осындай қилы тарих шырмауынан көне дәуірдің мұрасы ретінде ұрпақтар үшін қазақтар екі мәңгі құндылықты сақтап қалды – ол Сөз құдіреті мен Заң құдіреті. Ең бастысы осы екі құндылыққа негізделген билер әділ соты өзінің реттеушілік мәнін жойған жоқ. Билер әділ соты жалпы адами құндылықтарын өмір ағысының қатаң талаптарына қарамастан сақтап, жаңа дәуірге дейін жеткізді.

Баяндаманың басында айтқан түйінді қайталаймын: Билер соты біздің үлгі тұтуымызға, басшылыққа алуымызға лайық, сонымен қатар әлі жазылмаған, бірақ жазылуы тиіс оқулықтарда орын алуға тиіс.

¹ Назарбаев Н.А. Пять лет независимости. Алматы, 1996. 153-б.

КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ – ОБЩЕЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ ЦЕННОСТЬ¹

Уважаемые участники Конференции!

Уважаемые коллеги!

В начале доклада хочу сделать некоторые оговорки. Доклад будет изложен в тезисном порядке. Это обусловлено временем, отведенным для доклада. Да еще и тем, что накануне Конференции издана моя монография «Казахский суд биев – уникальная судебная система» на 4-х языках: казахском, русском, английском и турецком, каждая объемом 13-14 печатных листов. Она в руках участников Конференции. А до этого под моим руководством и с моим участием увидел свет фундаментальный труд «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов» в 10-ти томах, 8 томов которых уже изданы, каждый 45-50 печатных листов. Остальные два тома будут опубликованы в 2008-2009 годах. Этот «Многотомник» представляет проблемные коллекции источников, материалов, документов, законодательных актов, научных изысканий, воспроизводящих нормативно-регулятивную роль казахского права «Жарғы» и правосудие биев в кочевой государственности казахов. Еще одна оговорка: начну свое выступление несколько необычно, а именно с выводов, которые, как правило, приводятся в конце. Так поступаю для того, чтобы подчеркнуть важность и новизну проблемы и обратить внимание на нее слушателей: Суд биев достоин быть в нашем сознании и в делах наших, а также и в учебниках, которые еще не написаны, предстоит их написать.

I

Культ духовности, народная демократия и народовластие были и остаются ценностями цивилизации, независимо от ее исторической рамки. История распорядилась таким образом, чтобы это зримо и зрело произошло в деятельности Судов биев, на пространстве Центральной Азии, именуемой когда-то Великой степью Восточных Дешт-Кипчаков или Казахией.

До недавнего времени – до начала только что минувшего XX века бии-судьи не только были живы в памяти поколений казахов, но и их потомки, отдельные наследники и представители еще были живы. Последние известные бии-судьи, воспетые в народных песнях: Саккулак би скончался в 1888 году, Кунанбай би, отец Абая, скончался в 1885 году, Кашаган би – в 1905 году, Сапак би – в 1913 году.

¹ Доклад на Международной научной конференции «Казахский суд биев – уникальная судебная система», состоявшейся 22-23 мая 2008 года в г. Алматы.

Их и некоторых других живых и действующих биев-судей, а главное еще нестертое из памяти и непмятое в памяти поле бийского правосудия застали представители русской образованной либеральной интеллигенции, в большинстве своем служившие в органах Царской колониальной администрации в городах: Оренбурге, Омске, Ташкенте, Акмолинске, Семипалатинске, Верном и Перовском. Живых казахских биев застали и первые русские ученые, по разным обстоятельствам оказавшиеся в Степном крае в начале и в середине XIX века. Они не предполагали, что увидят в Степи что-то новое, неожиданно новое и важное.

Особенно со второй половины XIX века заметно усилился интерес Царского правительства к Степному краю, стали вынашиваться планы проведения реформы управления с тем, чтобы превратить обширный край в окраинную подвластную территорию Империи. Именно этой политикой русского государства были связаны официальная установка о сборе информации, об описании и изучении местного управления, особенно судопроизводства в казахских землях, и направление в Казахстан, в органы его пограничного и внутреннего управления русских чиновников, среди которых были и молодые энтузиасты с университетским образованием. Генерал-адъютант Крыжановский, кому было поручено в 60-х годах XIX века возглавить научную часть краеведения, наставлял: «О киргизах (т.е. казахах – С.З.) имеют в России понятия ложные, что, конечно, гораздо хуже, чем полное незнание». Несколько позже об этом писал и один из компетентных и серьезно претендующих на ученость чиновник Л.А. Словоохотов, служивший в Оренбургской администрации. По его мнению, многие опубликованные русскими авторами работы о законах в Степи и Судах биев поверхностны и часто искажают действительность: «Эти труды сильно грешат субъективизмом оценки, что придает им характер скорее авантюризма, чем серьезной научной работы».

По мере прихода в среду старых царских писцов, надзирателей и охранников, работавших в пограничных органах управления и придерживавшихся колонизаторских взглядов, нового молодого поколения образованных чиновников, в том числе и лиц с познавательными склонностями, отношение и оценка жизни степных кочевников заметно менялись и впоследствии привели к появлению нового знания о них. Русский профессор-ориенталист В.В. Григорьев, почти десять лет побывавший среди казахов, убежден в том, что «киргизы (т.е. казахи – С.З.) народ буйный, но добрый, понятливы и восприимчивы ко всему хорошему так, что если бы правителями были люди мало-

мальски порядочные, Степь бы удивила Правительство быстрым развитием своего благосостояния».

Несмотря на то, что в XIX веке еще господствовала концепция, согласно которой только оседлые народы с наличной письменностью были способны и могли создать важно новое, передовое общекультурного уровня, вопреки этим убеждениям, ряд русских авторов, изучивший реалию казахского общества, выдвинул оригинальную идею об общекультурологических и общецивилизационных ценностях правосудия казахских биев. Вот некоторые их высказывания: Биисудьи «отличаются опытами справедливости и бескорыстия» (1946, Аитов); «Это звание [бия] в сознании народном, принадлежит тем немногим, которые с природным умом и даром красноречия соединяют в себе глубокое познание в обычаях народа и в исторических о нем преданиях» (1871, Баллюзек Л.Ф.); Суды биев «отличаются бескорыстной честностью, природным умом, безукоризненной нравственностью» (1882, Козлов И.); Они биисудьи были «глашатаями правды» (Словоохотов Л.А.); «Мудрейшими и достойнейшими» (1907, Зуев А.); «У казахов такое превосходное судопроизводство и такие порядки следственного и судебного процесса, каким могут позавидовать многие издавна цивилизовавшиеся народы» (1971, Григорьев В.В.).

II

Выдающийся русский ученый-востоковед А.И. Левшин, кому принадлежит по праву первенство в более полном описании жизни и устройства казахов-кочевников, населявших обширную Западную часть Степного края, посвятил им свой трехтомный труд, изданный в Санкт-Петербурге, в 1832 году. До приезда в Казахстан он ознакомился с материалами Азиатского архива в столице России, а также в Оренбургской пограничной комиссии, а затем пробыл на месте, в Степи, среди казахов около двух месяцев. Надо сказать, что он приехал в Степь с евроцентрическим взглядом, что мол в этом огромном пространстве Степи живут номады, отсталые пастухи, кочевники. Ставил цель описать их, но оказался перед фактом, о котором до этого не подозревал. «Благодарнейшие из казахов», – писал А.И. Левшин, – говорили ему, что «было время, когда и наш народ жил в покое, было время, когда у нас существовал порядок, были законы и правосудие». А главное называли эту эпоху своей истории «Золотым веком» порядка и правосудия. А еще его поразило то, что они, говоря об этом, вздыхали о прошлом, «вспоминали со вздохами». По

результатам поездки автор писал: «Если этот «Золотой век» правосудия был введен и установлен каким-либо ханом, государем Степи, то он «гений» подобно Соломону и Ликургу». Другой исследователь (Л.А. Словоохотов), посетивший Казахскую степь спустя 80-90 лет после А.И. Левшина и многие годы проживший в ней, в унисон ему, также зафиксировал «постоянные вздохи» казахов о судах биев. Он указывал: «Прислушайтесь, как казах поет про былые дни своей юрисдикции, помните, как тоскует его душа по утрате светлых дней народного правосудия».

Когда и где бывало, чтобы народ страны со вздохами вспоминал свою прежнюю судебную систему и судей? Да, действительность казахской истории в этом плане уникальна.

Удивительно и поразительно то, что эти «вздохи» о судах биев, коленопреклонение перед их моралью и мудростью жили и живут в сознании и памяти нынешнего поколения казахов, в том числе среди части его видных деятелей. Хотя прошло после описанных академиком А.И. Левшиным «вздохов» о правосудиях биев 100-150 лет, полных перемен и переворотов, и революций, когда средневековые сменилось социализмом, а социализм капитализмом, когда больше половины казахов погибло в голодные 20-30-е годы XX века и более 600 тысяч казахстанцев – во Второй мировой войне, память о прежних биях-судьях еще жила в сердцах их нынешних потомков.

Приведу 2-3 примера. На письменном столе Динмухамеда Ахметовича Кунаева, который был первым лицом в партии коммунистов и Правительстве Республики в течение почти 30 лет, по свидетельству близких ему людей, находились три небольших портрета: его самого и жены Зухры, а в середине – снимок Толе бия. Если другой простой смертный поступил бы так в советские годы, то его обвинили бы за снимок бия в национализме, а в лучшем случае как приверженца старины, а не социализма. Второй пример. Ныне здравствующий глава нашего государства Н.А. Назарбаев в дни трехлетия независимости, в одном своем выступлении о наследиях трех великих казахских биев – Толе бия, Казыбек бия, Айтеке бия сказал следующее: «Они стали для казахов непреходящим символом единства, их страстные речи овладели умами потомков, как изречения священных книг. Их исторические заслуги перед казахским народом, их значимость в нашей истории невозможно переоценить»¹. Выдающийся современный казахский писатель Абдижамил Нурпеисов одну из своих статей, написанную в 1998 году, озаглавил: «Бии-судьи и ораторы». В ней он писал о них: «... все более и более поражаюсь тому огромному до-

¹ Назарбаев Н.А. Пять лет независимости. Алматы, 1996. С. 153.

верию, которым они пользовались у народа и «высотой их духа, что были присущим – высоким его сыновьям». А другой выдающийся, ныне здравствующий казахский писатель Абиш Кекилбаев, автор ряда исторических романов, о всеказахских биях-судьях, живших во второй половине XVII и первой половине XVIII веков, писал: «Есімдері дүние тұрғанша ұрпақтардың жадында сақталады» – «Их имена в памяти поколений сохранятся до тех пор, пока существует Мир».

III

Суть и статус биев-судей, о том, каким требованиям они должны отвечать, чтобы признала их общественность, кратко, стильно и емко выражены в регулятивно-поведенческих выражениях, ставших убеждениями и правилами подсознательных и сознательных установок для каждого и для всех:

– «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің ары бар» – «У хана имеется разумение сорока человек, а у бия – совесть (честь) сорока человек».

– «Батыр дегенді екі қатынның бірі табады, би дегенді ілуде бірі табады» – «Смельчака (батыра) рождает каждая вторая женщина, а бия рождает редкая женщина».

– «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» – «У справедливого бия не бывает родственника, а если у бия заиграло чувство родича, то он теряет святость сана».

– «Адал би – әділ би» – «Би, честный по своему естеству и по воспитанию, может быть справедливым бием».

– «Елге бай құт емес, би құт» – «Благодеяние народу принесет би, а не богач».

Можно привести последние слова одного знаменитого бия – Айтеке бия, жившего во второй половине XVII и в первой половине XVIII веков, сказанные им в виде назидания потомкам: «Өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі» – «Жизнь моя принадлежала народу, а мне принадлежала только собственная смерть».

Мир менялся и катаклизмы с некоторой периодичностью совершались в течение многих веков в жизни обществ и сообществ Степного мегаполиса. Из этой эпохи истории казахи вынесли и сохранили для потомков две неуывдаемые ценности ранней эпохи – Царство слова, пропитанного моралью человечности и Царство закона, а главное – основанное на них правосудие биев, которое вобрало эти качества, выдало и реализовало их в буднях жизни. Оно пережило и перева-

лило эпоху, его породившую, сохранило и донесло до нас свои общечеловеческие ценности. Хочу повторить выводы, о которых говорил в начале доклада: Суд биев достоин быть в нашем сознании и в делах наших, а также и в учебниках, которые еще не написаны, предстоит их написать.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ ҰСЫНЫСЫ

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен «Интеллектуал – Парасат» заң компаниясы ұйымдастырған 2008 жылы мамырдың 22-23 жұлдызында Алматы қаласында өткен «Қазақ билер соты – бірегей сот жүйесі» атты Халықаралық ғылыми конференция көтерілген мәселенің өзектілігі мен құндылығына байланысты еліміздің ғылыми өмірінде маңызды оқиға болып табылады.

ҚР ҰҒА-ның академигі Салық Зиманұлы Зиманов жетекшілік ететін зерттеу тобы қорытындыларына негізделген «Қазақ билер соты – жалпыөркениеттік құндылық» деген конференцияның негізгі идеясы жаңа әрі батыл түйін. Осының идеяға дәлелдемелер 10 томдық «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов» іргелі еңбегі құжаттары мен деректерінде келтірілген. Бүгінге дейін осы көптомдықтың 8 томы жарық көрді. Сонымен қатар С.З. Зимановтың «Қазақ билер соты – бірегей сот жүйесі» атты монографиясы конференция қарсаңында 4 тілде: қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілінде жарық көрді, әр кітаптың көлемі 13-14 баспа табақ. Қазақтардың көшпелі мемлекетінің ұлан-ғайыр кеңістігінде қалыптасқан билер соты ХІХ ғасырдағы орыс зерттеушілерінің пікірінше, «халықтық және шынайы» (Словоохотов Л.А.) сот билігі болды, билер «мінсіз адалдығы, табиғи даналығы, айнымас әділдігі және қазақ құқығын жетік білуімен» (Козлов И.А.) ерекшелінеді.

Конференция және конференцияда көтерілген мәселе ТМД елдерімен қатар шет мемлекеттердің де ғылыми ортасы мен әділет органдары қызметкерлері ортасында үлкен қызығушылық туғызды.

Конференция жұмысына: а) Қазақстаннан – Қазақстан Республикасы Ғылым академиясынан 12 академигі, олардың тоғызы баяндама ұсынды (Зиманов С.З., Исмағұлов О.Н., Қасқабасов С.А., Қирабаев С.С., Көмеков Б.Е., Сәбден О., Нысанбаев Ә.Н., Сапарғалиев Ғ.С., Сартаев С.С.), 5 университет ректоры, олардың төртеуі баяндама ұсынды (Бектұрғанов А.Е., Дулатбеков Н.О., Көбеев Е.К., Ударцев С.Ф.), 7 ғылыми-зерттеу институты директорлары, олардың төртеуі баяндама ұсынды (Қасқабасов С.А., Мажитов С.Ф., Нысанбаев Ә.Н., Ударцев С.Ф.); ә) шетелдік ғалымдар: Ресейден (Югай Г.А., Кляшторный

С.Б., Почекаев Р.Ю., Бекмаханова Н.Е., Мажитов Н.А., Бабич И.Л., Қадырбаев А.Ш.), Жапониядан – 2 (Такаши Осава, Уямо Томохико), Үндістаннан (Мансура Хайдар, Виджай Бхатия), Қытайдан – 2 (Бай Цуй Цин, Бәби Токтар), Түркиядан – 1 (Али Аббас Гинар), Англиядан – 1 (Ширин Акинера), Өзбекстаннан – 2 (Тұрдымұратов Ж.С., Қанаатов Т.Е.), Қырғызстаннан – 2 (Борубашев Б.И., Эшиев А.К.) қатысты.

Конференция жұмысына Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің Төрағасы Рогов И.И. (ол баяндама да жасады), Республиканың Әділет министрі Балиева З.Я. (екеуі екі күн бойы конференция жұмысына қатысты), Ресей Федерациясы Жоғарғы Соты Төрағасы В.М.Лебедевтің арнайы өкілі, құрметті қонақтар ретінде: Сауд Аравия Корольдігінің Әділет министрі Аш-Шейх Абдалла, Тәжікстан Республикасы Жоғарғы Сотының Төрағасы Н.А. Абдуллоев қатысты.

Конференция пленарлық отырыстар (секциясыз) мен бағдарламалар тәртібінде жұмыс істеді. Конференция жұмысына барлығы 256 адам қатысты, оның ішінде тек Қазақстаннан заң, тарих, филология және философия ғылымдарының 37 докторы, 35 кандидат қатысты. Конференцияда баяндама жасауға 72 адам жазбаша баяндама ұсынса, олардың 53 пленарлық отырыстарда сөз сөйледі.

Конференцияға қатысқан түрлі пікірге ие ғалымдар мен зерттеушілер, сонымен қатар сот және өзге құқық қорғау органдарының қайраткерлері конференцияда көтерілген жоғары моральдық сот болып табылатын қазақ билер соты өз қызметінде адам бостандығы мен әділдікті паш ететін, дәлелділік пен халықтық сипатын көтеретін әділ сот үлгісі ретінде оны жалпымәдени құндылық ретінде қабылдауға лайық деген идея мен оның дәлелдемесіне бір ауыздан тілектестік білдірді. Конференцияға қатысушылар Қазақ билер соты әділ соттың тарихи өлшемдерінің бірі бола алады деген ғылыми тұжырымдама туралы пікірге келіседі әрі оны одан әрі терең және кешенді зерттеуді қуаттайды.

Ғылыми конференция оған қатысушылардың пікірін ескере отырып, келесі қарарды қабылдайды:

1. Қазақстан ғалымдары әзірлеген адам бостандығы мен адамгершілікке негізделген қазақ билер сотының бірегейлігі туралы ғылыми тұжырымдаманың дүниеге келуі мемлекеттік құқықтық ғылымда аса маңызды оқиға болып табылады.

2. Билер әділ сотының бірегейлігі туралы ғылыми тұжырымдаманың өзектілігін, оның теориялық және практикалық маңызын, сонымен қатар оның Қазақстан Республикасы үшін

мәртебелі маңызын басшылыққа алсақ, осы салада зерттеу жұмыстарын кеңейту және тереңдету сөзсіз қажеттілік болып табылады. Осы мақсатта таяу арада Қазақстанда Қазақ құқығы «Жарғы» және билер әділ сотын кешенді және салыстырмалы зерттеу жөнінде мемлекеттік мамандандырылған ғылыми-зерттеу институтын құру орынды деп санаймыз.

3. Республиканың сот және өзге құқық қорғау органдарының қызметін жақсарту және жетілдіру, олардың жұмысында заңдылық қағидаларын нығайту мақсатында тәуелсіздік пен халықшылдық, әділдік пен бұра тартпау, жариялылық пен дәлелділік, шешендік пен ойды нығайту, адамға құрмет көрсету мен сенім, әлеумет пен бірлестікте тұрақтылықты қамтамасыз етуге ұмтылыс секілді билер әділ сотының жалпымәдени құндылығы мен тәжірибелерін қолдану және халық игілігіне жарату.

4. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігіне жоғары оқу орындарының заң факультеттерінде «Қазақ құқығы «Жарғы» және билер әділ соты» факультативтік оқу курсы, кейіннен оқу пәнін енгізу мәселесін қарастыру жөнінде өтініш жасау.

5. Алдағы 2-3 жылда «Билер әділ соты – жалпымәдени құндылық» атты оқу құралын дайындау.

6. 2009 жылдың екінші жартысынан бастап «Билер әділ соты және оның жалпыөркениеттік құндылығы» деген атаумен үш тілде қазақ, орыс және ағылшын тілінде, жылына екі рет мерзімділікпен журнал шығару мүмкіндігін қарастыру.

Конференцияға қатысушылар Қазақстан Республикасының Үкіметі осы Қарарда баяндалған жобаларды іске асыруға қолдау көрсетеді деп сенім білдіреді.

*Конференция тең төрағалары
Қ.Ә. МӘМИ,
заң ғылымдарының докторы*

*С.З. ЗИМАНОВ,
заң ғылымдарының докторы*

РЕКОМЕНДАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

Международная научная конференция «Казахский суд биев – уникальная судебная система», состоявшаяся 22-23 мая 2008 года в г. Алматы, и организаторами которой являлись Верховный Суд Республики Казахстан и Юридическая компания «Интеллектуал – Парасат», ввиду новизны и ценности ее проблематики, является важным событием в научной жизни страны.

Ключевая идея Конференции, основанная на выводах исследовательской группы, возглавляемой академиком АН РК Зимановым Салык Зимановичем, о том, что Казахский суд биев является общечивилизационной ценностью, является новой и смелой. Обоснование этой оригинальной идеи проведено на материалах и документах фундаментального труда – «Қазақтың ата заңдары» – «Древний мир права казахов» в 10 томах, 8 томов которых уже изданы, а также на монографии Зиманова С.З. «Казахский суд биев – уникальная судебная система», изданная накануне Конференции на 4-х языках: казахском, русском, английском и турецком, каждая 13-14 печатных листов. Суд биев, утвердившийся на огромном пространстве кочевой государственности казахов, по оценкам русских исследователей XIX века, был «народным и оригинальным» (Словоохотов Л.А.), судьи-бии отличались «по своему уму и безукоризненной нравственностью, справедливостью и знаниями казахских обычаев» (Козлов И.А.).

Конференция и ее проблематика вызвали большой интерес среди научной общественности и работников органов юстиции как и в государствах СНГ, так и за их пределами. В работе Конференции принимали участие: а) из Казахстана – 12 академиков Академии наук Республики Казахстан, из них 9 предоставили доклады (Зиманов С.З., Исмагулов О.Н., Каскабасов С.А., Кирабаев С.С., Кумеков Б.Е., Нысанбаев А.Н., Сабден О., Сапаргалиев Г.С., Сартаев С.С), 5 ректоров университетов, из них 4 предоставили доклады (Бектурганов А.Е., Дулатбеков Н.О., Кобеев Е.К., Ударцев С.Ф.), 7 директоров научно-исследовательских институтов, из них 4 предоставили доклады (Каскабасов С.А., Мажитов С.Ф., Нысанбаев А.Н., Ударцев С.Ф); б) зарубежные ученые: из России – 7 (Югай Г.А., Кляшторный С.Б., Почекаев Р.Ю., Бекмаханова Н.Е., Мажитов Н.А., Бабич И.Л., Кадырбаев А.Ш.), из Японии – 2 (Такаши Осава, Уяма Тамохико), из Индии – 2 (Мансура Хайдар, Виджай Бхатия), из Китая – 2 (Бай Цуй Цин, БэбиТоктар), из Турции – 1 (Али Аббас Гинар), из Англии – 1 (Ширин Акинера), из Узбекистана – 2 (Турдымуратов Ж.С., Канаатов Т.Е.), из Киргизии – 2 (Борубашев Б.И., Эшиев А.К.).

Участие в работе Конференции принимали: Председатель Конституционного Совета Республики Рогов И.И. (он и выступил с докладом), Министр юстиции Республики Балиева З.Я. (они оба были в течение двух дней), личный представитель Председателя Верховного Суда Российской Федерации Лебедева В.М., в качестве почетных гостей: Министр юстиции Королевства Саудовская Аравия г-н Аш-Шейх Абдалла, Председатель Верховного Суда Таджикской Республики Абдуллоев Н.А. Конференция работала в режиме пленарных заседаний (без секций) и докладов. Всего в работе Конференции принимали участие 256 человек, из них 37 докторов юридических, исторических, филологических и философских наук, 35 кандидатов наук только из Казахстана.

Заявленных выступлений на Конференции с предоставлением письменных докладов было 72 человека, из них на пленарных заседаниях выступили 53 человека.

Участники Конференции, представляющие ученых и исследователей с различными конфигурациями позиции и мнений, а также деятелей судебных и других правоохранительных органов, выразили единодушную солидарность с выдвинутой идеей и ее обоснованием о том, что казахский суд биев, как суд высокой морали, является моделью правосудия, выражающую свободу человека и справедливость, состязательность и народность в своей деятельности, и тем самым претендующую на признание его общекультурологической ценностью. Участники Конференции придерживаются мнения о том, что на сегодня имеются весомые научные заделы для более глубокой и комплексной разработки с тем, что Казахский суд биев может стать одним из исторических стандартов правосудия в идеале.

Научная Конференция, выражая мнение ее участников, принимает следующую Рекомендацию:

1. Зарождение научной концепции об уникальности правосудия казахских биев, основанного на уважении свободы и морали человека, разработанной казахстанскими учеными, является первостепенным событием в государственно-правовой науке.

2. Исходя из важности научной концепции об уникальности правосудия биев, ее теоретической и практической значимости, а также ее престижного значения для Республики Казахстан, расширение и углубление исследований в этой области являются безусловно необходимыми. В этих целях считать желательной в ближайшее время организацию специализированного научно-исследовательского государственного института в Казахстане по комплексному и сравнительному изучению Казахского права «Жаргы» и правосудия биев.

3. В целях улучшения и совершенствования деятельности судебных и других правоохранительных органов Республики и укрепления в них принципов законности, распространить и использовать общекультурные ценности и опыты правосудия биев: независимость и народность, справедливость и беспристрастие, публичность и состоятельность, развитое мышление и красноречие, уважение и вера к человеку, ориентация на обеспечение стабильности в социуме и сообществе.

4. Обратиться в Министерство образования и науки Республики Казахстан рассмотреть вопрос о введении факультативного учебного курса в юридических факультетах вузов «Казахское право «Жарғы» и правосудие биев», а в дальнейшем и специального учебного предмета.

5. В течение ближайших 2-3-х лет подготовить учебное пособие «Правосудие биев – общекультурная ценность».

6. Изыскать возможность издания начиная со второй половины 2009 года журнала под названием «Правосудие биев и его общезивилизационное значение» на 3-х языках: казахском, русском и английском, с периодичностью два раза в год.

Участники Конференции выражают надежду в том, что Правительство Республики Казахстан окажет возможную поддержку в реализации проектов, изложенных в данной Рекомендации.

Сопредседатели Конференции
МАМИ К.А.,
доктор юридических наук

ЗИМАНОВ С.З.,
доктор юридических наук

СОДЕРЖАНИЕ

КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ – УНИКАЛЬНАЯ СУДЕБНАЯ СИСТЕМА

Предисловие	5
ДРЕВНИЙ МИР ПРАВА КАЗАХОВ И ЕГО ИСТОКИ.....	8
КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ КАК НЕЗАВИСИМОЕ, ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ И МУДРОЕ ПРАВОСУДИЕ В ПАМЯТИ ПОКОЛЕНИЙ.....	24
1. Суд биев был идеалом и для современных государственных деятели Республики	25
2. Исследовательская нить о судах биев в кочевом обществе казахов.....	27
3. Суд биев в оценке деятелей национальной культуры XIX – начала XX веков.....	31
4. Советская власть не смогла вытравить из исторической памяти народа память о «Золотом веке» казахского правосудия	33
5. О правосудии биев заговорили в полный голос в годы независимости Республики.....	34
ТРИ ЗАКОНОДАТЕЛЯ И ЛЕГЕНДЫ ВЕКА	36
«АДАЛ БИ – ӘДІЛ БИ» – «ЧЕСТНЫЙ БИ – СПРАВЕДЛИВЫЙ БИ»	44
✓ «БИ ЕСТЬ ЖИВАЯ ЛЕТОПИСЬ НАРОДА, ЮРИСТ И ЗАКОНОВЕД ЕГО»	60
КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ – ОБЩЕКУЛЬТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ	70
✓ БЫЛ ЛИ «ЗОЛОТОЙ ВЕК» ПРАВОСУДИЯ НА ДРЕВНЕЙ ЗЕМЛЕ КАЗАХОВ?	87
✓ ДЕСЯТЬ ОБРАЗЦОВ СУДЕБНЫХ РЕШЕНИЙ БИЕВ	95
АБАЙ – ПОСЛЕДНИЙ ИЗ ВЕЛИКИХ КАЗАХСКИХ БИЕВ И ЕГО СУДЕБНЫЕ РЕШЕНИЯ.....	113

**ОБОЗРЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСКИХ ХАНОВ 124**

1. Об истоках и источниках казахского права («Жарғы»)..... 124
2. Государственная политика и законы Касым хана..... 127
- 2.1. Политика, ориентация и взгляды Касым хана 128
- 2.2. Казахское ханство становится одним из крупных государств
в Центральной Азии и центром консолидации казахского народа 130
- 2.3. Об источниках сведений о законах Касым хана..... 133
- 2.4. О законах Касым хана..... 136
- 2.5. Разделение кочевого населения ханства на три жуза 138
- 2.6. Усиление роли народных собраний, бийского правосудия
в кочевых сообществах 141
3. «Уложение-наследие Есим хана» – «Есім ханның ескі жолы» 145

О КАЗАХСКОМ ПРАВЕ «ЖАРҒЫ» 149

1. К истории открытия «Золотого века» в казахском праве «Жарғы» 151
2. Об особенностях сложения казахского права «Жарғы» 154
3. Суд биев – символ казахского права «Жарғы»..... 157

К ОЦЕНКЕ КАЗАХСКОГО ПРАВА В ИСТОРИИ МЫСЛИ 165

**СУД БИЕВ В ПРОШЛОМ БЫЛ НАРОДНЫМ, А ТЕПЕРЬ
СТАЛ АППАРАТНЫМ – ТАКОВ ОСНОВНОЙ МОТИВ
РУССКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ИСТОЧНИКОВ 176**

**ОБРАЗЫ БИЕВ-СУДЕЙ И ПРАВОСУДИЯ В КАЗАХИИ
В ИСТОРИЧЕСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 186**

**ҚАЗАҚТЫҢ БИЛЕР СОТЫ –
БІРЕГЕЙ СОТ ЖҮЙЕСІ**

Алғы сөз..... 199

ҚАЗАҚТЫҢ АТА ЗАҢДАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАСТАУЛАРЫ..... 202

**ҚАЗАҚТЫҢ БИЛЕР СОТЫ ҰРПАҚТАР ЖАДЫНДА
ТӘУЕЛСІЗ, КӘСІБИ ЖӘНЕ ӘДІЛ СОТ РЕТІНДЕ САҚТАЛДЫ .. 216**

1. Билер соты Республиканың қазіргі мемлекеттік қайраткерлері
үшін де идеал болды 217

2.	Көшпелі қазақ қоғамында билер соты жөнінде зерттеу желісі.....	218
3.	ХІХ және ХХ ғасырдың басындағы ұлт зиялыларының билер сотын бағалауы.....	222
4.	Кеңес билігі халықтың тарихи жадынан қазақ әділ сотының «Алтын ғасырын» өшіре алмады.....	223
5.	Республиканың тәуелсіздік жылдарында билер әділ соты жария түрде айтыла бастады.....	224
ҮШ ЗАҢГЕР – ҮШ АҢЫЗ.....		226
«АДАЛ БИ – ӘДІЛ БИ».....		231
«БИ – ХАЛЫҚ ШЕЖІРЕШІСІ, ДАНАСЫ ӘРІ ЗАҢГЕРІ».....		241
ҚАЗАҚ БИЛЕР СОТЫ – ОРТАҚ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚ.....		248
ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДА ӘДІЛ СОТТЫҢ «АЛТЫН ҒАСЫРЫ» БОЛДЫ МА?.....		261
БИЛЕР СОТЫ ТӨРЕЛІГІНІҢ ОН ҮЛГІСІ.....		267
АБАЙ – ҰЛЫ БИЛЕРДІҢ СОҢҒЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БІТІМ-БИЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ.....		282
1.	Абай және жер дауы.....	290
2.	Абай және жесір дауы.....	299
3.	Абай және мал дауы.....	311
ҚАЗАҚ ХАНДАРЫНЫҢ ЗАҢ ШЫҒАРУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕ ШОЛУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....		318
1.	Қазақ құқығының («Жарғы») бастаулары және кайнар көздері.....	318
2.	Қасым ханның мемлекеттік саясаты және заңдары.....	322
2.1	Қасым ханның саясаты, ұстанымы және көзқарасы.....	322
2.2	Қазақ хандығы Орта Азиядағы ірі мемлекеттердің біріне және қазақ халқын біріктіру орталығына айналды.....	324
2.3	Қасым ханның заңдары туралы деректер жайлы.....	328
2.4	Қасым ханның заңдары туралы.....	330
2.5	Хандықтың көшпелі халқын үш жүзге бөлу.....	332
2.6	Көшпелі қауымдар ішінде халық жиналыстарының, би соттары рөлінің артуы.....	335
3.	«Есім ханның жарғы мұрасы», «Есім ханның ескі жолы».....	338

ҚАЗАҚ ҚҰҚЫҒЫ «ЖАРҒЫ» ТУРАЛЫ..... 342

1. Қазақтың «Жарғы» заңдарындағы «Алтын ғасырдың» ашылу тарихы жайлы 344
2. Қазақтың «Жарғы» заңдарының қалыптасу ерекшеліктері туралы 346
3. Билер соты – қазақ құқығының белгісі..... 349

ҚАЗАҚ ҚҰҚЫҒЫН БАҒАЛАУ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ 354

БИЛЕРДІҢ СОТЫ БҰРЫН ХАЛЫҚТЫҚ БОЛСА, ЕНДІ ОЛ АППАРАТТЫҚҚА АЙНАЛДЫ: ОРЫС ӘДЕБИЕТТЕРІНІҢ НЕГІЗГІ МОТИВИ ОСЫНДАЙ ЕДІ..... 363

ТАРИХИ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ӘДІЛ СОТЫ МЕН БИЛЕР ОБРАЗЫ 371

СТАТЬИ

- Казахский суд биев и международная конференция 380
- Қазақ билер соты – жалпыөркениеттік құндылық 387
- Казахский суд биев – общецивилизационная ценность 392
- Халықаралық ғылыми конференцияның Ұсынысы 397
- Рекомендация Международной научной конференции..... 400

Директор издательства «Арыс»
Гарифулла Анес

Серия “Лучшие образцы казахской науки”

Салык ЗИМАНОВ

**КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ –
ОБЩЕКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ**

Редактор
Технический редактор
Художник
Верстка

Майра МУСАПИРОВА
Дарико ОМАРГАЛИЕВА
Табылды МУКАТОВ
Ринат КУРМАШЕВ

ИБ № 807

Подписано в печать 20.12.09

Формат 60х90/16. Офсетная печать.

25,5 печатных листов. Тираж 2000 экз.

Заказ № 29

Отпечатано в типографии “DALAPRINT”
050056, г. Алматы, ул. Ереванская, 1.

Дорогие читатели!

Более семнадцати лет фонд «АРЫС», созданный ведущими казахстанскими историками, политологами и публицистами, занимается сбором, исследованием и публикацией наследия выдающихся представителей казахстанской интеллигенции – жертв политических репрессий.

Фонд стремится достойно увековечить их память: содействует открытию музеев, памятников и тематических экспозиций, активно участвует в проведении юбилеев и других мероприятий, оказывает посильную помощь семьям репрессированных.

Издательство при Фонде «АРЫС» всегда квалифицированно и качественно выполнит все Ваши заказы, относящиеся к сфере науки и культуры, выпустит Ваши научные и литературные труды, монографии, брошюры, авторефераты, буклеты и т. п.

**050009, г. Алматы
пр. Абая, 143
5-этаж
528, 529-кабинеты
тел./факс: 394 37 66,
385 74 67**

Лучшие образцы казахской науки

Книгу избранных произведений видного ученого, академика С. З. Зиманова составляют научно-исследовательские труды, опубликованные в 2008 году. В монографии «Казахский суд биев – уникальная судебная система» и в статьях на эту тему рассматриваются обычно-правовые нормы казахов, личность и деятельность биев, как отражение летописи народа. Казахский суд биев, утвердившийся в недрах гражданской и правовой культуры кочевого общества казахов, имеет общекультурную ценность и является институциональной политико-правовой структурой общецивилизационного значения.

